ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

III

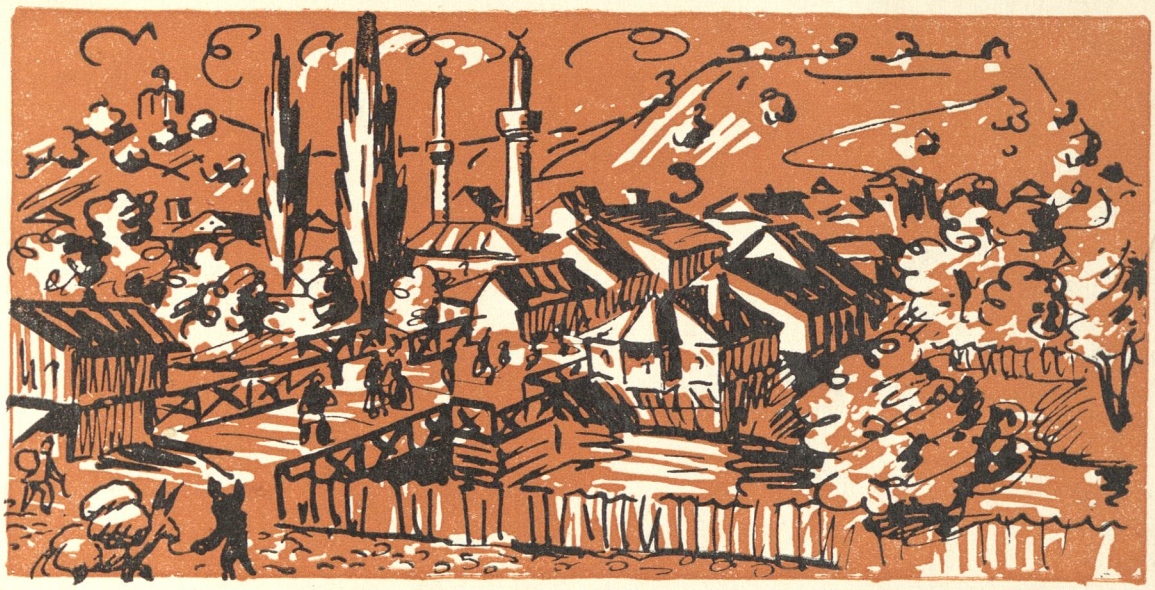

ЛЕСКОВАЦ

1963.

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор

ДРАГУТИН ЂОРЂЕВИЋ
СТОЈАН НИКОЛИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ДРАГИЋ СТАНКОВИЋ
МИОДРАГ СТЕФАНОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ

*

Одговорни уредник:
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

*

Штампа:
Новинско издавачко предузеће
„Наша реч" — Лесковац, тел. 23-23

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

III

Ова књига посвећена је двадесетогодишњици Другог заседања АВНОЈ-а

ЛЕСКОВАЦ 1963.

Драгић Станковић

Развој народне власти у лесковачком крају

Правни систем нове Југославије рађао се, од првих дана оружане борбе наших народа, у оштром сукобу са правним системом старе Југославије. Нови правни систем стварао се на првим ослобођеним подручјима у време ослободилачког рата. Изграђивао се на рушевинама старог бирократског државног апарата јер је ослобођење народа и стварање народне демократије било од првих дана ослободилачке борбе уско повезано са разбијањем старог апарата власти и њеног државног механизма. Апарат старе Југославије: општинске управе, пореске управе, жандармеријске станице, финансијска контрола и др. били су тесно повезани са окупатором и његовим помагачима. Сви ти органи су и пре окупације, у очима радничке класе и радног сељаштва, у очима широких народних слојева били — компромитовани и од народа омрзнути. Они су за све време старе Југославије служили свим режимима који су се смењивали на власти и били послушни инструмент експлоататора над нашим народом. Стога је основни циљ наше народноослободилачке борбе и народне револуције био ослобођење од окупатора и изградња нове власти: до темеља уништити стару државу, њен бирократски апарат власти и њен правни поредак. Са ослобођењем првих села и стварањем слободне територије, обаран је и стари државни апарат који је постао оруђе у рукама окупатора. Зато је КПЈ од почетка ослободилачке борбе одредила себи јасне циљеве: „борба против окупатора истовремено значи и бескомпромисну борбу против свега онога што служи окупатору". Зато је и нови друштвени систем био оружје прогресивних друштвених снага у борби за нову народну државу. У тим правним актима увек се изражавала воља радног човека. И зато су ови правни прописи омогућавали, а у извесној мери и сами даље развијали, нове друштвене односе. Због тога је наш нови правни систем у даљем развоју био и остао жива снага и оружје народне демократије.

У вези с овим друг Тито је у свом извештају на V конгресу КПЈ изнео став ЦК КПЈ о овом питању: „Ради успешнијег развијања устанка потребно је, у првом реду, уништити апарат старе Југославије, који је окупатору успело ставити потпуно у своју службу: уништење жандарма, полиције, општинских архива, катастара и др. — то је био задатак партизана поред напада на окупатора, и то се показало као врло ефикасно, јер је окупатор на тај начин изгубио упориште у селима и мањим местима. Свуда где је од партизана била уништена стара власт, онемогућено је окупатору да на тај начин пљачка народ".

У свим ослобођеним селима и подручјима народ је узимао власт у своје руке преко својих народноослободилачких одбора, као и преко војних органа који су такође били органи власти оружаног народа. И већ од првих дана септембра и октобра 1941. године готово на читавом подручју лесковачког краја ликвидирана је стара, омрзнута власт општинских управа.

Питање организовања органа власти наметало се од првог часа када је била створена прва ослобођена територија. Такође, императивно се наметала и сама форма нових органа власти који је требало да одиграју значајну улогу у организацији НОБ-е. Органи власти морали су не само по људима који их сачињавају, него и по својој форми да буду из народа, они су се морали одликовати по садржини свога рада и руковођењу од ранијих. У борби против окупатора учествовао је читав народ, те он није могао а да не створи своје органе власти који би

били у рукама самог побуњеног народа. Револуционарна иницијатива маса играла је у нашој борби важну улогу, али је та иницијатива не само прихваћена него и свесно продубљена, подстакнута, организована и упућена у сасвим одређеном правцу. Захваљујући томе елементу, захваљујући јединству руководства које је било свесно како постављених задатака, тако и начина за њихово остварење, могло је доћи до жељеног успеха. У условима расцепканости државе и тоталног банкротства свих односа који су пре рата повезивали наше народе у једну државну организацију,појављује се у разним и најудаљенијим крајевима Југославије идејно-политички и организационо јединствен устанак наших народа, који је представљао једну нераздвојну целину и у тешким часовима када је одржавање веза међу разним областима било готово немогуће.

Према томе народноослободилачки одбори који су стварани на ослобођеној територији, примили су по правилу на себе поред функције борбених органа народног устанка и функцију органа власти на ослобођеним територијама. Јер, када је нека територија, ма била и мала, ослобођена, истовремено се поставља потреба њеног организовања као жаришта народне борбе, а то је неизбежно водило и преузимању функција органа власти од стране народноослободилачких одбора. Зато и можемо кроз историју народноослободилачких одбора да пратимо појаву да се са повећањем или смањивањем ослобођених територија и деловање народноослободилачих одбора шири или опада. Овакав њихов развој трајао је на нашем подручју све до Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, од када народноослободилачким одборима остаје искључиво функција органа власти.

Народни устанак на подручју округа Лесковац није се развијао равномерно у свим деловима, а то је имало утицаја и на организацију и развитак народноослободилачких одбора.

Задаци који су се постављали пред народноослободилачке одборе били су многобројни и разноврсни.

Формирање народноослободилачких одбора наш народ је свесрдно помагао, јер је у њима видео своју народну власт. Ови одбори нису били органи ни једне партије или посебне организације, већ су у њима биле све политичке групе, организације и људи који су стајали на линији борбе против окупатора.

Упоредо са стварањем слободне територије на подручјима лесковачког, јабланичког и пусторечког среза образују се и народноослободилачки одбори којих је било и у непријатељској позадини. Одбори настају у различито време и у различитим крајевима.

Мрежа народноослободилачких одбора се стално ширила. Тако у Лесковцу убрзо после окупирања града формиран је народноослободилачки фонд који је био претеча народноослободилачког одбора. Овај одбор НОФ-а у Лесковцу развио је врло широку активност на прикупљању оружја и муниције (која је слата оружаним јединицама) и снабдевању одећом и обућом. Жене су по кућама за борце шиле веш, плеле џемпере и чарапе војсци, а у својим радионицама симпатизери покрета шили су потребна одела и правили сбућу и то у првом реду од материјала прикупљеног од грађана.

Одбор је извршавао и врло крупне и одговорне задатке као што је било старање о смештају и лечењу рањеника, помагање сиромашних породица другова који су отишли у одред као и породицама ухапшених. Одбор је такође извршавао све остале задатке који су се постављали са јачањем и ширењем устанка. Почеле су и прве акције у граду: паљење камиона, окупаторске штампе, више вагона пшенице намењене окупатору, ломљење путоказа на раскрсницама.

После Прогласа ЦК КПЈ од 4. јула 1941. године, којим се позивају народи Југославије на оружани устанак противу окупатора, већ 22. јула одржава се у Лесковцу састанак Окружног комитета на коме се прорађује Проглас и доноси одлука о припремама за оружани устанак, као и слању комуниста у одред ради организовања борбе против окупатора.

Већ у току лета Лесковац је подељен на 4 рејона у којима су радила 4 одбора. Рејонским одборима фонда помагао је у раду и усмеравао их Градски народноослободилачки фонд који је поред сакупљања оружја, санитарног материјала, одеће, и др., организовао и оружане десетине припремајући их за извођење оружаних акција и одашиљање у одред.

Октобра и новембра 1941. године Лесковачки партизански одред ослободио је, сем Лесковца, скоро читаво Поречје и у сваком селу формиране су партизанске десетине које су у сарадњи са одредом изводиле оружане акције у селима.

Десну обалу Јужне Мораве држао је под контролом Бабички партизански одред, док је Јабланички одред ослобођењем рудника у Лецу, Медвеђе и Лебана, новембра 1941. године, створио слободну територију до близу Лесковца. Окупаторске снаге су остале у Лесковцу одакле су обезбеђивале железничку пругу изложену честим нападима партизана са Кукавице.

Ради развијања народноослободилачке борбе, предузете су мере за уклањање ненародне власти и њених органа. То је учињено тако што су војне јединице најпре свим општинским управама на ослобођеном подручју доставиле опомене да прекину рад у управи и реквирирање хране и стоке за рачун окупатора. Када и ове мере нису помогле, септембра и октобра почело је пљачење архива и разбијање општинских управа, а издајнике наших народа достизала је заслужна казна. У свим овим акцијама, поред бораца из одреда, учествовали су и чланови партије и СКОЈ-а, активисти и чланови народноослободилачких одбора и народноослободилачког фонда у свим местима у којима партизани нису могли да интервенишу. Тако с јесени 1941. године већ на читавом подручју у ствари не постоји ненародна и од народа омрзнута власт општинских управа и жандармеријских станица. Народноослободилачки одбори показали су велико интересовање за чување рада и безбедности на ослобођеној територији. Кретање ван ослобођене територије без дозволе народноослободилачког одбора је забрањено.

Народноослободилачки одбори на ослобођеној, полуслободној или окупираној територији деловали су као легални или илегални што је зависило од подручја за које су формирани и јачине њихове снаге.

У одборе су бирани најодданији људи и најнапреднији људи, политички исправни и оријентисани за борбу против окупатора. Обично зборове за избор одборника организовале су партизанске јединице или чланови партије. На зборовима су говорили истакнути борци. Бирано је од 5—11 чланова, што је зависило од величине насељеног места. Народ је јавно предлагао и бирао чланове одбора, а на полуослобођеној и окупираној територији одборнике је постављало партијско руководство или позадински радници. Бирани су председник, секретар и благајник, а остали чланови добијали су друга задужења за обављање задатака које је одбор извршавао на свом подручју. У првој фази развитка у одборима није било административног апарата, а најпотребније административне послове обављали су најписменији одборници, у првом реду ове послове обављали су председник и секретар.

Независно од тога где су створени, како су се звали и како су били организационо постављени, основни задатак ових органа био је да се пружи помоћ фронту, да се настоји свим средствима да се учврсти веза између фронта и позадине, да се организују за борбу сви родољубиви грађани итд.

У циљу обезбеђења личне и имовинске безбедности грађана при НО формиране су партизанске и народне страже које су осигуравале личну и имовинску безбедност грађана од напада непријатеља и пљачке. Одбори су решавали и низ других питања од интереса за фронт.

На лесковачком подручју, за разлику од других подручја народноослободилачки одбори формирали су и посебне радионице које су образовале војне команде у ослобођеним крајевима за потребе војске. Такве радионице постојале су у Вучју, Медвеђи и Лебану, које су поред војних радионица за оправку оружја имале и кројачке, обућарске и пекарске за потребе војних јединица при којима је била организована и набављачка служба. Вршили су и судску власт и доносили одлуке за ситне кривичне и грађанске ствари, а када се радило о тежим делима, учињеним против народноослободилачке борбе, кривци су предавани штабу одреда. О донетим одлукама, штаб је обавештавао одбор и грађане на конференцијама.

На ослобођеним подручјима развијала се културно-просветна активност. У селу Чукљенику, бивши члан Академског позоришта Борислав Димитријевић зв. Пиксла организовао је позоришну групу, а у низу села Пусте Реке нарочито су се истицали у културно-просветном раду учитељи и други школовани људи.

После повременог губитка слободне територије одбори су углавном настављали да раде, неки су обнављани, а негде су основани нови да раде илегално у непријатељској позадини.

Септембра 1942. године уследило је и писмо друга Тита о организацији народне власти које је добијено од ПК КПС. Ово писмо представља прекрет-

ницу у ставу према народноослободилачким одборима, те је умногоме помогло даљем развитку и учвршћењу власти на овом подручју. Нарочито после саветовања на планини Кукавици фебруара 1943. године у присуству делегата Врховног штаба Светозара Вукмановића Темпа, настаје период интензивног рада на учвршћењу и даљем организовању НОО. Тако је већ у првој половини 1943. године, готово у свим селима бившег лесковачког округа, сем у Бојнику у којем се налазио бугарски окупатор, мрежа НОО била свуда развијена. Нарастањем партизанских одреда повећавали су се и задаци одбора. Због тога се и приступило формирању виших органа власти, општинских народноослободилачких одбора, који су обухватили подручја бивших општина.

У 1943. години формирани су општински НОО као виши органи народне власти. Први општински НОО формиран је у селу Лапотинцу. Затим долази до образовања општинских НОО на читавом подручју Пусте Реке, Доње Јабланице и Поречја, као и формирања легалног НОО за Лесковац маја 1943. године.

Затим је дошло до формирања срески НОО. Први срески НОО за Пусту Реку и Јабланицу формиран је у септембру 1943. године, а октобра и Срески народноослободилачки одбор за лесковачки срез, у селу Горини.

У циљу обједињавања рада, организовања помоћи војсци и становништву у позадини, осетила се потреба за формирањем народноослободилачког одбора за цело подручје бившег лесковачког округа. Тако је новембра 1943. године образован Окружни народноослободилачки одбор за подручје Лесковца и Прокупља који је имао седиште у Славнику.

Унутрашња организација одбора била је прилагођена тадашњим потребама и условима ради бољег и ефикаснијег функционисања. За поједине делатности образована су повереништва која су се бринула о снабдевању војске и грађана, обради земље, мобилизацији, финансијама, социјалном старању и др. Приступило се одмах формирању и војних команди подручја и команди места као војно-позадинских органа. (у Лапотинцу, Гајтану, Пасјачи, Бучумету и др.). Ови органи предузимају многобројне и сложене задатке око снабдевања партизанских одреда, а већ маја 1944. године оснивају се нове среске комаде по срезовима за Јабланицу, Пусту Реку и лесковачки срез. Сем у Лесковцу, као бившем среском центру, илегално функционишу народноослободилачки одбори и у Власотинцу и Лебану.

У среске народноослободилачке одборе бирано 30—40 чланова одбора. По својој организационој структури они су имали, поред председника и секретара, и Извршни одбор од 11 чланова — поротника који су били задужени за поједине секторе рада: организационо-политички, војни, привредни, просветни, здравствено-социјални, грађевински, и др.

НОО су извршавали и задатке Народноослободилачког фронта, те су спроводили и политичке мере: одржавање зборова и конференција, рад са омладином и организацијом АФЖ, помагали су и одборима на селу и општинама.

Окружни НОО обједињавао је рад на целом подручју ослобођене територије. Пружао је помоћ и среским, општинским и сеоским народним одборима. Особито је имао одговорну дужност секретар одбора који је одржавао везе са среским НОО.

Из овога произилази да су се НО одбори развијали и у току НОБ-е организовано ојачали, тако да су се одмах по ослобођењу афирмисали као нова и организована револуционарна власт поникла из народа. Њен нагли развој захтевао је и потребу формирања виших органа власти.

Сваки народноослободилачки одбор, у извршењу својих задатака, деловао је јединствено, иако се делатност делила на поједина повереништва и одсеке. Са одлукама и њиховим извршењем, по правилу, упознаван је сваки члан одбора. У том циљу сазиване су често седнице како целог одбора, тако и извршног одбора. Седнице је заказивао и руководио њима председник или секретар. За сваку седницу припремани су унапред реферати и састављан дневни ред.

Окружни НО одбор имао је и своју администрацију која функционише од фебруара 1944. године. У овај одбор бирано је 40 одборника, најугледнијих руководилаца НОП-а: то су били чланови среских НО одбора, војни руководиоци и угледни грађани. Окружни одбор имао је Извршни одбор од 9 чланова, поред председника и секретара. Подела рада по повереништвима и у овом одбору била је извршена као и у среским НО одборима.

Најодговорнија дужност у Окружном одбору била је дужност секретара. Он је био тесно повезан са среским НО одборима. Извршни одбор пружао је помоћ преко својих повереника среским народним одборима. Ради бољег упознавања са радом СНО, одбори су били дужни да достављају на захтев Окружног одбора разне извештаје, записнике са својих седница и др. обавештења, а Окружни одбор је био дужан да их враћа са својим мишљењем, На тај начин Окружни НО одбор је могао да прати рад среских одбора и да указује на пропусте у раду.

Нагли развитак НОО долази у време после одржавања Другог заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије одржаног новембра 1943. године у Јајцу. Основни задатак АВНОЈ-а био је даља организована борба свих народа Југославије за извојевање коначног ослобођења и за стварање услова за организовање нове слободне заједнице равноправних народа.

Јачање НОП-а и брзи развој НОО имамо не само на подручју округа лесковачког у том времену, већ и у многим другим деловима Србије. Овај револуционарни полет јасно је указао да су пропали сви покушаји непријатеља да угуши устанак наших народа.

Главни НО одбор за Србију формиран је новембра 1941. године и радио све до новембра 1944. године. По формирању, за читаво време рата, одбор је радио на учвршћењу НОП-а у Србији, на остварењу политичког јединства и изградњи органа нове народне власти на ослобођеним и неослобођеним подручјима.

Развијајући се кроз НОБ он је, као такав, преко својих представника могао пуноправно да заступа тековине и интересе наших народа као и да узме учешћа у доношењу историјских одлука на Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије у Јајцу. Ово заседање одржано је у време када су НО одбори прерасли у праву народну власт и када се интензивно ради на стварању већих јединица НОВ, на мобилисању свих људских и материјалних резерви за окончање рата.

Из свега се овога може закључити да су народноослободилачки одбори у истину били органи власти, органи народног самоуправљања те не би ниуком случају смели да их упоређујемо са некадашњим „самоуправним“ органима који су извршавали локалне задатке и чија је “самоуправност“ била чиста обмана. НО одбори, и најнижи, стоје према свима и највишим органима државне власти и управе у односу који се темељи на законом одређеним правима и дужностима. Тај однос може се најсигурније означити као демократски централизам. Јер, поред својих локалних задатака, одбори остварују задатке од општег значаја и они стоје под општим надзором виших органа власти, али не у односу бирократском, већ у односу који почива на међусобним правима и дужностима. У пословима општег значаја они нису просто спроводили одлуке виших органа власти иако су били дужни да их спроводе, него су имали право да претресају питање надлежности виших органа власти и да им за решење тих питања подносе своје предлоге.

После ослобођења приступило се ефикасном сређивању прилика и брзој стабилизацији наше државне и друштвене организације. Створени су услови да се већ 31. I 1946. године донесе Устав ФНРЈ, а почетком 1947. године Устав НРС. Доношењем Устава сабрана су сва досадашња искуства у организацији државе и њиховим одредбама утврђене су све тековине НОБ-е. Устав је формулисао правни поредак нове народне демократске државе. Он је повезао у један систем све досадашње прописе, тако да је Устав ФНРЈ заједно са свим прописима из ослободилачког рата постао темељ правног поретка нове народне демократије.

Из овог приказа развитка НО одбора излази јасно да они нису само основна тековина наше народноослободилачке борбе и политичка основица наше Републике, него, по форми и суштини, нова демократска форма власти.[1]

---

[1]) Један од извора за обраду и проучавање НО одбора из периода НОП-а јесте меморарска грађа коју су дали преживели чланови НО одбора и политички радници који су се бавили проблемима власти, затим публикација „Народна власт у Србији 1941—1961. године“ Миливоја Ковачевића и Милијана Јеремића, чланци објављени у дневним листовима и бр. 1 „Лесковачког зборника“.

Светозар Крстић

Одјеци одлука АВНОЈ-а на југу Србије

У хладним новембарским данима, када су се делегати из многих крајева устаничке Југославије пробијали кроз непријатељске обруче и заседе и хитали поносном граду Јајцу на Друго заседање АВНОЈ-а, са југа Србије, где устанак и народна револуција нису престајали и где је стално постојала слободна територија, делегати, на жалост, нису могли поћи. Уместо делегата, уочи заседања, на позив врховног команданта друга Тита, за Босну је кренула славом овенчена Прва јужноморавска бригада која је бројала 700 бораца. Преко бригаде борци и народ овога краја упутили су поздраве Врховном штабу, омиљеном команданту другу Титу и АВНОЈ-у. И док су на Другом заседању АВНОЈ-а делегати доносили судбоносне одлуке по даљу будућност борбе и стварања социјалистичке Југославије, одлуке које је народ одушевљено примио, на слободној територији на југу Србије ницале су бригаде. За пола године, упркос многобројним и жестоким офанзивама непријатеља и издајника, на овом подручју је формирано девет бригада, пет партизанских одреда, три команде подручја, више десетина команди места, два окружна, низ среских и на стотине општинских и месних народноослободилачких одбора. На ослобођеној територији на југу Србије живело је преко пола милиона становника, чије је животе и имовину бранило преко 10.000 бораца и неколико хиљада чланова нове народне власти.

Почетком септембра 1943. године, после успешних борби и победа над непријатељем, поред војних јединица формира се и први Срески народноослободилачки одбор за Јабланицу и Пусту Реку. У селу Црквици, на састанку коме је присуствовало 80 делегата — представника бираних од стране месних и општинских народноослободилачких одбора — и на коме је свестрано размотрена спољнополитичка ситуација и сагледани задаци народноослободилачких одбора, формира се Срески народноослободилачки одбор и његово уже руководство — Срески извршни одбор. Ускоро се на Пасјачи формира Срески народноослободилачки одбор за Прокупље и Добрич, а у октобру 1943. године у Горини и Лесковачки народноослободилачки одбор.

У првој половини новембра, непосредно пре заседања АВНОЈ-а, формиран је први Окружни народноослободилачки одбор који обухвата два бивша ратна округа — Лесковац и Прокупље, односно срезове лесковачки, јабланички, прокупачки, добрички и косаонички. За првог председника пленум је изабрао старог комунисту Николаја Динића из Коњувца, а за секретара Бошка Крстића, првоборца овога краја. У Окружни народноослободилачки одбор изабрано је око 30 истакнутих војних и позадинских радника из свију срезова, који су чинили ужи одбор, док је пленум имао више од стотину чланова.

Одмах после завршетка Другог заседања АВНОЈ-а, Окружни народноослободилачки одбор добио је материјал са заседања и његове одлуке. Целокупан материјал, умножен на партизанској техници, подељен је члановима Окружног одбора, а затим и члановима среских, општинских и месних народноослободилачких одбора. Уследио је велики број састанака и пленума на којима су чланови народноослободилачких одбора прорађивали материјал и одлуке са заседања. Одлуке и закључци прорађивани су и у војним и позадинским јединицама и на конференцијама по селима. На свим скуповима народ и борци овога краја оду-

шевљено су поздравили и прихватили одлуке Другог заседања АВНОЈ-а. Уследила је жива активност на учвршћењу народне власти на ослобођеној територији. Ову активност развили су народноослободилачки одбори и она се огледала у пружању све веће помоћи војним јединицама и припремању за коначни обрачун са окупатором и издајницима.

Инспирисан одлукама Другог заседања АВНОЈ-а, Окружни народноослободилачки одбор током зиме 1944. године издаје два упутства, „циркулар бр. 1": „О раду, успесима и слабостима народноослободилачких одбора у округу" и „циркулар бр. 2": „Упутства за формирање привремених судова при народноослободилачким одборима и за рад судова при народноослободилачким одборима". Оба циркуларна писма била су умножена и подељена свим народноослободилачким одборима. Ова упутства су у свим одборима била детаљно проучена и спроведена у живот.

У селу Црквици, априла 1944. године, после успешно спроведених избора одборника за месне, општинске и Срески народноослободилачки одбор, организовано је велико саветовање на коме је узело учешћа око 150 одборника и активиста са терена. Саветовању су присуствовали и чланови Главног народноослободилачког одбора Србије. Саветовање је трајало четири дана. На њему су обрађиване одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, које су одушевљено одобраване. После саветовања, све приче четника о будућој краљевини Србији, подели државе и повратку краља изгубиле су сваки значај за народ овога краја. У току наредних месеци учвршћена народна власт с лакоћом је мобилисала становништво од 20 до 50 година. Сви способни грађани су добровољно похрлили у нове бригаде и дивизије да би у последњем обрачуну дали свој допринос светој ствари ослобођења.

Устанак се све више ширио и захватао поред раније ослобођене територије и неослобођене градове. Целокупна активност била је усмерена на сакупљање свих снага за коначно ослобођење земље.

Када је Лесковац био ослобођен, годину дана после Другог заседања АВНОЈ-а, изабрани делегати, уз велике напоре, местимично савлађујући и војне препреке, хитали су ка Београду на Прво заседање АСНОС-а. То је било крајем октобра 1944. године.

Јордан Јовић

Преглед радничког покрета у Власотинцу до почетка оружаног устанка

Власотинце је релативно младо насеље. Све до ослобођења од Турака (1877) развијало се веома споро. Поред осталог и због честог спаљивања од стране Турака. Народ Власотинца и околине је веома активно учествовао у борби противу турских завојевача и због тога су га Турци само у првој половини XIX века три пута до темеља спалили.

Бржим темпом Власотинце почиње да се развија после ослобођења од Турака. Оно постаје економски, политички и културни центар за велико подручје: Јужна Морава — Бабичка гора — Заплање — Лужница — бугарска граница — Власина — Чемерник. Власотинце постаје нарочито трговачки и занатски центар за поменуто подручје, које се иначе карактерише пренасељеношћу и привредном неразвијеношћу, те се велики део становништва бавио печалбарењем.

Почетком XX века животни и радни услови становништва, а нарочито занатских и сезонских радника печалбара се брзо погоршавају. Почетком XX века се у Србији почиње развијати модерна индустрија и занатски производи су врло тешко излазили на крај са индустријским. Ситне занатлије све брже пропадају. С друге стране, због високе порезе, неродних година, појава филоксере[1]), задуживања и других разлога долази до распадања великих задруга и раслојавања села. Томе треба додати да је пренасељеност расла.

Мајским превратом и падом апсолутизма Обреновићеваца, створени су елементарни политички услови за пружање организованог отпора владајућој буржоазији и дискредитованој српској бирократији. У Србији је онда формирана модерна радничка партија — Српска социјалдемократска странка (1903) године.

Социјалистичке идеје које се у Србији почињу ширити још од седамдесетих година наилазе на плодно тле и у власотиначком крају.

Лесковац као индустријски центар постаје један од најважнијих политичких радничких центара у Србији. „Отуда је после београдске групе (одборника — ЈЈ) показала највише успеха наша група у Лесковцу, у коме је и партијска организација повећала број партијских чланова....“[2]

Власотинце није могло остати ван утицаја напредног радничког покрета Лесковца, те се под тим утицајем и у Власотинцу, релативно рано, јављају радничке организације које стварају занатски радници.

Прва радничка организација у Власотинцу је Власотиначко радничко друштво, формирано 27. јула 1903. године. Неколико година после тога створена је још једна радничка организација — Пододбор терзијско-јорганџијско-памуклијашких радника (октобра 1906. године).

Уз помоћ месне партијске организације у Лесковцу, 4. маја 1908. године у Власотинцу је формирана месна организација Српске социјалдемократске странке. Ове прве радничке организације су имале да издрже снажан налет полиције и бирократије, али нису уништене. Напротив створене су нове организације. Септембра 1911. године формиран је Пододбор Савеза дрводе-

— — —

[1]) Филоксера — биљна ваш, која у првом реду напада винову лозу. На америчкој лози само лист, а на европској (домаћој) и лист и корен, односно од сисања сока стварају се квржице на корену и лоза обавезно пропада. У власотиначком виногорју се масовно појавила 1897. године.

[2]) Извештај Управе ССДС на VII конгресу 17. маја 1909. — Историјски архив, том III, Београд, стр. 101.

ских радника, а почетком 1912. године Пододбор Савеза кројачких радника. Половином те године формиран је Пододбор Савеза кожарско-прерађивачких радника.[1])

Иако у Власотинцу, које је било релативно мало место, није било индустријских радника, ипак је из њега узиман кандидат за кандидатску изборну листу ССДС за округ врањски (1912) — што је доказ да је раднички покрет у њему био веома развијен. Кандидат је био Ђорђе Јовић, обућарски радник из Власотинца. Он је пре тога (1910) био изабран за одборника власотиначке општине.

Балкански ратови (1912. и 1913.) и први светски империјалистички рат (1914—1918) прекинули су жив раднички покрет у Власотинцу, као и у читавој земљи, јер су најактивнији радници и занатлије отишли у ратове, ускоро затим и земља је била окупирана (1915).

Убрзо после завршетка првог светског рата створена је априла 1919. године општејугословенска револуционарна радничка партија — Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста), Комунистичка партија Југославије. Са обновом радничког покрета у Југославији, обновљен је раднички покрет и у Власотинцу и околини. Активност власотиначких радника и сиромашних сељака била је нарочито велика за време општинских и скупштинских избора 1920. године.

После Обзнане и Закона о заштити државе, настаје период бруталног гушења радничког покрета. Као и читав народ наше земље, народ Власотинца и околине је имао да издржи бесан налет југословенске буржоазије.[2])

Стагнација у развитку радничког покрета у Власотинцу и околини траје до 1934. године, када долази до извесног оживљавања. Права ренесанса радничког револуционарног покрета у Власотинцу и околини почиње од доласка Јосипа Броза Тита на чело КПЈ (1937). Напуштен је строго конспиративан, учаурен и секташки рад Партије. Она прелази у политичку офанзиву на широком фронту. Млађи партијски кадрови су неуморни. Долази до читавог низа акција усмерених ка објашњењу међународне ситуације и става КПЈ.

Уз помоћ и подстицај Партије из Лесковца, формирају се синдикалне подружнице у Власотинцу (неке су већ раније постајале па су обновљене): друштва, кожараца, шивача и других, а онда је формиран Струковни одбор на чијем је челу био столарски радник Милорад Диманић Милош. Радни дан занатских радника је некада трајао и 16 часова. Радници су повели акцију за скраћивање радног дана и повећање најамнина. Како послодавци нису пристали на захтев радника, дошло је до штрајка, који је трајао 8 дана и по раднике се успешно завршио. Послодавци су пристали на радничке захтеве и потписали колективни уговор.

Синдикално организовани радници били су активни и у културно-просветном раду. Њихова драмска секција дала је неколико успелих комада као „Дрвени црв", „Вампир у воденици" и друге.[3])

Партијски активисти из Лесковца обилазе ближу и даљу околину, окупљају напредне људе, нарочито омладинце, омасовљавају старе и формирају нове нове партијске и скојевске организације.

У Власотинцу се развија жив рад кроз Народну књижницу и читаоницу, у којој напредни омладинци воде упорну борбу против реакционарних интелектуалаца и њихових заштитника — власотиначких газда, који су извесно време стајали на челу ове културне установе.

У ово време стално у Власотинце долазе другови из Лесковца. У почетку Коста Стаменковић и Бора Димитријевић Пиксла, а касније Василије Смајевић, Бошко Крстић и други. Први значајнији контакти су одржавани преко Благоја Давинића из Власотинца.

Књижница и читаоница, која је створена 1912. године, престала је да ради 1932. године. На иницијативу

— — —

[1]) Подаци о првим радничким организацијама се могу наћи у „Радничким новинама" у одговарајућем раздобљу и радовима др Сергија Димитријевића нарочито у „Споменици педесетогодишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903—1953, Лесковац 1954. и раду „Почеци радничког покрета у Лесковцу", Лесковац, 1951.

[2]) Због припадности КПЈ и активног рада за време избора отпуштен је из службе Тодор Станковић, који је био поштар, а Владимир Костић и Светозар Станковић су хапшени у општинском подруму у Орашју.

[3]) Према писменој изјави штрајкача Сретена Марковића, Синише Тотошковића, Милорада Петровића и других.

Партије из Лесковца, она је обновљена, али су се руководства дочепали назадни елементи који су били под утицајем др Петра Илића, управника Грађанске школе у Власотинцу. Коста Стаменковић је сматрао да у управу књижнице и читаонице треба да уђу напредни омладинци. На овом задатку почело је чвршће повезивање и значајнија активност омладине у Власотинцу.

Директива Партије о узимању управе књижнице и читаонице била је извршена. На чело читаонице, народ је тако назвао ову установу, дошао је Михајло Михајловић, књижар из Власотинца, а у управу су ушли напредни омладинци.[1]) Читаоница од тада постаје центар културног и политичког живота у Власотинцу и околини. Нови управни одбор обновио је излажење повременог власотиначког листа „Власина". Одговорни уредник листа постао је Михајло Михајловић. „Власина" је постала упориште Партије у борби противу реакционарних политиканата у Власотинцу.

Овај напредни лист је примио на себе да се скине незаслужени ореол др Петру Илићу, идејном вођи власотиначких политиканата. Он је због своје докторске титуле себе сматрао позваним да свима у свако време и о свему и свачему даје лекције. Арогантан став и реакционарна гледања у низу питања нису се допадали омладини, а и већини Власотинчана и они су почели да му пружају отпор. О борби противу др Илића биће још речи.

Омладина у Власотинцу и околини спроводи разне акције. Један од најважнијих задатака је био отварање и обнављање књижница по селима у срезу. Она је радо слушала излагања комунистичких агитатора о рату у Шпанији, о Совјетском Савезу итд. Године 1937. или 1938. Милентије Поповић је једној групи омладинаца говорио за време одржавања сеоског сабора на Чобанцу. Он је том приликом посебно говорио о значају Народног фронта. Када су се увече људи из Власотинца и околине враћали кући, имали су у шумовитом Качеру да прођу испод транспарента на коме је писало „Живео Народни фронт". Транспарент су поставили омладинци из Власотинца са Бором Стојановићем на челу. Бору су због тога прогањали жандарми, те је морао да бежи у Лесковац.[2])

Поред осталих, на иницијативу Косте Стаменковића спроведена је акција прикупљања средстава и материјала за слање пакета друговима који су били на издржавању казне по југословенским робијашницама због револуционарног рада. Поред осталих пакета, који су слати преко Лесковца, брижљиво је припремљен и пакет за Мошу Пијаде, који се онда налазио на издржавању казне у Сремској Митровици. Пакет је у Сремску Митровицу однео столарски радник Божидар Црнатовић Беско.[3]) Истовремено су скупљани прилози за КПЈ, који истина по висини сакупљене суме нису били велики, али су по броју давалаца били значајни.

Један број млађих занатских радника се већ толико био истакао у политичком раду, да им је Партија преко другова из Лесковца поклонила озбиљну пажњу. Власотинце сада све више обилазе Василије Смајевић и Коста Стаменковић, а нарочито Смајевић, који је у то време већ био секретар поверенства у Лесковцу. Он одржава везу са Власотинцем преко Сретена Марковића, ситног занатлије у Власотинцу, који је једно време радио у Нишу, учествовао у штрајковима и био због тога хапшен. Био је запажен као напредан омладинац.

Почетком 1939. године Смајевић је наговестио Марковићу да постоје услови да се у Власотинцу формира партијска ћелија, само треба да пронађе добре омладинце и да са њима ради. Смајевић је још неколико пута долазио у Власотинце и Марковића повезао са Бошком Крстићем, који је такође долазио у Власотинце.

Почетком јула 1939. године у Власотинце су дошли Коста и Смајевић и Смајевић је изјавио да је ситуација зрела за формирање партијске ћелије. За читаво време разговора Смајевић је пробао одела, као да је ради пробе одела у Власотинце и дошао. Марковић и Синиша Тотошковић су у то време заједнички држали кројачку радњу. Састанак на коме је требало формирати ћелију заказан је за

— — —

[1]- Михајло Михајловић је због активног помагања НОП ухапшен и 1943. године стрељан на Бубњу код Ниша.

[2]- Податак са магнетофонског снимка који је направљен на састанку првобораца Власотинца и околине, 16. децембра 1960. године.

[3]) Пакет су запаковали Сибин Стојановић, Божидар Црнатовић и Сретен Марковић у радњи Сибина Стојановића.

почетак августа, али га је Смајевић из непознатих разлога одложио.

Одложени састанак је одржан 28. августа 1939. године. Претходно је било договорено да сви предвиђени другови иду на сеоски сабор у Конопницу, да се нешто раније врате, ручају и дођу у винограде иза данашње фабрике „Власинке". На одређено место и у одређено време (у 15 часова), док се још чуо писак труба и ударање бубњева у Конопници, дошли су сви другови сем једног. Састанку су присуствовали: Сретен Марковић, Синиша Тотошковић, Милорад Петровић, сви кројачи из Власотинца, Велимир Грујић, воскар из Вујанова, који од 1934. године држи воскарску радњу у Власотинцу, и Синиша Јањић, учитељ. Састанак је отворио и њиме руководио Василије Смајевић, секретар поверенства КПЈ у Лесковцу. На састанак није дошао столарски радник Божидар Црнатовић, јер је пре него што је о састанку обавештен отишао на рад у Београд. За секретара је изабран Синиша Тотошковић, а затим је извршено задужење по секторима. Смајевић је онда много говорио о Партији, о њеним циљевима, тешком животу радника, ситних занатлија и сељака. Врло често је истицао значај конспиративности и држања пред класним непријатељима. Од сваког присутног Смајевић је тражио одговор да ли може да ради за КПЈ. Сви присутни су изјавили да могу. Партијска ћелија КПЈ је на тај начин формирана у Власотинцу.[1])

Постојање партијске ћелије се одмах осетило. Нарочито је још више оживео рад читаонице. Сви млади комунисти Власотинца су били чланови управе читаонице или драмске секције, односно позоришне секције, како је она онда носила име. Ова секција је уживала велику помоћ од напредних људи из Лесковца, а нарочито Боривоја Димитријевића Пиксле, који се иначе бавио овом врстом посла. Нарочито је сада постигнут велики успех са комадима „Вода са планине", „Сумњиво лице" и „Власт".

Партијским састанцима је увек присуствовао најпре Василије Смајевић, а касније Бошко Крстић. На њима је углавном прорађиван партијски материјал. Смајевић и Крстић су се интересовали шта је ко од чланова Партије дотле урадио.

Комунисти су упорно објашњавали узроке рата који је већ био отпочео (1939), опасности које прете од фашизма, разобличавали издајничку политику владе Цветковић - Мачек, повезујући све то са тешким животом широких народних маса. Делатност ћелије је била је нарочито усмерена на рад са омладином, коју је требало заштитити од штетног утицаја др Петра Илића.

Илић је покушао да постане руководилац читаонице, али се ћелија ангажовала у пуној мери и он је на скупштини добио свега три гласа. Пошто му није пошло за руком да узме читаоницу, Илић је отпочео отворену борбу противу читаонице и напредне омладине у Власотинцу наишта је ова одговорила противударом. Илић је забранио да ученици Грађанске школе учествују у раду читаонице и позоришне секције. Чак је предузимао оштре казнене мере противу оних који су активно учествовали у раду секције и читаонице. Он је нарочито постао безобзиран после приказивања комада „Ослобођење Косте Шљуке" од Петра С. Петровића. Приказивање комада је нарочито имало успеха у Сурдулици, Владичином Хану и Власотинцу. „Побунио се г. Др. Петар А. Илић . . . . . , јер се крши школска дисциплина и категорички је захтевао од разредних старешина да ови ученици (учесници у комаду) буду што строжије кажњени ради примера". Илић је успео, ученици су кажњени укором разредног старешине и оцене из владања им смањене на три, а у књижицама записано „због учествовања у комаду „Ослобођење Косте Шљуке". Тај „Илић омета рад, омаловажава њене успехе, вређа поједине чланове и чланове управе називајући их „истераним ђацима" (ниједан члан читаонице није искључен из школе - примедба уредништва), преноси алармантне вести о читаоници,

[1]) На овакав начин је описано формирање прве ћелије КПЈ у Власотинцу, па је замољен друг Василије Смајевић, који је ћелију и формирао да стави примедбе или потврди опис стварања ћелије у Власотинцу. Друг Смајевић је одговорио својим писмом у коме се каже:

„Друже Сретене, Ја се врло добро сећам (подвукао J. J.) да је све било овако као што ти назначујеш у овом писму. Ово треба сматрати као моју потврду. Долазио је још и друг Мома Марковић. Детаља се ви свакако боље сећате. 6. IV 1959. године, Београд. С другарским поздравом, Васа Смајевић." Оригинал писма је код Сретена Марковића, а преписе имају сви учесници првог партијског састанка.

причајући да у њој постоји нека „позадина“ и „задња намера“ итд., итд“.[1])

Др Петар Илић је иначе био аморалан и блазирани тип, кога је власотиначка „Власина“ до дна разобличила. Он је сматрао да је њему све дозвољено, па је „ударио школски печат на интимном делу тела једне жене“.[2]) Даље, тај је буржоаски интелектуалац „у својој канцеларији мерио неке ученице преко голе снаге. Једном је објавио да ће се све ученице морати прегледати и измерити њихов обим“.[3]) Први покушај му није успео, јер је свих 12 ученица, колико их је било, побегло, али је „ипак успео да неке измери само у његовој канцеларији“.[4]) Дописник „Власине“ је на крају свога дописа написао: „Мислимо да не треба више да наводимо примере и рад г. Илића, јер сматрамо да је ово довољно да се види оцена какав је“.[5]) И заиста је довољно да се види оправданост борбе власотиначке омладине, под руководством партијске ћелије, противу Илића који је био изразити представник монархистичке интелигенције.

Комунисти су имали сигурне податке о Илићу и слободно су га раскринкавали и усмено и у „Власини“. Илић је покушао да се правда преко суда, уздајући се у помоћ власти, али су чињенице биле такве да их ни буржоаски суд није могао пренебрегнути и одбио захтев Илића као „неумесан, а на закону неоснован“.[6])

Комунисти и њихови симпатизери су успели да до краја разобличе Илића и његове сараднике, а затим су обратили већу пажњу селу.

У првој половини 1940. године партијску ћелију у Власотинцу је обишао Александар Ранковић. Са њим је био и Василије Смајевић. Том приликом се Ранковић посебно интересовао за расположење омладине и сељака. Изразио је мишљење да би рад са омладином и сиромашним сељацима могао бити много бољи, јер зато постоје сви услови. Указао је да би требало обратити што већу пажњу на цигларске и зидарске сезонске раднике.

Крајем августа 1940. године Бошко Крстић је саопштио Синиши Тотошковићу да треба да дође у Лесковац на важну конференцију када му он буде јавио. Тотошковић је онда одговорио да он не може да дође, јер има важан посао у радњи. Сретен Марковић је оправдавао Тотошковића и тврдио како су они занатлије и имају посла у радњи. Крстић је онда саопштио Велимиру Грујићу да он дође на тај састанак, што је овај радосно дочекао.

После неколико дана Крстић је обавестио Грујића да дође у Лесковац, што је овај учинио. На аутобуској станици у Лесковцу Грујића је дочекао Крстић и одвео га у кућу Костадина Трајановића у којој је већ био окупљен приличан број другова, од којих је Грујић неке већ познавао.[7]) Грујић онда није знао о каквом се састанку ради, а то је у ствари била Окружна партијска конференција којој је у име ЦК КПЈ присуствовао Александар Ранковић.[8]) На овој конференцији је изабран Окружни комитет КПЈ за Лесковац, који су сачињавали: Коста Стаменковић, политички, и Василије Смајевић, организациони секретар, и чланови: Станимир Вељковић Зеле, Риста Антуновић, Мара Ђорђевић, Миодраг Хаџи-Јованчић и Ружа Сандић.[9]) Конференција је изабрала Косту Стаменковића за делегата Пете земаљске конференције КПЈ, која је одржана од 19. до 23. октобра 1940. године у Дубрави крај Загреба, на којој је Коста изабран за члана ЦК КПЈ што је било велико признање партијским организацијама и радничкој класи на југу Србије.

Неизвршење неких задатака у потпуности као што су недовољно повезивање са сељацима, прикупљање новчаних прилога за Партију од малог броја људи и томе слично, став према одласку у Лесковац и још неки други моменти били су довољан разлог да се неки чланови партијске ћелије из Власотинца заобиђу у даљем раду. Њима је било саопштено да се привремено удаљују из организованог рада ћелије,

— — —

[1]) Из рукописног дописа за „Власину“ редигованог од Михајла Михајловића. Чланак је сигурно објављен у „Власини“ и ја сам га својевремено читао, али сада не располажем комплетом „Власине“, те цитирам према рукопису.

[2]) Исто

[3]) Исто

[4]) Исто

[5]) Исто

[6]) Пресуда окружног суда у Лесковцу од 17. априла 1940. р. 550/40 бр. 2.

[7]) Грујић је сада секретар предузећа „Тома Костић“ и потврђује овакве наводе.

[8]) Највећи део делегата онда није знао да је то друг Ранковић.

[9]) Према др М. Перовићу — Јужна Србија, стр. 36.

али да су обавезни да и даље раде и спроводе линију КПЈ. Тако је поступљено јер је у то време то било најцелисходније. Овако је поступљено са Сретеном Марковићем, Синишом Тотошковићем и Милорадом Петровићем.[1]) Ова реорганизација, како се онда говорило, извршена је крајем 1940. године. За секретара је онда изабран Синиша Јањић, а у Партију је примљен Божидар Црнатовић, који је показивао велику активност међу омладином.

Фебруара 1941. године на исти начин је поступљено са Велимиром Грујићем.[2]) Партијским радом је онда обухваћен и Милорад Диманић, столарски радник.

Реорганизована партијска ћелија је развила веома жив политички рад међу омладином. У пролеће 1941. године партијска ћелија је формирала три скојевске групе територијалног карактера. Једна је обухватала део Власотинца на десној, друга на левој обали Власине и трећа која је деловала у Каменици.[3]) Комунисти и скојевци се успешно повезују са сеоском омладином нарочито у Шишави, Орашју, Грделици и другим местима и са младим учитељима Стојадином Обрадовићем у Козину, Стојаном Петровићем у Добром Пољу, Бранком Павловићем у Црној Трави, и другима.

Комунисти, скојевци и њихови симпатизери су сада нарочито указивали на опасности које су претиле од фашизма.

Фебруара 1941. године Коста Стаменковић је изразио своје мишљење да би требало у Партију примити Ђорђа Младеновића, лончара из Власотинца, који је проверен извршавајући задатке, још у лето 1940. године када је у разним ћуповима преносио скривени партијски материјал (летке, прогласе, брошуре). У растурању материјала је био веома вешт. Јањић се са поменутим предлогом сложио, јер је Младеновић неке задатке и власотиначке партијске ћелије извршавао, али из још непознатих разлога Младеновић није одмах примљен у Партију, иако је политичким радом био обухваћен. Младеновића је у Партију примио Коста Стаменковић, априла 1941. године и Јањића обавестио да је Младеновић већ члан КПЈ и треба га одмах у ћелији повезати што је учињено.[4])

Непосредно пре избијања рата у власотиначкој партијској ћелији био је повезан и Мија Миленковић из Шишаве, а када је почео рат и Новица Илић кога је из Лесковца као помоћ партијској ћелији послао Окружни комитет у Лесковцу.

Благодарећи помоћи Окружног комитета у Лесковцу, активности Синише Јањића и осталих комуниста и скојеваца, Власотинце и околина се нису збунили када је буржоаска Југославија била окупирана. Под вођством Партије и друга Тита и партијска организација Власотинца врши припреме за оружан устанак и организатор је ослободилачког устанка у власотиначком крају, заједно са партијским ћелијама у Црној Трави, Орашју, Козилу[5]) и др. местима.

Партијску ћелију су непосредно пред почетак оружаног устанка сачињавали: Синиша Јањић, Милорад Диманић, Божидар Црнатовић, Ђорђе Младеновић и Мија Миленковић. Они су били организатори и активни борци у Револуцији и сем једног (Ђорђа Младеновића) сви су херојски пали за свој народ, за Партију, за слободу, за социјализам.

Партијска ћелија у Власотинцу је уживала пуну помоћ и Косте Стаменковића, који се после напада Немачке на СССР склонио у Власотинце и у кући Тихомира Ђуђића боравио све до одласка у одред. У то време је код Косте долазио Драги Стаменковић и једна другарица. У извесном смислу, због ове ситуације Власотинце је у лето 1941. године било центар непосредних припрема за оружане акције које ће ускоро уследити.

— — —

[1]) Према писаним документима који се чувају у ОК СКЈ у Власотинцу и Лесковцу.

[2]) Према писаним документима који се чувају у ОК СКЈ у Лесковцу.

[3]) О раду скојевске организације још нема довољно писаног материјала, али на основу мемоарске грађе може се тај рад доста поуздано реконструисати.

[4]) Према документима из архиве СУП Лесковац.

[5]) Партијску ћелију у Козилу је формирао Синиша Јањић јуна или јула 1941. године, а њен секретар је био Божило Дојчиновић у Орашју партијска ћелија формирана је августа 1941. године.

Хранислав Ракић
Стојан Николић

Раднички покрет Лесковца од 1937. до 1940. године

— Штрајкови текстилних радника —

Лесковац је спадао међу неколико градова у Србији у којима је био веома развијен раднички покрет до првог светског рата, а нарочито између два светска рата. Индустријски и занатски радници организовали су читав низ штрајкова од 1903. до 1941. године у циљу побољшања свог економског положаја и стицања политичких права.

Снага радничког покрета у Лесковцу јачала је сразмерно са организационим и политичким јачањем КПЈ, што се нарочито осетило после доласка друга Тита на чело КПЈ почетком 1937. године. Ново руководство обратило је посебну пажњу индустријски развијеним центрима у које је спадао и Лесковац.

Друг Александар Ранковић „говорећи и борби класних синдиката у предратним условима, штајковима и другим акцијама истиче да сви штрајкови нису били само економски већ су имали дубок политички карактер. Ове акције су помогле да се Партија омасови, да се стално јачају партијске организације и тако припремају за одлучније дане. Друг Тито је више пута истицао велики значај који је имао развијени раднички покрет овога краја".[1])

Интересовање ЦК КПЈ-е, посебно друга Тита, које се огледало у честим посетама Лесковцу Титових најближих сарадника са Александром Ранковићем на челу, помогло је Партији и синдикату Лесковца да развију још снажније акције у борби за побољшање економског и политичког положаја пролетаријата Лесковца уочи II светског рата.

Мере ЦК КПЈ, предузимане ради јачања и организационог учвршћења радничког покрета, наилазиле су на подршку пролетеријата Лесковца који је у својим редовима имао искусне и прекаљене револуционаре Косту Стаменковића, Благоја Николића, Владу Ђорђевића, Станимира Вељковића Зела и др., који су успешно водили и усмеравали раднички покрет у Лесковцу и ван њега. О Кости Стаменковићу друг Александар Ранковић је, евоцирајући успомене на истакнуте борце овога краја, рекао да је он „био вођа радничког покрета не само у овом крају и Србији, већ и у целој земљи."[2]) У свим штрајковима које је водио раднички покрет Лесковца испољена је велика упорност и издржљивост радника, а КПЈ је преко Урсових синдиката била организатор и идејни вођ свих штрајкова који су се низали један за другим.

О радничком покрету између два светска рата у Лесковцу до сада није написана ниједна целовита студија. Углавном се писало по сећању у локалном листу „Наша реч", где су фрагментарно обрађивани поједини догађаји из радничког покрета. С обзиром да су у досадашњим радовима слабо коришћени писани извори из тога периода, то је наша намера да, користећи „Радничке новине", осветлимо период од 1937—41. године и то штрајкачки покрет текстилних радника, јер је Лесковац био текстилни центар у Србији и имао је преко 2000 текстилних радника.

У Лесковцу је уочи II светског рата организован велики број штрајкова индустријских и занатских радника, те ћемо овом приликом изнети значај текстилних штрајкова од 1937. до 1940. године у борби за побољшање економских и политичких права леско-

вачког пролетаријата. У наредним радовима обрадићемо материјале из „Радничких новина“ о штрајковима радника у осталим гранама привреде, као и о другим радничким манифестацијама које осветљавају активност радничке класе уочи II светског рата у Лесковцу.

Положај радничке класе у Лесковцу пре I светског рата као и између два рата био је врло тежак. Услед тога је у Лесковцу и било више штрајкова. О положају радника у Лесковцу писало се у „Радничким новинама“ следеће:

„Писати о стању радника и радница у овом предузећу (мисли се на предузеће прераде кудеље и лана у Лесковцу — прим. аутора), а да се у исто време човек не згрози на оне страхоте и патње, које радници у овом предузећу подносе тешко је. Промаја, нечистоћа и прашина упропашћавају очи, раздиру плућа. Наднице су толико ниске и бедне да се поред њих може умрети од глади при оваквој скупоћи.“[3]

„Познато је да у Лесковцу има и индустријских предузећа у којима је упослено приличан број радника и радница .... У свим индустриским предузећима раде деца испод 14 година, мушка и женска.“[4]

„У Лесковцу где је индустрија највише развијена уколико се тиче Србије радна снага се продаје у бесцење. Најбоља надница је плаћена од 10—15 динара, а има их врло много и испод 15 динара. Сваком је јасно да 20 динара нису довољни да задовоље ни најпрешније потребе.

Зато су радничке породице на овим јаким мразевима без дрва смештене у мале и влажне колибе. У њима су нашли трајне савезнике: реуматизам, последица промрзлости и туберкулозу, последица влаге, изнуреност и рђаве исхране.“[5]

Мада су надница биле и 10—20 динара, радник није могао са тим принадлежностима да задовољи основне потребе. Велики број радника је имао испод 10 динара. Нарочито је у тешком положају била женска радна снага, као и малолетни радници. Све је то доприносило да се радници боре за своја економска и политичка права. Животне намирнице биле су скупе, тако да су својом надницом радници обезбеђивали само исхрану. Положај радника биће још тежи када и Лесковац захвати велика економска криза. За време ове кризе имамо велики број незапослених радника у Лесковцу који ступају у редове гладних демонстрирајући и тражећи хлеб. После економске кризе, када почиње да оживљује привреда, лесковачка буржоазија се не труди да упосли раднике. Ево шта о томе пише радничка штампа:

„Док се свуда траже путеви, за ублажење привредне кризе дотле се у Лесковцу, нашем Манчестру текстилно предузеће Мике Станковића и сина ни мало не стара да упосли не упослени раднички савет него тера и оне раднике који су упослени да бесплатно раде разне послове.

Радници у овом предузећу раде у две смене: прва смена од 6 часова изјутра до 14 часова после подне. У 14 часова долази друга смена да замени прву. Но уместо да се радници из прве смене пусте на ручак они се задржавају у кругу предузећа још по сат или сат и по да би слагали дрва, преносили вуну, правили смесу итд.“[6]

Радно време није било ограничено. Радници су морали да раде онолико колико се то прохте капиталисти за надницу од 0,75—2,50 динара и о томе радничка штампа забележила је следеће:

„У овом поносном српском Манчестру могу да се поносе само капиталисти. Лесковац је гнездо српске текстилне индустрије... наднице су 0,75—2,50 динара максимално... Радно време по вољи послодавца... прековремени рад се не плаћа... шест недеља су радници радили у једном предузећу по 12 часова дневно непрекидно. Преко целога дана нису излазили из радионица...“[7]

Због оваквог економског положаја пролетаријат Лесковца почиње од 1937 године да организује велике економске и политичке штрајкове. Један такав штрајк текстилних радника почео је 28. јула 1937. године у Врањкићевој фабрици. У штрајку је учествовало око 550 радника. Штрајком је руководио штрајкачки одбор који су сачињавали Трајко Аранђеловић, Лена Стојановић и С. Радуловић. У то време у Лесковцу је боравио и Александар Ранковић.

Заједно са Животом Јефтовићем, тадашњим синдикалним функционером, Александар Ранковић је одржао састанак са штрајкачким одбором и на томе састанку размотрени су ставови послодаваца. Осим тога донете су одлуке о захтевима које треба истицати у преговорима са послодавцима како би се штрајк са успехом завршио. За време овог штрајка штрајкачки покрет се проширио и на текстилну фабрику Мике Станковића. — Том приликом у штрајк је ступило још 150 радника. То је унело још већи немир код фабриканата. Нико није он њих био сигуран да можда и његов димњак неће престати да се пуши. Двадесет четвртог дана штрајка послодавци су изјавили штрајкачком одбору да пристају на преговоре и да прихватају све захтеве радника, сем обавезе да примају раднике преко Урсових синдиката.

Осим тога, послодавци су потписали колективни уговор о осмочасовном радном времену, плаћању прековременог рада и повећању наднице у просеку за 15%. Тако је штрајк у првом текстилном предузећу, после 24 дана трајања, успешно завршен.

За време штрајка друг Александар Ранковић је одржао састанак коме је присуствовало око 30 активиста из предузећа који су штрајковали. Друг Александар Ранковић је упознао присутне са радом комуниста у Урсовим синдикатима и штрајкачким покретима у земљи, а затим се дискутовало о акцијама које треба предузети да би се послодавци принудили да удовоље радничким захтевима.

О том великом штрајку текстилних радника у Лесковцу „Радничке новине" забележиле су:

„Још пре штрајка 550 радника и радница из предузећа Глигорија Петровића и комп. извештавали су управу фабрике о тешким приликама и малим надницама. Фабрика је према овим извештајима остајала редовно равнодушна. Познато је да су наднице у текстилној индустрији у Лесковцу биле 8 и 10 динара па и мање... Текстилна индустрија у Лесковцу од првих својих почетака, пре 40 година, па до данас подизана је под врло повољним условима. Конопље, које је потребно код ужарије, успешно је расло у околини Лесковца, а што је главно добављало се врло јефтино, такође и вуна. Од првих почетака индустрије у Лесковцу па до данас вођена је политика према радницима да буду што мање плаћени и да раде под примитивним условима рада. На малим радничким надницама и старим машинама које у стално биле наклоњене квару подизана је српска текстилна индустрија у Лесковцу. Радници су остављали животе да би се подигла лесковачка текстилна индустрија.

Данас, када су животне потребе поскупиле за 28% а одећа и обућа исто тако, 550 радника и радница оправдано су тражили да се њихова надница повиси 15%. Предузеће Глигорије Петровић и комп. одбило је захтеве радника и равнодушно их гурнуло у штрајк. Страховита беда и тежак положај повео је ове раднике у борбу. Радници су нудили споразум и да не дође до штрајка, али предузеће није хтело споразум, желећи да се и даље одржава бедна плаћеност њихових радника. И ако предузеће овим штрајком губи стотине хиљада динара оно остаје упорно.

Овај штрајк пружа величанствен изглед. Солидарност и борбеност радника нико неће разбити. После преговора са предузећем одржан је врло успели збор штрајкача. На збору је поднет извештај са преговора који су одржани са послодавцима у среском начелству. Другови Коста Стаменковић, Радуловић и Ж. Јефтовић изнели су опширно ток преговора. Збор је донео одлуке о даљем вођењу штрајка. Цео раднички синдикални покрет у Лесковцу помаже овај штрајк."[8]

Трећа је недеља штрајка лесковачких текстилаца

И „српски Манчестер" је обузет бригом око те борбе. Текстилни барони гледају на час када ће и њима радници поднети захтеве. А остали, текстилни радници и радници са топлим симпатијама прате сваки детаљ ове велике борбе.

Борбеност радница

Текстилци штрајкују. А то већ значи да основу борбених трупа чине радници. Тако и овде. И велико је питање било како ће се другарице држати. Али, оно се могло поставити до часа у коме је штрајк објављен. После? зар је потребно наговештавати? Зар то није била увреда за њихову сјајну борбеност?

Драгоцена искуства се могу извући о држању другарица из овог штрајка. Оне врше најважније и најодговорније послове. Колоне другарица су мртва стража штрајка. Ако устреба, за тили час се скупе око, фабрике. Очи би ископале свакоме који им се супротстави.

Схватиле су другарице врло добро свој положај. Схватиле га боље од осталих, можда боље и од својих другова. И те жене смело су дигле главу неустрашиво газећи кроз нови вртлог беде према новијем срећнијем животу. Та вера их крепи, носи, гони. Но неуморне на раду, оне су непоколебљиве у борби. То је једна појава коју чаршија не може да схвати. Али, оставимо их нека лупају главу као што се не осврћемо на писање лајбжурнала лесковачких текстилних магнета.

Штрајк мирно тече

Дани пролазе нечујно. У логору је веселост као да није трећа недеља борбе. Око казана радосно послују другарице. Посао није мали, свакога дана треба спремити 875 оброка. И то се свршава на време. Старо искуство се и овде понавља. Поуздани у себе, штрајкачи се труде да пронађу по неку замерку јелу. Некоме није довољно слано, другоме кисело. У праску смеха падају те примедбе.

Само довољан је један знак функционера па да се сва лица прекрију леденом озбиљношћу. Саопштење да треба поћи на стражу, да треба обавити овај или онај посао претвара веселе људе у неумољиве римске легионаре из давне прошлости. Сви су спремни. У највећем реду одлазе одређени другови и другарице, а жагор поново заплави логором. Тако се бије пресудна борба са свемоћним магнатима текстилне индустрије.

Штрајк се проширује

У очекивању исхода ове борбе фабрика М. Станковића је престала да ради. давно је радништво поднело захтеве. Управа је сматрала за најпогодније да не одговори док не види исход борбе код Петровића.. Радништво се с тим није могло сложити. Бич беде је страшан, фијуче над радницима већ дуго. И сваким даном је све гори. Најзад је издало стрпљење и штрајкачки логор је повећан са 150 нових бораца.

То је унело још већи немир код фабриканата. И нико није сигуран да можда неће и његов димњак престати да се пуши.

Преговори иду врло мучно

Дошло је до неколико састанака између тарифне комисије и власника фабрике Глигорија Петровића. Горча је подигао фабрику и умро. Његови наследници сада бију битку.

Аргументи радника су врло снажни. Свако слово из својих захтева у стању су да поткрепе небројаним доказима".[9]

„О штрајку текстилних радника и радница у Лесковцу писали смо са опширним подацима. Без претеривања и хвалисања борба текстилних радника у фабрици Глигорија Петровића вођена је са ретком борбеношћу и пожртвовањем. Штрајк је трајао 24 дана и са 550 штрајкача. Од првог дана па све до завршетка штрајка штрајкачи су избегавали материјалну штрајкачку помоћ. Штрајкачки радници из околних села Лесковца доносили су колима животне намирнице за штрајкаче. Пре штрајка текстилни радници из ове фабрике налазили су се у правој стиротињи и кад је избио штрајк штрајкачи не рачунајући на помоћ и не тражећи, водили су тај штрајк са до сада ретким отпором.

Успех овог штрајка потпуно се заснива на снази чврстој отпорности текстилних радника у Лесковцу. Нарочито пожртвоање радница у штрајку остаће леп пример у нашем савезу текстилно-одећних радника у синдикалном покрету. Раднице су у овом покрету биле заиста прави јунаци. Бориле су се заједно са радницима и побеђивале су!

И други штрајк је завршен победом

После прве, дошла је и друга велика победа текстилних радника у Лесковцу. У фабрици Мике Станковића радници и раднице ступили су у штрајк борећи се да им се до тада страховито ниске наднице повећају и поправе услови рада. На свим преговорима представници овога предузећа одбили су да приме поднете захтеве радника. После 15 дана штрајка, у коме су учествовали 150 радника и радница послодавци су видећи несаломљив отпор штрајкача на последњим преговорима примили све захтеве радника. Сопственици ове фабрике били су врло тврдо уверени да ће штрајкачи погнуте главе доћи пред фабричку капију молећи за посао. Очекујући то штрајк се продужавао сваки дан и фабриканти хтели не хтели, пред таквим држањем радника примили су све њихове захтеве. Кад смо тврдили да ће овај штрајк бити завршен сигурном победом, ми смо знали у каквом се тешком стању налазе текстилни радници, а знали смо да се на такве услове рада нипошто неће вратити на посао. Знали смо, и били смо поуздани, да ће овај штрајк победити, па макар се продужио и дуже.

И у овој борби поред примерног држања радника нарочито су се истакле својом борбом другарице. Оне су и у овом штрајку биле прави јунаци.

Сада, после ова два успела штрајка у Лесковцу Савез текстилно-одећних радника Урса предузеће да се синдикална организација текстилних радника у Лесковцу учврсти. Главна област савезне агитације и акције код текстилног радништва биће Лесковац. Лесковац мора бити необорива тврђава наше синдикалне организације текстилних радника."[10]

За време ова два штрајка текстилних радника у Лесковцу формирана је заједничка кухиња у Радничком дому. Тако је дом представљао прави логор. Дошла је до изражаја и солидарност града и села, јер су сељаци снабдевали штрајкаче намирницама. Све је то допринело да се оба штрајка заврше успехом.

Помоћ штрајкачима давали су и грађани Лесковца. Један леп пример „Радничке новине" забележиле су овако:

„За време штрајка текстилних радника у Лесковцу помагање штрајкача, нарочито се истакао један грађанин из Лесковца који иначе по својој професији нема везе са радничком борбом нити са штрајком текстилних радника. Ђорђе Цекић кафеџија из Лесковца много је помагао материјално штрајкаче. Давао је помоћ штрајкачима у храни и у новцу и обе те помоћи биле су широких размера. Овај грађанин који се никада у животу није истицао ни размећивао великом хуманошћу, увек је имао разумевање за сиромашни свет, за раднике и помагао их у свакој прилици. У штрајку текстилних радника овај заиста напредан човек показао је велико саосећање. Има много тих тобоже истакнутих грађана који су у друштву размећу својом добротом, хуманошћу и великим алтруизмом за сиромашан свет, али се све то своди на рекламу и лажност. Познато је да има много тарифа у грађанском друштву, а нарочито у звучним хуманим друштвима. Нека се сви ти хвалисави човекољупци и хуманисти без женирања угледају на истинског човека Ђорђа Цекића.[11]

После завршених штрајкова текстилаца одржана је конференција текстилних радника у Лесковцу на којој су говорили Коста Стаменковић и Радуловић и изнели положај текстилних радника у Лесковцу. Они су говорили и о будућим задацима подружнице текстилних радника. Затим је решено да се поведе агитација међу текстилним радницима да сви буду организовани. У досадашњем раду показало се да је савезна подружница у Лесковцу постигла задовољавајуће резултате и да ће будући рад подружнице бити посвећен нарочито текстилним радницима. За то су постојали услови јер је подружница имала врло агилан кадар, па је, 12. августа 1937. године, одржан збор текстилних радника у Лесковцу. Збору је у Радничком дому присуствовало око 2.000 радника. Говорили су Влајко Радуловић, Коста Стаменковић и делегат Савеза Живко Јефтовић. На овоме збору видно учешће узеле су жене. Одржана је и скупштина на којој је претресен рад управе као и

прошле акције за повећање надница. На скупштини је изабрана нова управа у коју су ушли као председник Коста Стаменковић, секретар Петар Богдановић, благајник Никола Батић и још 7 чланова. Изабран је и надзорни одбор од три члана. На свим овим скуповима радници и раднице су захтевали покретање нових штрајкова.

У односима између радника и капиталиста у Лесковцу „Радничке новине" забележиле су следеће:

„Текстилни радници и раднице у Лесковцу чврсто чувају освојене позиције у прошлом штрајку. Сви они добро знају да је сада потребно да се тековине, добивене у прошлом штрајку сачувају. Предузећа у којима је вођен штрајк не мирују. Сопственици фабрике Глигорије Петровића отпочели су да изазивају раднике. Отпуштени су неки радници без кривице. Радници се застрашивају на разне начине од стране фабрике. Такво држање управе фабрике изазвало је револт код радника и створен је сукоб са сопственицима фабрике.

Савез текстилно-одећних радника предао је преставку и затражио интервенцију среског начелника у Лесковцу. У канцеларији начелника одржана је конференција на којој су присуствовали представници фабрике и представници радника, другови Коста Стаменковић и Живота Јефтовић, делегат савеза из Београда. Представници радника изложили су да управа фабрике хоће да изигра склопљен уговор са радницима. Делегати радника су изјавили ако фабрика и даље настави са непоштовањем уговора да ће радници бити принуђени да поново ступе у борбу.

Ми опомињемо господу која управља овом фабриком да се не шале, јер ако радници још једном уђу у борбу питање је када ће фабрика моћи да отпочне рад."[12]

Због оваквог стања крајем 1937. године избио је велики штрајк у фабрици ужарије и конопље који је завршен успехом штрајкача, почетком 1938. године. О томе штрајку у „Радничким новинама" записано је следеће:

„Штрајк текстилних радника у Лесковцу и поред многих тешкоћа и даље се води са заиста примерном борбеношћу штрајкача. Зар то није пример кад текстилни радници улазе усред зиме у штрајк без динара у џепу? Управа фабрике „Ужарија и конопља" у Лесковцу својим поступком и изазивањем радника у штрајк створила је не само огорчење код штрајкача већ створила велико негодовање и код грађанства у вароши. Фабрика нема чиме да правда овај штрајк. Радници су бранећи своја законска права изненада нападнути од стране управе. Текстилни радници у Лесковцу не штрајкују за веће наднице и ако би имали право на повећање својих надница, већ се боре за спровођење и поштовање социјалних закона у овој земљи. Поступак фабрике којим је приморала раднике да се штрајком бране и политику коју води управа фабрике за сваку је моралну осуду и за овај штрајк господа која седе у управном одбору мораће да одговарају пред штрајкачима, грађанима и надлежним властима. Код штрајкача се манифестује спремност за вођење штрајка и даље до потпуног успеха. Штрајкачи се хране из кухиње коју је њихова синдикална подружница отворила. Штрајкбрехера нема."[13]

Да би се дошло до споразума са радницима управа „Фабрике конопље и ужарије а. д." у Лесковцу примила је представнике штрајкача и том приликом вођени су преговори. Међутим, није дошло до споразума кривицом представника фабрике. Иако је штрајк трајао 20 дана радници су и даље остали при својим захтевима, без обзира што је до акције дошло у данима највеће хладноће. Штрајкачи су показали да су свесни својих права. И овога пута нарочито су се истакле другарице.

Пошто је штрајк био добро организован и радници и раднице показали јединство за све време управа фабрике је морала да пристане на услове које су одредили штрајкачи. О завршетку овога штрајка „Радничке новине" су донеле следеће:

„Штрајк текстилних радника у предузећу Ужарија и конопља у Лесковцу после 25 дана завршен је са потпуним успехом. Представници овог предузећа после велике отпорности штрајкача прихватили су споразум са радницима. Радници су били изазвани у штрајк. Претпостављало се да је зимско време и да радници неће моћи да прихвате одбрану и борбу. Та претпоставка била је погрешна. Радници и раднице и ако неспремни за борбу, скочили су сложно у одбрану својих интереса. Штрајковали су по најгорем зимском времену, штрајковали су за време Божића и свих других хришћанских празника. Овај штрајк најречитије потврђује снагу текстилних радника у Лесковцу. Све предстојеће борбе захваљујући чврстој отпорности текстилних радника у Лесковцу биће завршене победом радника Текстилни индустријалци у Лесковцу треба да виде да је прошло време када су текстилни радници били неорганизовани и неспособни за борбу. То време је прошло? Текстилни радници у Лесковцу у оба вођена штрајка показали су способност своје синдикалне организације и манифестовали слогу и јединство свих радника у Лесковцу. И сада, као и раније, ми се дивимо и одушевљавамо пожртвовањем лесковачких текстилаца. Поред свих тешкоћа које долазе од стране удружених текстилних индустријалаца, синдикална организација текстилних радника у Лесковцу: уједињени савез текстилно-одећних радника остаје непобедив.

После завршених преговора и постигнутог споразума са представницима канапа и ужарије а. д. којима су присуствовали Коста Стаменковић и Влајко Радуловић, сви штрајкачи пошли су корпоративно са музиком кроз варош манифестујући своју снагу и победу у штрајку. Истога дана сви штрајкачи отишли су у село Винарце међу другове који из тог села раде у овој фабрици. Радници-сељаци дочекали су другарски све штрајкаче из Лесковца. Другови Радуловић и Стаменковић одржали су конференцију и објаснили значај штрајка и његов успех."[14]

Лесковац је почетком 1938. године прилично велико индустријско место са великим бројем радника. Стога он и има велики значај за синдикални покрет, а отуда и за целокупан живот и даљу борбу радничке класе.

Поред текстилних, металских и дрводељских синдикалних организација, у овом периоду у Лесковцу делују и припадници живежарског савеза који су сачињавали монополски радници (којих је у Лесковцу било 500), пиварски и месарски радници. Осећа се велика активност у свим синдикалним организацијама а у исто време чине се напори да се организују тамо где их нема. И с правом се може рећи да синдикални покрет у Лесковцу има чврсте основе за даљи револуционарни рад.

О јачини синдикалног покрета у Лесковцу имамо податак у „Радничким новинама" у којима се каже:

„Синдикални покрет у Лесковцу остаје непоколебљив. У Лесковцу Урсове организације стално воде тарифне акције и штрајкове. У Лесковцу 1938. г. вођене су значајне тарифне акције живежарских, дрводељских и текстилних радника и радница. У тим акцијама учествовало је око 2.000 радника и радница. Текстилни радници у тарифној акцији која је вођена у овом месецу успели су да повећају своје наднице и добију остале услове рада.

Лесковачко класно свесно радништво остаје непоколебљиво уз Урсов синдикални, покрет."[15]

Петог априла 1939. године ступили у штрајк радници фабрике „Коста-Илић и Синови" у Лесковцу, али су се након неколико дана вратили на посао јер су почели преговори са послодавцима. Пошто преговори нису дали позитивне резултате, о чему су радници сбавештени на конференцији у Радничком дому од Косте Стаменковића и Животе Јефтовића, 20. априла избио је општи штрајк у овој фабрици. Штрајк је завршен 2. маја, тек онда када су послодавци испунили радничке захтеве. Овај штрајк избио је због тога што је сопственик текстилног предузећа „Коста Илић и Синови", уместо ускршње честитке, радницима покушао да скине и онако ниске наднице. Иако је ово изненада дошло, радници су сви као један ступили у одбрамбени штрајк. Иако се предузеће често није придржавало уредбе о минималним надницама, исплаћујући радницима испод предвиђене скале, управа је хтела да и те приходе радника смањи. Осим тога предузеће је хтело да заведе акорд који је пружио могућности за страховите злоупотребе над радницима. О свему овоме радничка штампа записала је следеће:

„Поред ниских надница положај радника у овој фабрици био је неиздржив. Вршиле су се новчане казне, шиканирање радника, па често и туча. До сада су радници примали недељно 30—40—50 динара. Предузеће је плаћало и квалификоване раднике, ткаче по скали минималних надница. Уводећи акорд који се плаћа 60 пара по метру тканине за шаторска крила довело је у питање животни опстанак радника који раде на два или три строја, за израдом 5, 8, 10, 16 и 20 метара дневно. Тако он не може да заради ни минималне наднице.

Сви радници и раднице видевши намеру предузећа напустили су сви посао и отишли корпоративно у Раднички дом са великим поуздањем да ће их подружница Савеза текстилно-одећних радника у Лесковцу, помоћи да у штрајку истрају. Код целог грађанства у граду влада велико нерасположење према сопственику фабрике због поступка који је извршен над радницима. Сви текстилни радници у Лесковцу прихватили су са одушевљењем ову борбу својих другова и помагаће их у свему. Штрајкачи ће се борити за своје захтеве које су поставили."[16]

Положај пролетеријата, као што смо више пута истицали, био је несносан, а нарочито у текстилном предузећу платнаре Косте Илића и синова у Лесковцу. Власници ове фабрике су увек, када је било у питању повећање радничких надница, на најгрубљи начин одбијали сваки споразум са радницима. Текстилни радници у Лесковцу организовали су више успелих штрајкова у циљу обезбеђења не само већих надница, већ и да би изразили свој протест против великог безакоња и најтеже експлоатације која се деценијама вршила над радничком класом у Лесковцу. Радници и раднице и у овом штрајку су били јединствени и тражили да добију потпуну слободу у организовању и вођењу штрајкова.

Почетком маја 1939. године подружница Савеза текстилно - одећних радника у Лесковцу отказала је колективне уговоре текстилним фабрикама „Глигорија Петровића и комп." и „Мике Станковића и Сина". Међутим, у тим фабрикама десетак дана после отказа уговора дошло је до осетног смањења посла. За трећину је редуцирана производња. За војску наруџбине су биле завршене, осим тога фабрике нису могле да набаве довољно сировина и у оваквој ситуацији Подружница је морала да поведе борбу противу отпуштања радника и у томе је успела. У тим тешким данима радничка класа Лесковца је показала своју високу класну свест на тај начин што су радници радили шест дана, дванаест нису радили да би се измењале све три сме-

не. И када се утврдило да смањење посла није привидно већ стварно отпочела су нова саветовања. Сви радници као и организације били су свесни тежине ситуације и сагласили су се да се постојећи уговори продуже. Уговори су продужени на годину дана, а јединство радника и њихова организација очувани су. И поред тога што је ова ситуација омела акције текстилних радника у Лесковцу, они су ипак за известан део радника, а на захтев организације, добили и повећање надница.

О положају радника у Лесковцу у ово време ево шта су забележиле „Радничке новине":

Није редак случај да радници зараде 40—50 динара недељно, а има случајева да радник не заради више од 3, 5—4 динара дневно. Запамтите 4 динара дневно вешт и квалификован радник уз напоран рад. Како од тога живети, како прехранити себе, и децу?

А жене и деца раде ноћу. Законски прописи то јасно забрањују. Но концерн Косте Илића и Синова је свемоћан. Они имају помагача. То је нека позната радничка организација и неки омиљени друг одметник Ређа Станковић, који упире све своје снаге да учини зло радницима. Кад није раније, док је био у средини радника, могао ништа корисно учинити за њих, сада хоће то да надокнади злом."[17]

Лесковачка буржоазија је свим могућим средствима настојала да уништи класну свест радничке класе, као и њене организације, јер је осећала да је Урсов синдикат у рукама комуниста. Зато покушава да изазове расцеп формирањем жуте синдикалне организације Југорас, али у томе не успева. Радници су им одговорили да ће они да се боре за своја права и да ће моралну и материјалну помоћ добити из Лесковца и околине. У ово време осећа се јак партијски рад у Лесковцу и сколини. Овим радом руководи Коста Стаменковић.

Да је раднички покрет у Лесковцу заиста био јак и да су индустријалци осетили снагу организованог пролетаријата види се и из дописа у „Радничким новинама" који гласи:

„Подружница текстилних радника у Лесковцу повела је акцију за повећање надница текстилних радника у Лесковцу. На преговорима раднички представници одлучно су тражили да текстилни индустријалци у Лесковцу повећају радничке наднице за 20%. Индустријалци видећи одлучан став радника пристали су да повећају наднице за 20%. Наднице су повећане у фабрикама Мике Стаменковића и Глигорија Петровића. Иако је велик пораст скупоће ми смо уверени да послодавци не би својевољно повећали радничке наднице, да није било снаге организованих текстилних радника.

У овој акцији текстилни радници у Лесковцу показали су колико су способни да преко своје организације повећају своје наднице и побољшају остале услове рада. Да није дошло до споразума дошло би до велике борбе између текстилних индустријалаца и текстилних радника из које би текстилни радници изашли као победници."[18]

Ове акције, које је спроводио лесковачки пролетеријат, биле су од великог утицаја на село, где долази до формирања партијских организација о чему ће бити речи у другом раду.

Лесковачки пролетаријат, уз помоћ ЦК КПЈ, умео је да организује свој рад у овим условима и да директиву о освајању позиција у Урсовим синдикатима спроведе доследно у живот и да већ 10. X 1939. године изабере за председника месног међуструковног синдикалног одбора Косту Стаменковића, а за секретара Војислава Мичића, комунисте и доследне револуционаре.

Положај радничке класе уочи II светског рата се нагло погоршао јер су цене животних намирница стално расле, а наднице су остајале исте. Због свега тога радници су тражили повећање надница за 15% средином 1940. године.

Полиција да би овај штрајк онемогућила, позвала је представника радника Чопоровића на преговоре и уместо да саслуша његово мишљење ухапсила га је. Радници су почели да демонстрирају тражећи његово пуштање. То је био повод за штрајк, а радници су одмах организовали радничку стражу која је непрекидно стражарила не пуштајући никога у предузеће. Међу радницима није било штрајкбрехера. Међутим фабриканти су довели са стране штрајбрехере који је предводио полицијски писар Томовић. Кад је први камион требало да уђе у круг фабрике, штрајкачи — жене су потрчале и полегале на фабрички улаз испред камиона. Тако су, не жалећи своје животе, спречили улаз штрајкбрехера у фабрику. Полицијски писар Томовић је претио да ће да пуца, али раднице су му одговориле: „Само преко нас мртвих можете проћи". Штрајкачи су затим напали штрајкбрехере камењем и они су почели да беже. Овај штрајк је завршен успешно после 15 дана борбе. Послодавци су морали да повећају наднице за 10%.

Сви ови штрајкови, који су вођени су од 1937. године до 1940. године, нису имали само економски карактер већ и политички.

Због оваквог рада Урсовог синдиката, Банска управа је била принуђена да већ 31. децембра 1940. године забрани рад радничких организација у Лесковцу, али то није сметало лесковачком пролетаријату да се активно спрема да узме масовно учешће у народноослободилачком рату и народној револуцији 1941—1945. године.

БЕЛЕШКА

1) Политика, бр. 17971 од 15. X 1963.
2) Наша реч, бр. 43 од 18. X 1963.
3) Радничке новине, бр. 178 од 28. VII 1920.
4) Радничке новине, бр. 81 од 10. X 1922.
5) Радничке новине, бр. 3 од 16. I 1924.
6) Радничке новине, бр. 52 од 28. XII 1934.
7) Радничке новине, бр. 3 од 31. I 1936.
8) Радничке новине, бр. 33 од 13. VIII 1937.
9) Радничке новине, бр. 34 од 20. VIII 1937.
10) Радничке новине, бр. 3 од 3. IX 1938.
11) Радничке новине, бр. 39 од24. IX 1937.
12) Радничке новине, бр. 42 од 15. X 1937.
13) Радничке новине, бр. 3 од 14. I 1937.
14) Радничке новине, бр. 28 од 28. I 1937.
15) Радничке новине, бр. 25 од 17. VI 1938.
16) Радничке новине, бр. 15 од 14. IV 1939.
17) Радничке новине, бр. 17 од 25. VI 1939.
18) Радничке новине, бр. 41 од 13. X 1939.

Стојан Николић
Јосиф Стефановић

Јабланички народноослободилачки партизански одред

Ситуација настала после априлског слома старе Југославије није затекла неспремне чланове Комунистичке партије на лесковачком подручју. И овде су од првих дана почеле организоване припреме за оружани устанак и народну револуцију.

Формирање војног комитета и стварање војних група

Једна од првих мера коју је предузела Партија била је окупљање активних и резервних официра и подофицира Југословенске војске у циљу стварања војних група за предстојећи оружани устанак.

Бошко Крстић и Василије Смајевић су обишли Косанчић, Кацабаћ, Обилић, Бојник, Црквицу, Коњувце, Брестовац, Дубраву и друга места и формирали војне групе. Са овим радом се наставило и на територији Поречја, Лесковца, Црне Траве и других места. Ради окупљања официра и подофицира Југословенске војске и формирања војних група, Бошко Крстић је радио са једном групом официра коју су сачињавали Петар Цветковић звани Ђока Мапа, генералштабни капетан из Лесковца, Драгољуб Булајић, генералштабни капетан из Дубраве, Милош Манојловић из Добре воде, затим Вујадин Блечић, Бора Дамјановић и други. Формиран је Војни комитет за Лесковац којим је руководио Бошко Крстић.

У почетку су у Доброј Води, Магашу, Тулару, Стубли, Брајини, Сијерини, Реткоцеру, Гајтану, Новој Тополи, Коњувцу, Петровцу, Лапотинцу, Лебану и Сувом Пољу формиране војне групе. Ове војне групе су у Лесковцу и околини у свом даљем раду изводиле разне диверзантске акције, спречавале окупатора да реквирира жито, да одводи стоку и односи животне намирнице; оне су даље, ликвидирале истакнуте шпијуне и домаће издајнике, како у Пустој Реци и Јабланици, тако и у самом Лесковцу. Оне су вршиле нападе и на поједине непријатељске испоставе, пресецале телефонске линије, уништавале саобраћајне знакове и спаљивале општинске архиве, спречавајући непријатеља да води евиденцију људства и привредних богатстава у лесковачком округу.

Формирање Кукавичког народноослободилачког партизанског одреда

Драги Стаменковић је добио задатак од Покрајинског комитета КП Србије да оде у Лесковац и испита терен како би се могло одлучити где је најпогодније да се формира партизански одред. У вези с тим он је одржао у околини Лесковца низ састанака са партијским активистима. Један такав састанак био је у Придворици, затим са групом другова из Нове Тополе, са партијским активом у Доњем Коњувцу, Доброј Води, Лецу и другим местима. На територији Пусте Реке и Јабланице било је доста војних група од којих се могао формирати одред. Али, пала је одлука да се први партизански одред у лесковачком крају формира на планини Кукавици, јер су се одатле најбрже могле да изводе акције на непријатеља и његове комуникације, нарочито на железничку пругу, која је била на овом делу главна веза између Европе, Африке и Мале Азије.

Најпре су војне групе из Пусте Реке и Јабланице, по налогу Војног

комитета, одлазиле на планину Кукавицу у партизански одред.

Појава четника Косте Пећанца

Са развојем народноослободилачког покрета и борбе против окупатора, јачала је и четничка организација. Окупатор је будно пратио расположење народа и његово ступање у борбу. Али, пошто је знао да не може да спречи дизање народа на устанак, он употребљава своје друго оружје. Пришао је проналажењу и груписању квислинга. Пошто је помогао развој четничког покрета, окупатор се споразумео са четницима. У селу Плочнику у Топлици, Хитлеров опуномоћеник Гестапоа за Балкан, Карл Краус, ступио је у контакт са Костом Пећанцем и начинио усмени уговор о заједничкој акцији противу партизанских снага.

После уговора са Немцима, Пећанац склапа уговор и са Миланом Недићем. На основу уговора многобројни четнички одреди били су разаслати као посаде у околним варошима и селима. Таквих одреда било је и по селима Пусте Реке и Јабланице, а имали су за циљ да омогуће окупатору несметано спровођење своје управе и администрације. Поред овога, посаде су имале задатак да организују реквизицију жита и стоке и спречавају сваку побуну и отпор народа. У Лебану, среском месту Јабланице и Пусте Реке, налазио се четнички одред од 200 четника под командом војводе Милоша Драговића, бившег посланика, и капетана Ђуре Перовића. У селима Слишану, Орану, Бојнику, Косанчићу, Старој Бањи, Оруглици и Бошњацу биле су четничке посаде у јачини од 20—40 четника, а у Реткоцеру и Тулару од 150—200 четника. Било је и жандармеријских посада у Медвеђи, Лецу, Бојнику, Косанчићу и Тулару. У Тулару, Лебану и Сијаринској Бањи биле су и испоставе финанса и то од 15—20 људи.

Јавни зборови у Житном Потоку и Бублици, паљење општинских архива у Турековцу и Винарцу и напад на четнике у Лапотинцу

На читавој територији Пусте Реке и Јабланице партијски активисти су одржавали јавне зборове, конференције и састанке са људима. Тако је 19. августа одржан збор у Житном Потоку, на коме је говорио Ратко Павловић Ћићко, а неколико дана касније, 28. августа, одржан је велики збор у селу Бублици. На овом збору говорио је Василије Смајевић позивајући народ да прикупља оружје, не дозволи непријатељу да реквирира жито и друге животне намирнице и да предузме све мере противу пљачке и насиља. На овом збору Смајевић је јавно позвао народ на устанак.

15. септембра група скојеваца из села Белановца и ударне групе из села Петровца упалиле су општинску архиву у селу Турековцу, а одмах затим, 17. септембра, напале на општину у Винарцу, спаливши и њену архиву. И једна и друга акција изведене су под руководством члана Окружног комитета СКОЈ-а Жике Илића Жутог.

За овом акцијом, после три дана, 21. септембра, ови скојевци су, у заједници са друговима из Лесковца, такође под руководством Жике Илића Жутог, напали на четнике Крсте Михајловића у селу Лапотинцу. После кратке борбе предало се око 40 четника. Четници су разоружани и пуштени кућама. У тој акцији је рањен Жика Илић Жути, који је пренет у село Белановце у кућу Димитрија Стефановића Мије, где је умро од задобијених рана.

Формирање одреда

Када су нарасле снаге на Кукавици, приступило се формирању одреда на Бабичкој гори и у Јабланици и Пустој Реци.

После напада на Прокупље, Кукавички партизански одред враћа се у Пусту Реку и Јабланицу, у село Добру Воду, где се једна група Јабланичана и Пусторечана са Милијом Радовановићем на челу издваја из састава одреда као језгро за формирање Јабланичког партизанског одреда. Из Јабланице су стигле и нове групе људи. Из Добре Воде, Бучумета и Гајтана дошло је око 30 бораца. Друга група дошла је из Пусте Реке. Тако је 21. октобра 1941. године у селу Спонцу у Горњој Јабланици формиран Јабланички народноослободилачки партизански одред. За команданта је изабран Милош Манојловић, за заменика команданта Василије Смајевић, за политичког комесара Милија Радовановић, а за заменика политичког комесара Радован Ковачевић Максим. У омладинском руководству налазио се Владимир Букилић Поп Мића, а у партијском Василије Смајевић, Милија Радовановић

и Владимир Букилић. Одред је имао око 50 партизана и формацијски се делио на пет десетина. Свака десетина имала је по 10 бораца са десетаром и политичким делегатом на челу. По оснивању одреда у селима Пусте Реке и Јабланице развила се жива политичка и војна делатност. Убрзо после тога, Одред се преместио на планину Радан на место звано Стругара.

Напад на Лебане

Појавом четника у Јабланици и Пустој Реци, пред партијско руководство постављају се нови задаци. Требало је ослободити територију од непријатеља, жандарма и Пећанчевих четника, који су организовали своју управу и настојали да се шири утицај народноослободилачког покрета како би се развио народни устанак. Претила је опасност од непријатеља и ширења његове организације.

Да би се слободна територија проширила и спречило развијање четничких организација, Јабланички партизански одред је одлучио да изврши напад на Лебане и из овог места елиминише стациониране непријатељске снаге.

С обзиром да је Одред у то време имао 60 бораца, а оволики број људи није био довољан за напад на Лебане, у помоћ долази Топлички партизански одред. 6. новембра Јабланичком одреду се придружује Топлички партизански одред са 150 бораца. Одредом је командовао Јелисије Поповски Марко Шпанац. Како се у то време на Пасјачи налазио један део Бабичког партизанског одреда који је настојао да се спроведе ова акција и добио писмено одобрење од Окружног комитета Лесковца, позван је и он. Из овог одреда стигло је 30 бораца.

Штабови су направили заједнички план за ослобођење Јабланице и Пусте Реке по коме је било предвиђено да се марш изведе у две колоне. Прва колона поделила се у два дела: први, јачине 160 бораца, ишао би правцем Стругара — Прекопчелица — Лебане, а други, са помоћним јединицама јачине 90 бораца, кретао би се правцем: Стругара — Гајтан — Леце. Овом колоном би командовао командант одреда Милош Манојловић. Другом колоном, чији је задатак био да нападне Леце, командовао би Ратко Павловић Ћићко. Планом је предвиђено да се пре почетка напада и на једној и на другој линији покидају телефонске везе и јуришем заузму и Лебане и Леце.

Концентрација партизана на планини Радану није остала незапажена, па су четници предузели извесне мере за одбрану.

7. новембра, увече, по утврђеном плану, партизанске колоне су кренуле. Обавештен о овоме, непријатељ је целу ноћ, док су колоне још биле у маршу, провео на положају и из страха пуцао.

Колона која је добила задатак да нападне Лебане још у селу Кривачи се поделила на два дела. Један део колоне пошао је у напад на три основна објекта: кафану у Лебану, Среско начелство и Економију, а други део упутио се ка десној обали Јабланице да би пресекао одступницу непријатељу. Још у Кривачи колони је приступио један број помоћних десетина из Нове Тополе, Бојника, Коњувца, Лапотинца, Косанчића и Стубле.

Колона која је напала Леце такође се поделила на два дела вршећи напада са две стране.

У силном налету обе колоне су врло брзо и успешно ликвидирале непријатељски отпор. Непријатељ је бежао у паничном страху. У овој борби на партизанској страни било је само неколико лакше рањених. Заплењено је нешто шећера, масти и других намирница. После ослобођења Лебана одржан је збор на коме су говорили Милош Манојловић, Василије Смајевић и Мирко Перовић. Збор је имао велики политички значај за народ овога краја.

Стварање слободне територије у Јабланици и Пустој Реци

Слободна територија је обухватала Јабланицу и Пусту Реку и допирала до самог Лесковца и пруге Ниш — Скопље, ослањајући се на партизанску територију планине Кукавице, Пасјаче и топличког краја. Четничка организација је била сломљена. Многи који су били окорели издајице и шпијуни побегли су за Лесковац, а много четника се вратило кућама. Неко време четничке војводе остају усамљене.

Партизански покрет се претворио у прави народни устанак.

Топлички партизански одред који је учествовао у ослобођењу Лебана и Лесковца враћа се на своју територију, док је Пасјачка чета под командом Војина Бајовића остала и даље на положају код Лебана.

Одмах затим из Лесковца креће према Лебану један четнички одред и у поподневним часовима врши неорганизовани напад на партизанске положаје. Четници су једним силовитим јуришем били разбијени и нагнани у бегство.

Борба са Немцима око Лебана

Из Лесковца је стигао немачки одред са 400 војника, а до борбе је дошло на лебанском кршу. Немачку војску је предводио по злу познати командант мајор Кениг, под чијом је командом извршено стрељање у Краљеву и Крагујевцу. Партизани су организовали одбрану на положају испред Лебана, фронтом према Ждеглову. На положају је било 100 партизана. Немци су се приближили на око 400 метара и одатле из артиљеријског и другог ватреног оружја тукли партизанске положаје. Због бројне надмоћности Немаца није могло да се пређе у противнапад. Зато се омладинска десетина са командантом одреда Милошем Манојловићем пребацила преко реке Јабланице ударивши у десни бок непријатељу и ту убила три војника који су били продрли напред. Међу Немцима је настало колебање, јер је десетина међу овом тројицом убила и самог мајора Кенига. Онда је дат знак за јуриш. Редови немачких војника и четника који су помагали ову акцију, били су пољуљани и разбијени. Остаци немачког одреда били су протерани ка Лесковцу. У овој борби заробљена су три Немца, од којих су два одмах стрељана. Ухваћен је и Милош Драговић, ондашњи сенатор који је побегао из Лебана. Заробљени Немац и Милош Драговић одведени су на планину Радан.

Погинули немачки командант лежао је неколико дана на ћубришту где је још за време борбе погинуо, а касније је ту и закопан. Специјална немачка експедиција, помоћу тенкова, успела је да однесе његов леш. Мајор Кениг је дошао у Јабланицу и Пусту Реку да би угушио устанак. Чим је стигао у Лесковац дао је налог да се у самом граду направе вешала и изврши масовно стрељање. Његова заповест била је одмах извршена. У граду је стрељано 300 људи, углавном цигана и већ ухапшених комуниста.

Група партизана која је заузела Леце упутила се за Медвеђу, коју су држали жандарми и четници. И жандарми и четници, обавештени о доласку партизана, беже из Медвеђе, тако да су партизани без борбе ушли у њу.

Лебане су поново напале јаке немачке снаге праћене тенковима и артиљеријом. Партизани нису располагали наоружањем за борбу против оваквих јединица. Сваки борац имао је 4—6 пушчаних метака, а аутоматичари 20—30. Под жестоким нападом Немаца и артиљеријским бомбардовањем, јединице партизанског одреда су се повукле из Лебана. Немци су партизанима упутили ултиматум да одмах пусте заробљене Немце, јер ће иначе запалити целу Пусту Реку и Јабланицу. О враћању заробљеног Немца, немачка команда је издала посебну наредбу, а објаву о томе је штампао некакав одбор за спас Јабланице, који је био организован од стране провокатора чији је вођа био Милош Драговић.

Штаб Јабланичког одреда је затражио да Немци ослободе заробљене комунисте, а они ће онда ослободити њиховог војника. Небудношћу стражара заробљени Немац је успео да побегне, али су га сељаци Доње Јабланице ухватили и поново предали штабу одреда. Пошто Немци нису прихватили услове, на њихове претње и провокаци је партизани су одговорили тиме што су стрељали и трећег Немца и Милоша Драговића.

Победа над Немцима снажно је одјекнула не само у лесковачком округу већ и у другим местима Југославије. Нарочито одушевљење изазвала је чињеница да су јабланички партизани убили злогласног крвника шумадијског народа.

Чак је и Радио-Лондон у једној од својих емисија за Југославију јавио о победи код Лебана и погибији злогласног мајора.

Ова борба учинила је да прилив бораца у Одред буде већи.

21. новембра Одред је у заједници са Кукавичким и Бабичким одредом учествовао у другом нападу на Власотинце које је бранио Корвински четнички одред.

Хватање четничког курира и планови непријатеља за напад на Одред

Почетком децембра, Кукавички партизански одред хвата једног курира који је носио план четничком војводи Јордану Кимићу за напад на Пусту Реку и Јабланицу. Штаб Кукавичког одреда је хитно доставио овај план Јабланичком партизанском одреду. У

плану је било предвиђено да Јордан Кимић, Сава Миловановић и Влајко Перовић са својим четницима ударе Јабланичком одреду с леђа, а да ће око 400 Немаца и 800 недићеваца напасти на одред са три колоне.

Добивши непријатељски план, Јабланички одред прави свој план одбране. У помоћ је био позван и Кукавички партизански одред, тако да су партизанске снаге затвориле све правце непријатељског наступа.

Трећег децембра отпочео је непријатељски напад, а у њему су учествовале немачке јединице 717-те дивизије и добровољачки четнички одреди нишке групе.

Једна непријатељска колона ишла је из правца Лесковац—Ђинђуша, јачине 1.200 војника. Главни правац напада био је Лесковац—Лебане, са снагама јачине 1.500 војника. У нападу је учествовала још једна колона из Лесковца, али је она кренула преко Војловца за Лебане, у јачини 300 војника. Борба је отпочела у 5 часова изјутра и трајала до 5 часова увече. У првим часовима борбе, благодарећи несразмерној надмоћности, непријатељ је успео да партизанске снаге потисне на оба крила, одбацивши их неколико километара. Нарочито је било потиснуто десно крило. Штаб одреда је хитно одлучио да се предузме крилни противнапад. Десном крилу као појачање пристиже једна чета Кукавичког одреда из правца Војловца. Крилни противнапад је успео. Непријатељ је био збачен у Бошњачко поље и у први мрак немачке и недићевске снаге почеле су да одступају према Лесковцу. Јабланички и Кукавички одред гонили су разбијену непријатељску војску до пред сам Лесковац. На бојишту је остало 50 мртвих и рањених, а заробљено је 17 четника. Заплењено је 10.000 пушчаних метака, велики број бомби и два тешка митраљеза. У последњем тренутку Немци су успели да извуку топове. Пошло им је за руком да извуку и добар део погинулих и рањених војника.

Од партизана погинуло је 6 бораца, међу којима и заменик команданта Јабланичког одреда Гојко Драшковић.

Ова борба имала је велики одјек у Јабланици и Пустој Реци, па су у одред нагло пристизали нови борци.

Прилив нових бораца и реорганизација одреда

Сада руководство одреда приступа реорганизацији одреда, јер је било пристигло 200 нових бораца. Реорганизација је извршена 4. децембра у Новој Тополи. За команданта је поново изабран Милош Манојловић, за политичког комесара Милија Радовановић, а за заменика политичког комесара Владимир Букилић Поп Мића.

Секретар штаба био је Василије Смајевић. Реорганизацијом је одред подељен на три чете: Јабланичку, Пусторечку и Горњојабланичку. Командир Јабланичке чете био је Драгомир Петровић, а политички комесар Љубомир Ковачевић, командир Пусторечке чете био је Воја Ристић, а политички комесар Божа Павловић. За командира Горњојабланичке чете постављен је Миле Ђаловић, а за политичког комесара Милоје Аранђеловић — Атанацковић. Свака чета је имала по два или три вода са водником и политичким делегатом. Вод је имао три до четири десетине са десетаром и политичким делегатом. Руководство одреда, чета, водова и десетина било је бирано гласањем.

Од људства, које се заједно борило а Одредом против непријатеља, формиране су помоћне чете и оне су бројале од 50—200 бораца. Тим четама руководили су командири и политички комесари. Чете су биле подељене на десетине, а било их је у Орану, Магашу, Слишану, Бучумету, Лецу, Косанчићу, Бојнику, Лапотинцу, Коњувцу, Стубли, Брестовцу, Тулару, Сијаринској Бањи, Рујковцу и две чете у Гајтану. Њихови борци налазили су се код својих кућа, а на положај су долазили само на позив штаба одреда и под његовим руководством ступали у борбу.

Збор у Лапотинцу

На иницијативу народа Пусте Реке, партијско руководство је сазвало велики збор у селу Лапотинцу. Збор је био заказан на неколико дана раније, тако да се у Лапотинцу за то време из свих села Пусте Реке скупило око 10.000 људи и 5. децембра руководство штаба Одреда одржало је збор. На њему су говорили Николај Динић, посланички кандидат КПЈ 1920. године, и Василије Смајевић. У ствари на

овом збору је званично проглашен општи устанак у овом крају.

Нова офанзива на слободну територију и заузимање Лебана од стране непријатеља

17. децембра, непријатељ предузима нову офанзиву са много јачим снагама. На два дана пре офанзиве, непријатељски авиони су снимили партизанске положаје од Шумана преко Лебана, Карађорђевца, Петровца и Обилића. На овом фронту налазило се око 2.000 активних партизана и бораца из помоћних чета. Одред је био благовремено обавештен о нападу.

Рано у зору, око 700 немачких војника и 4.000 четника и жандарма кренуло је у напад из четири правца. Први непријатељски правац био је: Брестовац — Косанчић — Бојник — Лебане. Други правац: Лесковац — Ђинђуша, трећи: Лесковац — Лебане и и четврти: Лесковац — Славујевце — Лебане. Непријатељ је располагао свим врстама оружја. Његове снаге из правца Брестовца, благодарећи тенковима, продрле су на левом крилу Пусторечке чете без икаквог отпора, извршивши обилазак фронта и преко Бојника ушле у Лебане. Партизанске чете на осталим деловима фронта, чим се појавио непријатељ, прихватиле су борбу, нарочито са пешадијом која је наступала иза тенкова. На десном партизанском крилу, непријатељ такође врши заобилажење положаја и у поподневним часовима његове колоне које су ишле правцем Лесковац — Славујевце, изненада се појављују у позадини Горњојабланичке чете. Непријатељску колону из Шумана одмах су прихватили тенкови који су се кретали из Лебана. Оваквим продором партизанске јединице на десној страни Јабланице нашле су се у обручу. Користећи сумрак који се хватао и грешку непријатеља који се, уместо да приступи уништавању опкољених чета, оријентисао на пљачкање села Шумана, партизани се преко села Шарца извлаче на леву обалу реке Јабланице у правцу села Гегље.

Те вечери Јабланички одред је предвидео противнапад, али због продора на десном и левом крилу и појачања која су преко ноћи стигла непријатељу из Бојника и Бошњаца, Одред је био приморан да одустане и да се повуче на линији: Бучумет — Мијајлица — Каменица — Доње Коњувце. У току исте ноћи извршена је прегрупација Одреда и сутрадан, 19. децембра, заузет је положај на линији: Бучумет — Свињарица — Мијајлица — Нова Топола, фронтом према Лебану и Лесковцу, и на линији: Доње Бријање — Дреновац, фронтом према пруги. Непријатељ је држао Лебане, али остала територија Јабланице и Пусте Реке била је слободна. Непријатељским снагама остало је да контролишу најужу околину Лебана. Главнина партизанских снага у тим данима налазила се у селима испод планине Радана.

Партизани су током децембра водили фронталну борбу, повремено прелазећи у противнапад. Средњи и доњи део слободне територије Пусте Реке и Јабланице били су нападнути од непријатеља са свих страна. Из Лесковца и Лебана су вршили напад Немци и недићевци, а из Горње Јабланице и Косаонице јаке четничке снаге. И с једне и с друге стране напади су били организовани, јер су непријатељске јединице одржавале везу и усклађивале акције.

Концем децембра у Горњој Јабланици на положају села Брајшора дошло је до сукоба између четника војводе Ђуре Перовића и Саве Миловановића, с једне, и Горњојабланичке и Гајтанске помоћне чете Јабланичког партизанског одреда, са друге стране. Иако су четници учествовали са око 400 војника, партизанским четама је пошло за руком да их разбију.

Поред многобројних борби у 1941. години Одред је у својим мањим акцијама порушио 7 великих мостова и више пута кидао железничку пругу између Ниша и Лесковца. У тим акцијама превртнута су два воза и онеспособљено пет локомотива.

Санитетска служба

Одред је имао и своју санитетску службу. Свака чета, па и вод имао је санитетског референта, који је за време рањавања бораца указивао хитну помоћ. Рањени партизани су пребацивани на слободну територију и то у села испод планине Радана и у Добру Воду, Ображду, Ивање, Боринце, Богојевце и друга села. Они су лечени код поверљивих људи. У прво време рањеници су склањани у Богојевцу и то у кући Милице Карапић, а у Доброј Води код Стамена Стефановића, Милана Ђоровића, Крсте Глушца, Јосифа Јовановића и Илије Манојлови-

ћа. Главна болница Одреда била је у Ображди у школској згради, где су доношени најтежи рањеници. Болница је била основана почетком децембра 1941. године и њом је руководио др Мартин Колб Марко и по потреби и тактичком кретању Одреда пребацивао болницу у села испод Радана. Најпре је она била у Доброј Води у кући Милана Ђоровића. Због стешњених просторија, један део болесника пребачен је код Крсте Глушца у истом селу.

У Одреду су спровођене и хигијенско-епидемиолошке мере, тј. вршена је дезинфекција помоћу партизанског бурета.

За време продора непријатељских јединица, када је Одред вршио маневарске покрете, санитетска служба била је усредсређена на нужно пружање помоћи рањеним партизанима и то више појединачно у скровитијим местима.

Касније услови санитетске службе се побољшавају. Свакодневне борбе условљавају да се она прошири и то у свим партизанским борбеним јединицама, ради чега је и у Доброј Води у појединим кућама радио санитетски курс за 60 слушалаца. Слушаоци су били упознавани са анатомијом и физиологијом, са начином пружања прве помоћи рањеницима и њиховог даљег лечења, затим са основима хигијене, најважнијим лековима и заразним унутрашњим болестима. Курс је трајао два месеца. После завршеног курса слушаоци су били придодати четама и водовима у Одреду, где настављају да обављају санитетску службу.

Борбе са Немцима и четницима код Змијиног камена

6. јануара 1942. године, једна непријатељска колона јачине 300 војника из Лебана кренула је према Богојевцу. Друга колона јачине 200 војника кренула је у правцу села Мијајлице. И једна и друга колона пошле су ради пљачке. Овај рејон држала је Оранска партизанска чета. До борбе је дошло на Змијином камену, а трајала је цео дан. Против немачких и домаћих пљачкаша, заједно са партизанским одредом, учествовале су и помоћне десетине из Пусте Реке. На месту борбе непријатељ је оставио 35 мртвих и 32 заробљена војника.

7. јануара, 342-гу немачку дивизију, која је држала нишки, лесковачки, зајечарски, крушевачки и моравски округ у Србији, смењује Први бугарски корпус. Немци су упућени на источни фронт.

14. јануара долази до поновног сукоба када је непријатељ из Лебана напао на исте партизанске положаје, с намером да пљачка у околини села. Партизани су се и овога пута с њим кратко обрачунали, нарочито код села Бучумета и Прекопчелице. Непријатељ је био одбачен, а убијено је и заробљено више од 20 непријатељских војника.

Борбе са четницима и недићевцима код Медвеђе, Лебана, Црног Врха и Бучумета

2. фебруара делови Јабланичког партизанског одреда извршили су напад на највеће четничко упориште у Горњој Јабланици — Медвеђи и заузели је. Већ наредне ноћи, са великим снагама, четници изненадним противнападом поново заузимају Медвеђу. У овој борби погинуло је 7 недићеваца и четника, а заробљено 20. На страни партизана било је 5 мртвих.

Одмах после ове борбе, 6. фебруара, јаке четничко-недићевске и бугарске јединице крећу у напад на партизане. Напад је уследио из Лебана према Бучумету куда је кренуло 200 четника.

Делови Јабланичког партизанског одреда са помоћним десетинама и побуњеним народом, у снажном противнападу успевају да одбаце и разбију непријатеља и ослободе среско место Лебане у коме су заплењене поред већег броја пушака и муниције и велике количине петролеја и соли. Касније, петролеј и со је преко народноослободилачких одбора подељен становништву околних села. Четници који су нападали из Медвеђе, обухватним нападом двеју чета Јабланичког партизанског одреда такође су били разбијени на Црном врху. И у једном и другом нападу непријатељ је изгубио 57 војника, од којих је 23 погинуло, а 34 заробљено.

Везе између четника и недићеваца биле су покидане. Четници, не знајући за пораз код Лебана, сутрадан, 7. фебруара, напали су на Медвеђу и Бучумет. Горњојабланичка, Рујковачка и Бучуметска партизанска чета су их сачекале на положају Горњег Бучумета и успеле да одбију напад и, не чекајући да се четници среде, ступају у про-

тивнапад разбивши их. У борби је погинуло 10 а заробљено 3 четника.

Чета, састављена од помоћних десетина из села Газдара, која је припадала Јабланичком партизанском одреду, а под командом Светозара Милетића, солунског борца из Газдара, истога дана је водила борбу на овом рејону са четницима и недићевцима, наневши им тежак пораз. До сличне борбе између недићеваца и четника и чете Светозара Милетића дошло је и 11. фебруара.

Долазак Бугарског окупационог корпуса у Пусту Реку

Из дана у дан, села у Пустој Реци и Јабланици обавијао је пламен устанка. Ово је стављало до знања окупатору и домаћим издајницима да њихове снаге нису довољне да могу да ликвидирају отпор народа у овом крају. Делови Бугарског окупационог корпуса кренули су у нову офанзиву. Један бугарски одред, јачине 700 војника, такозвана Ћустендилска дружина са тешким митраљезима и минобацачима пошла је из Прокупља преко Житорађе за Бојник.

Борба са Бугарима у Бојнику

На путу према Бојнику, изнад села Косанчића, јединице Јабланичког одреда сачекале су бугарски батаљон и повеле са њим борбу, али услед велике надмоћности Бугара биле су приморане да се повуку. Без задржавања Бугари су наступали према Бојнику, успут вршећи репресалије над становништвом. 13. фебруара увече Бугари улазе у Бојник и смештају се у школској згради, где и ноћују, с намером да успоставе гарнизон. Исте ноћи Пусторечка чета, и помоћне чете из Коњувца, Плавца, Сувог Поља и Кацабаћа и један вод из Пасјачке чете, све укупно 100 бораца, нападају Бугаре. Бугари успевају да одрже Бојник изгубивши 108 војника. У овој борби погинуло је 12 партизана.

Због оволиких губитака, сутрадан 14. фебруара, Бугари ошкољавају Бојник и село Драговац и не обазирући се да ли су то жене, деца, младићи или старци, врше свирепи покољ над 600 људи. Покољ је извршен иза Бојничког млина. На крају спаљују Бојник и Драговац и повлаче се за Лесковац. Успут сврађају у Косанчић и стрељају 100 људи. Оваква крвничка освета бугарских фашиста над недужним Бојничанима није утицала на устанак. Напротив, нови борци у све већем броју долазили су у одред.

Народни певач је опевао трагедију Бојника. Песма се завршава овим стиховима:

„Пуста Реко и ја ћу те клети
Ако Бојник нико не освети".

Велика офанзива непријатеља против партизана у Пустој Реци и Јабланици

Видевши да му прети велика опасност од наглог ширења устанка, непријатељ одлучује да у целом лесковачком округу отпочне нову офанзиву. Одлука је донета на саветовању представника немачког и италијанског генералштаба у Опатији, којом је приликом немачки генерал Бодлер поднео извештај о јачини и дејствовању партизанских снага. Донета је одлука да се оне и на територији Пусте Реке и Јабланице у току III офанзиве ликвидирају.

Да би одлука била спроведена, 6. марта бугарске, недићевске и четничке јединице од преко 20.000 војника, добро опремљене и наоружане топовима, тенковима и авионима, крећу на Пусту Реку и Јабланицу. Концентрисане непријатељске снаге кренуле су из Ниша, Рибарске Бање, Блаца, Куршумлије, Медвеђе, Лебана и Лесковца са задатком да постепеним стезањем обруча потпуно униште партизане и угуше устанак.

Пре напада на Пусту Реку и Јабланицу, офанзива је извршена на Кукавички и Бабички партизански одред. Кукавички одред се под борбом пребацио у Јабланицу, док се Бабички одред делом пребацио у Јабланицу и Пусту Реку, а делом на територију Црне Траве.

О новој непријатељској офанзиви партизанско руководство било је на време обавештено. Одмах су позване све помоћне десетине и чете да изађу на положаје. Бучуметска и Рујковачка

помоћна чета, са укупно 460 бораца држале су положаје Бузалак и Богојевац, а Слишанска, Оранска и Магашка чета, са 300 бораца, држале су положаје Нова Топола — Карађорђевац и Петровац — Подримце. Јабланичка чета партизанског одреда, са 60 бораца, била је на положају Штулца. Бојничка, Лапотиначка, Стубљанска, Петровачка и Прва пусторечка чета, са укупно 870 бораца, држале су положаје: Бријање — Дреновац. Косанчићка, Коњувачка и Друга пусторечка, са укупно 500 бораца, држале су положаје: Пасјача — Бели камен. Положај Видојеваче према Прокупљу бранило је 700 бораца, а положај Драги Део — Богојевац држала је једна чета Кукавичког партизанског одреда са 70 бораца. На овај положај је касније ступила и Магашка чета. Положај Соколов вис — Аџинци држала је Горњогајтанска чета, са 40 бораца, а положај Брајшор Доњогајтанска чета са 60 бораца. Положај Леце — држале су Лецка и једна чета Кукавичког партизанског одреда са укупно 100 бораца. Положај на Газдару са укупно 190 бораца, држали су: једна чета Кукавичког партизанског одреда, Горњојабланичка и Газдарска. Укупно, партизанске снаге на положајима, не рачунајући болничко особље, бројале су 3.350 бораца. Штаб одреда је био подељен на два дела. Командант и партијски руководилац налазили су се у Бучумету, а политички комесар у Слишану и Орану, према потреби.

Непријатељ је кренуо увече 6, и одмах ујутру, 7. марта, освануо испред партизанских положаја.

Његов правац кретања изгледао је овако: део војске, који је био у Лебану, пошао је у два правца и то према Богојевцу и Мијајлици. Непријатељске јединице из Лесковца кренуле су за Ћинћушу правцем Драговац, а из Драговца пошле у два правца, једна група за Савинце, а друга за Црквицу, правцем Горњи Брестовац. Непријатељ је из Косанчића пошао правцем Обилић—Коњувце, а из Арбанашке према Богојевцу. Из Иван Куле правцем Аџинци, из Секираче правцем Брајшор, а из Пустог Шилова правцем Газдаре—Црни Врх—Бучумет. Напад на правцима Кочане—Бојник, Лесковац— Бојник и Лебане—Бучумет, подржавала је артиљерија.

Водећи упорно борбу за сваки положај, против вишеструко бројнијег непријатеља, партизанске снаге су биле принуђене на постепено повлачење. У плану одбране било је предвиђено да се положаји не држе позицијски, већ да се маневрише и по потреби повлачи. Затим да се изгубљени положај преко дана, враћа у току ноћи. Овакав један противнапад требало је да уследи на непријатељске снаге ноћу између 7. и 8. марта на положају Гегље, одакле је тукла непријатељска артиљерија. Напад је требало да изврши 800 партизана, од којих 400 из правца Лалинца а 400 из Мијајлице. Међутим, до тога није дошло, због неблаговременo пренетог наређења јединицама које је требало да учествују у нападу.

9. марта непријатељ добија нова појачања, тако да се број војника који су учествовали у офанзиви попео на 30.000

У вишедневним борбама, партизанске јединице су се нашле испод Радана и Петрове горе, у селима Магашу, Доброј Води и Ображди. Приликом повлачења, са партизанима се повлачио и велики број становника. И партизани и народ нашли су се у непријатељском обручу. Услови су дириговали хитно решење. Једанаестог марта у селу Доброј Води, штаб Одреда и партијско руководство одржали су састанак и одлучили да се у току ноћи изврши пробој непријатељског обруча правцем Драги Део — Житни Поток — Пасјача. Одлучено је да се сви борци помоћних чета, који не могу да ступе у Одред, и народ који се повукао испред непријатеља, у току ноћи у мањим групама пробију ка својим кућама. Борцима из помоћних чета, који имају оружје, наложено је да га склоне и сачувају док траје непријатељска офанзива.

Направљени план је успео. Сутрадан 12. марта, на Пасјачи (у Белом камену) и на Видојеваче налазило се 1.450 партизана и то: из Јабланичког 1000, Кукавичког 200, Бабичког 50 и Пасјачког одреда 200 бораца. Изабран је заједнички оперативни штаб. За команданта је постављен Милош Манојловић, за заменика команданта Ратко Павловић Ћићко, за политичког комесара Милија Радовановић, а заменика комесара Василије Смајевић.

Прегрупација партизанских снага

Шта даље радити о томе су била подељена мишљења. Једни су сматрали да би требало од расположивих снага формирати једну већу војну јединицу и са њом отићи на неки нови терен,

евентуално на Јастребац. Други, према директивама да сваки одред треба да остане на својој територији, заступали су мишљење које је било за повратак у Пусту Реку и Јабланицу.

Ради обезбеђења од непријатеља, Одред приступа организовању кружне одбране Пасјаче и Видојевце.

Непријатељ је хтео да по сваку цену уништи партизане па је одмах напао на ове положаје.

Оперативни штаб доноси нову одлуку да се начини нов продор у правцу Пусте Реке и Јабланице и у току ноћи расположиве партизанске снаге крећу у две колоне. Једна преко Ђуревца правцем: Статовац—Богојевац — планина Радан, а друга правцем: Гласовик — Горњи Брестовац — Магаш. Колона која је ишла према Радану, сукобила се у Статовцу са непријатељем. Дошло је до борбе прса у прса. У борби је погинуло 20 четника и 7 партизана. Непријатељ је био разбијен. Ова колона се пробила ка Радану.

Друга колона се пробијала између Житног Потока и Житорађе према Новом Момчилову и сукобила се са непријатељем, успевши да га разбије. Она је гонила непријатељске снаге све до бугарског гарнизона у Житорађи. Непријатељ је изгубио 10 војника. На партизанској страни није било жртава.

Једна чета Кукавичког партизанског одреда са штабом и Пасјачка чета, услед великог непријатељског притиска, биле су одсечене, али су ипак успеле да се пребаце у Пусту Реку.

Немци и Бугари су се вратили у своје гарнизоне у Лесковцу и Нишу, док су недићевци и четници у својим јединицама извршили прегрупацију и поново почели да окружују партизанске положаје код Добре Воде, Магаша и Ображда.

16. марта из Брестовца непријатељу пристиже појачање од 600 војника. Са овим снагама он врши напад на партизанске положаје код села Магаша. Иако са свежим снагама, недићевцима и четницима не полази за руком да разбију партизанске положаје. Напротив бивају потучени и одбачени. На бојишту је остало 15 мртвих. Ипак четницима је пошло за руком да заробе 7 партизана, међу којима и једну партизанку. Заробљене партизане одмах су стрељали.

У другој половини марта непријатељ све јачим снагама врши напад за нападом на преостале партизане Јабланичког одреда.

Пошто се налазио у врло тешкој ситуацији, штаб Одреда 27. марта доноси одлуку да се постојеће војне јединице поделе у мање војне групе које ће се пробијати кроз непријатељске редове и отићи у одређене рејоне ради даљег рада. Касније, када се побољшају услови и када Одред може као целина дејствовати, сви борци би се поново окупили. Тако је једна група, са Војом Ристићем, отишла на терен Добре Главе, друга са Бошком Крстићем, на терен Коњувца, трећа са Милијом Радовановићем и Стојаном Љубићем Вујановским у рејону Орана и Вујанова, четврта је остала са Милошем Манојловићем на терену Добре Воде. Затим је један део бораца са Вујадином Блечићем и Максимом Ђуровићем отишао на терен Гајтана и Леца, а један део са Милом Ђаловићем, Владимиром Букилићем Поп Мићом на терен Горње Јабланице, с тим да се све ове групе за месец дана врате на терен Радана и Петрове горе. Између група су биле успостављене везе.

Готово у сваком селу испод планине Радана непријатељ је организовао своје испоставе, па је легализованим групама било врло отежано кретање. Но, током маја, јуна, јула и августа партијски активисти са легализованим групама организовали су разне диверзантске акције. У овом периоду је ликвидирано много шпијуна и запаљене су општине у Бојнику, Лапотинцу, Доњем Бријању и Косанчићу. Паљено је жито и ликвидирани многи сарадници окупатора у Бојнику, Косанчићу, Доњем Коњувцу, Тураковцу и другим селима.

Средином јула одржано је партијско саветовање ужег одредског руководства коме су присуствовали Бошко Крстић, другарица Ленка, Василије Смајевић и Милија Радовановић. На овом састанку донети су извесни закључци, а онда организован шири партијски састанак на коме су закључци са саветовања ужег руководства били разматрани. На овом ширем партијском састанку извршена је детаљна анализа и постављени конкретни задаци о раду на јачању и проширењу одреда. Одлучено је да се у Одред позову сви борци који су отишли на одређене терене, како би Одред могао поново да дејствује као целина. На овом ширем партијском састанку руководство је одлучило да Василије Смајевић оде на Кукавицу, а одатле да се пребаци у Црну Траву ради организовања устанка на том терену. Сем тога одлучено

је да Милија Радовановић ради на терену јер је тренутно било мало партијских радника. За политичког комесара Одреда био је постављен Бошко Крстић. На овом састанку донета је и одлука да се Одред не дели на мање војне групе.

Аћимовићева офанзива

10. августа од недићевско-љотићевских и четничких одреда Косте Пећанца, Милана Аћимовића организује офанзиву на партизанске одреде у Јужној Србији познатој као „Аћимовићева офанзива". И док је офанзива била управљена на Нишки, Озренски, Јастребачки и Расински одред, штаб Јабланичког партизанског одреда успоставља везу са Одредом на Кукавици, а преко Пасјаче са Пасјачком четом и Јастребачким одредом. Штаб је рачунао да ће Аћимовићева офанзива обухватити Петрову гору и Радан, па је јула донео одлуку да се постојеће преостале групе поделе на још мање групе и опет пођу на разне терене. Тако је једна група остала на терену Горње Јабланице, друга на терену Бучумета, Гајтана и Медвеђе, трећа на терену Пусте Реке, четврта на терену Добре Главе и Лапотинца, пета на Белом камену. Све групе имале су још и задатак да успоставе везе са партијским активистима и четама суседних партизанских одреда. Ово је касније оцењено као грешка, јер Аћимовићева офанзива није захватила Радан. Погрешка је брзо исправљена. Током августа групе су се поново вратиле на Радан и ускоро су успостављене везе. На Радан долази и Пасјачка чета и од укупно 100 бораца формиран је Јабланичко-пасјачки народноослободилачки партизански одред „Станимир Вељковић Зеле".

У селима испод Радана, на читавој територији Пусте Реке и Јабланице, појачан је политички рад. Многи реакционари и шпијуни били су ликвидирани, јер су преко њих Немци и Бугари настојали да се учврсте на овим теренима.

После ових акција, уз помоћ партијске организације, на Радан пристижу нови борци за Одред. Најпре је дошла прва омладинска десетина из Доњег Коњувца, затим из Слишана, Кацабаћа, Лапотинца, Бучумета, Вујанова, Орана и Гајтана.

У то време Кукавички партизански одред је спроводио акције по селима поред нове бугарске границе против недићеваца и Бугара који су пљачкали становништво. Да би се Јабланички одред војнички окрепио и ступио у везу са кукавичким партизанима, одлучено је да се борци пребаце на Кукавицу, преко Петровца, Голог Рида, Лугара и Шумана. Одред је заданио у мирошевачким шумама и увече преко Мирошевца и Горине, изашао у Ноьков Рид, саставши се са Кукавичким одредом. Оба одреда су, после два дана, извршила акције у селима Тумби, Студени и Лалинцу. Акције су биле изведене врло успешно, а непријатељ разбијен. После ових акција Јабланичко-пасјачки одред се враћа на свој терен; једна чета остаје на Радану, а друга иде на Пасјачу.

Деморализација четника и њихово разоружавање

Код четника Косте Пећанца настала је извесна деморализација па су због тога окупаторске јединице покушале да их разоружају. Руководство партизанског одреда приступило је прикупљању оружја од деморалисаних четника, како оно не би пало у руке окупатору. Баш тада на Радан долази Трнавац са групом јастребачких партизана и помаже спровођење акције прикупљања оружја.

Најпре су разоружани четници у селима око Радана. Тако су 8. октобра разоружани четници војводе Радовића из Добре Воде, када је заплењено 50 пушака и 2 пушкомитраљеза. Разоружавање четника Косте Пећанца Одред спроводи и на терену Топлице по селима: Стари Ђурђевац, Коњуша итд. У Топлици најорганизованији и добро наоружани били су четници у селу Статовцу под командом војводе Симића, официра бивше Југословенске војске. Он је од четничких војвода у овом крају био највише непријатељски расположен према партизанима. Зато је штаб Одреда донео одлуку да се изврши напад на четнике и то у Статовцу. Напад је делимично успео. Партизанима није пошло за руком да ликвидирају главно упориште четника — основну школу. У овој акцији погинуло је нешто четника међу којима и сам командант, војвода Симић. Његова погибија деморалисала је четнике околних села и они су се распали и нису више представљали неку озбиљну снагу. Разоружање четника наишло је на позитиван одјек у народу и створило још

бољу основу за јачање народноослободилачког покрета у Јабланици и Топлици.

Упоредо са разоружавањем четника, Одред организује и политичке акције, вршећи све већи утицај у селима у којима су четници у току легализације одреда имали своја упоришта. Акције оваквог карактера спровођене су у Медвеђи, Косаоници и Лецу. Са истим циљем, Одред је кренуо и према Власову, Широким Њивама, Товрљану и Трновом Лазу.

Непријатељски напад на Топлицу и Јабланицу

Због појачане активности Одреда, почетком новембра Српска државна стража из Ниша напада на Топлицу и Јабланицу с намером да на том терену уништи партизане Јастребачког и Јабланичко-пасјачког одреда. Непријатељ је обухватио планину Радан са свих страна: из Јабланице, Пусте Реке, Топлице и Косаонице, запосео сва села почев од Бучумета па преко Слишана, Орана, Ивања, Магаша, Статовца, Ђуревца, Широких Њива, Товрљана, Трновог Лаза, Белог Камена, Пасјаче и других села Топлице. Одред је био ушао у нека већ запоседнута села, не знајући за присуство недићеваца. Ускоро су све чете наишле на непријатеља, па се развила жестока борба, која је трајала читав дан са мањим губицима и на непријатељској и на партизанској страни. Тек предвече, Одред је извршио покрет преко Пасјаче и дошао на Мали Јастребац, али како је сазнало да је офанзива ширих размера, руководство се консултује са штабом Јастребачког одреда. Оба штаба доносе одлуку да се Јабланички одред пребаци натраг у Јабланицу, а Јастребачки да се пребаци даље на Велики Јастребац и Расину. Јабланички одред се одмах враћа на рејон Радана зауставивши се у селима Доброј Води и Магашу. У то време у Магашу су се налазили четници и недићевци али захваљујући томе што су били ликвидирани шпијуни и што је постојало јединство народа, четници нису приметили присуство партизана у селу. Кретање Одреда било је отежано због великог снега. Пошто није било изгледа да се четници повуку из села под Раданом, штаб решава да се Одред спусти у равничарска села Пусте Реке и то у она у којима највише има присталица партизана, а таква села су била Лапотинце, Кацабаћ, Стубла и Петровац. За ова села се тачно знало да нису поседнута од непријатеља.

Размештени у Стубли, партизани су се одмарали. За то време народ их је ужурбано снабдевао одећом и обућом. У Косанчићу, који је 2 км удаљен од Стубле, налазио се гарнизон недићеваца. Њихове патроле су долазиле у Стублу, али иако су се у селу налазили партизани већ неколико дана, недићевци нису сазнали за њихово присуство, захваљујући привржености народа народноослободилачком покрету.

После неколико дана у селу Стубли је одржан јавни збор. Збору су, поред Стубљана, присуствовали и људи из других села. По одржаном збору, Одред се враћа на Радан, јер се непријатељ из села испод планине повукао. Једна чета је отишла на Пасјачу, у Бели Камен, док је друга остала на Радану. Појава партизана у Пустој Реци и збор који је одржан у Стубли, широко су одјекнули у народу и поново улили страх непријатељу.

Борба са недићевцима код Ображде

Један део недићевских снага се повукао из Пусте Реке и Јабланице, а један део остао и даље у неким селима. Од ових које су остале, формиране су испоставе у Орану, Слишану и Боринцу.

10. децембра, једна недићевска чета, коју је сачињавало 100 војника, пошла је из Боринца преко Ображда за Ивање. Тога дана код Ображде је било 29 партизана. Већи део бораца Јабланичке чете био је у Гајтану. Партизанска стража је приметила колону недићеваца. Снаге су биле несразмерне, али је ипак одлучено да 29-торица сачекају квислинге. На брзину, без неке нарочите припреме, на брду изнад Ображде, заузет је положај. И када је наишла колона недићеваца отворена је пушчана паљба, а потом је извршен јуриш. Изненађени и збуњени недићевци су се дали у бегство, бранећи се при одступању. Непријатељски војници су бежали око 15 километара, претрпевши тешке губитке. Од партизана нико није погинуо и чета се после успешне акције враћала на место одакле је почела да гони непријатеља. Али, друга чета недићеваца, чувши борбу, пошла је у помоћ првој својој чети и, не знајући шта се догодило, на месту где је дошло до сукоба заузима положај. Не слутећи ништа, партизани су се крета-

ли сасвим слободно. Кад су стигли до самог непријатељског положаја на њих је осута паљба. Од борца до борца преносило се наређење. Под кишом куршума око непријатеља се правио обруч. У жестоком окршају који је трајао до дубоко у ноћ, борило се за сваки камен и жбун. Мали део недићеваца успео је да се извуче. Један недићевац се предао а 4 су заробљена. Велики број недићевских војника на овом месту је погинуо, док је известан број рањен. На бојишту је нађено неколико холандских митраљеза и доста пушака и муниције. Рањене недићевце партизани су послали колима за Лебане, а преостале ослободили. У овој борби учествовали су, поред осталих бораца, и Воја Ристић, Милош Манојловић, Риста Антуновић Баја, Раде Петровић, Бошко Крстић, Владимир Букилић Поп Мића, Стојан Љубић Вујановски, Милија Радовановић и Требињац. Од непријатеља је, поред осталих, погинуо и њихов командант Ђуровић. Од партизана погинуо је само један борац — Драгољуб Радосављевић Топлица, који се истакао у партизанским акцијама на прузи. О Топлици су народ и борци спевали песму: „На Ображди водила се борба".

Борба на Ображди имала је и пресудни значај за јачање Јабланичког одреда и даљу оружану борбу против окупатора и домаћих издајника у овом крају.

Озлојеђени непријатељ ништа није могао друго него да ухапси већи број недужних људи и родољуба и појача терор над становништвом.

Поред старијих бораца који су у Одреду били од 1941. године, а нису могли да се врате приликом поновног формирања Одреда, почели су нагло да долазе и нови. У исто време су са терена долазили и омладинци, па је Јабланичка чета бораца нарасла на 130 људи. Са оваквим снагама Одред смелије продире према Косаоници, у села: Власе, Ђаци, Иван Кула и друга, где је народноослободилачки покрет био слабо развијен.

Са доласком Светозара Вукмановића Темпа на лесковачки терен, Јабланичко-пасјачки одред 8. фебруара 1943. године улази у састав Првог јужноморавског партизанског одреда, као други јабланичко-пасјачки одред „Станимир Вељковић Зеле".

Никола Илић

Два догађаја из наше блиске прошлости

Циљ ми је да обрадим два историјска догађаја, који су се догодили 1917. и 1944. године, а по много чему су слични: одиграли су се на истом терену, где су устаничке српске војске потукле два пута истог окупатора.

Године 1916/17. на југу Србије народ је дигао устанак против бугарске окупације. Центар устанка био је у Топлици и Јабланици, због чега је и назван Топличко-јабланичким. Устанак је организовао чувени српски официр Коста Војиновић, а исте године, по овлашћењу генералштаба, из Грчке је упућен војвода Коста Миловановић Пећанац, родом из села Раче код Куршумлије, да преузме вођство над устаницима и да устанак усмерава сходно циљевима владајуће династије Карађорђевића.

Наиме, када су у Солуну краљ Петар I и Александар сазнали за устанак на југу Србије били су запрепашћени, ни мало се нису обрадовали, јер су се уплашили да не буде доведен у питање њихов положај, Зато су одмах предузели мере да се на време обезбеде. Авионом су пребацили Пећанца у Косаоницу близу Куршумлије и, као што је познато, он је главни кривац за угушење устанка, јер је допустио да дође до разбијања одреда, повлачења и скривања, избегавања борби [1]) итд., чиме је отупио борбену оштрицу устаника.

У околину Лебана дошли су Миленко Влаховић, Благоје Маџаревић и Благоје Митровић и формирали Лебанску комитску чету јануара 1917. године. За командира чете изабран је Сотир Лазаревић, резервни поручник из Каурског Шилова.

Чета је добила назив по варошици Лебану. У саставу ове чете био је Шумански вод од 120 устаника, из села Шумана, по коме је и вод добио назив, а којим је командовао Вукашин Марјановић, затим, Великовојловачки вод од 30 устаника, на чијем се челу налазио Ђорђе Барјамче, Лугарски вод од 40 устаника, којим је командовао Милан Илић, Поповачко-Гргуровачки вод од 40 устаника, чији је командир био Милан Трајковић, Клајићки вод од 50 устаника и Шиловски вод од 80 устаника. Сваки вод био је подељен на десетине, којим су командовали десетари. Водови су добијали имена по селима у којима су формирани.

Устаници су били наоружани пушкама и ручним бомбама, имали недовољно муниције, а пушкомитраљезе, тешке митраљезе и топове нису имали. На устанак су се дигли сви способни мушкарци који су могли да носе оружје. Међу њима било је и стараца од преко 60 година. Циљ устанка је био да се ослободи Србија од бугарске и аустроугарске окупације. Можемо констатовати да је у то време на овом подручју било мало мушкараца, јер се добар број налазио са главнином српске војске у Грчкој, а други део је изгинуо у ратовима 1912, 1913, 1914. и 1915. године. Многи се, опет, налазили у заробљеништву или интернацији. Али, они који су остали и били способни да носе оружје дигли су се на устанак.

Крајем фебруара 1917. године устаници Лебанске чете ,уз помоћ других чета, напали су бугарски гарнизон у Лебану и под веома тешким временским условима (страшна зима са великим снегом), после четири дана борбе, ослободили Лебане. На бојном пољу остало је око 50 мртвих и рањених Бугара. Затим, истог месеца потучена је једна бугарска јединица испод Лебана од Великовојловачког вода, када је у борби погинуло 20 бугарских војника. Код Коњина и Ждеглова, поред „Лугарског прогона", изненада је од уста-

ника нападнута једна бугарска колона, која је разбијена. Тада је заробљено око 200 бугарских официра, подофицира и војника. Ређају се и друге борбе. Да би устанак угушила, бугарска влада је искористила примирје на солунском фронту, повукла је неколико дивизија и распоредила их у Топлици и Јабланици. Ове дивизије су, благодарећи надмоћи у људству и наоружању, с једне стране, и лошем руковођењу устанком, с друге стране, у крви угушиле устанак.

Главна и последња борба, ове чете одиграла се на Поповачко-Гргуровачкој коси на месту званом Маркова глава. Ту се Лебанска чета сукобила са једним бугарским пуком 2. марта 1917. године. Борба је отпочела око подне и трајала је до касно у ноћ. Устаници, који су се повлачили испред далеко надмоћније бугарске војске, успели су на вешт начин да много јачег непријатеља блокирају и сабију на један брежуљак. Обруч је сужаван сваког часа, са свих страна пљуштале су устаничке пушке и бомбе. Бугарски окупациони пук је давао грчевити отпор и рачунао да ће му пристићи помоћ из Лесковца или Пусте Реке. Бугари нису штедели муницију, јер су је имали у довољним количинама.

Снег је непрестано падао, под ногама је шкрипало, прсти су се ледили на обарачима пушке. Устаници, иако су увиђали пропаст устанка, одлучно су се борили да се освете Бугарима, можда последњи пут, за многа недела, па су око двадесет три часа почели да стежу обруч и да се обрачунавају са блокираним пуком. Командант пука, видећи да ће сви изгинути, командовао је јуриш у циљу да се обруч пробије. Свом снагом ударили су на источну страну и пробили обруч. Тиме су се спасли потпуног уништења, оставивши на положају преко 60 мртвих и рањених, веће количине муниције и оружја и друге војне опреме. То је уједно била и последња борба на овом терену, јер је истог месеца устанак разбијен и угушен.[2])

Друга борба на истом месту одиграла се 29. јула 1944. године, такође против бугарске окупационе војске. Овога пута борбу је водила Седамнаеста српска бригада НОВЈ, а у којој су, при крају, делимично учествовали и неки делови Шесте и Петнаесте српске бригаде.

Седма непријатељска офанзива проширила се и на територије Топлице, Јабланице, Пусте Реке, Поречја, и друга подручја у овом делу Србије. За уништење 21, 22, 23, 24. и 25. новоформиране дивизије НОВЈ немачки командант за Србију припремио је операцију под шифром „Трумпф“ (последњи адут). Он је 4. јула 1944. године издао наређење четничкој четвртој групи јуришних корпуса (Кесеровића, Калабића, Рачића и др.), Расинско-Топличкој групи и другом Косовском корпусу (Жике Марковића), који су бројали око 8.000 четника, да крену са линије Копаоник — Брус и нападну 21. дивизију, која се делимично под овим притиском повлачила. Покушали су да је блокирају и униште, али нису успели. Затим су извршили ново груписање снага према Јастрепцу, где поред предњих четничких снага учествују 5-ти полицијски пук и пет батаљона Српског добровољачког корпуса, бугарска 27.. дивизија, као и неки други Недићеви и Љотићеви одреди.

Немци су 10. јула проширили своју операцију, покушали по други пут да изврше заокружење наших снага које су се налазиле на Јастрепцу и у Топлици, али и овог пута нису успели. Нападали су слободну партизанску територију из свих праваца, а нарочито из Бруса, Крушевца, Куршумлије, Прокупља, Лесковца, Ниша, Лебана и Врања. Снаге НОВЈ биле су принуђене да се повлаче са Копаоника, Топлице, Јабланице, Пусте Реке, Поречја и др. места у правцу Македоније, водећи свакодневне тешке борбе, бранећи сваку стопу слободне партизанске територије.

У то време 23. дивизија се налазила око Озрена у Источној Србији. Главни правац удара удружених непријатељских снага биле су јединице 21, 22, 24. и 25. дивизије, које су повлачиле, а са њима су се повлачиле и све позадинске власти са слободне партизанске територије, савезничке војне мисије и Главни штаб НОВ и ПОВ за Србију са Кочом Поповићем на челу. Непријатељ је покушао и по трећи пут опкољавање НОВЈ у рејону планине Радана 19. јула, где су вођене жестоке борбе, те су 24. јула наше снаге пребачене на десну обалу реке Јабланице.

Главни штаб је 25. јула депешом обавестио Врховни штаб о тешкој ситуацији својих снага. Врховни командант НОВ и ПОЈ друг Тито наредио је да се према Топлици одмах упуте из Босне 3 дивизије: Друга пролетерска, Пета и Седамнаеста дивизија. Удружене непријатељске снаге су и даље

напредовале и по четврти пут су покушале да изврше опкољавање снага НОВЈ на планини Вељој Глави (Голак). По одлуци 21, 24. и 25. дивизија покушали су да се извуку из обруча према Гњилану. На Китки и у селу Лајчићу дошло је неочекивано до оштрих борби са балистима и деловима 5. СС пука који су дочекали наше дивизије, по немачком плану, с циљем да онемогуће даље одступање снага НОВЈ ка Македонији. Претила је опасност поновног опкољавања и уништења наших снага, које су биле сконцентрисане на ужем простору око Веље Главе. На граници јабланичког и каменичког среза вођене су незапамћене борбе. И када су Немци свакога часа уцртавали нове положаје и правили нове планове за стварање обруча око наших снага, десило се нешто неочекивано. Одсутност непријатељских снага у Западној Србији, искористиле су 2, 5. и 17. дивизија и прешле Лим, Ибар и наступале у правцу Копаоника, Топлице, Пусте Реке и Јабланице. Врховни штаб је обавестио Главни штаб за Србију о продору дивизија у Западну Србију. Овај продор је поколебао непријатељске снаге и уместо да буду победници, осећали су се угроженим. Када су били близу циља, почели су да се повлаче и развлаче своје снаге. Главни штаб за Србију наредио је 26. јула 21. и 24. дивизији да се врате према Јабланици, 25. дивизији да се пребаци преко Јужне Мораве. Већина четничких корпуса вратила се према Копаонику, углавном они који су и дошли из Западне Србије, да би спречили надирање корпуса НОВЈ под командом Пека Дапчевића, а остали су још неки четнички корпуси, који су заједно са деловима бугарске 27. дивизије и Српског добровољачког корпуса водили жестоке борбе са 21. и 24. дивизијом У селима: Доња и Горња Оруглица, Гагинце, Липовица, Мелова, Барје, Гргуровце, Поповце, Ђулекаре, Тупалски Вис, Мађедонце, Радевце, Бувце, око Лебана у Јабланици и Пустој Реци, око Радана итд. У овим борбама непријатељске снаге су располагале тенковима и авионима, а своје људство су често пребацивали камионима с једног на други положај. Борци НОВЈ били су изнурени од дугог маршовања, глади и тешких борби, а поједине јединице биле су и десетковане, често је недостајала муниција, вашију је било пуно, али срећа је била што се тифус није појавио. У храни се највише оскудевало. Рањеника је било много, они су споро пребацивани преко брдовитог терена, више пута су вођене тешке борбе да би се рањеници спасли. Најтеже борбе за рањенике вођене су на Вељој Глави, Липовици, Клајићу и Бувцу.[3]) Од свих борби које су вођене у овој офанзиви спада у ред најзначајнијих она с деловима бугарске 27. дивизије код села Гргуровца, близу Лебана.

Седамнаеста српска бригада 24. дивизије осванула је 28. јула 1944. године у селу Барју. Био је леп сунчан дан. Борци ове бригаде први пут су примили храну након 7 дана узастопног маршовања и тешких свакодневних борби. Али, убрзо, многе борце заболео је стомак од ове хране, јер је настало грчење црева. Увече је подељена већа количина муниције и бригада је кренула према Лебану. Колона се споро кретала, често застајкивала, знаци распознавања су понављани са чела колоне до зачеља, а често је преношено наређење команданта бригаде Милоша Мушовића да се веза колоне одржава. водичи бригаде су често мењани. Око поноћи пала је киша, јак пљусак.

Целе ноћи се путовало. Око 8 часова 29. јула бригада је стигла на Гргуровачко - Поповачку косу. Штаб бригаде био је обавештен још у Барју да је те вечери једна јединица бугарске 27. дивизије запосела положаје код Гргуровца и Поповца с циљем да чека у заседи наше јединице НОВЈ када наиђу у правцу Лебана, да их изненадним нападом разбије и зароби на овом терену. Заседа је постављена на подесном терену који је доминирао реком Шуманком. Око 9 часова Бугари и Немци отворили су јаку ватру на борце 17. српске бригаде из пушкомитраљеза, тешких митраљеза и минобацача. Бригада је примила борбу, иако се у штабу рачунало са великим ризиком, јер је сваког часа непријатељу могла стићи помоћ из Лебана и Лесковца. Бугари, под командом неколико немачких официра и подофицира, непрестано су пуцали из ровова, а борци 17. бригаде су одговорили и привлачили се непријатељским рововима. Фронт у дужини од 2 км. протегао се од Ђединог дола до Маркове главе. где је бугарски пук, о коме смо говорили, 1917. године био блокиран и разбијен од српских устаника. Бугарске главне снаге налазиле су се укопане на брежуљку Ђединог Дола, а једна чета на Марковој глави. У позадини бугарске војске, — између Поповца и

Пороштице, налазила се једна недићевска јединица која је штитила оступницу бугарској војсци. Једна бугарска брдска батерија са 4 топа била је постављена на Пороштичкој бандери, одакле је тукла положаје 17. српске бригаде.

Борци ове бригаде журили су да се што пре обрачунају са опкољеним непријатељем, јер је претила опасност да му стигне помоћ. Бугари су давали отпор надајући се помоћи. Радио-веза им није функционисала, јер је претходне ноћи ударио гром у радио-станицу и три немачка подофицира су погинула, а радио-веза онеспособљена.

Око 14 часова једна мања бугарска јединица из Лебана кренула је у помоћ и спојила се с Бугарима на Марковој глави где се сударила са десним крилом 17. бригаде. Настала је тешка борба. Борце НОВЈ једно време су тукли артиљеријом, минобацачима, пушкомитраљеском и митраљеском ватром и ручним бомбама. Вршили су снажан притисак да потисну десно крило 17. бригаде и ослободе блокиране Бугара на Ђедином Долу. Наши борци давали су жилав отпор, не штедећи своје животе. За сваки камен, за свако дрво, за сваки жбун и сваки корак земље водила се борба. Од пуцњаве није се скоро ништа чуло, нити се пак распознавало када и ко пуца. Било је као у узаврелом казану. Претила је опасност да опкољени Бугари остану недотучени а у колико би одступило десно крило Седамнаесте бригаде с Маркове главе, Бугари су могли својим продором да опколе батаљоне 17. бригаде, који су се били уклинили између бугарских положаја. У том тренутку, сазнавши за борбу, штаб 6. српске бригаде 21. дивизије, који се налазио близу села Мирошевца, послао је један свој батаљон у помоћ 17. бригади. Овај батаљон је заузео положај на десном крилу код Маркове главе. Борци 17. бригаде успели су да одбију напад и потисну Бугаре с Маркове главе у правцу села Шумана и Лебана. У исто време из правца села Пороштице 15. српска бригада 24. дивизије потисла је бугарску позадину, артиљерију и недићевце који су одступили у правцу Лебана. Борци 15. бригаде успоставили су везу са 17. српском бригадом довикујући с брда: „Ко је тамо?!“.

Чим је успостављена веза, охрабрени борци 17. бригаде последњи пут су извршили снажан јуриш на бугарске ровове и Бугари су почели да искачу из ровова и беже у правцу реке Шуманке и Лебана, али нису имали куда, јер су их са свих страна уништавали борци НОВЈ. Бугари су хтели два пута пре тога да се предају, али им немачки официри који су командовали, нису дозволили.[4])

У овој борби на Ђедином Долу, Марковој глави и у долини реке Шуманке убијена су 142 непријатељска војника, од чега 127 Бугара и 15 Немаца, заробљено 28 бугарских и 3 немачка војника и подофицира. Немачки подофицири и 16 бугарских војника, пореклом Тракијанци, стрељани су после заробљавања. Од оружја је заплењено: 3 тешка митраљеза, 10 пушкомитраљеза, 5 „зорки“, 20 аутомата, око 130 пушака, 2 минобацача, 20 коња и већа количина муниције и друге војне опреме.

На страни јединица НОВЈ било је 6 мртвих и 17 рањених. Поред тога експлодирала су два минобацача 17. бригаде и сва њихова посада је уништена. До експлозија је дошло због погрешно постављених мина, које су одмах експлодирале у цевима минобацача.

О овој борби вреди записати да је један пушкомитраљезац 17. бригаде убио 20 Бугара, а када му је муниције нестало пао је и сам мртав, затим да је рањен 15-годишњак Будимир М. Милићевић, а да командант 4. батаљона Рајко Бутуровић, који је био рањен у леву руку од Бугара наРадану 13. марта 1943. године и рана му није прездравила, десном руком пуцао из револвера и убио 8 бугарских војника и једног подофицира на ивици Бекинског потока.[5])

Б Е Л Е Ш К Е

[1]) М. Перовић, Устанак на југу Србије, 1917.

[2]) Податке дали 1955.г. В. Марјановић и С. Лазаревић. В. и „Нашу реч“ бр. 27 и 28, 1955. г., стр. 8.

[3]) Ослободилачки рат народа Југославије 1914 — 1945., књига II, стр. 255 — 259 и, делимично, сећање аутора.

[4]) Усмене изјаве заробљених Бугара.

[5]) „Наша реч“ бр. 27 и 28, 1955. г., стр. 5, и лично запажање аутора, пошто је био учесник у овој борби.

Хранислав Ракић

Хронологија догађаја из народноослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1943. години

1. јануар — Обавештајна служба Првог бугарског корпуса поднела извештај о делатности снага народноослободилачког покрета на територији корпуса од 1. до 31. децембра 1942. год. у коме каже: „Лесковачка (Кукавичка) група (мисли се на Лесковачки партизански одред), са вођом Светозаром Крстићем, са око 40 — 50 комуниста дејствује у рејону Лесковац — Власотинце — село Мирошевце — Лебане. Иста је у децембру извршила 31 мањи упад."

4. јануар — Бугарски фашисти убили су на зверски начин помагаче и симпатизере НОП-а: Милетија Славковића и Софронија Стоиљковића, из Острозуба, Милутина Стојановића и Александра Стојановића, из Банковца, на месту званом Вучје рупе.

Почетком године Срески комитет формирао је своју технику у којој су биле другарице:: Лидија, Мира и Јелена Спасић Лала. Техника је била смештена у селу Придворици код Димитрија Крстића, а везу између Среског комитета и технике држао је Витомир Крстић Чуљко. Техника је имала радио - апарат, писаћу машину и гештетнер. Примане су радио вести а затим умножаване.

13. јануар — Црнотравски партизански одред врши напад на железничку станицу и каменолом у Момином Камену. У овој борби ликвидирана је непријатељска посада, срушен друмски мост преко Мораве и уништен један немачки војни камион. Заплењена је велика количина експлозивног материјала и преко три милиона бугарских лева.

16. јануар — Добијено је циркуларно писмо Централног комитета КПЈ — „Партиским организацијама", у коме се дају примедбе на досадашњи и директиве за будући рад.

19. јануар — Похапшена је једна велика група из Поречја и то из Пресечине 20, Шаиновца 15 и Великог Трњана 30 људи. То су углавном били помагачи и симпатизери НОП-а, али су ухваћени и похапшени на дохват због тога што је запаљен један непријатељски камион код Стројковца.

Јануар — Стрељано је од стране Гестапоа у селу Орашју 10 омладинаца и то: Божидар Црнатовић, Ратко Цекић, Сретен Диманић (стар 15 година), Чедомир Ишљамовић, Никола Петковић, Милорад Денић, Чедомир Димитријевић, Добривоје Цакић, Василије Цветковић и Лазар Цветковић.

Јануар — У другој половини јануара у Лесковац је дошао друг Светозар Вукмановић Темпо, члан Централног комитета КПЈ и Врховног штаба, да ради на организовању и да руководи оружаном борбом наших народа на југу Србије и у Македонији.

Јануар — Због тешких услова рада, одлуком Окружног комитета техника је премештена у Пусту Реку. Гештетнер је најпре пренет у село Стублу и налазио се у једној кући, а потом је пренет у стан Милтена, бившег председника општине. Овакав смештај технике ОК-а је био нужан, јер ова кућа није била компромитована. Склониште за технику направљено је испод собе и покривено циглом. Несметан рад био је обезбеђен. Друг Видоје Смилевски — у то време секретар ОК-а — водио је посебну бригу о раду партијске технике.

Јануар — Формирана је организација Антифашистичког фронта жена (АФЖ) у селу Ображди. Чланице одбора биле су: Даница Миленковић, Милица Миленковић и Јелица Здравковић.

Почетком године Срески комитет КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу формирао је технику за умножавање радио - вести и пропагандног агитационог материјала.

1. фебруар — Од групе која је ухапшена 19. јануара 1943. године у Поречју пуштено је на слободу 56 људи а 9 је задржано у затвору.

2. фебруар — Ухапшена је друга група симпатизера НОП-а из Поречја, и она деветорица су припојена овој групи. Група је спроведена у специјалну полицију у Нишу. Пред полицијом сви су имали добро држање и пуштени су после неколико месеци, сем Ђорђа Станковића, из Вел. Трњана, сарадника покрета и одборника народноослободилачког одбора, који је стрељан на Бубњу.

3. фебруар — Црнотравски партизански одред напада бугарску полицијску посаду у Црној Трави. Овом приликом бугарска полиција и цивилна управа су растеране. Запаљена је општинска архива и одржан збор са народом Црне Траве. На збору је говорио комесар одреда Александар Стојановић Вузија — „Ратко". Од овога догађаја Црна Трава постаје стално упориште НОП-а.

3-6. фебруар — На планини Кукавици, у присуству Светозара Вукмановића Темпа, одржан је читав низ састанака и саветовања са борцима и руководиоцима партизанских јединица, са члановима Партије и СКОЈ-а. На крају саветовања извршена је реорганизација партизанских одреда и створен је Први јужноморавски народноослободилачки партизански одред и низ мањих оружаних јединица које су извршавале ситније операције на појединим подручјима.

4. фебруар — Бугарске јаке снаге, које су дошле из Мачкатице, нападају Црнотравски партизански одред у Млачишту. У овој борби рањен је комесар одреда Александар Стојановић Вузија, који је после две недеље подлегао ранама. Приликом овог напада Бугари су у селу Млачишту спалили 12 кућа.

7. фебруар — Срески комитет Комунистичке партије Југославије за срез Лесковац формиран је, после партијског саветовања одржаног у кући Никодија Ристића, шумара у Калуђерици.

У први Срески комитет КПЈ изабрани су: за секретара Миливоје Ковачевић, а за чланове- Стојан Илић Цонка, из Белог Брега (Мала Копашница), Милорад Костадиновић и Нада Цуверовић.

7. фебруар — У селу Калуђерици друг Светозар Вукмановић Темпо формира од Лесковачког, Јабланичког и Јастребачког партизанског одреда Први јужноморавски одред са три батаљона. Командант одреда је Димитрије Писковић Трнавац, а политички комесар Радован Ковачевић.

8. фебруар — Недићевци су извршили напад на два батаљона Првог јужноморавског партизанског одреда на планини Кукавици. Батаљони су на Бунатовцу пружили жилав отпор, а затим у противнападу разбили непријатеља и одбацили га ка Лесковцу. У борби је са непријатељске стране учествовало око 1.200 недићеваца, затим четника и љотићеваца. Борба је вођена неколико дана и завршила се поразом непријатеља, који је на бојишту оставио 40 мртвих и више рањених. Поред осталог материјала, заробљен је и један лаки митраљез.

9 .фебруар — Вођена је тешка и крвава борба на Стрешеру, на Бесној Кобили, између бугарске полиције и регуларне бугарске фашистичке војске и 1. чете Црнотравско - врањског партизанског одреда. Борба је трајала све до мрака. Десетоструко бројнији непријатељ је морао да се повуче.

9. фебруар — Јединице Првог јужноморавског партизанског одреда водиле су борбу на надмоћним недићевским војним снагама, код села Игришта, које су одбачене.

23. фебруар — Бугарска полиција успела је да открије партијску организацију у Лесковцу. Пошто је ухапшени секретар МК Зоран одао бугарској обавештајној служби везе са лесковачком партијском организацијом, и све што је знао, обавештајна служба је успела да ухвати Ђорђа Станковића Јолета, члана МК-а. Међутим овај је, крајњом сналажљивошћу, успео у последњем часу да се извуче из руку агената и побегне.

26. фебруар — Код села Горине, у борби са четницима, погинуо је Војислав Николајевић Чиплак, из Лесковца, као припадник народноослободилачког покрета.

27. фебруар — Неделько Караичић послао је извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију о формирању Првог јужноморавског народноослободилачког партизанског одреда и његовој првој борби против четника, жандарма и Бугара.

28. фебруар — Приликом провале у Грделици ухапшени су од стране полиције бугарског окупационог корпуса у Нишу: Ђорђе Величковић, Бора Пешић и Миодраг Николић. Заједно са њима допали су затвора те исте ноћи саобраћајни чиновници железничке станице у Грделици: Никола Стаменковић, из Врањског Прибоја, Александар Додић, из Грабовнице, Никола Савељић и Мита Милосављевић, из Ораовице и Ранђел Стојичић, из Грамаћа. Цела ова група је спроведена у Ниш и стрељана на Бубњу исте године са Ранђелом Стошићем који је био отеран у Немачку и отуда успео да се врати.

Фебруар — На подручју Пусте Реке формирано је више нових партијских организација, реорганизацијом постојећих међумесних организација и партијских актива и то:

- партијска организација за села: Косанчић, Стублу и Белановце;
- партијска организација за села: Лапотинце, Придворицу и Ђинђушу;
- партијска организација за села: Бојник, Драговац и Каменицу;
- партијска организација за села: Горње Коњувце, Доње Коњувце, Црквицу, Славник и Реткоцер;
- партијска организација за села: Вујаново, Турјане и Оране, и
- партијска организација за села: Слишане, Бачевину и Боринце, као и организација за село Гајтан.

У осталим селима попуњени су партијски активи.

Фебруар — Формирана је партијска организација за Обилић и Косанчић. Секретар је био Михајло Митровић Чича, а чланови: Петар Михајловић и Мика Биговић.

Фебруар — На територију Црне Траве — у Равну гору — дошао је друг Светозар Вукмановић Темпо. Том приликом формиран је Окружни комитет КПЈ за Врање, са секретаром Душаном Пуђом Савом и члановима: Васом Смајевићем и Славољубом Петровићем.

Тада је формиран и Срески комитет КПЈ за Власотинце са секретаром Слободаном Цекићем Радованом и члановима: Надом Стојановић, Добривојем Дикићем, Јованом Милошевићем и Ђуром Цекићем.

Фебруар — Формирана је организација Антифашистичког фронта жена (АФЖ) у Мојковцу. У одбор су изабране и то: Васка Митић, Стојана Антанасковић и Илинка Антанасковић.

Фебруар — Почетком месеца, под руководством Светозара Вукмановића Темпа, извршена је реорганизација Окружног комитета КПЈ за Лесковац. За секретара је дошао Видоје Смилевски Бата, а за чланове ОК-а: Бошко Крстић, Радош Јовановић Сеља, Радмила Обрадовић Гојка, Столе Миленковић и Риста Антуновић Баја.

Овај комитет деловао је на подручју округа Лесковац и Топлице све до априла 1944. год. када је формирано поверенство за Топлицу.

Фебруар — Почетком месеца формиран је Окружни комитет СКОЈ-а за Лесковац. За секретара је дошао Столе Миленковић, а за чланове: Нада Нараичић, Трајко Живковић, Радован Пантовић и Драги Дрводељац.

Фебруар — После формирања Окружног комитета формиран је Срески комитет за Пусту Реку и Јабланицу, у чијем саставу су били: секретар Милија Радовановић, а чланови: Раде Петровић (сада генерал-мајор), Крста Миљанић, Милан Момчиловић и Велимир Тасић Зека.

4. март — Црнотравски партизански одред се реорганизује и добија назив: Други јужноморавски народноослободилачки партизански одред. За команданта одреда именован је Ратко Павловић Ћићко, а за комесара Владимир Вујовић Вуја. Одред је подељен у три чете које су имале одређене правце дејства.

11. март — Лужничка чета Другог јужноморевског НОП одреда напада на рудник Звонце, демолира га, заплењује велику количину експлозива и нешто оружја. У тој борби погинула су два бугарска полицајца.

12-13. март — Први јужноморавски НОП одред напао је рудник Леце, разоружао посаду и порушио постројења и електричну централу. Одреду је пришло око 60 рударских радника. Зато су удружене бугарске, немачке и недићевске снаге сутрадан кренуле у напад ка Гајтану.

14. март — Вођена је борба на Гајтану, где је тешко поражена бугарска „Ловна рота", бугарска СС јединица. Том приликом погинуо је и новинар — извештач о успесима „Ловне роте".

У овој борби погинуо је Радован Ковачевић Максим, комесар одреда и необично храбар човек. Проглашен је за народног хероја.

У жестокој борби у рејону Јововића ливаде Бугари су били принуђени на повлачење и том приликом имали 50 мртвих и рањених.

14-17. март — Бугарска казнена експедиција као одмазду за претрпљени пораз у борби против партизана на Гајтану попалила је села: Гајтан, Слишане, Бучумет и друга, и ухапсила неколико стотина људи, који су касније интернирани у Матхаузен, одакле се већина није вратила. При овим препадима неколико десетина људи је у пољима ових крајева поубијано.

16. март — Село Мајковац блокирано је од стране Бугара и истога дана ухапшено је 17 другова, који су затим предати Немцима и интернирани, а 3 друга су стрељана и то: Светозар Митић, Милан Стојановић и Васиљко Ђорић. Више кућа је спаљено.

17. март — Врањска чета Другог јужноморавског НОП одреда са командиром Мирком Сотировићем, а за заплењеним експлозивом у Звонцу, напада пругу Ниш —Скопље и код Врањског Прибоја успешно минира железнички мост, где је саобраћај био прекинут 10 дана.

18. март — Бугарски фашисти пале махалу Козарница у рејону Варденика, у околини Сурдулице, и стрељају 11 сељака, ради одмазде за порушени мост код Прибоја.

20. март — Формиран је актив СКОЈ-а у Ображди од чланова Радивоја Миленковића, Властимира Ћирића, Јованке Здравковић, Велимира Јовића и Јане Здравковић. Актив је формирао Александар Виденовић Цале.

26. март — Код стругаре на Радану, у борби са Бугарима и четницима, погинуо је Милоје Лазаревић Грујица, ученик, првоборац из Лесковца.

Март — Бугарски фашисти стрељали су око 250 родољуба и спалили велики број кућа и других зграда у Репишту, Кораћевцу, Граову и Мртвици.

Март — Први актив СКОЈ-а у селу Вујанову формиран је у присуству Жике Петровића Брице. Секретар актива био је Александар Виденовић, а чланови: Христа Јовановић, Александар Стаменковић и Јован Виденовић.

Март — Група партизана која је прелазила из Пусте Реке према Кукавици спалила је један камион који је припадао немачком окупатору, код цркве у селу Бошњацу.

Март — Формиран је одбор УСАОЈ-а у Боринцу са члановима: Десимиром Стојичићем, Милорадом Стојичићем, Станком

Николићем, Станком Митићем, Стојаном Митићем, Лепосавом Вукашиновић, Косовком Јанковић и др.

Март — Друга јужноморавски НОП одред напада на рудник Јелашницу код Судулице. Онеспособљена је централа за производњу електричне енергије. Том приликом непријатељ је имао 3 мртва и 5 заробљених.

Март — Поново је дошло до провале партијске организације КПЈ у Лесковцу, па је откривена и партијска техника, али је Добри Аранђеловић, који је био одговоран за технику ОК-а, успео да је благовремено склони.

Март — Село Ображда било је блокирано и том приликом бугарски фашисти су ухапсили 28 људи, а затим их отерали за Лесковац. После мучења и злостављања пуштено је 10 људи својим кућама, а 18 је предато Немцима и интернирано за Немачку. Тада је и село било спаљено.

Март — У Лесковцу је реорганизовано Месно руководство КПЈ са задатком да организује покрет и окупи око њега што већи број сарадника и симпатизера. Секретар месног руководства био је Василије Николић Циле и чланови: Живка Стојиљковић, Игњат Благојевић, Александар Н. и Миле економ.

Март — По директиви, и уз помоћ партијског руководства, поново је у организационом смислу оживео рад АФЖ-а у Лесковцу. По рејонима града формирани су активи. Први такви рејонски активи формирани су у крају зв. Шадраван и у фабрици Мике Станковића Куце. С другим рејонима одржавана је веза преко поверљивих лица — жена. Таквих жена било је око 35. У Куциној фабрици радом актива је руководила Дара Јовановић, а у рејону Шадраван Живка Стојиљковић. После два месеца рад актива је откривен од полиције и због тога су Дара Јовановић и Живка Стојиљковић позване у одред. Наставиле су рад на терену на коме је одред оперисао. Одмах су почеле да формирају одборе АФЖ-а у Пресечини, Шаиновцу, Великом Трњану, Рудару, Горњој и Доњој Јајини, Паликући, Шаиновцу, Куколовцу и другим селима.

Март — Окружни комитет КПЈ Лесковац издао је летак, обраћајући се радницима, сељацима и грађанима Топлице, Јабланице, Лесковца и околине.

Март — Формирана је међусеоска партијска организација Ивање—Вујаново. Секретар је био Жика Петровић Брица, а чланови: Владимир Грујић и Милутин Филиповић. После десетак дана ова организације (партијска ћелија) примила је нове чланове: Александра Виденовића, Стојанчу Митровића и Симу Симића. После проширења партијске организације изабран је нови секретар — Владимир Грујић а Жика Петровић је и даље остао на терену као партијски инструктор Среског комитета.

Март — Формиран је Општински комитет КПЈ у Гајтану — за подручје: Гајтан — Лесце. Састанак је одржан у кући Александра Јовића. Секретар комитета био је Мирко Блечић, а чланови: Радован Миладиновић, Миладин Шуковић и Русим Ђорђевић.

Март — У Црној Трави и Бујановцу одржани су петнаестодневни партијски курсеви, којима је руководио Васа Смајевић.

Март — Основан је први актив УСАОЈ-а у Сту бли од 17 омладинаца са задатком да растура пропагандни материјал, организује приредбе за народ, пише пароле итд.

15. април — Погинуо је у Петој непријатељској офанзиви на Сутјесци Благоје Николић, столарски радник из Лесковца, један од политичких руководилаца радничког покрета Лесковца, учесник у октобарској револуцији и првоборац.

21. април — Бугарски фашисти стрељали су седморицу из Горњег Гара у селу Јаковљеву и то: Александра Максимовића, Станоја Павловића, Драгутина Вељковића, Светислава Вељковића, Љубомира Крстића, Миливоја Цветковића и Крсту Грујића.

23. април — Бугарски фашисти спалили су село Доње Гаре до темеља. Остатак зидова и темеља зграда су разрушили, а становнике интернирали у Бугарску.
Ова недела бругарски фашисти су учинили као одмазду за убиство кмета и једног порезника.

25. април — Други јужноморавски НОП одред напао је јаче бугарске снаге у Црној Трави, желећи да у том рејону створи слободну територију, али се услед јаког отпора морао повући на висораван Црквене планине. Сутрадан Бугари су покушали да концентричним нападом униште одред, али у томе нису успели. Напротив, осећајући се несигурним, под притиском партизанских снага, Бугари су повукли своје делове из рејона Црне Траве у долину Јужне Мораве. Одред је заузео више села и тиме створио слободну територију у Црној Трави.

Април — Бугарска полиција напала је Други јужноморавски НОП одред у селу Павлићка Мала (заселак у шуми Качар). После заузећа ових кућа Бугари су побили становнике и запалили куће. Тада је Павловић Ратко, командант одреда, постројивши одред, рекао: „Другови, бугарски фашисти побили су становништво где смо били. Они се сада налазе у селу Црвени Брег; нама су поред осталог — изненадно нас напавши — запленили и спремљени ручак, — НАРЕЂУЈЕМ да се изврши освета и казне бугарски фашисти и отме њихова вечера!".
Одред је одмах извршио акцију. Непријатељ је имао велике губитке и на бојишту оставио 15 мртвих, међу којима је био и капетан полиције. Том приликом заплењена је већа поличина муниције. Жртава на страни одреда није било.

26. април — У борби североисточно од Стрезиморовца (Црна Трава), у коју су Бугари увели и авионе, јуначки је пао на положају — на југословенско-бугарској

граници, код карауле — Ратко Павловић Ћићко, студент, родом из Бериља код Прокупља, борац у Шпанском рату и командант Другог јужноморавског НОП одреда. За показане заслуге у борби и устанку проглашен је за народног хероја.

29. април — Због неуспеха у борбама са Првим јужноморавским НОП одредом бугарске полицијске снаге стрељају у Броду 13 родољуба и спаљују 3 куће у махали Тодоровце; одводе у Дејићеве, са читаве територије Црне Траве око 40 активиста, одборника, скојеваца и симпатизера и мучки их, после тешког мучења и мрцварења, убијају. Затим спаљују махалу Мала Река и махалу Степановце.

Април — Формирана је организација Антифашистичког фронта жена у Стубли, а у одбор су изабране: Стојна Ивановић, Стојанка Тасић, Даринка Нискић, Трајка Ћикић, Савка Марковић, Стана Митић и Јелица Стојановић.

Април — Формиран је народноослободилачки одбор у Дренцу у коме су били: Василије Вукосављевић, Миливоје Стефановић и Секула Радивојевић.

Април—Формирана је организација УСАОС-а у Мајковцу, од 17 чланова. Актив је формирао Александар Виденовић Цале.

Април — Отишла је у одред друга група из Грделице, у којој су били: Вељко Стефановић, Ратко Станисављевић, Влада Ђорђевић, Сотир Ћикић, кројач, и Александар Станчић.

Април — Формиран је актив УСАОС-а у селу Ображди, од 30 чланова. Актив су формирали Александар Виденовић Цале и Воја Грујић.

3. мај — Приликом пробијања кроз бугарску блокаду погинуо је истакнути првоборац из Стубле и секретар партијске организације Милан Ивановић. Том приликом погинули су и Добривоје Ивановић и Миле Љубеновић.

6. мај — Одржано је саветовање свих комуниста са подручја Окружног комитета КПЈ Лесковац, на коме је секретар ОК-а поднео реферат о задацима комуниста и војно-политичкој ситуацији.

9. мај — Окружни комитет КПЈ за Лесковац послао је извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију о борбама са Бугарима.

14. мај — Организован је у селу Ћуковцу сеоски одбор Антифашистичког већа жена — АФЖ-а.

15. мај — Око 18 часова, на путу Вучје—Бреза, партизанска заседа у којој су били: Благоје Костић Марко Црни, Милорад Костадиновић Неша и Стевча Н. из Шаиновца, убили су три Немца, који су отимали јаја и кокошке од мештана у селу Брзи.

20. мај — Окружни комитет КПЈ за Лесковац послао је извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију о офанзиви Бугара, четника и недићеваца у Топлици, Јабланици и Пустој Реци.

20. мај — Штаб Другог јужноморавског НОП одреда послао је извештај Главном штабу Србије НОВ и ПОЈ о војно-политичкој ситуацији на терену и акцијама Одреда у марту и априлу 1943. год.

20-21. мај — У ноћи, у стану близу Подворца у Лесковцу, убијен је Милан Круљ, шеф агената у Лесковцу, који је злочиначки поступао према ухапшеницима. За непосредне извршиоце одређени су: Благоје Костић Марко Црни, Игњат Благојевић и Љуба Цветковић. Остали чланови групе наоружани револверима и бомбама, имали су задатак да обезбеде прилазе Круљевој кући.

Маја 20, увече, према утврђеном плану, Марко Црни са својом десетином био је спреман за акцију у Светоилијском парку. Марко, Игњат и Љуба били су обучени у немачке униформе, наоружани пушкама, револверима и бомбама. Пошто су ушли у двориште Круљевог стана, Игњат Благојевић, који је добро говорио немачки, позвао је Круља, на немачком језику, да изађе. На прозору се појавила Круљева жена и упитала ко га тражи. Игњат је опет на немачком одговорио да су они немачка полиција и да хитно траже Милана Круља. Убрзо затим на вратима се појавио Круљ у пиџами. Марко Црни, а одмах затим и остали отворили су ватру на Круља и овај је пао. У кући је настала паника, а жена је почела да кука и дозива у помоћ. Неки чланови, који су чули пуцњаву, помислили су да се тројка нашла у опасности и потрчали су да јој помогну. Марко Црни је ипак хтео да провери да ли је Круљ ликвидиран и пошто је пришао и загледао га рекао је: „Још је жив" и испалио неколико метака из пушке на Круља из непосредне близине. По обављеном задатку група се растурила на све стране и нико од њих није био ухваћен. Убиство Круља имало је снажан одјек и веома позитиван политички ефекат у Лесковцу, и у целом крају. У редовима полиције и агената завладала је паника.

24. мај — Извршена је реорганизација рејонских народноослободилачких одбора и створен народноослободилачки одбор за град Лесковац. Сви ови одбори у граду радили су илегално. У први илегални НОО за град Лесковац ушли су: Драгић Станковић, Костадин Недељковић, Душан Динић, Радивоје Илић и Данило Наранџић.

25. мај — Стрељана је у Јајинцима Ђука Динић, из Доњег Коњувца, члан Месног комитета КПЈ за град Београд, под илегалним именом Мира Обрадовић. За заслуге и херојско држање проглашена је за народног хероја.

Непријатељ је знао да је у рукама имао партијског руководиоца КПЈ, али није могао да сазна њено право име.

27. мај — Окружни комитет КПЈ за Лесковац, послао је извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију о акцијама Бугара и недићеваца у Топлици, Јабланици и Пустој Реци.

31. мај — Као одмазда за убиство Круља извршена су нова хапшења сарадника и симпатизера НОП-а и стрељано десет сарадника и симпатизера:

Живковић Јован Зец, Живковић Душан, Здравковић Јован, обућар из Лесковца, Аранђеловић Миша, Станојевић Борко, столар из Винарца, Здравковић Василије, Јанковић Прока, Петровић Петар, Павловић Стојадин и Жарић Божидар.

Мај — Формирана је омладинска радна чета у Обраћди, која је имала задатак да обрађује земљиште породицама погинулих бораца итд.

Мај — Припадници Лесковачког НОП одреда са Благојем Костићем — Марком Црним, на челу, спалили су зграду и архиву општине Бошњаце, и убили председника општине, ревносног слугу окупатора.

Мај — Формирана је партијска организација у Стубли. Чланови ове организације били су: Драгомир Ристић Брка, Стојна Ивановић, Радомир Митић, Милутин Илић и Милан Николић. Секретар организације био је Драгомир Ристић Брка.

Мај — Почетком маја ,један четнички одред маскиран са петокраким звездама, ноћу, пошао је у Бојник и нашао народноослободилачки одбор на састанку. Четници су се одборницима представили као партизани и тражили да им обезбеде храну. Када су им одборници донели храну, четници су све одборнике, њих 9, похватали — једино је успео да се извуче Драги Н. — и сутрадан све заклали у Карским шумама.

Мај — Формирана је партизанска стража у селу Мајковцу. Стражу је формирао Станимир Николић а командир страже био је Трајко Митић.

Мај — У току маја формирани су народноослободилачки одбори у оним селима Пусте Реке где нису постојали.

У другој половини маја и почетком јуна формирани су општински народноослободилачки одбори за општине: Лесковац, Белановац, Лапотинце, Бојник, Косанчић, Доње Бријање, Доње Коњувце, Оране, Слишане, Бучумет и друге општине.

Мај — Издат је плакат о стрељању сарадника окупатора са подручја Пусте Реке и Јабланице. На плакату су била имена стрељаних сарадника окупатора.

У првој половини 1943. године на терен Окружног комитета КПЈ за Лесковац, долази Неделько Караичић, као инструктор Покрајинског комитета КПЈ за Србију.

Мај — Формирана је у Гајтану основна организација (ћелија) КПЈ. Њени чланови били су: Мирко Блечић, Секуле Блечић и Драгица Ђуровић. Секретар ћелије био је Секуле Блечић.

Мај — Формиран је Срески комитет СКОЈ-а за Пусту Реку и Јабланицу. Први састанак одржан је 22. маја у Лапотинцу, коме је присуствовао и Видоје Смилевски Бата, секретар Окружног комитета КПЈ за Лесковац.

Мај — Тридесет омладинаца из околине Орана, снабдевени пушкомитраљезима и пушкама, посекли су електричне телефонско-телеграфске стубове од Рујковца до близу Лебана, покупили жицу и однели. Тада је у Рујковцу ухваћен један четнички курир и стрељан.

Мај — Одржана је прва конференција УСАОС-а у селу Бублици, на ослобођеној територији Пусте Реке. На тој конференцији је изабрано прво руководство УСАОС-а за округ лесковачки.

У Окружно омладинско руководство ушли су: Гудурић Братислав, као председник, Бјелица Димитрије, Марјановић Роса, Петровић Света, и Поповић Миодраг.

Одмах после ове конференције формирају се срески одбори УСАОС-а за срезове пусторечки и јабланички.

До маја 1943. године на територији Пусте Реке и Јабланице нисмо имали организацију УСАОС-а, већ само СКОЈ и НООС (Народноослободилачка омладина Србије). Касније се формирају одбори УСАОС-а по свим селима Формирање организације УСАОС-а ишло је веома брзо, тако да је већ при крају маја било неопходно да се створи једно тело које ће координирати рад у овим условима. Због тога је и дошло до избора Окружног руководства УСАОС-а.

Мај — У селу Дренце формирана је скојевска организација од три члана.

4. јун — Одржан је велики збор у Бучумету, на коме су говорили: Риста Антуновић Баја, Воја Ристић и Владимир Букилић **Поп Мића.**

6. јун — Окружни комитет КПЈ за Лесковац послао је извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију о акцијама јединица Првог јужноморавског НОП одреда у мају 1943. године.

10. јун — Штаб 3. батаљона Првог јужноморавског НОП одреда издао је наредбу о забрани рада окупаторских општинских управа на ослобођеној територији.

14. јун — Окружни комитет КПЈ за Лесковац послао је извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију о војно-политичкој ситуацији у Јабланици и Топлици.

15. јун — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Турјану. Организацију је формирао Живорад Петровић Жика Брица, а чланови су били: Милисав Пауновић, Станоје Смиљковић, Драгољуб Станковић, Миливоје Стојановић и Љубомир Арсић.

15. јун — Формирана је организација СКОЈ-а у Турјану. Чланови организације били су: Миливоје Стојановић, Божа Петровић, Јованча Николић и Љубисав Јовић.

16. јун — Један вод II јужноморавског НОП одреда, са још 5 бугарских партизана, под видом да тај напад врше бугарски партизани, напада општину у Главанов-

цу, на бугарској територији, уништава општинску архиву и ликвидира полицијску станицу. То је била прва заједничка акција наших и бугарских партизана. Отуда долази до наглог прилива бугарских омладинаца у партизане.

22. јун — Штаб Првог јужноморавс[illegible] одреда послао је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ Србије о акцијама јединица одреда у мају 1943. године.

26. јун — Први јужноморавски НОП одред, у садејству са Расинским одредом, ујутру, напао је четничке снаге у Горњем и Доњем Реткоцеру, али и поред веома оштрих једнодневних борби, није успео да разбије непријатеља.

27. јун — Једна јединица Другог јужноморавског НОП одреда прекинула је пругу Врање — Куманово. Иста јединица извршила је напад на рудник угља Трнава. У руке наших јединица пао је велики плен.

29. јун — Главни штаб НОВ и ПОЈ Србије послао је наређење Штабу јужноморавског НОП одреда са упутством за стварање удружених батаљона.

30. јун — Покрајински комитет КПЈ за Србију послао је писмо Окружном комитету КПЈ за Лесковац о припремама за стварање бригада и мерама за спречавање реквизиције коју врши окупаторска војска.

Јун — Формирана је партијска организација У Вујанову са секретаром Стојанчом Митровићем, и члановима: Слободаном Ђуровићем, Светозаром Пејићем и Стојадином Виденовићем.

Јун — Окружни комитет КПЈ Лесковац организовао је осмодневни семинар за све чланове Партије са подручја Пусте Реке и Поречја. Семинар је одржаван ноћу а предавачи су били Видоје Смилевски Бата, секретар ОК-а, Бошко Крстић, члан ОК-а, и Милија Радовановић, секретар Среског комитета КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу.

Јун — Формиран је Општински народноослободилачки одбор у Лапотинцу. За председника НОО изабран је Станиша Момчиловић, за секретара Милоје Јанковић, а за чланове: Добривоје Марковић из Бојника, Радован Цветковић из Ђинђуше, Ђорђе Дамњанчевић из Нове Тополе и Алекса Јовановић из Драговца. Састанку је присуствовала другарица Радмила Обрадовић Гојка Медан.

Јун — Формиран је Општински народноослободилачки одбор у Плавцу, за села Плавце, Кацабаћ, Ћуковац, Обилић и Зоровац. За председника је изабран Лука Стојановић, за секретара Милија Спасић, а за чланове: Раде Маловић из Обилића, Михајло Златић из Ћуковца, Ђорђе Златковић из Плавца.

Овај одбор формирао је Милан Момчиловић, политички радник на терену.

За овим формирано је још неколико општинских НОО. Председник првог НОО у Штулцу био је Јован Милић, а секретар Бранко Цветковић.

Јун — Одржани су десетодневни семинари за чланство КПЈ, по рејонима. Један семинар радио је на територији Лапотинце—Стубла, а други у рејону Коњувца. Теме на овим семинарима биле су „Основи лењинизма“, и „Национално и сељачко питање“, итд. Курсеви су радили ноћу. Семинаром у Лапотинцу руководио је секретар Окружног комитета КПЈ Видоје Смилевски Бата, а у Коњувцу секретар Среског комитета Милија Радовановић.

Јун — У Доњем Коњувцу формирана је партијска организација (ћелија КПЈ), у којој су били: Гања, Даница Грујић и Станоје Стојковић. Секретар је био Мика Биговић. Та организација је обухватала Горње и Доње Коњувце, Црквицу и Каменицу.

Јун — На састанку одборника сеоских НОО. одржаном у Црквици, формиран је Општински НОО са седиштем у Доњем Коњувцу. За председника је изабран Стојанча Ивановић, а за чланове: Борисав Радивојевић и Радица.

1. јул — Напад на бугарску посаду у Дугој Луци извршио је Други јужноморавски НОП одред. После четворочасовне борбе непријатељ се повукао у једну утврђену зграду, одакле је давао огорчен отпор. Пошто Бугари нису хтели да се предају, зграда је минирана. Изгорело је и убијено преко 40 бугарских полицајаца и војника и уништено њихово целокупно наоружање.

У овој борби погинуо је Мирко Сотировић, тада командир чете, који је за херојска дела и заслуге у НОБ проглашен за народног хероја.

2. јул — Други јужноморавски НОП одред послао је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ Србије о акцијама одреда од 15. маја до 24. јуна 1943. године.

4. јул — Борци Првог јужноморавског народноослободилачког партизанског одреда, сазнавши да полицијске власти из Лесковца и окупаторске слуге из Вучја припремају одржавање збора грађана Поречја у Бунуши, омели су одржавање збора.

6. јул — Јединице Другог јужноморавског НОП одреда уништиле су рудник угља Острвица. Заплењено је доста материјала и намирница. Намирнице су раздељене сељацима.

10. јул — у селу Смрдану борци Другог јужноморавског одреда у заједници са бугарским партизанима, запалили су општину и мандру (млекару), која је радила за окупатора. Заплењено је 20.000 кгр сира и 2.000 кгр масла.

15. јул — Вођена је двочасовна борба у селу Тодоровцу између једне чете Првог јужноморавског НОП одреда и Немаца. Погинуло је неколико Немаца, а од стране партизана пушкомитраљезац Стевча, из Шапновца.

27. јул — Формирана је партизанска болница у селу Гајтану, у кући Милана Ивковића.

Јул — Бугарска фашистичка војска блокирала је село Мркоње и том приликом у селу нису нашли ниједног мушкарца изнад 15 година. Бесни због тога, ухватили су неколико жена па их испребијали и том приликом упалили 3 куће и убили 4 човека, које су довели из села Липовице и Боровца.

Јул — Реорганизован је биро Градске партијске организације за Лесковац, на састанку одржаном на слободној територији у селу Кацабању. Први секретар бироа био је Добривоје Аранђеловић, а чланови: Ђорђе Станковић Јоле и Ђорђе Михајловић. Биро је сем рада у граду радио на организовању власти у селима на домаку града (Миланову, Стопању, Винарцу, Прибоју, Печењевцу, Душанову и др).

Јул — Борци Другог јужноморавског НОП одреда убили су у току месеца јула 56 фашиста и 10 ранили. Заплењена је велика количина оружја.

Јул — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Кацабању. Чланови ћелије били су: Мирко Радовановић, Милан Ивановић, Љупче Марковић, Михајло Вељковић и Стојанча Ивановић.

Организацију је формирао, у име Среског комитета КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу, Миле Вељковић.

Јул — Формиран је бучуметски батаљон од три чете. Командант је био Стојадин Арсић, а комесар Предраг Станковић.

Јул — Формиран је актив СКОЈ-а у Ма[illegible]цу чији су чланови били: Цветко Љубеновић, Љубомир Ђорић, Иконија Љубеновић, Станица Стојановић и Јаворка Митић. Актив су формирали Александар Виденовић и Воја Грујић.

Јул — Извршен је напад на градску економију у Лесковцу. Акцију је извршила прва чета Првог јужноморавског НОП одреда (јабланичка група), под руководством Мила Ћаловића и Ђорђа Михајловића. Том приликом заплењено је 14 коња, 22 краве, 115 свиња, жито и друге намирнице.

Јул — Јаке четничке снаге напале су делове Првог јужноморавског НОП одреда у пределу планине Радан. Четничке снаге биле су врло јаке, али захваљујући помоћи Гајтанске партизанске чете и народа, који је масовно учествовао на страни партизанских јединица, четничке снаге са Ђуришем на челу потпуно су разбијене.

Јул — После борбе са четницима на Радану формиран је један батаљон од преко 150 људи, који је обезбеђивао слободну територију од непријатељских упада, а нарочито од четника према Ретконцеру и Косаници. Овај батаљон био је у војном погледу подређен Првом јужноморавском НОП одреду.

Јул (лето) — На територији Црне Траве почели су да функционишу народноослободилачки одбори као једини органи народне власти. У то време формирани су НОО у Броду, Дарковцу, Црној Трави, Рупљу, Добрем Пољу, Кални, Бајинцу, Млачишту и другим селима.

Јул — Извршена је реорганизација Среског комитета КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу, јер је секретар тога комитета Милија Радовановић, отишао за секретара Пасјачког среског комитета КПЈ, а за секретара СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу дошао је Милан Момчиловић. Нови чланови били су: Михајло Цакић, Милорад Вељковић и Петар Гогић. Овај комитет је имао подељен терен на рејоне и то: први рејон — Косанчић, други — Бојник, трећи — Коњувце и четврти — Оране и Слишане.

На првом и другом рејону били су Милорад Вељковић и Милан Момчиловић, на трећем Михајло Митровић а на четвртом Михајло Цакић.

Јул — Штаб Другог јужноморавског НОП одреда послао је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ Србије о једномесечним акцијама одреда (од 25. јуна до 25. јула 1943. године).

Јул — Формиран је Срески комитет СКОЈ-а за срез лесковачки са секретаром Вукканом Булатовићем и члановима: Зарисаном Митровићем, Миланом Маринковићем и Благојем Стојановићем.

5. август — Једна чета партизана водила је борбу испред села Црквице, на путу Бојник — Доње Коњувце. Чета је сачекала Немце, који су користећи борбу на Радану и одсутност партизана у овом делу Пусте Реке, пошли да пљачкају по селима. У тој борби погинуло је десетак Немаца и заплењено доста оружја и муниције.

5. август — Четничке снаге из Косаонице и Горње Јабланице напале су делове Првог јужноморавског НОП одреда на Радану и овладале Соколовим висом и Павловим подом, али су противнападом одбачене на Ровчу планину.

Очекујући нов напад четника, штаб одреда, уз помоћ Окружног комитета, извршио је мобилизацију помоћних десетина из Пусте Реке и Пасјаче и знатно јачим снагама запосео положаје Павлов под — Богујевац — П. Петровац, — ради кружне одбране територије у Јабланици.

13. август — Уследио је очекивани напад са југа, запада и севера, у циљу уништења партизанских снага и запоседања слободне територије. У исто време су и делови 27. бугарске дивизије отпочели наступање из долине Топлице и Јужне Мораве ка Јабланици, да би спречили евентуално извлачење партизанских снага тим правцем. Међутим, четници су после кратке али жестоке борбе разбијени. Нанети су им велики губици.

15. август — Други јужноморавски НОП одред сукоба је на Козјаку са 130 четника и у овом сукобу четници су потучени и ликвидирани са овога терена.

20-21. август — Припремајући нов напад на Први јужноморавски НОП одред, четници су запосели Соколов вис и рејон С. М. и В. Ђаке, али су тако потучени на Соколовом вису да су и све остале снаге морале одступити ка Косаници. Тако је пропао покушај четника да се учврсте у Јабланици. Њихов пораз имао је значајне војне и политичке последице; извесна села која су се до тада држала пасивно (Стубла, Туларе, Сијарина), почела су активно да учествују у ослободилачкој борби.

25. август — Штаб Другог јужноморавског народноослободилачког партизанског одреда формирао је ударни батаљон, поступајући према упутству које је добио од Окружног комитета КПЈ Лесковац.

27. август — Штаб Првог јужноморавског НОП одреда послао је Главном штабу НОВ и ПОЈ Србије извештај о борбама против четника у јулу и августу 1943. године на Радану.

Август — Формиран је Трнски партизански одред од Бугара, који су дошли на територију Црне Траве. У почетку одред је имао 15 људи, а касније се омасовио.

Август — Формирана је организација СКОЈ-а у селу Газдару од три члана и то: Будимир Миловановић, Васиљко Милојковић и Никола Илић.

Август — У августу, септембру и октобру реорганизовани су народноослободилачки одбори на територији Црне Траве и формирани нови у другим местима овога подручја, где до тада нису били формирани.

Август — Ради тога што сељаци нису хтели да дају реквизицију бугарска фашистичка војска спалила је 105 штала и 3 куће и интернирала 77 људи из села Преспапа.

Август — Крајем месеца све чете Другог јужноморавског НОП одреда прикупиле су се на терену Рупља, у Качару, код Хајдучког кладенца и ту је извршена реорганизација одреда. Формирана су три батаљона и једна чета. Први батаљон је формиран од омладинаца и назван је ударним. Батаљони су дејствовали од Пирота до Куманова.

Август — Одржан је састанак Окружног комитета СКОЈ-а за Лесковац у виноградима села Стубле. Састанком је руководио Драги Стаменковић, секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а. Претресан је рад организација, као и политичка ситуација уопште и постављени конкретни задаци организацији СКОЈ-а на овом терену.

Август — Формиран је сеоски НОО у Лецу, а у новембру 1943. године изабрани су у овај одбор: Косара Радоњић, Војин Зеак, Драгутин Ивановић и Вукана Раденковић.

Август — Формирана су на подручју СК КПЈ Пусте Реке и Јабланице четири рејонска комитета и то:

I. Рејонски комитет КПЈ — Косанчић: — секретар Радивојевић Стојан, чланови: Лазаревић Станоје, Ивановић Милан и Лазаревић Зарије.

Овај РК је држао територију: Косанчић, Стублу, Горње и Доње Бријање, Међу, Кацабаћ, Ћуковац, Обилић, Плавце, Чекмин, Шарлинце, Драшковац, Кутлеш и друга села.

II. Рејонски комитет КПЈ — Лапотинце: — секретар Јанковић Миливоје, — чланови: Марковић Добривоје, Стојковић Стојанча и Игњатовић Стојан.

Овај РК радио је на територији Лапотинца, Белановца, Придворице, Ђинђуше, Миланова, Душанова, Подримца, Петровца, Церинце, Бојника и Драговца.

III. Рејонски комитет КПЈ — Коњувце: — секретар Биговић Миливоје, — чланови- Крстић Војкан, Петровић Рака, Ђурашковић Милисав, Младеновић Милутин, Лучић Рака и Јовановић Драгутин.

Овај РК држао је територију: Горње и Доње Коњувце, Црквицу, Брестовац, Статовац, Житни Поток, Богојевац, Драги Дел, Магаш, Дубраву и друга места.

IV. Рејонски комитет КПЈ — Оране: секретар Грујић Владимир, чланови: Филиповић Милутин; Миљанић Цана, Митровић Стојанча, Николић Станимир, Станковић Славко и Станковић Никола.

Овај РК држао је територију: Оране, Бучумет, Слишане, Ображду, Свињарицу, Бачевину, Турјане, Ивање, Лозане, Вујаново и друга села.

Август — Формиран је Први ударни батаљон, који се после повратка са врањског терена спустио до Власотинца, у циљу чишћења терена од четника и окупаторских јединица.

2. септембар — За препад на немачке органе за убирање житарица код Црквице, при чему је убијено 7 и рањено 4 немачких полицајаца, војни заповедник за Југоисток издао је наређење 2. септембра 1943. године фелдкомандатури у Нишу да стреља 450 лица и спали једно село.

10. септембар — Заказан је био састанак код Славничке воденице са председницима и секретарима општинских НОО. Због акције непријатеља овај састанак није одржан. Сутрадан су се одборници састали у школској згради у Брестовцу и том приликом изабрали пленум Среског народноослободилачког одбора за Пусту Реку и Јабланицу, од 20 чланова.

За председника одбора изабран је Николај Динић, за благајника Миленије Игњатовић, а за секретара Михајло Митровић. Седиште одбора било је у Славнику и Речици.

Први састанак овога одбора је одржан у кући Боре Златановића, на коме је говорио Михајло Митровић, секретар одбора, о задацима и ситуацији уопште.

12. септембар — Формиран је Срески комитет СКОЈ-а за срез власотиначки — у Лужници. Секретар је била Нада Стојановић.

15. септембар — Бугарски фашисти убили су Стојанчу и Стану, из Павличине, спалили

кућу до темеља и убили 4 деце — све испод 8 година.

Септембар — Срески комитет СКОЈ-а за Јабланицу и Пусту Реку организовао је радну бригаду од чланова СКОЈ-а и УСАОС-а, ради жетве жита у селу Гајтану.

Септембар — Организација СКОЈ-а села Доњег Коњувца донела је одлуку да 14 другова одмах пође у одред, и они су то учинили. Од њих — 6 је погинуло у току НО рата.

Септембар — Формирана је партијска организација у селу Бучумету. Чланови ове организације били су: Предраг Станковић, Светислав Банковић и Станоје Станисављевић. У исто време извршена је реорганизација НОО.

Септембар — Формиран је месни народноослободилачки одбор у Преслапу. Састав одбора изгледао је овако: председник Милан Радоњић, чланови: Станислав Антић, Стојан Стојановић, Величко Стојковић и Крста Бошковић.

Септембар — Ударни батаљон Другог јужноморавског НОП одреда, у садејству са Косовским батаљоном, који је дејствовао на терену Пчиње, извршио је напад на 200 бугарских полицајаца у Трговишту.

Септембар — У Кацабаћ је дошао Предраг Марковић Алимпије, који је имао задатак да, као добар познавалац терена, после формирања, пребаци Прву јужноморавску бригаду у Босну.

Септембар — Почетком месеца одржано је Окружно саветовање СКОЈ-а на Пасјачи код Прокупља, коме је присуствовало преко 40 делегата. Реферате на томе саветовању су поднели: Драги Стаменковић и Радован Пантовић. У име Покрајинског комитета КПЈ и Окружног комитета КПЈ били су присутни: Недељко Караичић и Видоје Смилевски Бата.

На саветовању је истакнуто да треба што више радити на омасовљењу СКОЈ-а, изграђивању руководећег кадра, помоћу курсева, побољшати долазак омладинаца у одреде. Извршене су и припреме за стварање Прве јужноморавске бригаде НОВЈ.

Ово саветовање је било врло корисно и значајно за даљи развитак организације СКОЈ-а у јабланичком, лесковачком, пусторечком и топличком крају.

Септембар — Одлуком партијске и скојевске организације Стубле отишло је у Јабланички партизански НОП одред око 60 људи. Са овом групом добровољно су отишле и другарице Љубинка Митровић и Нада Ђорђевић. Из ове групе 13 их је ушло у састав Прве јужноморавске бригаде НОВЈ приликом њеног формирања.

Септембар — У свим селима где су постојале организације УСАОС-а формирани су омладински домови. Међу најбољима били су домови омладинских организација у Доњем Коњувцу, Лапотинцу и Косанчићу. У Доњем Коњувцу дом је био украшен уметничким сликама Вукса на Булатовића.

Септембар — Организација УСАОС-а организовала је омладинске групе које су давале приредбе. Таква једна група деловала је у Косанчићу. Ова група давала је приредбе у селима: Каре, Стубла, Подримце, Душаново, Доње Бријање, Ћуковац итд.

Септембар — После акција на територији лужничког среза, које су извели Ударни и Лужнички батаљон, непријатељских оружаних снага није било на територији среза, осим на граници. Слободна територија се простирала од Мачкатице и Црвеног Брега до испод Бабушнице и Стола.

Са стварањем слободне територије стварају се и бољи услови за рад. Формирају се нови и учвршћују већ постојећи НОО, стварају се прве команде места у Црној Трави.

Командант прве команде места у Црној Трави био је Данило Младеновић, а политички секретар Сретен Ристић.

Септембар — У Бучумету је формиран одбор АФЖ-а. У одбору је била Ленка Станковић, која је била члан КПЈ и одборник општинског НОО, затим Милена Виденовић Јана и друге.

Септембар — Формиран је актив СКОЈ-а у Косанчићу чији су чланови били: Сава Павловић, Мића Сретић, Братислав Гудурић, Радмила Анђелковић, Нада Анђелковић и Љубисав Ђорђевић.

1. и 2. октобар — Вођена је оштра борба између партизана и четника код села Мирошевца, Букове Главе и Горине.

6. октобар — Штаб Другог јужноморавског НОП одреда послао је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ Србије о двомесечним акцијама одреда.

7. октобар — Један батаљон Јабланичког партизанског одреда спалио је 2.000 м³ дрва у Лецу, за која је упућено преко хиљаду кола из лебанске и бошњачке општине, са Немцима и Бугарима, да би дрва пребацили за Лесковац и Лебане. Том приликом превоз је онемогућен. Ватра је горела 12 дана.

10. октобар — У селу Ображди, у Јабланици, формирана је Прва јужноморавска бригада НОВЈ. Одмах по формирању упала је у Косаницу и после краће борбе заузела четничко упориште Рачу.

Командант бригаде био је Предраг Марковић Алимпије.

10. октобар — Главни штаб НОВ и ПОЈ за Србију издао је наредбу о формирању Прве јужноморавске НО бригаде и реорганизацији јужноморавског НОП одреда.

13. октобар — Извршена је саботажа на прузи Лесковац — Ђорђево, и том приликоме је био обустављен саобраћај неколико сати.

14. октобар — Борци и руководиоци Прве јужноморавске НО бригаде послали су поздравне телеграме: Врховном штабу

НОВ и ПО Југославије. Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију и Покрајинском комитету КПЈ за Србију.

18. октобар — Извршен је напад на око 1.000 недићеваца и Бугара у Космачи — од стране Прве јужноморавске НО бригаде. У насталим борбама бригада је потпуно разбила бугарске и недићевске снаге и гонила их до саме Куршумлије. Убијено је преко 20 бугарских војника и официра, међу којима и потпуковник Никола Донев, који је командовао бугарским снагама. Велики број непријатељских војника је рањен. Заплењено је 15 пушака, један митраљез и неколико пушкомитраљеза.

18. октобар — Послат је извештај штаба Прве јужноморавске бригаде Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију, о борби на Космачи.

25. октобар — Други батаљон II јужноморавског НОП одреда издао је проглас народу пчињског, прешевског и кривопаланачког среза.

27. октобар — Јединице Првог јужноморавског НОП одреда уништиле су немачку мању јединицу на путу Лебане — Медвеђа у Црном Врху; убијено је десетак Немаца а десетак је побегло у правцу Лесковца. Уништена су два аутобуса

27. октобар — Други батаљон II јужноморавског НОП одреда сачекао је једну колону Немаца и недићеваца. Убијено је 14 Немаца и 6 жандарма. Заплењена су два холандска митраљеза, 7 пушака, 3 револвера. Спаљена су два камиона.

27. октобар — Јединице Другог јужноморавског НОП одреда срушиле су једну железничку војну композицију на прузи Београд — Скопље, код села Тешице. Испод рушевина воза извучено је преко 60 немачких војника.

28. октобар — Прва јужноморавска НО бригада кренула је да у Рујковцу направи замку Бугарима из 123. бугарског пука. Очекивана је интервенција у том правцу, јер је требало да се извуку Немци које су дан раније побили партизани Првог јужноморавског НОП одреда.

Око 10 сати пре подне у Рујковачком кланцу отпочела је борба са опкољеним Бугарима. Борба се водила цео дан и захваљујући мраку успело је нешто Бугара да се извуче. Погинуло је око 120 Бугара, 12 заробљено; заплењена су три тешка митраљеза, 5 пушкомитраљеза, 2 бацача, велике количине муниције и пушака; један камион, један путнички аутомобил и један мотоцикл. Бригада је имала 4 мртва и 3 рањена.

28. октобар — Одржано је Окружно партијско саветовање у Црној Трави, коме су присуствовали у име Покрајинског комитета КПЈ Благоје Нешковић и Драги Стаменковић. На овоме саветовању било је присутно око 40 чланова КПЈ са терена и војске из читавог округа.

Саветовање је трајало један дан и на њему је о раду КПЈ у округу поднео реферат Славољуб Петровић Ђера. Поред великог броја дискутаната узео је реч и Благоје Нешковић. После саветовања формирани су срески комитет КПЈ за Власотинце, Лужницу и Врање.

Поред осталог, на овом саветовању извршена је анализа постигнутих резултата и дата упутства за даљи рад. Тада је за секретара ОК-а дошао Риста Антуновић Баја, уместо Саве Пуће, који је постао организациони секретар Покрајинског комитета СКОЈ-а за Србију.

29. октобар — Формиран је Општински комитет КПЈ за Црну Траву. Секретар комитета био је Миодраг Најдановић, а чланови: Ратко Петровић, Сретен Ристић, Љуба Тасић и Станко Ивановић.

У исто време формиран је и Општински комитет КПЈ у Броду.

30. октобар — Извршена је саботажа на прузи Грделица — Ђорђево.

31. октобар — Штаб Јужноморавске НО бригаде послао је Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију извештај о борбама против Бугара и Немаца.

Октобар — Први ударни батаљон Другог јужноморавског НОП одреда, са батаљоном одреда који је чистио Лужнички терен од бугарског фашистичког окупатора, водио је борбу код Радосиња са непријатељем. Бугарским јединицама упућен је у помоћ и један батаљон из гарнизона у Своју, али непријатељ је био потучен. У овој борби погинуло је више бугарских војника, а на страни партизана погинуо је Синадин Миленковић, заменик комесара одреда, који је за херојство и заслуге у НОБ проглашен за народног хероја.

Октобар — Формирано је Среско поверенство КПЈ за Горњу Јабланицу. Секретар је био Мићун Гогић.

Октобар — Други јужноморавски НОП одред, који је оперисао на десној страни Јужне Мораве, на територији окупираној од Бугара, прекинуо је жичану железницу којом се извозила руда из рудника молибдена Мачкатица. У борбама са бугарским окупаторима убијено је у току октобра 40 непријатељских војника.

Октобар — За секретара Среског комитета КПЈ Лесковац дошао је Милош Јовановић Ставра. У комитет, поред секретара, ушли су: Вуксан Булатовић, омладински руководилац, Ратко Станисављевић, Ђорђе Стаменковић Козак, Алекса Јовић, из Мирошевца, и Зора Ковачевић Орлова.

Октобар — На терен Окружног комитета КПЈ Лесковац дошао је Благоје Нешковић Михајло. Он је присуствовао формирању Прве јужноморавске НО бригаде у Пустој Реци и пружио помоћ партијској организацији на овом терену.

Октобар — Формирана је партијска организација за Мирошевце, са секретаром Алексом Јовићем и члановима: Гојком Лазаревићем и Владом Тошићем.

Октобар — Формиран је Општински одбор АФЖ-а у Црној Трави. Председница је била Костадинка Ивановић, а секретар Вера Гољић.

Октобар — Формиран је Срески одбор АФЖ-а за Пусту Реку и Јабланицу. Одбор је формирао Михајло Цакић.

У одбор су изабране: Зорка Игњатовић, Дана Грујић, Јованка Миљанић Цана, Дана Ивановић и Славка Недић.

1. **новембар** — Прва јужноморавска НО бригада напала је недићевце и Немце, који су били утврђени у школи у Доњем Коњувцу. С обзиром да је школа била од тврдог материјала, непријатељ је претрпео осетне губитке, али није био ликвидиран. Том приликом погинуо је Михајло Цакић, комесар првог батаљона.

3. **новембар** — Формирана је Команда подручја у Вујанову за округ Лесковац. Командант је био Воја Ристић, заменик команданта Миле Спасић а помоћник Мргуд Вукановић.

7. **новембар** — Први пут се организовано и масовно слави октобарска револуција, у свим већим местима слободне територије. Читани су реферати и организоване приредбе, уз опште народно весеље.

У селу Стубли организована је величанствена манифестација у част прославе октобарске револуције, са смотром и народним весељем.

7/8. **новембар** — У Црној Трави извршена је реорганизација Другог јужноморавског НОП одреда, који је тада имао преко 700 бораца. Од постојећа три батаљона формирано је пет нових: омладински, ударни и три теренска — за врањско, лужничко и црнотравско-власотиначко подручје.

Овој свечаности је присуствовало и 40 бугарских партизана, као и чета косовских партизана. Осмог новембра омладински батаљон је отишао за Јабланицу а 16. новембра се вратио у састав Друге јужноморавске НО бригаде.

8 **новембар** — Рејонски комитет КПЈ за Бубличу организовао је велики збор у Бубличкој реци, на коме је било преко 500 људи, без обзира што су четничке и бугарске снаге биле на 5 км. удаљености. На збору су говорили: Војкан Крстић, Милутин Младеновић и Драгутин Гроздановић.

9. **новембар** — Једна чета I батаљона I јужноморавског НОП одреда, у борби са недићевцима, уништила је 7 непријатељских војника.

13/14. **новембар** — Разорена је железничка пруга у дужини од 150 до 500 метара, на релацији Лесковац — Грделица.

15. **новембар** — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Газдару. Чланови ове организације били су: Драгољуб Николић, Никола Милошевић и Миливоје Милојковић. Организацију је формирао Мићун Гогић.

16. **новембар** — Извршен је напад на четнике у Великом Шиљеговцу од стране Прве јужноморавске НО бригаде, уз садејство I батаљона Првог јужноморавског НОП одреда, Расинског НОП одреда и Друге јужноморавске НО бригаде. У овој борби четници су потпуно разбијени. Заробљено је 200 а убијено 50 четника.

17. **новембар** — Окружни комитет КПЈ за Лесковац послао је извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију о војно-политичкој ситуацији и борбама Прве јужноморавске НО бригаде и Првог јужноморавског НОП одреда, од 7. октобра до 11. новембра 1943. год.

18/22. **новембар** — После победе на Шиљеговцу, Прва и Друга бригада, уз велику свечаност, полажу заклетву. Том приликом сачињен је план за даље операције.

Прва бригада одлази за Босну, а друга на дан 22. новембра напада гарнизон бугарске војске у Великој Плани и Топлици, где Црнотравски омладински батаљон излази из борбе као победник, и поред велике надмоћности непријатељске војске и авијације. Велика Плана је после ове битке заувек ослобођена.

20. **новембар** — Формирана је Друга јужноморавска НО бригада у селу Домница под Јастрепцем. У њен састав ушли су ударни батаљон, као први батаљон бригаде; један батаљон партизана из Јабланице, као други батаљон бригаде; један батаљон црнотравских партизана — као трећи омладински батаљон.

Командант бригаде био је Драгослав Петровић Горски, а комесар Владимир Букилић Поп Мића.

24. **новембар** — Друга јужноморавска НО бригада напада непријатеља у Александровцу (Жупа), са циљем да олакша пролаз Првој бригади и прошири слободну територију.

25. **новембар** — Формиране су на територији округа лесковачког команде места и партизанске страже по свим селима на слободној територији.

26. **новембар** — Окружни народнослободилачки одбор, Штаб Друге јужноморавске НО бригаде и Штаб Првог јужноморавског НОП одреда, упутили су прогласе народу Топлице, Јабланице, Косаонице, Пусте Реке, Мораве и лесковачког среза.

Новембар — Шест дана је вођена одсудна битка између партизанских јединица и бугарске фашистичке војске. Бугари су на крају били разбијени и уз тешке губитке протерани према Трну. Тако је црнотравски народ поново запосео напуштене шанчеве на Чемернику.

Новембар — Формирана је Команда места у Црној Трави, а крајем месеца и Команда подручја.

Новембар — Изашла је интересантна публикација у издању Окружног одбора НОФ за Лесковац. Та је публикација обухватила разна писма и документа који су били у августу заплењени у борби са четницима на Гајтану. Тамо је публиковано писмо Косте Пећанца, које је упутио из Косаонице неком команданту четничког корпуса. Један другом су претили и пребацивали да су немачке слуге. „Ми смо ово објавили — каже Видоје Смилевски — да би се видео лик четни-

чких и дражиновских команданата". То је штампано са једним малим уводом и прилогом од 7 до 8 докумената. Ова публикација је штампана у 800 примерака.

Новембар — Формирана је Команда места у Гајтану, са командантом Илијом Бутуревићем и комесаром Русимом Ђорђевићем.

Новембар — Једна четничка група ухватила је на састанку чланове партијског актива на неослобођеној територији у Негосављу, са Жиком Станковићем на челу, и на најзверскији начин их ликвидирала, не сазнавши ни речи о њиховом раду.

Новембар — Штаб Друге јужноморавске НО бригаде послао је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о борби са Бугарима код Велике Плане.

Новембар — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Боринцу од чланова: Миливоја Стојичића, Глигорија Вукашиновића, Милана Јанковића, Софронија Спасића, Чедомира Спасића и Милисава Јанковића.

Новембар — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у Горини са секретаром Љубомиром Николићем и члановима: Трајком Анђелковићем и Радом Станковић.
Затим је формирана партијска организација (ћелија КПЈ) у Тодоровцу. Чланови ове ћелије били су: Станко Тодоровић, Трајко Миленковић, Владимир Илић и Светозар Младеновић.
У ове партијске организације укључени су и чланови Среског комитета СКОЈ-а: Влада Митић, Милан Маринковић а касније и Блашко Ристић.
У то време организовани су и партијски активи у Горњој и Доњој Јајини, Паликући и другим селима.

Новембар — Крајем године Окружни комитет за Власотинце, Лужницу и Врање имао је добро организовану технику у којој је први радио Стева Ивановић. Техника је била у кући Стојадина Крстића,, у Ланишту. У почетку су издаване вести а доцније је умножаван партијски материјал.
На слободној територији, до краја 1943. године, у свим селима формирани су НО одбори.

Новембар — Крајем месеца новоформирани Ударни српски батаљон, Косовска и Кумановска чета прихватају код села Пелинца прву савезничку мисију од два официра и једног тумача, које сутрадан чета Ударног батаљона пребацује на слободну територију Црне Траве. Том приликом долетела су два савезничка авиона у којима је, поред чланова мисије, било и нешто оружја.

Новембар — Формиран је Општински НО у Гајтану. Председник је био Маша Божовић, секретар Мирко Блечић, а чланови: Радомир Савић, Александар Јововић, Родић Младеновић, Секула Радојевић, Косара Радоњић, Миле Ђурђић и Фемија Тошковић. Овај одбор имао је територију Горњег и Доњег Гајтана, Дренца и Леца.

Новембар — Пред крај године одржан је шири збор омладине из Пусте Реке и Пасјаче у Доњем Коњувцу и на њему је формиран омладински радни батаљон. Први командант батаљона био је Бора из Мијајлице, а комесар Лепосава Вукић, из Лапотинца. Батаљон је бројао око 150 омладинаца и омладинки. У батаљону је постојала партијска и скојевска организација. Чланови овог батаљона живели су војничким животом.

Новембар — Формиран је први Општински народноослободилачки одбор у Црној Трави. Чланови одбора били су: Бора Дикић,, Љуба Тасић, Верка Цојић, Раде Ранђеловић, Станко Станојевић, Божило Димић, Александар Богдановић и Влада Најдановић.
Председник је био Бора Дикић а секретар Станко Станојевић.

Новембар — Формиран је Окружни народноослободилачки одбор за срезове: лесковачки, јабланички, прокупачки, добрачки и косаонички. Први председник овог одбора био је Николај Динић, а секретар Бошко Крстић.
Истовремено реорганизован је Срески НОО за Пусту Реку и Јабланицу. За председника је изабран Драгутин Цветковић, а за секретара Стојанча Ивановић.

Новембар — децембар — Бугарски фашисти стрељали су око 400 родољуба са подручја Рупља, Брода и Црне Траве, међу којима мајку и две сестре првобораца Јована Стаменковића, из Предејана.

3.децембар — Штаб Друге јужноморавске НО бригаде послао је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о нападу на Александровац.

5. децембар — Штаб трећег батаљона Првог јужноморавског НОП одреда издао је наредбу о забрани одласка на пијаце и продаје жита, стоке и дрва ван слободне територије.

5. децембар — Штаб трећег батаљона Првог јужноморавског НОП одреда издао је наредбу о забрани чувања железничке пруге од стране сеоских стража.

6. децембар — Одржан је састанак са учитељима са ослобођене територије Пусте Реке, којом приликом је изабран просветни одбор и извршен распоред учитеља за рад по школама. Састанак је одржан у селу Брестовцу код Бојника.

6. децембар — Одржан је састанак просветних радника у Славнику. На томе састанку формира се Окружни просветни одбор и врши распоред учитеља и учитељица за рад у школама на ослобођеној територији.
За председника просветног одбора изабран је Драго Мучалица, а за секретара Славка Недић. Чланови просветног одбора били су: Драгутин Цветковић, из Каменице, Миња Сретић, из Косанчића. Љубомир Сретић, Љубомир Пејић, Мирко Михаиловић, свештеник из Орана.

6. децембар — Недељко Каранчић и Драги Стаменковић, чланови ПК КПЈ за Ср-

бију, послали су извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију о борбама Прве јужноморавске НО бригаде у Расини и формирању Окружног поверенства за топлички округ.

9. и 10. децембар — Друга јужноморавска НО бригада извршила је напад на четничке снаге у селу Барју (Кукавица). Том приликом разбијен је штаб четничких јединица, убијено је и заробљено неколико десетина непријатељских војника и заплењено доста ратног материјала. У свој борби погинуо је Благоје Костић Марко Црни, који је за беспрекорно јунаштво проглашен за народног хероја. Истовремено погинуо је и Никола Турчиновић Душко, комесар батаљона.

10. децембар — Једна десетина Јабланичког партизанског одреда изводи успешну акцију на путу Леце—Лебане, код Газдара. Заробљен је један непријатељски камион и из њега заплењени акумулатори и други материјал, који је добро послужио за рад радио-станице и радио- апарата.

10 — 17. децембар — Одржан је седмодневни течај, на ослобођеној територији Пусте Реке, за учитеље који се припремају за рад на аналфабетским течајевима. Ово је био први течај те врсте на слободној територији.

11. децембар — Заједнички оперативни штаб Друге јужноморавске НО бригаде и Првог јужноморавског НОП одреда послао је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о борбама на Барју и Оруглици са четницима Драже Михајловића.

15. децембар — Дошла је на слободну територију Пусте Реке и Јабланице Озренска народноослободилачка бригада у јачини од 300 бораца.

15/16 децембар — Битка на Косанчићу трајала је читав дан и ноћ. У овој борби разбијене су четничке и дражиновске снаге са терена Сврљига, које су биле помагане од бугарске авијације. Непријатељу који је имао 106 мртвих, нанети су тешки губици.

У овој борби погинуо је командант Друге јужноморавске НО бригаде Стојан Љубић, студент права, родом из Вујанова, који је за заслуге и велико јунаштво у НОБ проглашен за народног хероја.

17. децембар — Оперативни штаб Друге јужноморавске бригаде и Првог јужноморавског НОП одреда послао је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о борби у селу Косанчићу.

19. децембар — Бригадни комитет Друге јужноморавске НО бригаде послао је извештај о раду партијске организације у бригади — Покрајинском комитету КПЈ за Србију.

19 20 децембар — Други јужноморавски НОП одред на терену Црне Траве — на Паљковој Грамади — изнад села Баинца, први пут добија из авиона савезничку помоћ у оружју и одећи. Тада су, поред лаког оружја, добијени и минобацачи.

20. децембар — Док се добијени материјал од савезника делио борцима Другог јужноморавског НОП одреда, Косовском батаљону и Бугарској чети партизана — непријатељске снаге, које су дошле са Власине, Клисуре, Сурдулице и Мачкатице, напале су Црну Траву. Јаке непријатељске јединице, које су вршиле напад са клисуре прек Црног Врха, задржане су од једне десетине партизана која је заузела положај на коси Зајча бара од Чује до испод Чемерника.

Уз помоћ омладинаца, чланова одбора и пионира, који су косу запосели у стрељачком строју, иако без оружја (са вилама и секирама) на тај начин повећавајући бројност стрељачког строја, партизани су збунили непријатеља, који није смео да надире са те стране.

Непријатељска јединица која се кретала из Сурдулице и Власине ка Чемернику била је задржана и потом одбијена, а једна непријатељска јединица из правца Власине пробила се до махале Прачаловце, где је спазила једну шталу и одмах се повукла назад.

22. децембар — Пошто непријатељ није имао успеха у свом подухвату од 20. децембра, он наставља концентрацију нових снага из правца Сурдулице и Власине. Ове јединице сачекали су на Чемернику и Зајчим барама борци Другог јужноморавског НОП одреда и Косовског батаљона. Непријатељске снаге су потучене и принуђене на повлачење у паничном бекству.

Овде је непријатељ оставио 113 мртвих; у ранчевима погинулих нађена је опљачкана имовина сељака (поред осталога још и зидарски алат, ћупови са спржом, женска одећа итд.), а јединице које су долазиле из Сурдулице у паничном бекству су доспеле до села Троскач, на јужној страни Чемерника. И у овом бекству Бугари су оставили 14 погинулих војника.

У овој борби Други јужноморавски НОП одред је први пут употребио минобацаче и противавионске пушке и тиме непријатељ је био изненађен.

23. децембар — Одржан је велики збор у Рупљу, на коме је говорио Риста Антуновић Баја о значају Другог заседања АВНОЈ-а.

24. децембар — Поред Бугара, у трећем нападу на снаге Другог јеужноморавског НОП одреда — сада у пределу села Банковца — учествовали су и Немци. Непријатељ је имао преко 800 војника, али и поред три јуриша, није успео. И по трећи пут је крваво одбијен. У овом сукобу бугарски фашисти имали су 23 мртва војника, а 3 немачка су била заробљена.

26. децембар — Штаб Друге јужноморавске НО бригаде издао је наредбу о осуди на смрт стрељањем шпијуна Гвоздена Стефановића.

26. децембар — Штаб Друге јужноморавске НО бригаде послао је извештај Главном штабу НОВ и ПОЈ за Србију о акцији на железничку пругу Ниш—Лесковац код села Брестовца.

Децембар — Формирана је партијска организација (ћелија КПЈ) у селу Брзи. Секретар ове организације био је Сотир Цојић, а чланови Зарије Митић и Добри Михајловић.

Децембар — Одржан је први курс АФЖ-а у Доњем Коњувцу у кући Милене Крстић Дунде. Овај курс, који је трајао 10 дана, слушало је 20 жена. Курс је водила Зора Игњатовић.

Затим су одржани курсеви у Славнику, Бублици, Орану и Црквици на којима су разрађене теме: — о развоју покрета жена у свету и код нас, — о борби за равноправност жена, — о развитку друштва, — о октобарској револуцији, — осмом марту, међународном дану жена, — развитку радничког покрета у свету и код нас. Било је речи и о организационим питањима и задацима.

Ови курсеви знатно су допринели организацији, јер су жене отишле са курсева са извесним знањем и у селима почеле да раде на окупљању жена и спровођењу одређених задатака. Само учешће жена у раду позадинских власти било је масовније после одржавања ових курсева.

Видосава Николић

Вук Караџић о Лесковцу и Врању

О Лесковцу и Врању почетком прошлога столећа знало се веома мало. Узроци томе били су највише политичке природе: егзистенција турске власти у Лесковцу и Врању. Осим тога, једним делом ту је одиграо своју улогу и географски моменат: област између Кончуљске и Грделичке клисуре, Власине, Јабланице, Пусте реке и Пољанице била је слабо приступачна путницима и трговцима, не само због рђавих политичких прилика, већ и због слабих комуникација на овом простору. Сам Вук Караџић, који се веома интересовао за географију, историју и етнографију српских земаља, чак 1827. године писао је да је читав овај крај, као и шире суседно подручје, готово потпуно непознат и неописан: „Између Ибра, Косова, Мораве, Нишаве, Старе Планине и Суваре (тј. Суве Планине), ђе је Ново Брдо, Врање, Куршумлија, Крушевац, Прокупље и Љесковац.... најнепознатији је комад Србије ... Зато и на мапама свима стоји сав готово пуст.“[1] Да је Вуково мишљење било потпуно тачно сведочи и велики истраживач и познавалац Балканског полуострва, географ Ами Буе, десетак година касније. Он је, после 1836. године, пропутовао крајеве садашње Јужне Србије и о томе писао слично Вуку. Али, од Вука Караџића остао нам је, ипак, забележен известан број података на основу којих се може видети шта је он знао о Лесковцу и Врању. Како је Вук био први истраживач живота и обичаја нашег народа, поводом стогодишњице његове смрти требало би приказати онај део који се односи на јужни део Србије, заправо на Лесковачко-врањско Поморавље.

У своме забавнику „Даница“ за 1827. годину. коју је издавао о своме трошку, говорећи о градовима и варошима Србије, Вук је забележио: „Љесковац на Бинч-Морави“ и Врање, Врања такођер на источној Морави“.[2] Вук њих помиње као вароши које су се сматрале као средишта нахија: „лесковачке“, и врањске, у којима је сматрао као средиште, „сједе паше од два туга“. Осим тога, Вук је сматрао да је Лесковац спадао у веће вароши Србије (међу првих осам насеља по величини), и да је у њему могло бити, уопштено, „преко хиљаду кућа“.[3] Иако није непосредно поменуо бројност становништва у Врању, он га је сматрао за мање место од Лесковца. На другом месту Вук је забележио да Лесковац припада Румелијском вилајету.[4]

За Лесковац под турском влашћу Вук зна да је њиме управљао Шашић (т. ј. Шашит) паша,[5] под чијом је влашћу био и Параћин. О томе он говори на једном месту: „...диштрикт лесковачки, тј. наија Праћинска, Ражањска, и горе уз Мораву до самог Ниша, и с ону страну Мораве наија Крушевачка (то је све и сад под Љесковцем..)“[6]

Тако је, у најранијем периоду свога књижевног и научног рада, Вук Караџић приказао општи географски и политичко-административни положај Лесковачко-врањског Поморавља.

Али, Вук се није задржао само на овој страни приказивања Лесковца и Врања. Он је чак покушао да лесковачко-врањско предеоно подручје представи и на географској карти. Како је схватио географски положај Лесковца и Врања може се видети из његове рецензије на једно немачко дело о Србији из 1820. године: „über Serbien“, od A. Weingarten-a. Вук је ту дао драгоцена критичка запажања која су се односила на ослобођени део (северне) Србије, али није могао због помањкања добрих обавештења да то исто учини и за територију Лесковачког и Врањског пашалука. Не улазећи у појединости, овде се може навести да Вук на неколико

места помиње Лесковац за који каже да припада Румелији, у чему исправља аустријског аутора.[8]

Што се тиче саме карте, односно исправака које је дао на Вајнгартенову карту, Вук је ту, на жалост, подбацио, највише због рђаве и погрешне представе у географској науци тога времена да је замишљеним централним планинским билом Балканског полуострва, Хемусом (планина Балкан или Стара планина), део врањског краја, тј. источни, одвојени од лесковачког.[9] На овом месту интересантно је истаћи да Вук, у овом крају разликује као две реке Јужну Мораву, тј. као Бинчу и Источну Мораву, што исто тако наводи на закључак да није имао сигуран увид у хидрографски положај Лесковачког и Врањског Поморавља. Иначе лепо је приказао према Вајнгартеновој карти планински амбијент врањске области, где се чак налази убицирана и Клисура, северно од Врања.

Карактеристично је, с друге стране, да на карти Лесковац није био директно повезан путем са Врањем. На карти, на пример, не помиње се Ветерница. Али и поред свега овога, са свим грешкама (које су биле опште природе и уопште карактеристичне за стање географског знања о Србији почетком 19. века, о чему је прегледно и лепо писао професор Никола Радојчић), и овај део Вукова рада на приказивању овог јужног дела Србије остаје знаменит: ако не по резултатима, оно по чињеници да је то први писани приказ једног српског научника о овим крајевима српског народа.

Поменули смо да је по Вуковој процени у Лесковцу могло бити преко хиљаду кућа. Поред овог ретког податка који се односи на становништво, Вук је оставио и једну забелешку о стању насељености у северном делу Лесковачко-врањског Поморавља, тј. за лесковачки крај. На једном месту он бележи како му је „приповиједао један Љесковчанин да око Љесковца има села какогођ и око Крагујевца."[10] Лесковчане, па и Врањанце, Вук је, по свој прилици, изближе упознао и по њиховим збеговима у Шумадији и у околини Београда где је у току првог српског устанка пребегло неколико хиљада људи.[11] (За ову страну Вуковог интересовања за Лесковчане и друге Србе из јужних крајева, треба споменути, на пример, да је Вук био у преписци са Димитријем Момировићем, сином некадашњег лесковачког „баш-кнеза", и да се код овога распитивао за прилике у лесковачком крају.[12])

Кад је спремао грађу за описивање народног живота код Срба, Вук се интересовао и за крајеве изван Београдског пашалука, и распитивао се уопште много за део српског становништва које је остало под турском управом, али није могао доћи до потребних података. Међутим, као што је, по географској основи, рачунао да Лесковац и Врање сачињавају саставни део Србије, (иако је лесковачко-врањско подручје остало под турском влашћу), тако је говор становништва ових крајева рачунао да припада српској језичкој групи. У својој преписци са словенским научником Шафариком (1827) Вук то изричито каже: „Сад ћу нешто да Вас опоменем. Немојте Ви Србе бугарити. Не само што Љесковчани и Приштинци нијесу Бугари, него и сами Видинци и Ћипровчани и Пироћанци по језику су ближе к Србима, него к Бугарима (премда не говоре чисто ниједним језиком): не дајте се Ви преварити..."[13])

Колико је Вук Караџић важио за стручног познаваоца научних питања и за крајеве Јужног Поморавља, нека послужи још један пример. Исти, горе наведени Шафарик, тражио је од Вука помоћи, поред осталог, да му прикупи етнографску грађу из јужних области Србије. Из једног писма које је 1827. упутио Вуку, сазнајемо како би Вук „требало да настоји да празнине на нашим картама око Лесковца, Новог Брда, попуни бар према ономе што је најпотребније. Ово би се могло у Крагујевцу... врло добро удесити. Ви можете тамо (тј. у Крагујевцу) и иначе у Србији наћи људе који су ове крајеве пропутовали..."[14] Из Вукових дела и преписке знамо да је он, и пре тога и после тога, долазио у додир са многим људима из наших крајева под турском управом (на пр. из Пећи, Скопља, Дебра, Ниша, Пирота), као што је и са горе поменутим „Љесковчанином", па је могао да тај свој задатак бар једним делом и обави.

Али, Вук је живо желео да и сам на лицу места, из аутопсије, упозна јужне крајеве српског народа, па је то више пута и изјављивао. Он се надао да ће му једно такво путовање пружити прилику да, за научне потребе, скупи грађу из географије, етнографије, језика и народног стваралаштва (песме, приповетке, веровања, загонетке). Још 1836. он је писао: „Од како сам почео купити (умотворине?) наше народнос-

ти, једнако сам жељан да обиђем све југоисточне крајеве народа нашега... али се до данас никако не даде, и по свој прилици ћу ову жељу однијети са собом на онај свијет."[15] Да је овде мислио баш и на лесковачко-врањске крајеве види се и по томе што је у другом издању свога „Српског Рјечника" забележио: „Врања, варошица у југоисточној Србији."[16]

Кад се испита допринос Вука Караџића познавању лесковачко-врањског краја у околностима и приликама његовог времена, види се да је он био први српски писац који је показао одређено интересовање и одређено знање за овај крајњи део Србије. Штета је велика што му се није испунила жеља да посети и види јужноморавске крајеве, о којима је науци сигурно могао да саопшти пуно новога и интересантнога.

НАПОМЕНЕ

1. Вук Караџић, „Даница" за 1827., Беч, 1827, 57/8

2. Ибид., 47

3. Оп. цит., 48

4. Оп. цит., 54

5. Вук Караџић: Скупљени историски и етнографски списи, Београд, 1898, 56.

6. Вукова Преписка књ. I, Београд 1907, 344. Вуково писмо датирано је 4/16. XI. 1829.

7. В. Никола Радојчић, Географско знање о Србији, Београд 1927. 48—79.

8. Оп. цит. 81, 85, 86, 90.

9. Оп. цит. в. обе карте у прилогу.

10. Вук Караџић, „Даница" за 1827, 58.

11. Упореди: Лесковачки зборник II, Лесковац 1962, 30—43.

12. Вукова преписка, књ. VI, Београд 1913., 445 (Момировић Вуку: „ви ми пишете, да за покојнога оца моег писте заборавили." Писмо од 1. XI. 1838).

13. Оп. цит. књ. IV, Београд 1909, 648.

14. Оп. цит. 634.

15. Вук Караџић, „Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона", I, Беч, 1849, 1, у нап.

Др Владимир Стојанчевић

Лесковац као административно подручје за последњих сто година турске власти

Једно од важнијих питања из прошлости Лесковца до ослобођења 1877/78. године бесумње је оно које се односи на турску политичку и административну управу. То стога што је Лесковац, повремено, био и средиште не само за своју ужу околину већ и управни центар једне веће области која је час била шира час, опет, ужа и скученија. Све то зависило је, у првом реду, од политичко-стратешких чињеница, односно од општих прилика унутрашње организације и преуређења турске царевине од краја 18. века па надаље. Привредни и географски моменат, такође играо је извесну улогу и био је у тесној вези са општим развојем турског феудализма односно његове војне и економске организације. Како је изгледала политичко-административна организација Лесковца и његовог управног подручја за последњих сто година турске власти?

До аустријско-турског рата (и Кочине Крајине) 1788/91. године Лесковац, или по турском ЛЕСКОВЦА, улазно је у састав Крушевачког („алаџа-хисар"-ског) санџака Румелијског вилајета. (У ранија времена турске управе Лесковац је сачињавао посебан кадилук који се граничио са Нишом, Врањем, Прокупљем и Медоком—Медвеђом). У току овога рата Аустријанци, уз помоћ српских добровољачких одреда, били су узели Крушевац, седиште санџака, па је — по склапању Свиштовског мира 1791. године — санџак бег, или паша, прешао у Лесковац као место које није страдало од ратних недаћа. Управо у то доба, за време реформних настојања султана Селима III, старинска форма организације санџака замењује се стварањем подеснијих управно-територијалних мањих јединица: пашалука. Тако је постао и Лесковачки пашалук, који је у ствари заменио ранију територију Крушевачког санџака.

У вези са историјом српског народа, од краја 18. века, и током трајања првог српског устанка и кнез Милошеве владавине, помиње се Лесковачки пашалук коме је — близу четрдесет година — на челу стајао чувени Шашит-паша, Арбанас пореклом и блиски рођак скадарских наследних паша из породице Бушата. Значајно је навести да се у време пред први српски устанак помиње као лесковачки „баш—кнез" Момир Стојановић, што наводи на закључак да је народ лесковачког подручја имао извесне облике кнежевске самоуправе и да је пред турским властима био заступљен управо преко овога „баш-кнеза".

Све до 1833. године Лесковачки пашалук у ствари је обухватао територију некадашњег Крушевачког санџака, с тим што је под собом имао и Алексиначку и Ражањску нахију са Параћином. По избијању првог српског устанка, све до краја 1805. године, Срби нису били у завади са Шашит-пашом. Тек по заузећу Крушевца и горе поменутих нахија, лесковачки паша је постао огорчени српски непријатељ. У лето 1806. године он је био један од команданата турске војске на Делиграду. (Познато је да је током првог устанка српска војска, односно поједини њени одреди, долазила неколико пута на уже управно подручје Лесковца, које се и иначе налазило у устанку против турске власти). Током успелих почетних српских офанзива почетком 1807. и 1809. године, Шашит-паша је једва успео да сачува лесковачки крај у турској власти, али са тешким губицима у

становништву и великим разарањима у економским и материјалним добрима.

По слому првог устанка 1813. године, Шашит-паша је рестаурирао своју управу над целом територијом свога пашалука који је сачињавао саставни део Румелијског вилајета. Он је имао звање паше од два „туга" („репа"). Умро је 1830. године. Две године после тога, у јесен 1832. године, кнез Милош је поново припојио Србији северне делове Лесковачког пашалука: Крушевац, Параћин, Ражањ и Алексинац; Шашит-пашином наследнику Исмаил-паши остала је на управу смањена територија Лесковачког пашалука, са Прокупљем и Куршумлијом као нижим управним целинама, нахијама.

Лесковачки управник Исмаил-паша имао је такође звање паше од два туга све до своје смрти, али за све ово време није непрекидно управљао Лесковцем. То се десило, изгледа, у периоду између 1836. и 1839. године, када је Порта почела изводити управне реформе и скидати са власти наследне феудалне, „пашаларске" породице у Румелији и Албанији (у Босни је 1835. године укинула наследне капетане!). Привремено, Лесковац је тада био потчињен власти нишког мухафиза. Пре но што је Гилханским хатишерифом 1839. године укинут феудални спахијски војно-политички и привредни систем, Исмаил-паша имао је управну власт и над Прокупљем и Куршумлијом.

У прошлости Лесковца период између 1831. и 1841. године значио је период анархије и међусобног разрачунавања између муслимана разних политичких и верско-идеолошких струја и праваца (1831. године у Лесковцу, једно краће време, држе власт присталице Мустафа-паше Скадарског који је био у рату са Портом и султановом војском; 1832/33. године у њему спроводи своју насилничку самовољу један од протераних крушевачких бегова Вренчевића, иначе рођак Исмаил-пашин; 1837. године лесковачки муслимани изгоне представнике нишког паше из своје средине, и покушавају да организују своју олигархијску власт; 1841. године готово цела лесковачка нахија и велики број прокупачких села су у народном устанку). Због овога много је пострадало српско становништво, како оно по селима — где је читлучење и протеривање сељака са земље узело великог маха, тако и оно у самом Лесковцу које је било подвргнуто прогонима, уценама, глобама и потајним и јавним убиствима. Турска управна власт постојала је у ствари више формално, док су прави господари у управи били представници локалних феудалних породица и протерани феудалци из Србије 1832. године.

Положај Лесковца и његове подручне управне територије у општој структури турског административног уређења током следећих деценија знатно се изменио. По закону о организацији ЕЈАЛЕТА, или генералних гувернмана, Турска је била подељена на 36 ејалета, чије су ниже јединице били санџаци (ливе), а оне још ниже казе (или нахије). Средином деветнаестог века у европској Турској било је 15 ејалета са 43 ливе и 376 каза. Један такав ејалет носио је назив Нишки, који је био састављен из четири санџака (ливе): нишког, софијског, самоковског и ћустендилског.

Под нишки ејалет, односно нишки санџак, спадао је и Лесковац, као каза (поред Прокупља, Куршумлије, Пирота и Берковице. Врање је тада припадало Скопском, односно Призренском ејалету). Лесковачком казом управљао је мудир (нека врста среског начелника). Према стању из 1830-их година, политичко-правни положај српског становништва се био нешто поправио, али се процес даље феудализације, односно економског оптерећивања и обеземљења сељака ипак даље наставио. То је, у локалној историји нишко-лесковачког краја период када се становништво тајно обраћа кнезу Милошу и кнезу Михајлу, достављајући у бројним жалбама своје молбе за заштиту на Порти и иначе. У то доба, године 1858, Лесковац као варош имао је око 2400 хришћанских кућа, 500 муслиманских, 10 јеврејских и 30 циганских. Тачан број села није био познат, али се Лесковачка каза делила на три КОЛА, тј. мала среза: ветернички, пусторечки и власотиначки. Пољаница је тада припадала Врању.

Но административни преображај турске царевине није се задржао на овоме, већ је долазило и даље до чешћих и већих промена. При томе, Лесковац је припадао час једном час другом већем административно-политичком центру.

1860-их година Лесковачка каза, под нишким санџаком, улазила је у састав великог Дунавског („Туна") вилајета са седиштем у Рушчуку. Вилајети су у ствари заменили претходне ејалете, и требало је да значе даљу концентрацију власти њихових управника, валија, са циљем боље заштите и јачања

турских државних интереса и политичке безбедности. То је било у време чувеног турског администратора, и представника великих реформама у Турској, Мидхат-паше. Али убрзо Нишки санџак био је одељен од Рушчука и придодат Косовском вилајету са седиштем у Призрену. Када је био формиран Косовски вилајет, 1868. године, у њега су административно улазили, у оквиру нишког санџака, ови окрузи суседни Лесковцу: врањски, знепољски (тј. трнски), нишки; лесковачки, прокупачки, куршумлијски и пиротски. Тако је читава географска територија јужног Поморавља, са својим готово целим сливом, и у политичко-административном погледу сачињавала целину за себе све до краја турске владавине у овим крајевима 1877/88. године, када је, цела, била ослобођена од Турака.

По једном турском службеном попису из 1873. године, лесковачка каза, којом је управљао кајмакам, бројала је 21.030 мушкараца хришћана, 10.525 мушкараца муслимана; сам Лесковац имао је, по овом попису, 13.445 становника, односно око 2.500 хришћанских, и 1.000 муслиманских кућа. Суседне казе биле су му: на северу прокупачка, нишка и пиротска; на истоку трнска (знепољска); на југу врањска и гиљанска; на западу куршумлијска и (мало) приштинска.

Због великих социјално-политичких покрета у Херцеговини и Босни, и српско-турског рата 1876. године, дошло је до нових административних промена у Турској. Седиште Косовског вилајета било је пресељено из Призрена у Приштину да би било ближе контроли пограничног српског становништва и државне границе тадашње Србије (на Јастрепцу и код Алексинца). Лесковац је и даље остао седиште казе, још увек у оквиру нишког санџака. Тако је, средином децембра 1877. године, и дочекао своје ослобођење.

Зарије Поповић

Постанак и рад лесковачког културно-уметничког друштва „Абрашевић“ у предратном периоду

О раду културно-уметничког друштва „Абрашевић“ у Лесковцу мало се до сада писало, нарочито о његовим почецима и раду до 1919. године. Обично се у јавности истиче да је „Абрашевић“ основан 1919. године; о његовој активности пре тога времена мало се што знало. Међутим, данашње културно-уметничко друштво „Абрашевић“ у Лесковцу има још пре 1919. године славну традицију, читав један дугогодишњи пут тешког али плодног рада, који је нераздвојно повезан са борбом радног народа нашег града за економска и политичка права, за ослобођење.

Због тога, кад говоримо и пишемо о раду културно-уметничког друштва „Абрашевић“, његову активност не можемо изоловано посматрати, не можемо је одвојити од деловања радничког покрета у Лесковцу у коме је оно и поникло, чврсто срасло с њим и прошло кроз исте фазе кроз које је прошао и класни синдикални покрет уопште.

После бурних догађаја 1903. године, под утицајем социјалистичких идеја, раднички покрет у Лесковцу почео је нагло да се развија и јача. Напредна схватања се шире и ван Лесковца. Учестале су демонстрације и манифестације. Радници постављају све смелије захтеве, свесни да само уједињени могу да извојују права која припадају радном човеку.

Упоредо са оснивањем Лесковачког радничког друштва у 1903. години и са даљом организацијом и јачањем класног радничког покрета, радници Лесковца, свесни значаја културно-просветног уздизања широких радних слојева, стварају прву сандикалну културну групу „Абрашевић“ вероватно 1904. године. Ово закључујемо на основу казивања савременика и бивших активних учесника у раду ове прве групе — Тодора Коцића Мурата и Ђоке Јањића затим Саве Митића, Љубе Бенића и других, која од 1905. и 1906. године делује као чврсто организована група која је имала хорску, драмску и рецитаторску секцију. Већ тада почињу да се организују разноврсне приредбе за раднике, на којима се приказују напредни позоришни комади, певају и рецитују револуционарне песме...

Познато је да су прве приредбе друштва приређиване у просторијама тадашње кафане „Централ“. Њима су обично присуствовали, у највећем броју кројачки и салерски радници, јер су они у то време били већ добро организовани и познати по штрајковима и демонстрацијама. Кафана „Централ“ служила је радницима, поред културне разоноде и као место где су се они окупљали и договарали како да ублаже тешкоће свога положаја и које облике борбе да користе за постизање свога циља.

У прво време најактивнију делатност развила је драмска група. Од 1906. године па надаље приказивани су следећи комади: „Млади радник“, „Циганка“, „Закон о радњама“, „Несрећна породица „Сирче“, „Они и ми“ (приказивала га дечја група и други). У „Младом раднику“ играли су Ђока Јањић, Мита Ристић, звани „Велски“ (духовита и најомиљенија личност у групи), Коста Стефановић звани „Ерсеновче“, Божидар Стојановић звани „Даца Ђорковски“ и други, а у „Циганки“ једну од главних улога играо је Воја Стаменковић.

Хорском секцијом, коју су у прво време сачињавали Васа Цветковић, звани „Суруџија“, Ђока Јањић, Мита Ристић Велски, Душан Митић и други, руководио је први хоровођа Душан Шпанић, поштански службеник, чијим

је одласком у Прокупље ова група много изгубила, јер њему припада заслуга за стварање хорске секције, која престаје са радом 1907. године.

Ова прва радничко-уметничка група није се ограничавала на организовање приредби само у Лесковцу, већ је обилазила и друга места, као Прокупље, Врање итд., вршећи на тај начин своју културну мисију. Године 1906. дата је врло успела приредба у Прокупљу. Програм су сачињавали позоришни комад, хорске песме и рецитације. Од рецитација које су извођене на приредбама најпознатије су биле: „Велски Барди" (ову песму је рецитовао Мита Ристић и по њој је добио надимак Велски), „Пијаница" (рецитовао Тодор Коцић Мурат), „Сељакова исповест", „Отац сину" и друге од Косте Абрашевића, „Луда", „Двор од леда", „Ткачи" од А. Негри. Исто тако певане су, поред Интернационале, и друге револуционарне песме махом од Косте Абрашевића, које су биле за раднике нека врста радничких химни:

„Застава наша нек се вије
Слободе, правде то је знак
Још црна лаж нам дане крије
Али већ руди зорин зрак...

Или:
„Ти што знадеш само јад
Кидај везе ропства клета,
Као соко срчан, млад
И нек јекне широм света
Да животом ропским ти
Више нећеш живети"...

У периоду од 1908. до 1910. године приказиван је комад „Закон о радњама" од Р. Карацића, у коме се исмејавала ондашња власт која је одуговлачила, из својих класних интереса, доношење овог закона којим је требало да се побољшају услови живота и рада радничке класе уопште. Овај закон је донет тек 1910. године и њиме је укинута Уредба о еснафима из 1847. године. Радничка класа била је донекле заштићена. У овом комаду играли су: Љубомир Бенић (играо је женску улогу јер се жена у то време није смела да појави на позорници), Чедомир Стаменковић Бањоз, Крста Вуковић, Војислав Лазаревић Совче и др.

Уопште узев, рад прве радничке културно-уметничке групе „Абрашевић" у Лесковцу у периоду пре балканског рата био је врло жив, а нарочито његове драмске секције.

Балкански и светски рат прекинули су делатност ове групе.

Одмах после првог светског рата, по казивању савременика, првог маја 1919. године, на иницијативу Косте Стаменковића и Љубомира Николића — Бенића, у оквиру прославе међународног празника рада, састала се у у Светоилијском парку група истакнутих радника из Лесковца ради договора о обнављању рада уједињене радничке уметничке групе „Абрашевић", међу којима је био и један број оних који су у друштву радили и пре првог светског и балканског рата. Ову групу сачињавали су- поред Косте Стаменковића, и ови другови: Љубомир Николић — Бенић, Јован Живковић Зец, кројачки радник, Мирко Стаменковић Бањоз, текстилни радник, Сава Митић, ужарски радник и други... Тада је на лицу места учлањено око двадесет другова и другарица. У групи су биле три жене и то: Зора Рашкова, Јелена Банамка и Перса Стаменковић, текстилне раднице. И данас су ове другарице живе и радо се сећају свог рада у друштву. Ускоро друштву приступају Тодор Коцић Мурат, Љуба Станковић Славуј, Душан Костадиновић, Таса Стаменковић Гаћа и још већи број махом младих људи.

На челу ове прве послератне групе „Абрашевић" налазили су се најистакнутији и најугледнији чланови. Председник је био Љубомир Николић — Бенић, секретар Коста Стаменковић, благајник Љуба Станковић, а чланови Сава Митић, Јован Живковић и други. За суфлера драмске секције изабран је Тодор Коцић Мурат.

Рад је отпочео, иако под врло тешким материјалним условима. Друштво није имало никаквих материјалних средстава. Требало их је ипак на неки начин створити и омогућити донекле нормалан рад друштва. Ни са које стране није се у том погледу очекивала помоћ. Управа друштва „Абрашевић" уздала се само у себе и у снагу радничке класе. Тако је и било. Прве кулисе за драмску секцију израдио је Милан Васић, а приступило се одабирању, преписивању и увежбавању погодних комада. Почели су и сами радници да пишу комаде из живота и рада радника. Ужурбано се припремао програм. Први позоришни комад који је група припремила био је „Несрећна породица" То је комад из радничког живота, који је написао обућарски радник Љубомир Николић — Бенић за време балканског рата у Београду. У овом комаду Бенић је изнео трагедију једне радничке породице за време балканског ра-

та 1912. до 1913. године. Главну личност у комаду тумачио је сам писац, а играли су, поред осталих, и Коста Стаменковић, који је испољио нарочиту даровитост, затим Јован Живковић Зец, Љуба Станковић Славуј, Сава Митић и други. Суфлер је био Тодор Коцић Мурат, који је од свих најлепше читао и био, како кажу његови другови, душа драмске секције. Њега је касније као суфлера заменио Коста Стаменковић, када је 1926. године, изгубио леву руку у млину. Прве приредбе приређиване су у башти ондашњег хотела „Круна", где је постојала и добра позорница. На завеси је стајао амблем друштва — срп и чекић. Публика је радо примала извођење овог комада и зато је он био поновљен још неколико пута у Лесковцу, а затим и у Врању. Сем „Несрећне породице" приказивани су и други комади, као: „Сироче" (написао Љубомир Николић — Бенић 1914. године), „Рудари", „Први мај у Немачкој", Богови капитала" и др. Пратећи живот за време балканског и светског рата, Бенић је запазио многе негативности у њима и тај свој протест изразио у својим позоришним комадима. Поред горе наведених у извођењу комада учествовали су и Таса Станојковић Гаћа, а од жена Зора Рашкова, Ленка Банамка и Перса Стаменковић.

Ступање у друштво првог интелектуалца, учитеља Михајла Јовановића, званог „Брада", који је веома лепо свирао на фрули, културно-уметничка делатност радничке класе преко „Абрашевића" почела је интензивније да се развија, нарочито његова хорска секција. Под руководством учитеља Јовановића, поред других револуционарних песама, припремана је и Интернационала. Често су приређиване забаве на којима су извођени уметнички програми и држана предавања из живота радничке класе, нарочито о њеном положају у друштву.

Још од самог почетка рада „Абрашевића", после првог светског рата, власти су стално пратиле рад друштва. И тек што је оно било стало на своје ноге, дошла је Обзнана, којом је не само рад Партије, већ и свака културна делатност радничке класе била забрањена. Али, чланови друштва, за које су песма, игра и глума биле право задовољство и моћно средство за васпитање радничке класе у револуционарном духу, нису се ни тада одрекли рада. У другим облицима и видовима, и у оквиру других организација, као што је спортско друштво и друга, и даље су организоване приредбе, забаве или су организоване приредбе, забаве и слично на којима су се окупљали радници и њихове породице.

КУЛТУРНО-УМЕТНИЧКА ГРУПА „АБРАШЕВИЋ" 1919. ГОДИНЕ. КОСТА СТАМЕНКОВИЋ ЈЕ ТАДА БИО СЕКРЕТАР, А ЉУБОМИР БЕНИЋ ПРЕДСЕДНИК УПРАВЕ

Поводом годишње скупштине „Абрашевића“ у Лесковцу, која је одржана 11. марта 1928. године, београдски лист „Организовани радник“ у броју од 8. априла 1928. године, писао је:

„На дан Првог маја 1920. године, када је пролетаријат целога света славио свој револуционарни дан, свој празник рада, када врши смотру и пребројава своју класну свесну војску, у Лесковцу је тога дана ударен здрави темељ уметничкој групи...

На иницијативу друга Љубомира Николића — Бенића, дугогодишњег члана „Абрашевића“ у Београду, одржана је тога дана седница, изабрана управа и групи дато име „Луначарски“, име великог руског просветног радника, комесара за просвету Луначарског...

Када је наступила Обзнана и Закон о заштити државе, и ова група претрпела је свој слом, јер је и она, иако просветна организација, била растурена и затворена, а целокупна архива однешена. Када су се прилике мало средиле приступило се опет њеном формирању.

Тадашњи поглавар среза Влада Костић одузео је групи печат и забранио јој име Луначарски, јер је опасно по данашњи режим...

Другови Љубомир Николић — Бенић и Коста Стаменковић, који су примили нешто мало од заостале архиве, били су пред тешким питањем: или не радити даље или изменити име групе (које није тако опасно узети) и приступити поново раду. Другови су изабрали ово друго, али не Луначарски, већ „Абрашевић“. Када је поглавар видео да смо оставили тог опасног Руса, а узели доброг Србина, одобрио је рад.“

Године 1924. на погребу једне текстилне раднице, учествовао је и хор „Абрашевића“ и певао посмртни марш. Овај погреб претворио се у демонстрацију радничке класе Лесковца противу владајућег режима.

Када је Драги Цветковић, продавац радничке штампе, године 1925, прослављао 30-годишњицу радничке штампе, „Абрашевић“ је организовао забаву у његову корист, у којој је учествовала и нишка група „Абрашевића“. Овој забави био је присутан и писац комедија, металски радник Андра Костић из Београда. На забави је приказан комад „У име закона, напред!“ у коме се исмева тадашња власт.

На годишњој скупштини, 11. марта 1928. године, после извештаја о раду, који су веома позитивно оцењени, изабрана је нова управа. За председника је изабран Димитрије Костић, чешљар, за секретара Љубомир Николић — Бенић, за благајника Драгољуб Коцић, столарски радник, архивар и гардеробер Драгомир Недељковић, кројачки радник, чланови управе: Коста Стаменковић, Мара Стаменковић; надзорни одбор: Милена Митић, кројачица, Михајло Недељковић и Сава Митић.

За делегата за конгрес спортских и уметничких друштава у Београду изабран је Коста Стаменковић. Тада је друштво имало 52 редовна члана, међу којима осам жена.

Непосредно пред шестојануарску диктатуру полиција је једног дана запленила партијску архиву, а поред ње и архиву „Абрашевића“. Љубомир Николић — Бенић и Драги Недељковић, кројачки радник, у име друштва отишли су код среског начелника Симића и жалили се на поступак полиције, наводећи да се решење о забрани односи само на партијску архиву, те је срески начелник пристао да се „Абрашевићу“ врати архива. Међутим, то је било за кратко време, јер је убрзо забрањен сваки рад друштва.

Тек 1933. године друштво поново обнавља своју активност. У руководству је тада Коста Стаменковић, познати првоборац за права радничке класе, као председник, који је вршио и дужност руководиоца драмске и рецитаторске секције.

Почетком децембра 1934. године друштво је одржало своју годишњу скупштину, коју је отворио Васа Димитријевић. У име месног међуструковног одбора скупштину је поздравио Васа Иванчевић. У извештају је наглашено да је било доста тешкоћа и препрека у раду ове радничке културне организације. На скупштини је изабрана и нова управа, коју су сачињавали: Душан Нешић, Васа Димитријевић, Благоје Станковић, Деса Ранђеловић, Жика Симоновић, Драгутин Ђокић и Света Јовић. У надзорни одбор су ушли: Стеван Иванчевић, Прока Јовановић и Стојадин Ђорђевић. Изабран је и уметнички одбор, који су сачињавали: Коста Стаменковић, Душан Костадиновић, Таса Томић, Драги Стаменковић и Живко Ђорђевић.

Друштво је 1935. године имало 70 чланова. Најживљи, пак, рад отпочео је 1937. године када, доласком друга Тита на чело Партије, почиње једна од најзначајнијих епоха у нашој националној историји. То је време када у Урсове синдикате улазе чланови Партије, а самим тим и у друштво „Абрашевић“. Под утицајем КПЈ и револуционарних синдиката друштво добија у својој борбености и снази. Већ тада друштво броји око 180 чланова, а само је хорска секција имала преко стотину чланова.

Године 1938, као огранак културно-уметничког друштва „Абрашевић“ основана је дечја хорска група „Будућ-

ност“ која је била састављена углавном од деце синдикално организованих радника и службеника, а имала је око педесеторо чланова.

Вредно је напоменути да је „Абрашевић“ тада имао и сталног хоровођу, што је омогућило организованији и квалитетнији рад. Хоровођа је био Кузман Супрунов, музичар. Он је руководио хором 1937, 1938. и 1939. године.

Може се рећи да је „Абрашевић“ тада био веома масован, организационо добро срећен, а програм је био разноврстан и на уметничкој висини.

Владајући кругови бивше Југославије систематски су радили да онемогуће рад друштва „Абрашевић“ уопште па и у Лесковцу. Обавезно је било да се пре сваке представе читав програм поднесе полицији на преглед и одобрење. Често се догађало да је полиција уочи саме приредбе забрањивала приказивање комада или читавог програма. Али овакви поступци полиције нису обесхрабрили чланове друштва, већ је напротив јачао борбени и до краја истрајни дух чланова друштва.

Што је друштво „Абрашевић“ и поред толиких тешкоћа у раду могло ипак да се одржи и да са успехом дела, може да се захвали у првом реду пожртвованој борби Косте Стаменковића, народног хероја и једног од најреволуционарнијих личности радничког покрета лесковачког краја.

Значајно је и то да је на захтев управе „Абрашевића“ Банска управа у Скопљу одобрила правила друштва, која су обухватала културно-просветну делатност друштва на ширем плану. Ова правила и рад друштва одобрени су код Банске управе на дан 23. септембра 1937. године под бројем 28139.

Године 1937. и 1938. у сали хотела „Костић“ друштво је одржало два веома успела концерта са хорским песмама, рецитацијама и позоришним комадима: „Издајица“, и „На путу“ у режији Боре Димитријевића — Пикселе. Концерте су отворили и кратким говором поздравили присутне Коста Стаменковић и његова кћи Лепосава.

Нарочито је био запажен говор Косте Стаменковића на концерту „Абрашевића“ одржаном вероватно 1938. године. Он је, износећи положај радничке класе и раскринкавајући политику ондашњег режима, поред осталог рекао:

. . . „Нека се раднице и радници осталих предузећа и осталих бранша угледају на наше текстилке и текстилце, ако мисле да ублаже и поправе свој тежак положај. Нема другог излаза из ове тешке ситуације у којој се налази огромна маса радног света, већ у класно-

ДЕЧЈИ ХОР „АБРАШЕВИЋА“ 1938. ГОДИНЕ, НА СЛИЦИ СУ И КОСТА СТАМЕНКОВИЋ И ХОРОВОЂА КУЗМАН СУПРУНОВ

борбени синдикат, који се једино бори за бољи и срећнији живот. Исто тако је потребно да лесковачки пролетаријат помаже и сарађује и у нашем културном покрету, помаже нашег „Абрашевића". Нека све омладинке и омладинци, који се осећају способним било за песму, било за музику, активно сарађују у „Абрашевићу", јер је културни покрет исто толико потребан као и синдикални. Нека сваки од нас настане да наш мешовити хор буде многољудан исто онако кал што је и радничка класа масовна. Стварајмо своју културу и своју уметност, јер само свесна и културна радничка класа биће способна да брани своја права, права на бољи и човечији живот . . ."

Тадашњи режим Цветковић — Мачек забранио је децембра 1940. године рад уједињеним радничким синдикатима, па је скоро истовремено, под пов. II бр. 217. Банске управе у Скопљу од 4. јануара 1941. године, забрањен рад и уједињеној радничко-уметничкој групи „Абрашевић" у Лесковцу, а њена имовина предата режијској организацији Југорас. Тако је друштво „Абрашевић" пред сам рат престало да ради.

Одазивајући се позиву Партије, многи чланови КУД „Абрашевић" ступили су 1941. године у НОБ. Борећи се против окупатора и свих оних који су га помагали, добар број чланова „Абрашевић" дао је и своје животе за слободу. Тако је херојском смрћу погинуо народни херој и организатор радничког покрета лесковачког краја, бивши председник друштва Коста Стаменковић, народни херој Влада Ђорђевић и други истакнути чланови КУД „Абрашевић"; Благоје Николић, Бора Димитријевић Пиксла, Лепосава Стаменковић, Мара Ђорђевић Ћућулика, Јован Ђорђевић, звани Ћарушка, штампарски радник, Јован Живковић Зец (стрељан 1942.), Таса Томић, Жика Стојановић Чкаља (стрељан), Бора Миљковић (стрељан), Никола Цекић, Новица Илић — Стојановић (погинуо крајем 1941.), Добрила Момчиловић (стрељана), Ненад Јовановић — Неша, Воја Мичић, Трајка Ђермановић, Миле Васковић, Радивоје Стојковић, Жика Кодић, Мирослав Стојановић. Они су дали своје животе за нови живот, за онај живот који је желео и Коста Абрашевић, за све оне велике и светле тековине које нам је донела народна револуција, организована и вођена од СК и друга Тита.

У новим условима после ослобођења, створеним победом НОР и народне револуције, организују се и формирају многа друштва и групе за рад на културно-уметничком пољу. И у Лесковцу, као и у свим другим местима широм нове Југославије, осетила се жива активност на културно-просветном и уметничком пољу. У слободном Лесковцу почео је да струји нови друштвени и културни живот. Чула се слободна усмена и писана јавна реч. Ширила се напредна истина о животу преко уметности . . .

Већ шеснаест дана после ослобођења Лесковца, 27. октобра 1944. годи-

ХОР „АБРАШЕВИЋА" 1939. ГОДИНЕ

Краљевина Југославија
КРАЉЕВСКА БАНСКА УПРАВА
ВАРДАРСКЕ БАНОВИНЕ
Пох. II. Бр. 270
4 јануара 1941 год.
С к о п љ е

О Д Л У К А

На основу наређења Министарства унутрашњих послова Пов. I. Бр. 53921 од 30 децембра 1940 године и чл. 11 и 19 Закона о удружењима, зборовима и договорима, §§ 106-112 З.У.У. и Закона о таксама Краљевска банска управа Вардарске бановине

О Д Л У Ч У Ј Е:

Да се ~~Похххххххххххххххххххххххх~~ УЈЕДИЊЕНА РАДНИЧКА УМЕТНИЧКА ГРУПА "АБРАШЕВИЋ" У ЛЕСКОВЦУ РАСПУСТИ и са њеном имовином поступи по чл. 25 Правила исте групе ~~хххххххххххх~~, одобрених од стране ове Управе пол II. Бр. 28139 од 23 септембра 1937 год. године.

О Б Р А З Л О Ж Е Њ Е

Одлуком Министарства унутрашњих послова I. Бр. 32172 од 24 децембра 1940 године распуштен је Уједињени Раднички Синдикални Савез Југославије (У.Р.С.) и забрањен му је сваки даљи рад.

Како је ~~Ујединхххххххх~~ УЈЕДИЊЕНА РАДНИЧКА УМЕТНИЧКА ГРУПА "АБРАШЕВИЋ"-Београд група у Лесковцу којој по својим правилима припада и поменута ~~хххххххх~~, члан Уједињеног Радничког Синдикалног Савеза Југославије (У.Р.С.) који је распуштен и забрањен му сваки даљи рад, то је са ових разлога и одлучено као у диспозитиву.

Ову одлуку доставити Управи поменуте ~~хххххххх~~ групе и начелнику среза лесковачког на извршење.

Против ове одлуке има места жалби Министарству унутрашњих послова I у року од 15 петнајест дана од дана пријема. Жалба се предаје овој Управи лично или преко поште препоручено са 30 динара. таксе.

Жалбом се не одлаже извршење ове одлуке.

Одлучено у Краљевској банској управи Вардарске бановине 4 јануара 1941 год. Пох. II. Бр. 270 у Скопљу.

ЗА БАНА
ПОМОЋНИК,

Р.М.

не, формира се прва привремена управа културно-уметничког друштва „Абрашевић“ са председником Душаном Нешићем, кројачким радником, и секретарима Владом Тасићем, електричарем, и Душаном Костадиновићем, кројачем. Чланови управе били су: Сава Митић и Јосиф Јовановић, а први хоровођа био је Саша Новаковић. Ова управа приступила је одмах формирању секција тако да је рад друштва отпочео са овим својим секцијама (хорска, драмска, музичка, фолклорна, рецитаторска), на дан 9. новембра 1944. године. С обзиром да се повећавао број секција указала се потреба за проширењем управе новим члановима. Састав те нове управе био је: председник Душан Нешић, кројачки радник, потпредседник Нада Лазаревић, домаћица, секретари: Влада Тасић и Душан Костадиновић; благајници: Јосиф Јовановић и Милованка Лилић, а чланови управе: Вида Стаменковић, Сава Стојановић, Тодор Ђорђевић и Драгутин Ђокић. Надзорни одбор сачињавали су: Данило Наранџић, Дражa Станчић и Јаворка Станчић.

Друштво је почело нагло да се омасовљава и да све више развија своју културну мисију. Њему одмах приступају и почињу активно да раде, поред нових чланова, и неки преживели другови и другарице — чланови „Абрашевића“ из предратног периода.

Радмила Стојановић

Грнчарски занат у Лесковцу

Лесковац је од давнина био познат као град разних заната, од којих су се поједини све до данашњих дана одржали. Многи занати временом су изумрли, оставивши нам у наследство своје производе, који се ту и тамо, по старим градским кућама налазе и данас али су скоро ван употребе. Нагли развој индустрије, тежња ка јефтинијим и практичнијим производима, утицали су да многи занати нестају или да се нађу у фази постепеног изумирања.

Посматрајући развој занатства у Лесковцу, долазимо до сазнања да је грнчарство један од најстаријих заната, који је временом доживљавао успоне и падове, да би се ипак задржао све до данашњих дана, као ипак значајна грана привреде. То нам потврђују многобројни налази од почетка земље, који датирају из времена праисторије, преко Римљана, Византинаца, Словена, а нарочито за време Турака који су дуго година владали овим крајем. Да је грнчарски занат у време Турака био веома развијен, сведочи нам чињеница да се на своду као и зидовима старе лесковачке цркве налазе узидани многи земљани ћупови, који су служили као резонатори звука. И около Шашитпашиног сарајa, старе знамените турске грађевине, која се налазила у центру града, била је висока ограда у којој су биле узидане „неке ћупе којима су уста била окренута у башту, те су у шупљинама тих ћупа, губи сваки ма какав јасан глас.“(1)

Развој грнчарског заната, у разним временским периодима, зависно од усло ва и околности, доживљавао је своје успоне и падове. Тако се из доступне литературе сазнаје да је у времену после ослобођења од Турака, у граду активно упражњавало овај занат око 15 грнчара, што је за оно време био веома завидан број. У времену око 1890. године број грнчара се нагло повећава, тако да их је било 27.

Међутим, и поред тога што се временом град развијао и постајао многољуднији, грнчарски занат је постепено опадао. Тако је 1910. године у граду радило 24 грнчара, да би 1914. године број грнчара опао на 11. Сматра се да је узрок опадању грнчарства настао услед поремећаја у привредном развоју, који је изазван у периоду балканских ратова.(2)

За развој грнчарства у Лесковцу веома је важан период од 1924. до 1930. године. До овог времена грнчарским занатом су се бавили искључиво Лесковчани који су занат преносили са колена на колено, остављајући га у наследство својим потомцима. Међутим, од 1924. године у Лесковац се почињу да досељавају и грнчари из других крајева, а посебно из Пирота. Због тога се они и данас зову „Пироћанци“. Њиховим доласком занат у неколико доживљава преображај, битно напредује, јер су они били познати као вешти мајстори грнчарства. Један од првих грнчара Пироћанаца је Душан Јовановић, који је у „Подворцу“ имао своју радионицу у којој је радио до 1956. године. Одмах за њим у Лесковац долази још 7 пиротских грнчара, који су у новој средини оформили радионице, сазидали куће за становање и остали житељи овога града до данашњих дана. Њихови производи имали су добру прођу и били су на велико тражени како од сеоског тако и градског становништва.

Велике потребе за производима од земље који су имали веома разноврсну примену не само у домаћинствима, већ и на другим подручјима људске делатности, довеле су до видног интересовања за овај занат. Тако, Тодор Митић, најстарији грнчар — мештанин, сећа се да је у периоду од 1900. године до 1941. године у Лесковцу активно радило 15 грнчара чијих се имена и сећа. То су били: Вукашин Стојановић, Гав-

рило Димитријевић, Тодор Стојановић, Јован Цакић, Ђорђе Миленковић, Глигорије Станковић, Милан Коцић, Александар Станковић Кења, Мирко Стојановић, Михајло Стојановић Шаче, Михајло Јовановић Кулаш и други.

Брз развој индустрије после другог светског рата, знатно је утицао на даљи просперитет грнчарства. Из године у годину индустријски производи за покућство постепено искључују земљане посуде, тако да је грнчарство као занат готово сасвим запемарен. То нам потврђује и податак да данас у граду постоје само 4 грнчарске радионице у којима раде стари мајстори овог заната: Драгомир Ћирић, Вукадин Ћирић, Боривоје Јовановић Кулаш и Тихомир Ђорђевић.

Већина њих има мале радњице у граду, где нарочито пазарним даном продају своје готове производе.

ПРОЦЕС РАДА

Припрема земље. — Основна сировина која се примењује у грнчарству јесте специјална врста земље позната под именом иловача или глина. Она се налази само на појединим местима у мањим или већим количинама, одакле је и коришћена. На разним местима у околини Лесковца иловача је била различитог квалитета. Једна је црвенкасте боје, а под прстима масна, а друга нешто светлије боје и оштрија због присуства песка. И једна и друга задовољавале су по квалитету потребе грнчара, јер су се добро обликовале и на ватри нису прскале.

Лесковачки грнчари, користили су више налазишта иловаче, али се најбољег квалитета показала она која се копала на домаку града у близини села Доња Јајна. Она је била најбоља и најподеснија за обраду. Експлоатација глине са овог терена задржала се све до данашњих дана.

У разним временским периодима цена „грнчарске земље“ је стално мењана. Она се куповала „на кола“ и то се плаћао само превоз рабацији, док је земља била бесплатна. По сјећању најстаријег грнчара коштала су 5—7 гроша, зависно од величине кола. Душан Јовановић, звани Пироћанац, пак, наводи да је око 1924. године кола иловаче плаћао 10—12 динара а 1935. г. 20—25 динара. Из године у годину цена превоза се повећавала, тако да је 1954. године цена једним колима била 400—500 динара. Куповина земље за потребе грнчарства „на кола“ задржала се до данас. Данашња цена једних кола износи 600 динара.

Са сеоског атара „грнчарска земља“ довожена је и трпана у двориште грнчара, непосредно до радионице, на место које се зове калник. Он у ствари представља једну рупу правоугаоног облика, произвољних димензија зависно од капацитета радионице и имовног стања грнчара. Калник је обично дубок 1/2 метра, дужине 2 метра, а ширине 1 метар. Упоредо са развојем заната и он се донекле мењао. Доцније је био озидан са стране циглама, док се данас може наћи калник који је и бетониран.

Грнчари су земљу за своје потребе дотеривали углавном преко целе године, како им је када била потребна, а најчешће за време јесени и првих зимских дана. Користећи атмосферске таложе преко зиме, земља би добро „укиснула“, постала растреситија, без грудвица и боља за даљу прераду. Добро „укиснуту“ и разбивену земљу мајстор је распознавао по танком слоју воде који се задржавао на њеној површини.

Добро наквашену разбивену земљу је, у даљем процесу рада, узимао са калника „чирак“ (шегрт), збијао је у „груде“ и односио у радионицу. „Груде“ су биле произвољне тежине, зависно од узраста, тј. физичких способности чирака. Обично су биле тешке од 5—10 килограма.

Поменуте земље „груде“ чирак је носио у радионицу и трпао их на гомилу. Нагомилану већу количину земље је потом ударао мањем, да је „убије“ и тако начини чврстом и компактном. Овако уобличену земљу је потом „косично“. Косичење се врши једном примитивном алатком званом „коса“. Она је у ствари једно полукружно — у виду развученог српа — гвоздено сечиво које на слободним крајевима има дрвене дршке. Косичењем се земља прочишћава од свих нечистоћа, а у првом реду од каменчића, заосталих коренчића дрвета и других страних примјеса које видно утичу на квалитет производних производа. Процес косичења је вршио искључиво чирак на тај начин што сједне испред гомиле земље и објема рукама држећи косицу замахује сјечући танке слојеве земље у виду листова. Да би се земља сасвим очистила од примјеса, „косичење“ је вршено више пута. Добро искоришћена земља се познаје по томе што је под прстима „пуна“ и „мазна“.

Овако донекле прерађена земља се потом поново обликује у виду „гру-

да“ прозвољних величина. Оне се бацају на земљу која је претходно посута просејаним пијеском и чирак је дуго гази идући у круг натрашке од крајева ка средини. Када „угази“ једну груду онда ставља другу и тако редом, док сву предвиђену количину не преради. „Гажење“ се врши толико дуго док се не створи доста танка земљана „погача“ која је у пречнику могла бити 1—2 метра. Тле на коме се гази земља посуто је пијеском да се не би она залијепила за подлогу. Неки грнчари стављали су земљу на дрвени под како би је касније лакше сакупили.

Овако изгажена земља се потом жицом исече на комаде разне величине и поново гази да би се што боље прерадила. Од ње се стварају тзв. „трупци“ тежине 10—15 кг. који се складирају на одређено мјесто у радионици, обично у неки ћошак. Они представљају сасвим припремљени материјал који треба обликовати у виду разних производа. С обзиром да се сви “трупци“ не могу у току једног дана да преради у финалне производе, то се они прекривају влажном крпом, обично џаком, како се не би временом осушили.

Описани начин прераде земље није био практичан, јер је био веома тежак и напоран, а уз то одузимао је и сувише времена. Због тога је тек 1924. године грнчар Тодор Митић у својој радионици монтирао посебну машину, специјално за ову врсту посла. То је била машина за млевење земље, коју су касније набавили и други мајстори. Као таква задржала се у примјени све до данас. Увођењем ове машине процес прераде земље, а у вези са тим и грнчарство, донекле је модернизован.

Машина за млевење земље је доста једноставне конструкције. Она се састоји од дрвеног рама, који стоји на четири ногаре. На његовој горњој површини налази се браник у коме су смештена 2 гвоздена ваљка, тежине по 45 кг. Ваљци су пречника 10, а дужине 40—50 см. Испод ваљака се налазе два ножа који земљу сијеку и тиме је пречишћавају. Са једне, а негдје и са обе стране машине налази се точак са ручицом којим се ваљци покрећу, један ка другоме. Растојање између ваљака је врло мало и износи 2—3 мм. Мањи

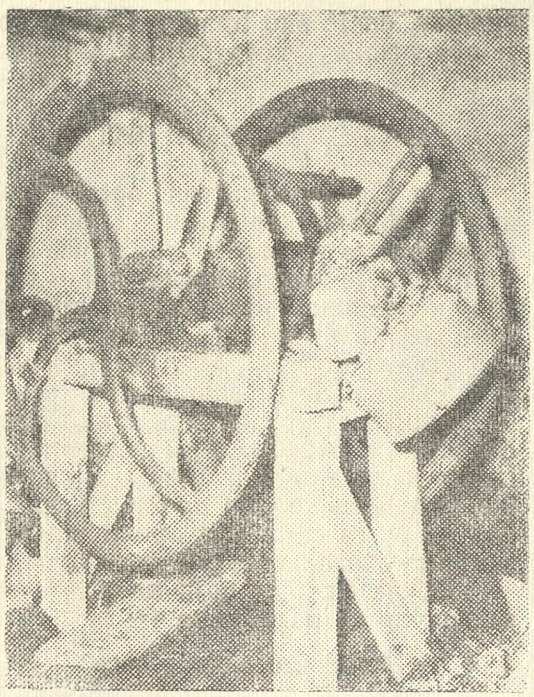

РУЧНА МАШИНА ЗА МЛЕВЕЊЕ ЗЕМЉЕ

каменчићи који се налазе у земљи, услед механичких сила бивају ситно самлевени, док већи комади остају на ваљцима и руком се одстрањују. Непрерађена земља се у машину ставља одозго, а самлевена пада на под који је посут просејаним пијеском у танком слоју.

Временом, са све већом примјеном електричне струје у занатству, проналаском електромотора, лесковачки грнчари почињу да употребљавају и машину за млевење земље на електрични погон. Први је овакву машину у своју радионицу унео 1932. год. грнчар Душан Јовановић. По његовом ка-

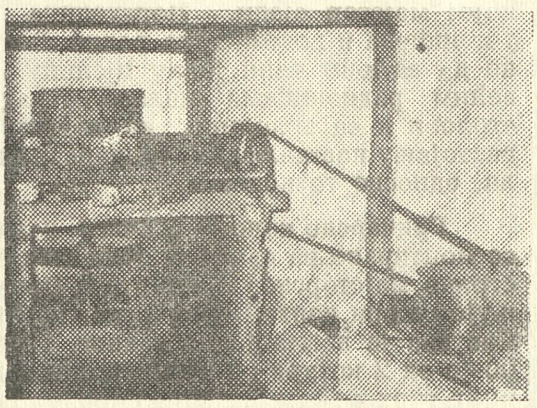

МАШИНА ЗА МЛЕВЕЊЕ ЗЕМЉЕ НА ЕЛЕКТРИЧНИ ПОГОН

зивању, он је био први у Србији који је ову машину употребљавао у грнчарству.

ГРНЧАРСКИ АЛАТ

Да бисмо схватили процес рада при добијању земљаних производа неопходно је упознати алат којим се се неопходно је упознати алат којим су се човјек временом усавршавао, проналазећи све савременија и практичнија средства, којима се служи при раду, грнчарски алат је скоро остао онакав исти, којим су се служили и најстарији грнчари. Потребно је нагласити и то да ту нема алата фабричке производње, већ је он толико прост и једноставан да су га сами грнчари и стварали и прилагођавали својим потребама.

Обавезан алат који посједује свака грнчарска радионица је:

— Радни сто, тзв. „тезга“
— Грнчарско коло или точак
— Бочило
— Јемзикало
— Шипка
— Гумица или „кољача“
— Ракља
— Будаче
— Рог
— Шарало - ћотек
— Цреп

Радни сто — „тезга“, грађен је од дрвета. Налази се обавезно поред прозора радионице, како би мајстор имао довољно природног свијетла при раду. Може бити разних димензија, зависно од величине радионице, али је у већини случајева дугачак 2 метра, а широк 60 см. На лијевој страни тезге уграђен је точак на коме се израђују земљани производи. Поред точка је постављено сједиште, „подгузлица“, на којој мајстор сједи. Подгузлица је учвршћена и повезана за радни сто тако да са њим чини једну цјелину. У већим радионицама налазе се радни столови и са неколико, на извјесном растојању постављених, грнчарских кола, односно точкова.

Грнчарско коло — „точак“, налази се монтирано на самој тезги, са лијеве стране мајсторског сједишта. Примењује се при изради грнчарског посуђа. Састава је веома једноставног. Грађено је од 2 котура од којих је доњи већи, а горњи знатно мањи. Горњи котур је у пречнику око 30 см, а доњи 60 см. Котури су дрвени, а да се не би хабали као и задирали при раду понекад су

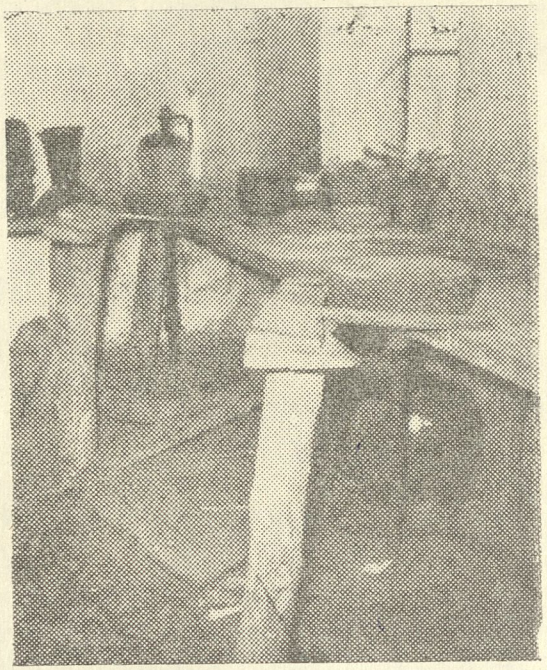

РАДНИ СТО — ТЕЗГА СА ГРНЧАРСКИМ КОЛИМА

обложени плехом. Грађени су од гврдог ораховог или храстовог дрвета да би били масивнији. Постављени су хоризонтално у висини руке и ноге човјека који сједи и међусобно су повезани вертикалном осовином „вретеном“. Вретено може бити дрвено или метално. Оно мора да пролази кроз средиште оба котура да би се избјегла ексцентричност што јако смета при раду. Точак се покреће ногом, тј. наизмјеничним ударом стопала у доњи котур.

Бочило — је веома примитивна алатка. Може бити разних димензија, зависно од величине предмета који се израђује. Грађена су од плеха или бакра. Правоугаоног су облика обично димензије 7 × 15 см. На средини има отвор овалног облика, кроз који се увлачи палац.

Бочило се употребљава за обликовање тј. „бочење“ земљаних предмета.

Сем овога, постоји и тзв. „бочило за тезгу“. Оно се зове овим именом, јер се налази забодено између дасака на самој тезги испред мајстора. Грађено је од чвршћег плеха, а служи за брисање мајсторових руку, односно за скидање „мекиша“. Приликом рада на рукама мајстора се гомила отпадак јако расквашене и мекане иловаче. То је „мекиш“. Он мајстору смета при раду те га он скида „бочилом за тезгу“. Димензије овог бочила су 10—20 см.

Јемзикало — је грађено од дрвета. Вретенастог је облика, дуж. 12—20 см. Примењује се при изради „сиска“ за тестије и ибрика.

Ус'м — је парче овчије коже, вел. 3 × 12 см. Употребљава се за „мажњење“ већ израђених предмета. Њиме се још и скида заостало блато са дршке и грла суда.

Шипка — је дрвена алатка, вретенастог облика, дуж.30—40 см а дебљине 4—5 мм. Примјењује се при уграђивању сиска на тестијама.

Гумица — „кальача“. Назива се овим именом јер у ствари представља једно парче гуме од кальаче. Облика је пете. Примењује се за мазање приликом давања завршног облика земљаним судовима, „ђувечу“, „паници“, „чанку“, итд.

Ракља или чакља — је рачвасто дрво између чијих кракова се налази разапета жица. Употребљава се за пресецање јемзика, тј. сиска на тестијама и ибричићима.

Будуче — је земљана посудица која има један продужени део на коме се налази перце од кокошке. Употребљава се за шарање земљаних судова. Неки мајстори као замјену будучету употрбљавају мали рог. Он је на врху пробушен и ту је увучено једно перце, којим се шара посуђе.

Шарало - ћотек — се састоји из два међусобно спојена дијела. У ствари, то је краћи дрвени штапић на чијем се горњем делу налази мали земљани или метални зупчасти точкић. Употребљава се за шарање тзв. „рецкастих шара“ и то обично ћупова.

Цреп — је земљани суд облика тенџере произвољне величине. Налази се на тезги до грнчарског кола и служи за држање воде која је мајстору стално потребна при раду. У њему се налази и остали алат.

ИЗРАДА ГРНЧАРСКИХ ПРОИЗВОДА

Лесковачки грнчари су своје производе израђивали у посебним просторијама које су у већини случајева зидане уз њихове куће, тако да су са њима представљале једну цјелину. То су биле приземне и мале радионице испред којих се налазило разноврсно посуђе.

Прије почетка рада у радионици, мајстор је навлачио радну кецељу. Она је била од јуте или неке друге простије материје. Везивао је око врата и око паса како би га штитила при раду од прљавштине. Радио је увијек засуканих рукава до лаката, а за вријеме љета и при изради већих ћупова радио је у мајици или прслуку. Пошто је провјерио- да ли му је сав алат при руци почињао је рад тиме, што је лагиране трупце стављао на радни сто - тезгу и прерађивао их, тј. мијесио слично домаћици када мијеси хлеб. Мијешење је зависило од чистоће иловаче. Ако је она тврђа и нечиста мијесила се дуже тј. све дотле док не постане хомогена, а под прстима масна попут масла. Од тако прерађених трупаца мајстор је потом откидао мале комадиће тзв. „гуке“. Оне су биле у виду лоптица. Њихова величина је зависила од величине предмета које ће израђивати. Овако припремљене гуке ређане су на тезгу и то са десне стране. Мајстор би спремио онолико гука колико је за дотични предмет намијенио „кабала“ норма.

Многи грнчарски производи израђивани су на специфичан начин. Овом

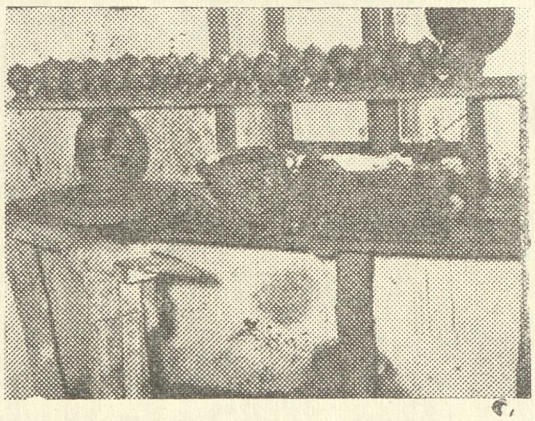

РАДНИ СТО — „ТЕЗГА СА ПРИПРЕМЉЕНИМ МАТЕРИЈАЛОМ

приликом задржаћемо се на изради само појединих грнчарских предмета, који су најкарактеристичнији, како би се донекле упознали са техником рада лесковачких грнчара.

Када су гукице припремљене у одређеном броју, мајстор сједа на “подгузлицу“, стављајући лијеву ногу на доњи точак, а десном се одупире о подношку. Затим узима једну гуку и ставља је на горњи водом овлажени точак, а лијевом ногом ритмичким ударима у почетку спорије, а затим све брже удара доњи точак и тако покреће цијело коло. При овоме мајстор држи гуку

моделирајући је тако да се она развија како у висину тако и у ширину. Када утврди да му гука иде потпуно вертикално, онда је палцем лијеве руке, уз притисак свих прстију десне руке „буши“. Бушење иде скоро 3—4 см до дна, зависно од величине суда, јер мора да се остави дно, „данце“. Када је усадио данце, онда се свим прстима лијеве руке, придржава зид, већ избушене гуке, а згрченим кажипрстом десне руке извлачи на горе и прави жељени облик. Ако је у питању израда саксије, чунка за воду или земљаних оџака, онда је ово извлачење право. Ако је пак у питању израда предмета овалног облика, као тестије, ибрика, ћупа и томе слично, онда је у почетку извлачење право пропорционално величини предмета, а да би се направио овални облик, онда мајстор врши већи притисак лијевом руком, која се налази у предмету, док десном руком са згрченим палцем, полако попушта зид суда како би добио овалан облик. Ако је потребно да се овални облик смањи, онда притисак лијеве руке слаби, а десне надјачава, тако да се предмет сужава.

Завршни тј. горњи облик предмета мајстор даје по својој жељи. Ако је у питању тестија, „клобурка“, онда је у том случају мјесто за пијење воде овалног облика и на дршци нема „сиска“. Код ове тестије вода се пије директно са отвора. Ако је у питању обична тестија, онда су њена „уста“ облика ваљка. Она је имала на дршци уграђен сисак, који је служио да се са њега пије вода. На овакав начин обрађивали су се и ибрик, ибриче и кондир. Грне, ћуп, ђувече, котлајка за воду, котлајка за јело, паница, тањир, саксија и други предмети су се лакше и једноставније израђивали.

Врло је интересантна и специфична израда дугачког ђувеча, великих ћупова, брдака за ракију, капака за печење ракије, пљоске за ракију, канти за воду и томе слично. Овом приликом задржаћемо се на изради дугачког ђувеча и ћупова за зимницу.

Дугачак ђувеч се нарочито употребљавао у Лесковцу за прављење „гра на тепсиче“. Он се израђује на следећи начин: када се гука стави на точак, онда се она „распљошти“ у виду плоче. С обзиром да је дно „ђувеча“ веће од горњег точка — то се на њега помоћу иловаче залијепи „табанче“ веће него што је точак. Површина табанчета зависила је од величине дугачког ђувеча, који се на њему израђивао. Израђено дно ђувеча жицом се одваја од табанчета и помоћу лоптице скида се на тезгу. Потом се прилази изради другог дијела ђувеча, тј. израђује се горњи елипсасти део тзв. „луб“. Он се прави овако: „гука“ се избуши и то све до дна не остављајући данце. Затим мајстор проширује својим рукама „луб“ према велични ђувеча. Када је луб обрадио, лоптицом га скида на тезгу. Потом поново ставља данце на точак и на њега меће луб, који дотјерује у елипсасти облик и залепљује га за данце. Пошто је данце округло, а луб елипсаст, с лијеве и десне стране остали су исјечци који се помоћу шипке одстрањују. Потом се тако израђени ђувеч ставља на даску и износи на сушење.

Такође је интересантна и израда великих ћупова. Поменути ћупови употребљавани су у домаћинствима за остављање зимнице. Њихова обрада је у почетку иста као и код осталих посуда, све док мајстор може лијевом руком да дохвати бок суда. Уколико суд прелази дужину његове руке, онда он наставља његову израду али му долази у припомоћ чирак. Сада се мајстор пење на тезгу, а чирак му окреће доњи точак. У овом положају мајстор наставља рад ондје гдје је стао, радећи сједећи. Друга фаза рада захтјева већу прецизност, те је брзина точка сада успорена. Ово и ради тога, јер је суд велики и услед бржег окретања постоји могућност да падне. Израђени ћуп је толико велики да га мајстор не може сам скинути са точка, већ му у томе помаже његов помоћник.

Већина грнчарских производа има земљане дршке. Оне се израђују посебно, такође на грнчарском колу и „надодају“ већ израђеним и донекле осушеним производима. Дршке појединих производа имају одређен облик и спољни изглед тако да је у том погледу постојала извјесна стандардизација. Дршке од тестија су се једним дијелом лијепиле за грлић, а другим за бок суда уз помоћ воде. Ако је на дршци потребно израдити сисак онда се поступа овако: шипком се избуши дршка и трбух тепсије, па се на шипку „надене“ сисак, затим се уз припомоћ воде „замаже“ мјесто спајања, а шипка за то вријеме остаје да би се сачувала шупљина кроз коју пролази вода.

Сушење. — Рад на грнчарском колу представљао је прву фазу израде финалних грнчарских производа. Тако израђени предмети изношени су да се мало просуше. То није било сушење у правом смислу ријечи, већ само пред-

услов, да би се доцније извршиле извјесне накнаде радње, као што је „приушавање". Овим поступком, накнадно су стављане дршке и сиске и потом је вршено њихово шарање.

Право сушење настаје тек по шарању, „извезењу", предмета. Сушење је вршено преко цијеле године. За вријеме сунчаних љетних дана, предмети су сушени напољу, користећи сунчеву топлоту. Међутим, за вријеме кишних и зимских дана оно је вршено у самој радионици и то на скелама које су биле грађене од летава, које су заковане на растојању 3,5 см. Ово је растојање било потребно како би ваздух боље циркулисао између судова и тиме убрзао процес сушења. Временом је мајстор контролисао да ли су предмети довољно суви и спремни за печење. Ова контрола вршена је на више начина. Један од начина је „гребањем" дна суда ноктом. Ако нокат задире у земљу и оставља видљив траг, значи да предмет није довољно сув. Уколико,

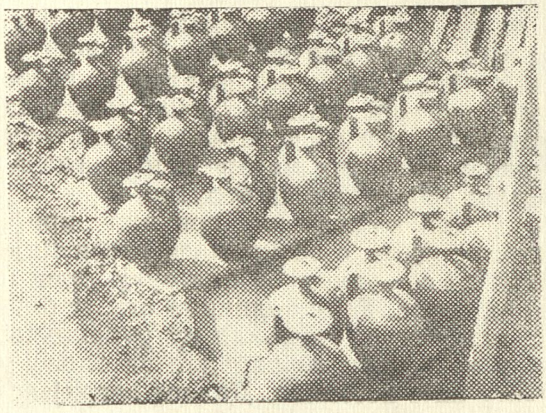

СУШЕЊЕ ГРНЧАРСКИХ ПРОИЗВОДА

пак, клизи по површини дна, остављајући непримјетну путању, знак је да је сув и да се може даље обрађивати. И по боји дна могло је лако да се утврди да ли су предмети суви или нијесу. Дно сувих предмета је свијетле боје, а они који нијесу суви тамне боје. Вријеме сушења је било различито дуго и зависило је углавном од временских прилика. За вријеме љета оно је трајало 2—3 дана, док за време прољећа и јесени 5—6 дана. Зими је сушење вршено врло споро и трајало је по 15 дана. Вријеме трајања сушења зависило је и од дебљине предмета. Предмети дебљине зидова дуже су сушени, док тањи — краће.

Шарање, „извезење" — је врло важан процес при изради грнчарских производа. Оно је вршено употребом бијеле земље „ума" и црвене земље тзв. „црвилка."

Бијелу земљу, лесковачки грнчари добављали су из околине Пирота, село Крњина, затим из околине Лознице, село Лешница, из Аранђеловца и др. места. Ову земљу су они поручивали из поменутих мјеста и дотјеривали у џаковима од 100—200 кг. Црвену земљу „црвилка" набављали су искључиво из околине Пирота, село Градашница. Спремање бијеле и црвене земље за употребу вршено је тако што би се оне одвојено у одређеној количини ставиле у ћуп и преливале водом. Ово је било тзв. „укишњење" које је трајало 3—4 часа. Када се земља добро укисне и направи као каша, онда се цједилом проциједи у ћувеч. Густина „белила" и „црвилке" дотерује се на одређену мјеру разблажењем, тј. додавањем воде и згушњавањем тј. убацивањем још извјесне количине земље. Густина боје је била од значаја при даљем процесу рада. Употребом гушће боје постојала је могућност да се она „љупи", тј. отпадне са судова послије печења.

Лесковачки грнчари примјењивали су разне шаре којима су украшавали посуђе. Те шаре су биле у виду кружића, правих и вијугавих линија концентричних кругова, тачкица, полукружића и томе сл. Било је мајстора који су појединo посуђе шарали, шарама које су имале изглед неких животињски ликова, као ћурке, пилета, итд. На посуђу су биле заступљене и шаре облика туфни, гроздова, ружица и др. Шаре су углавном зависиле од врсте судова и инспирације мајстора.

Најчешће су се шарале: тестије, тањири, панице, бардаци за ракију и саксије.

Шарање тестија вршено је на грнчарском колу помоћу белила и црвилке, која је била у „будучету". Окретањем кола окретана је и тестија, а мајстор је при том изводио жељене шаре. Шара на тестији ишла је од „дршке до дршке." Она је била у виду двеју хоризонталних концентричних линија, између којих се провлачила једна кривудава линија. Изнад ових линија, па до грлића суда тестија је украшавана разним шарама у виду полукругова, цветића, листића, животињских ликова, туфни, гроздова и др.

Сем поменутог начина шарања тестија, примењивало се и „пердашење".

Оно је вршено тако што се „кутлачом“ захвати белило десном руком, а тестија за њен грлић лијевом руком. При томе се тестија испод самог грлића полије белилом, тако да оно даје шару у облику листа. Оваквим начином шарања на тестији су се формирала зависно од количине просутог белила 3—6 листића.

Шарање тањира се вршило тако што се они полију белилом или црвилком, па онако мокри стављају се на точак и будучетом „извезу“. Али је подлога бијела, на њу се ставља 5-6 црвених водоравних линија, а ако је подлога црвена линије ће бити бијеле. Специјално за шарање тањира поред поменутих боја употребљавале су се још и „грунт“ и „зеленилка“. Грунт је црне боје. Он се добијао првобитно од ковача, јер је представљао отпадак гвожђа. До би био ситнији, а тиме и погоднији за употребу, млевен је у „ручницама“, где се млела и глеђ. Доцније се грунт куповао у трговини. Грунтом и зеленилком извођене су интересантне шаре, које су грнчарским производима давале посебну драж. Грунт и зеленилка стављају се одвојено у будуче. Изнад поменутих 5—6 линија нашараних на тањиру, будучетом се капне редом грунт, затим зеленилка, а потом белило или црвенилка. Док се још боја није осушила мајстор доњи део точка мало тресне, те се при томе капи боје разлију у вертикалном положају. Тако ради, ако хоће да добије комплекс боја. Тањири су шарани и тако што су се јавиле 3 црте грунта, затим 3 црте зеленилке и тако наизменично. Шарање може бити тако што се јављају само црне или само зелене по 3 уздужне црте. Које ће боје бити ове црте то зависи од боје подлоге предмета.

Шарање паница „каленица“ — вршено је на специфичан начин, јер се оне нијесу шарале као тањири, ма да су са њима биле сличног облика. Оне су шаране белилом, тако што су једноставно слободном руком овом бојом прскане. „Перваз“ је натапан у белило, те је ивица била обојена. Међутим, чорбалук је представљао врсту панице, шаран је тако што се изнутра полије сав бијелом, па се онда прска истовремено црвилком, зеленилком и грунтом. Прскање је вршено помоћу кашике.

Бардак за ракију шаран је тако што би се добро сасушен сав полио белилом. Када се мало просушио, тј. када је донекле упио белило, онда се ставља на грнчарско коло на коме је израђен калуп од земље величине тенџере. Потом се бардак постави на бок и врши се његово шарање, али не белилом ни црвилком, не грунтом, ни зеленилком, већ неким тврђим предметом округлог облика, најчешће металним новцем (динар). Окретањем грнчарског точка окреће се и бардак који је на њему, а новцем се гребе, а самим тим ствара се шара жељеног облика. Те шаре су биле најчешће у виду спирале са једне и друге стране бока.

ГЛЕЂОСАЊЕ. — Пошто су грнчарски предмети „извезени“ разним шарама, приступа се њиховом глеђосању. Овим поступком они добијају врло привлачну глазуру, тако да естетски љепше изгледају. Међутим, глеђосањем, суд није добијао у чврстини тј. није био чвршћи. Никада није глеђосан цео предмет, већ само поједини његови делови и то обично они који су најупадљивији. Тако је тестија глеђосана само по спољашној површини и то њен горњи део. Тањири, ћупови и панице глеђосани су са унутрашње стране, а поједини мали предмети као лончићи и бокалчићи глеђосани су цијели, сем њиховог дна.

Основна материја која се примењивала за коначно обликовање земљаног посуђа, да би оно добило сјај, била је глеђ. Она није представљала јединствену масу, која се као таква могла да примјени, већ се добијала мјешањем више различитих материја и то глеђи, разних боја и камена белутка.

Стари лесковачки грнчари прије много година, с обзиром да глеђи није било да се купи, добијали су је сами и то од олова. Веће количине старог олова или сачме, стављали су у вршњик, који су јако загрејали док се олово у њему није истопило. Даљим загријавањем истопљено олово би „прегорело“ и све би се скупило у мале грудвице које су доцније у чутурама гвозденим тучком саситњене у прах. Просејани прах представљао је оловну глеђ.

Глазура земљаног посуђа је била различита. За добијање зелене глазуре глеђ је мијешана са тувалом. „Тувал“ је бакарна згура која се добијала од казанџија или су је сами грнчари добијали жарењем бакра. Жута глазура добијана је мијешањем глеђи са кронколом, који се куповао у апотеци. Обавезно се при спремању глеђи додаје и белутак камен, како би глазура имала бољи сјај. Камен белутак лесковачки грнчари налазили су на падинама Хисара. Он се спремао тако што се прво добро испече, потом стуца у чутури, меље у ручници и просијава како би се претворио у прах. Однос глеђи и белу-

тка је био од посебне важности, тј. 2:1 (2 дијела глеђи на један део белутка). Да би и глеђ могла да се примјени било је потребно да буде у виду праха. То се постиже њеним млевењем на ручници, коју је сваки грнчар посједовао. Она се обично налазила у једном углу радионице. Имала је изглед жрвња, који је грађен од два камена точка, постављена један на други. Доњи точак је већи, имао је пречник око 65, а горњи мањи са пречником од 55 см. Они су добављани из Сејанице код Грделице, а доцније из села Дубље код Трстеника. Доњи камен је са стране имао

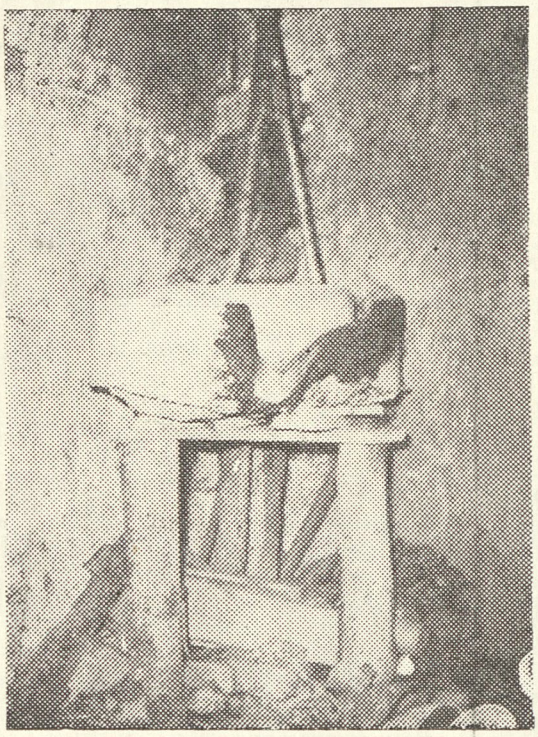

РУЧНИЦА ЗА МЛЕВЕЊЕ ГЛЕЂИ

мали браник, који је штитио да се самлевена глеђ не проспе. Горњи камен је окретан помоћу једног вертикалног дрвета које је једним крајем углављено у горњи камен, а другим крајем повезан са скелом испод таванице. На средини горњег камена се налазио исклесан отвор кружног облика, величине 8—10 см, у који се сипала глеђ. Млевење глеђи је вршено уз стално додавање воде, тако да је она самлевена кроз олук доњег камена „текла“ у земљани ћувеч. Млевење глеђи је представљало врло тежак и напоран посао који је трајао по неколико часова.

Временом је ручница на ручни погон замјењена тако што је покретана посредством електричне струје. Запрао на ручници је прикључен електромотор, који је замењивао рад људи. Овим је много олакшан и убрзан рад око млевења глеђи. Данас ручницу на електрични погон имају грнчари браћа Ћирићи, док остали и даље користе обичну ручницу.

Земљани судови су се глеђосали на различите начине. Панице, тањири, ћувечи и томе слично глеђосали су се на овај начин: мајстор их држи лијевом руком за дно, а десном их из ћувеча „плиска“ (полива) ону површину коју жели да глеђоше. Тестија, котлајка и њима слични предмети, глеђошу се тако што их мајстор држи лијевом руком за дно „копито“ а десном руком кутлачом сипа глеђ по ободу идући од једног краја дршке па надаље. При томе „дулић“, односно грлић, суда морао је да буде окренут на ниже.

ПЕЧЕЊЕ ПОСУЂА. — Преливено бојом, ишарано и глеђосано посуђе се слагало у посебним пећима „фуруне“ гдје се пекло. Фуруне су зидане од цигала и биле су различитог облика. Тако су познате фуруне: качаре, затим јајастог и дугуљастог (купастог) облика. Качаре су представљале најстарији тип фуруна. Име су добиле, јер су грађене у облику каца и горе су биле отвореде. Оне су су се налазиле напољу у непосредној близини радионице. Међутим, други тип фуруна јајастог (купастог) облика биле су покривене и налазиле су се испод крова, обично у шупи у непосредној близини радионице. Ове фуруне су при основи доста широке, а идући ка врху постепено су се сужавале и завршавале оцаком.

На једном дијелу фуруне налазио се отвор „вратло“, кроз који се улазило у фуруну да би се суђе ређало. Када је посуђе наређано, вратло се затварало и замазивало блатом, како пламен из фуруне не би излазио напоље. Испод саме фуруне налазило се ложиште изнад кога су били постављени „ћемери“ у виду свода. Они су били избрушени тако да је кроз отворе могао да пролази пламен, дим и топлота приликом печења. Ћемери су обично били на висини од око 50 см. изнад ложишта. Број отвора на њима био је произвољан. Ложење фуруне обично је вршено из неке одаје у којој су била складирана дрва. Тај простор испод фуруне звао се „чукур“.

На свакој фуруни било је постављено и „огледало“ тј. један мали отвор пречника 15—20 см. Било је пећи, које су имале и више отвора. Такву пећ посједује Боривоје Јовановић Кулаш.

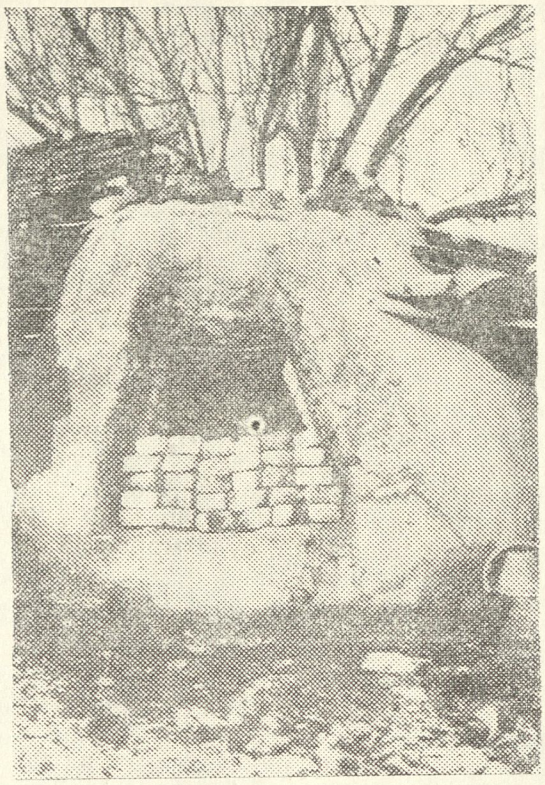

ОТВОРЕНА ФУРУНА „КАЧАРА“

ЗАТВОРЕНА ФУРУНА СА ОЏАКОМ

Кроз ове отворе мајстор је гледао како му „ватра иде“ и да ли је посуђе печено и добро „изливено“, тј. сјајно. Треба напоменути да је „огледало“ стално било затворено, а отворено је само у случају када се жели да се посуђе погледа. С обзиром да је у фуруни мрак, мајстор би прво кроз огледало убацио један упаљени угарак, који је својим пламеном осветљавао унутрашњост фуруне и наслагано посуђе. Добар мајстор је избјегавао често отварање огледала, већ је по пламену који избија из оџака могао да дозна када је печење завршено. Избијање црвеног пламена, без дима, знак је да је посуђе добро испечено. Печење посуђа траје најмање 24 часа.

Да би се посуђе добро испекло била је потребна ватра одређене температуре. Зато се ложило врло пажљиво, тако да је ватра у почетку била сасвим лагана, како посуђе које није добро осушено не би испуцало. То је тзв. „мали огањ“. Он се одр,авао све донде док се печење посуђа не заврши.

Посуђе у фуруне ређано је у редове и то најприје веће посуђе, као и оно које се пече једанпут. Први ред посуђа стављен је на „данце“ а потом су отвори постављани на доље, тј. на „уста“. Последњи ред су били „ђувечи“ и панице, које нијесу дозвољавале да пламен излази кроз оџак напоље, већ да се сва створена топлота задржи у пећи. По завршеном печењу, када се пећ охлади отвара се „вратло“ и посуђе се вади и класифицира. Добро испечено посуђе познавало се по томе што је било релативно лако и ударом одавало „танак звук“. Међу печеним предметима било је и фелеричних који су се као „шкарт“ роба одмах избацивали.

Фуруне појединих грнчара биле су разне величине, али било је и таквих које су одједном могле да приме по 100—150 разних предмета за печење.

ГРНЧАРСКИ ПРОИЗВОДИ И ЊИХОВА ПРОДАЈА

Обликовањем земље могућа је израда веома великог броја различитих предмета који су имали своју практичну намјену. С обзиром да је индустрија била слабо развијена у времену када је цвјетао грнчарски занат, то су се свуда, а посебно у домаћинствима у практичној примени налазили искључиво грнчарски производи. Они су били неопходни, тако да се није могло замислити домаћинство које их није посједовало. Из тих разлога, можемо слободно рећи, да ни један занат није био толико разноврстан у својим производима као грнчарски, те је због тога и спадао у групу „тешких заната“,

који се морао дуго да учи. Грнчарска вјештина је била наследна, прелазила је с колена на колено, тако да је у Лесковцу било чисто грнчарских породица.

На листи грнчарских производа налазе се углавном ови:

ТЕСТИЈЕ су служиле за доношење и чување воде. Њих је било неколико врста. Међусобно су се разликовале како по величини, тако и по окбилку дршки и устију. Сем тога израђиване су и мале тестије за дјецу.

ЋУПОВИ су служили за остављање зимнице, као и за чување млијека, масти, меда и томе сл. Било их је различитих по величини, почев од оних које су имале запремину од 50 литара, познатих под именом „врчве", па до малих ћупова тзв. „ћупчики". Они су били обични и глеђосани зависно од сврхе, којој су намењени. Са стране су имали дршке.

ЋУВЕЧИ су служили за спремање хране у домаћинству. Било их је двије врсте: дугачких — елиптичног облика и округлих. Они су били обавезно глеђосани и шаране разним шарама у виду концентричних кругова.

ПАНИЦЕ или како се још зову каленице, у ствари су претече данашњих тањира. Оне су округлог облика, различитих величина. Мале панице су се звале „паничик". Оне су биле обичне и глеђосане. Из њих се ручавало и у њима се чувала храна.

ИБРИЦИ су имали различиту намјену. Из њих се обично пила ракија на седељкама, а служили су и за посипање воде при умивању. Било их је различитих величина и облика.

Посебна врста ибрика били су **КОНДИРИ.** Они су примењивани за позивање гостију на свечаност у кући, као и сватова на свадбу. Том приликом ибрик је био кићен и звали су га „кићено ибриче".

ГРНЕ је био омањи суд од земље. Обично је неглеђосан. У њему се кувала житка храна. Понајвише се употребљавало за кување пасуља.

ТЕНЦЕРЕ су претече данашњих шерпи. Биле су глеђосане и обавезно су имале дршке. У њима се спремала храна те су обавезно имале и поклопац. Било их је различитих величина.

ОКАНИЦЕ су служиле за доношење вина. Вино се није посебно сипало у чаше, већ су из оканица пили сви чла нови домаћинства. Мале оканице звале су се „оканчики".

КОТЛАЈКЕ су служиле као замјена данашњих кофа. У њима се чувала вода за домаћинство и служиле су и за вађење воде из бунара. Мале котлајке „котлајчики", су се користиле за чување сира, киселог млијека и других намирница.

КАТРАНИЦЕ су служиле за чување катрана. Оне су висиле на колима.

ЋУГУМИ су земљани судови које су сељаци употребљавали за ношење млијека и воде. Било их је различитих величина од 2—10 кг. Дршке нијесу имали, те су се стављали у „бисаге" у којима су се намирнице преносиле из села у град.

ЛЕГЕН је служио за умивање. Обично је могао да захвати 3—4 литра воде. Употребљавао се за прање руку и ногу.

Сем наведених предмета, лесковачки грнчари израђивали су и мангале, чираке, зејтинлике, шуљке, разне вазне и саксије, шољице за кафу, чаше, тањире, кадионице и много других разних земљаних предмета.

Посебно мјесто у изради грнчарских предмета заузимају дјечје земљане играчке, које су у ствари представљале минијатурно земљано посуђе. Оне су раније рађене слободном руком, док се данас производе помоћу одговарајућих гипсаних калупа. Сем тога, лесковачки грнчари данас израђују минијатурне предмете који служе као сувенири. Од дечјих играчака треба поменути: свираљке у виду тестија, мале котлајке, касице у виду разних животиња, аванчиће, луткице и др.

Готове производе лесковачки грнчари су у прво вријеме продавали испред својих кућа. Робу нијесу износили свакодневно сем у случају ако су имале чираке. Иначе, пазарним даном — суботом и пре празника — када сељаци долазе у град, роба је изношена на улице и ту продавана. Доцније су куповали дућане или их узимали под најам и ту продавали своје производе. Да не би мајстор губио вријеме, у радњама су често биле њихове жене.

Највећи део својих производа грнчари су продавали на вашарима и саборима. Земљано посуђе су товарили у кола и односили га на одређено мјесто. Обичај је био да се при поласку на пут разбије тестија са водом о точак кола, како би продаја ишла „као вода". Поз-

нати сабори на којима су учествовали лесковачки грнчари су: Предејане (Горешњак), Рударе (Света Петка), Власотинце (Петковица) и Грделица (Свети Јован).

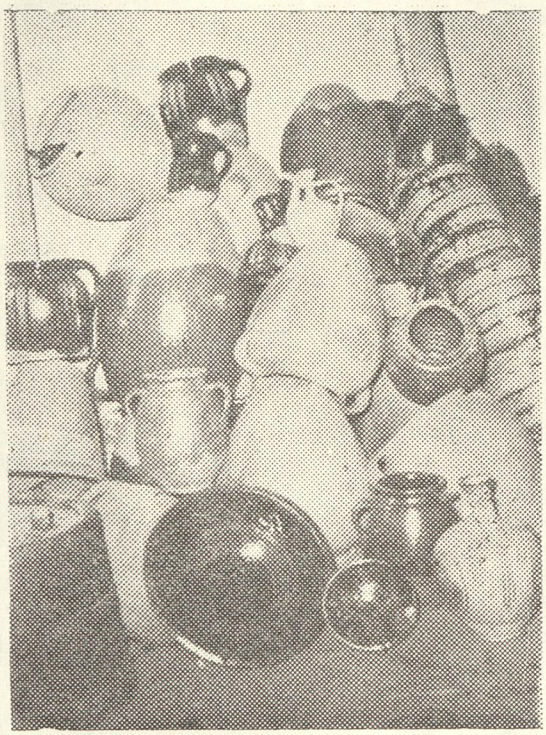

ГОТОВИ ГРНЧАРСКИ ПРОИЗВОДИ

С обзиром да у Прокупљу и Куршумлији није било грнчара, лесковачки грнчари су и тамо носили своје производе. Обичај је био да послије завршеног сабора, ако им је прођа била добра, сви грнчари приреде једну малу гозбу и весеље. У томе се огледала њихова солидарност у раду.

У прво вријеме грнчари су своје производе слободно носили ван Лесковца, али доцније, због конкуренције било им је забрањено те су морали да ваде посебне дозволе за учествовање на саборима.

Продаја земљаног посуђа и то оног јефтинијег, које су тражили сиромашнији сељаци, вршена је и трампом. Као накнада узимана је ракија, разно воће, јаја, брашно и др. Интересантно је да је земљано посуђе трампљено за воће тако што је узимано онолико воћа колико може у тај суд да стане.

Цијена грнчарских производа вријеменом се мијењала, зависно од економских услова. По сјећању једног од најстаријих лесковачких грнчара Тодора Митића, цијене земљаног посуђа до 1912. године биле су: тестија до 5 кг 30 пара, мали чанак 10 пара, грне за пасуљ 10—20 пара, ћуп од 10 кг 2—3 гроша, тенџара 1 грош, паница 20 пара, мала тестија 10 пара итд.

У времену око 1924. године цијене су знатно измијењене, тако да је паница коштала 1 динар, тестија 3—5 динара, ибрик 1 динар, паниче 1/2 динара итд.

У времену око 1940. годину цијене су биле знатно веће, тако да је мања тестија коштала око 2 динара, већа 3—5 динара, ћувеч 3—4 динара, ћуп 18—20 динара, велики ћуп 40 динара итд.

ИЗУЧАВАЊЕ ЗАНАТА — ГРНЧАРСКИ ЕСНАФ И СЛАВА

Грнчарски занат спада у ред старијих заната. Сматра се да је он један од тежих заната. Због тога је његово изучавање обавезно трајало три године. Изучавање грнчарства, као и других заната, ишло је уобичајеним редом: чирак, калфа, мајстор. Чирак је радио извјесне просте предрадње и тиме постепено изучавао занат. Он је доносио воду, косичио земљу, тјерао точак итд. Послије извјесног времена проведеног на занату, када је изучио основне елементе грнчарије, чирак је полагао калфенски испит. Као калфа, он је већ донекле сматран мајстором, јер га је он у свим приликама замјењивао у радионици. Међутим, да би могао самостално да ради био је обавезан да полаже мајсторски испит. Полагање калфеног и мајсторског испита захтевало је прије свега стручно знање, а донекле и извјесна општа знања. Да би калфа био унапређен у звање мајстора, морао је пред одређеном комисијом да изради неки „тежи“ грнчарски предмет. До 1912. године од мајстора тражено је да зна само да чита и пише, а доцније је тражено и познавање законских прописа који су се тицали занатства.

Лесковачки грнчари имали су посебно удружење — грнчарски еснаф — у који су били сви учлањени. Постојање грнчарског еснафа датира још из 1879. године што се може видјети из натписа на великом звону старе лесковачке цркве, гдје се међу осталим еснафима спомиње и грнчарски.

Грнчарска слава. — Као и све занатлије и грнчари су имали своју славу. Њихова слава је била Свети Спиридон. Он је слављен 25. децембра. Постоје више верзија зашто је св. Спири-

дон узет као грнчарски светац. По једној верзији он се мучио да направи лонац. Али како му тај посао није ишао за руком почео је да плаче. При раду неколико суза са његових очију кануло је на земљани предмет који је обрађивао и то је помогло да је боље радио. То му је дало повода да узме цријеп са водом коју ће користити при раду. Како је олакшао грнчарима рад то је узет за њиховог свеца.[1]

[1]) При обради грнчарског заната — с обзиром да писаних података о његовом развоју има веома мало, користила сам живу ријеч данашњих лесковачких грнчара. Овом приликом на добијеним подацима желим прије свега да захвалим Душану Јовановићу и његовом сину учитељу Александру Ракићу. Сем тога дугујем захвалност Тодору Митићу, Драгомиру Ћирићу, Боривоју Јовановићу Кулашу, Михајлу Стојановићу Шачету, Сотиру Цветковићу, Раду Милићу и Тихомиру Ђорђевићу.

Извјесне податке, нарочито оне које се односе на грнчарски еснаф, користила сам из Историјског архива у Лесковцу. Од расположиве литературе треба поменути (1,2):

Сергије Димитријевић: Градска привреда старог Лесковца, стр. 12, 51, 56, 57 и 60.

Видосава Николић

Исељавања Врањанаца ван матице у прошлости и данас

I

Врањско Поморавље се налази у саставу метанастазичке области моравске Србије, коју је још Јован Цвијић означио као прву од „три земље које су примиле највише досељеника".[1]) Међутим, врањско-поморавско етничко подручје, заједно са суседним јужноморавским областима, такође је давало знатан део становништва многим нашим крајевима на северу и југу од моравског етничког подручја.

Због свог специфичног природно-географског и историјско-политичког значаја, Врањско Поморавље је било до данас захваћено трима главним етапама миграционих покрета ван својих граница. Овде ћемо се на основу досада објављених и приступачних података у литератури и архивским изворима осврнути на појаву и проблем исељавања врањског становништва ван граница свог етничког подручја, које је једна од карактеристика овога краја.

О узроцима и последицама исељавања становништва ове области у даљој прошлости за сада не налазимо готово никаквих одређенијих података, осим општих обавештења о историјско-политичким приликама, које су почев од краја 14. века, па кроз цео период турске владавине, подстакле премештање скоро свег становништва на простору од Велешке клисуре на Вардару, па све до северних граница Србије, и преко њих.[2]) Поузданије, али још увек непотпуне податке о томе налазимо у писаним изворима тек од времена ратова и сеоба у 17. и 18. веку, који су захватили и овај крај Србије. Управо у том периоду извршило се пражњење овог етничког подручја услед ратних пустошења. Познате буне, ратови против Турака и, најзад, велике сеобе српског живља после неуспеха аустријске војске, повукле су собом велики број избеглог становништва са подручја Врањског Поморавља[3]). Осим избеглица, из врањске области било је доста становништва одведено у турско ропство, ван граница области и турске царевине. О овим најстаријим кретањима на подручју Врањског Поморавља налазимо врло оскудне и малобројне податке у нашој историографији и архивским изворима.[4])

Испражњено и опустошено ратовима, Врањско Поморавље је у релативном затишју од краја 17. и у првој половини 18. века постало област колонизације становништва из суседних јужних, и западних области.[5]) Са све јачим продирањем арбанашког етничког елемента у српским областима у току 18. века, наступила су знатна колебања становништва у самој врањској области, као и у суседним подручјима непосредно угроженим арбанашким продирањем.[6]) Уз то све јачи економски и политички притисак и насеље турских господара, а посебно полазак крџалија из суседних шопских зона крајем 18. и почетком 19. века, изазвали су велике буне и покрете, хајдучију и учешће врањског становништва, заједно са лесковачким, у првом и другом устанку, што је изазвало многобројна пребегавања Врањанаца и Лесковчана у ослобођене српске крајеве, који су се склањали од репресалија озлојеђених турских господара и муслиманског становништва. За време ових догађаја Врањско Поморавље је поново постало етапно миграционо подручје, кроз које се кретало становништво с југа, југозапада и истока ка северу, из Повардарја, са Косова, из Крајишта према северној Србији. Ова исељавања су се нарочито појачала после успешног завршетка другог српског устанка, у првој половини 19. века, у време ослобођења „шест нахија"

1833, и укидања спахилука „Ђулханским хатишерифом“ 1839. године.[6]) Особито је тзв. врањска буна 1842. године, подигнута против насиља врањског познатог злогласног Хусејин-паше и његових наследника.[7]) Са свргнућем Хусејин-паше, укидањем пашалука, који је смењен кајмакамлуком за све време до ослобођења 1878, прилике су се и даље погоршавале, што је изазвало нове покрете врањског становништва, све многобројнија пребегавања појединаца и породица преко српско-турске границе, у тада блиске ослобођене пограничне српске крајеве. Ова исељавања су трајала све до ослобођења Врања 1878.

Осим историјско-политичких и социјалних фактора, и економски узроци су изазвали исељавање једног дела врањског становништва ван области. Занатлије, трговци, надничари, пребегавали су у ослобођене српске области због боље зараде. Уз то су и лични, морално-психолошки узроци покретали знатан број Врањанаца на исељавање ван области (чести лични сукоби са Турцима и Арбанасима, међусобна убиства, зулуми, бегства са читлука и пребегавање у читлуке блиских јужноморавских и суседних области под Турцима, у пограничном појасу, а одатле у Србију, итд.) Сви ови узроци одредили су масовност и правце исељавања врањског становништва ка Србији, у слободне српске области, где је још било слободне, независне земље и простора за насељавање. Управо ово раздобље од краја 18. и почетком 19. века, па све до 1878. године, представља најстарију и најбурнију етапу миграционих покрета у Врањском Поморављу, као и у суседним јужноморавским областима, за коју налазимо релативно многобројне и потпуне податке у предањима, историографији, литератури и архивским изворима.

Касније две етапе миграција врањског становништва ван области матице битно се разликује од претходне етапе по својој историјско-политичкој, социјално-економској и психолошкој узрочности. Ови најновији таласи исељавања врањског становништва ван граница области у раздобљу:[1]) од ослобођења од Турака 1878. до балканског рата 1912.[2]) после првог светског рата 1912.[2]) после првог светског рата љавања Врањанаца у периоду слободног националног живота нису више имали првобитну историјско-политичку основу, већ су примили искључиво друштвено-економско обележје државног и политичког живота тог доба. За разлику од ранијих исељавања, ова новија исељавања су се одвијала у условима прве аграрне реформе после националног ослобођења. Отуда су се у основи новијих исељавања изменили и правци и интензитет миграционих кретања ван Врањског Поморавља: биле су незнатна исељавања у Србију, где је остало врло мало још слободне земље и могућности за куповину земље за сеоско исељеничко врањско становништво. Међутим, у овом погледу било је више изгледа у крајевима које су напустили Турци и Арбанаси тек после 1878. и 1912. године (у новоослобођеним јужним крајевима, у Пољаници, Јабланици, Прокупљу, Нишу, Прешеву, Горњој Морави).

После 1912/18. са ослобођењем осталих наших јужних крајева који су дотле били под Турцима, миграције врањског становништва ка југу, ван граница области, још више су се појачале због куповине и добијања напуштених турских имања.

Још од ослобођења 1878., а нарочито после балканског рата, запажа се све јаче исељавање у веће градове у Србији и јужним областима, углавном градског, занатског и трговачког, врањског становништва, због зараде, која је нагло опала после отцепљивања Врања од његовог главног економског залеђа постављањем српско-турске границе код Ристовца и Табановца (1878. године). Уклапајући се у општи капиталистички економски развитак у земљи, заједно са привредом и трговином, који се оријентишу ка северу, а не више према југу, опао је и привредни значај Врањског Поморавља као пограничне области. То је одредило и оријентисање миграција врањског градског становништва углавном према економски развијеним градовима у Србији.

После другог светског рата, у новим друштвеним и економским условима живота, врањско сеоско становништво се поново оријентише ка северним српским областима у својим исељивањима. У току спровођења социјалистичке аграрне реформе после 1948. године, Војводина, као нова зона колонизације, привукла је знатан део становника пасивног, и ратом упропашћеног Врањског Поморавља. Тако је и најновија етапа у процесу исељавања Врањанаца ван матице добила сасвим нове основе и правце кретања.

У релативно кратком временском раздобљу, за непуна два века, историј-

ско-политичке и друштвене прилике и економски услови живота у Врањском Поморављу нагло су и потресно деловале на кретање његових становника. У овим кретањима није учествовало само стално настањено становништво ове области, него и досељеничко привремено настањено становништво из јужних, западних и источних суседних крајева.

Несумњиво су најинтересантнија и најзначајнија била она масовна, интензивна исељавања Врањанаца ван области, која су била везана за један од најбурнијих периода наше националне историје новијег времена, она која су извршена од краја 18. века до ослобођења 1878. Ова исељавања су посебно значајна по томе што су умногоме изменила и формирала културни и етнички лик многих крајева Србије, који су постали области колонизације становника из јужних предела. Иако су подаци о овим старијим исељавањима врањског становништва ван матице још увек непотпуни, јер обухватају само главније области насељене Врањанцима, ипак могу да пруже целовитију слику о исељавању и колонизацији врањског становништва, него што су то у стању да прикажу подаци о исељавању Врањанаца у каснијим периодима.

II

Главне податке о исељавањима становника Врањског Поморавља у периоду до ослобођења 1878. пружају антропогеографске студије и монографије у серији Српског етнографског зборника, прво одељење, Насеља и порекло становништва, у издању Српске академије наука, а мањим делом и објављени и необјављени архивски извори. Према овим подацима, најстарије зоне насељавања становника пореклом из Врањског Поморавља биле су осам области у централној Србији: Белица, Темнић, Левач, Смедеревско Подунавље, околина Београда, Јасеница и Лепеница. Према оскудним подацима, места нешто слабије колонизације Врањанаца у то доба биле су и области Расине, Ресаве, Шумадијске Колубаре, околина Лесковца, Ниша, Прокупља и Алексинца. У односу на северне миграције, миграције Врањанаца према јужним областима ван матице биле су далеко слабије у периоду до националног ослобођења (1872). Отада су миграције Врањанаца ка југу све интензивније, и потискују северне миграције готово потпуно у годинама до балканског и првог светског рата.

Подаци којима располажемо за овај најстарији период исељавања врањског становништва, могу се сврстати у две групе: у податке који располажу потпуним обавештењима о броју породица и кућа, као и о месту насељавања Врањанаца; и податке који о томе дају неодређена обавештења, или им недостаје број домова, име породице исељеника и тачно место насељавања.

Према испитивањима порекла становништва централног српског подручја, од досељеног врањског становништва, потомака досељеника из турског периода, затечено је: у Белици[8]) укупно 636 кућа (што уједно чини 47,8% од укупног броја кућа становника пореклом из врањске области на читавом централном српском подручју у то време), са 58 родова, у 31 селу; у Темнићу[9]) 381 кућа, са 54 породице, у 17 села; у Смедеревском Подунављу и Јасеници[10]) 114 кућа, 17 породица, у 11 насеља. У овим областима уједно је констатовано и највише старих досељеника из Врањског Поморавља, из времена пре првог, и у време првог устанка у Србији. У осталим крајевима Србије било је знатно мање досељених Врањанаца: у Лепеници[11]) у 19 насеља свега 37 породица и 73 куће; у Левчу 4 насеља, 8 породица и 88 домова; у Шумадијској Колубари[12]) у 5 насеља 7 породица и 15 кућа; у Ресави у 5 насеља 6 породица и 46 кућа; у околини Београда[13]) познато је само за 7 насеља да је живело 11 родова и 24 куће потомака досељеника Врањанаца, мада их је било знатно више. За остале крајеве, Ресаву[14]) и Расину[15]) подаци су само делимични.

У турско време Врањанци су се у Србију досељавали заједно са Лесковчанима, Пољаничанима, моравско-вардарским, косовско-метохијским и другим досељеницима из јужних крајева. Запажа се да Врањанци преовладавају у Темнићу и Белици, а Лесковчани у Смедеревском Подунављу и Јасеници, Темнићу и Лепеници.[16]) Врањанци су се ретко настањивали уз Топличане и Нишлије.[17]) То управо указује на тежњу за формирањем блиских етничких оквира, сличних у матици. Сем тога, у овом раздобљу досељавања ретко се где Врањанци настањују усамљено, у мањем броју, расути далеко једни од других, већ се редовно групишу у већим породичним и родовским целинама, издвојено од других несродних ет-

ничких група. Ова тежња за издвајањем и окупљањем у веће сродничке групе чак и на туђем тлу запажа се и данас код најновијих врањских колониста у Војводини,[18]) као један од карактеристичних црта њиховог менталитета.

Непотпуне податке, са неодређеним годинама досељавања, места, порекла и без броја родова и кућа досељених Врањанаца налазимо највише за околину Београда (укупно за 14 београдских села), за Космај (2 села), Смедеревско Подунавље и Јасеницу (2 села), Пожаревачку Мораву (1 насеље), као и за већи део насеља која су у областима јужно и западно од Врањског Поморавља, нарочито за Пољаницу. Врло је вероватно да се међу овако неодређено забележених података налазе великим делом и они који се односе на врањско становништво, досељено у ове области у време пре ослобођења од Турака, нарочито пре првог и другог устанка, када су била нарочито јака и масовна досељавања становништва врањског краја у Србију.

У поређењу са исељавањем врањског становништва после ослобођења 1878, па до најновијих миграција Врањанаца, најјаче, најмасовније и најтипичније за Врањско Поморавље- биле су оне миграције које су се извршиле у турском периоду, нарочито до краја прве половине 19. века. Оне су одржавале класичне метанастазичке форме, које је одредио Ј. Цвијић за област моравске Србије и других метанастазичких подручја.[19]) Најстарији врањски досељеници долазили су као пребеглице, појединачно и са породицама, или у групама породица, највише због турских зулума и насиља у родном месту. Тако се напр. предак Трупаловића (Јевремовића) из Прањине, према породичном предању, доселио као први досељеник из врањског краја још пре првог устанка, побегавши због зулума: као измећар згрешио је био аги, који га осуди на „тридесет ђулета" (удараца камџијама са оловним куглицама"); из страха од казне пребегао је у Србију (у Белицу).[19]) Многи су пребегавали у Србију са спахилука, а касније са читлука врањских паша и бегова. У традицији породице Поповић и Станковић из београдског села Вишњице очувано је предање о претку „Станку Врањалији" који је овамо побегао од спахије из врањског краја.[20]) Нарочито су бројна пребегавања у Србију становника друмских врањских насеља (као напр. становника села Палојца, Рataја, и других села),[21] који су били изложени честим зулумима и насиљима Турака, Арбанаса и хајдука. Уз то је и кулучење у масуричким самоковима такође био један од узрока честим појединачним исељавањима чивчија околних села. Сви ови примери се односе већим делом на исељавања из ранијег времена, пре првог српског устанка.

Велики део врањских исељеника дошао је у Србију за време првог и другог устанка. О томе су очувани бројна народна предања и историјска сведочанства, особито она која су везана за Врањанце насељене у околини Београда. У роду Стојковића у селу Умци, на пример, памтило се да потичу од претка Стојка, који је у Србију дошао „када је Карађорђе пострадао на Дрини"[22]), предак породице Стојановића из Сремчице пребегао је из Буштрења у Србију „после Лаудановог времена, када су се у село враћали избегли становници".[23]) Било је доста ових најстаријих врањанских досељеника и у другим областима Србије: на пример у породици Павловића у Пајковцу се памти да воде порекло од чувеног врањског јунака и војсковође Николе Мандрде;[24]) преци породице Миљојковић из Доњег Јовца у Белици дошли су у Србију после другог устанка „у време крајине Господар Милова",[25]) одмах после другог устанка у Србију су се доселили и Магдићи и Марковићи из истог села[26]) Сва ова насељавања Врањанаца у годинама пре првог и непосредно после другог устанка имала су стихијски, неорганизовани карактер. У периоду учвршћивања државне управе и првих деценија развоја политичког и друштвеног живота ослобођене Србије после другог устанка до краја прве половине 19. века, насељавање српског становништва пребеглог из турских земаља вршено је организованије, у условима доношења посебних законских одредби о томе. [27])

Осим историјско-политичких, и економски узроци су утицали на бројна исељавања Врањанаца у слободну, и економски оснажену Србију. За разлику од осталих исељавања, ова исељавања нису имала шири, масовнији карактер. Она су се вршила појединачно. Ови досељеници, као слуге, радници, надничари и занатлије (ужари, мутавџије, дунђери, врећари „костреџије", туфегџије, и других занимања), махом су расути по свим насељима у областима колонизације у Србији. Тако је на пр.

предак породице Станисављевића, пореклом из Тибужде, дошао у Вишњицу код Београда као слуга, и касније се оженио, призетио у кућу у којој је радио, и остао;[28]) слично је било и са претком породице Андрејевић из Рипња, пореклом из Раковца, који је надничио у селу, ту се окућио и касније превео породицу из врањског краја;[29]) предак Јовановић из Јајинца, пореклом из Врања, такође је служио у селу, где се касније удомио;[30]) као дунђерин из Кошарна доселио се у Сибницу код Београда предак Станисављевића;[31]) као врећар доселио се из врањске околине у Роанду у Ресави предак Кушљевића;[32]) у ресавском селу Суботици и темнићском селу Маскаре живе потомци врањског досељеника, који се бавио тифегџијским занатом, и по коме је породица касније добила име;[33]) као туфеџије доселили су се и преци Мутавџића у Горњем Катуну, у Темнићу, Великој Дренови, и Орашју.[34]) Качаревићи из Доњег Стипља у Белици пореклом су из врањске околине.[53] Као ужари још у турско време иселили су се из Собине у Србију преци породице Ужаревића у Маскару.[36]) И породице Ужаревића у Белушићу у Левчу и Кукљину у Темнићу такође су се доселили још у турско време у Србију.[37]) Као пиљар доселио се из Врања у Пожаревац предак породице Станковић.[38])

Као ређи узроци исељавања врањских становника у Србију јављају се и природни услови: забележено је на пр. да су породице Грујић и Ђорђевић из врањског округа још у турско време пребегле у Србију због неплодности и слабе воде у родном крају.[39])

Врањанци су, исто као исељени Лесковчани, у свом најранијем кретању према Србији, ишли најчешће у групама, као веће породице и родови, или удружене несродне групе фамилија. Често се досељавао најпре само један род а за њим су се, вероватно на његов позив и поруку, досељавали остали сродници. Ређе су се досељавали усамљени појединци и породице. У подацима којима располажемо често се бележи истовремено досељавање у Србију по неколико родова из истог села (на пр. Поробићи и Здравковићи, Томићи и Спасићи, Бркићи и Дрзманци ,и многи други). Или су породице одлазиле у Србију у краћим размацима једне за другима.

У својим кретањима Врањанци, као и остали јужноморавски и вардарски досељеници, нису право ишли из области матице у област колонизације, већ су се дуже или краће време задржавали у етапним зонама. Као етапна подручја у њиховом кретању према Србији јављају се лесковачка област,[40]) крушевачка околина и још нека места моравске Србије.[41]) За врањске досељенике у Белици, Темнић се јавља као етапна зона.[42])

Такође су се са Врањанцима, као сталним становницима мештанима, досељавали и они становници који су у тој области били привремено настањени, као у етапној области, као што су били на пр. старији косовски досељеници.[43])

У току размештања досељених Врањанаца у областима и местима колонизације у Србији, родови и фамилије често су се разбијали на мање групе, насељене у ближим и даљим селима (на пр. породице Антић у Буковцу и Бивољу код Крушевца, или Станковићи у Бошњанима и у Буковцу, итд.[44]) Била су честа лутања и помештања старијих врањских досељеника са места на место, из села у село, и из области у област, тражећи повољније прилике за насељавање (боље земљиште, воду и слично).[45])

Од најстаријих досељеничких породица пореклом из врањске области неке су у време испитивања биле готово већ изумрле (као на пр. Ужаревићи у Маскарима у Темнићу)[46]) а неке су се губиле и опадале сталним расељавањима из места у место. Ретко се догађало да је нова етничка и културна средина потпуно асимиловала врањске досељенике. Они су дуго времена одржавали неке од својих етничких, психичких и језичких одлука.[47]) Забележен је само један пример да је једна осамљена врањска породица насељена у Ресави у селу Суботици у време испитивања била већ порумуњена.[48]) Судећи по дуго чуваним надимцима старијих врањских досељеника у српским крајевима, нова средина је дуго њих издвајала као странце, јер су и они сами дуго чували своје локалне етничке и етнолошке карактеристике. Бројне су старије досељеничке врањске породице које су у новој средини добиле имена по свом месту порекла (Врањанци, Рђавчани, Палојци и сл.),[49]) или по начину, узроку, времену досељавања (Поробићи, Првићи и сл.) и по начину настањивања (Бурдељци).[50]) По томе што су дошли из области врањске породице у Србији су добиле име Бугарчићи (или Бугари).[51]) Неке од старих врањских досељеничких породица задржале су традиционална имена по занимањима

која су пренели из матице а неке по личним особинама(на пр. Зајкови, Јарчеви, Цавкини и сл.)[51])

Као један од најлакших начина прилагођавања и уклапања у нову средину послужило је овим старим досељеницима Врањанцима склапање брачних веза са мештанима. Традиционалан обичај призетивања, карактеристичан за становнике Врањског Поморавља, добро је послужио најстаријим врањским досељеницима као основа за прилагођавање у новој области настањивања. Бројни су примери породица које потичу од призетених предака пореклом из врањског краја (на пр. Стојко, предак Стојковића у Умци, Ђердековци у Пањевцу, призетени родови у роду Бурдељци и сл.)[52])

Преглед распореда настањених старијих врањанских досељеника по српским областима северно од Врањског Поморавља до 1878. приказује

Табела I

Преглед породица по областима у северној Србији пореклом из врањске области досељених до 1878.

Област	место колонизације	име дос. породице	број домова — породица	место порекла
I. Белица	1. Багрдан[53])	Милићи	4 куће	околина врањска
		Ђурђевићи	6 кућа	околина врањска
		Врцићи	8 кућа	околина врањска
	2. Беочиће[54])	Томићи	10 кућа	Јелашница
		Спасићи	15 кућа	Јелашница
	3. Бресје[55])	Јовановићи — Првићи	4 куће	Јелашница
	4. Буковче[56])	Антићи — Николићи, Марковићи, Стаматовићи	14 кућа	врањска околина
		Јовановићи — Радосављевићи	10 кућа	врањска околина
		Митровићи	4 куће	врањска околина
		Слабићи	4 куће	врањска околина
		Стевановићи	1 кућа	врањска околина
	5. Бунар[57])	Станишићи	6 кућа	врањска околина
	6. Врановац[58])	Милосављевићи — Дрзмаци	15 кућа	врањска околина
		Бркићи	15 кућа	Сува Морава
		Сандићи	8 кућа	околина Врања
	7. Винорача[59])	Милићевици	10 кућа	околина Врања
	8. Деоница[60])	Тасићи — Милојевићи Милосављевићи	12 кућа	околина Врања
	9. Доњи Рачник[61])	Цековци	10 кућа	околина врањска
	10. Доњи Јовац[62])	Милојевићи	12 кућа	околина Врања
	11. Доње Стипље[63])	Качаревићи	20 кућа	околина врањска
	12. Драгоцвет[64])	Нешићи	25 кућа	околина Врања
		Туфегџићи	20 кућа	околина Врања
		Костадиновићи	15 кућа	околина Врања
		Сурлићи	25 кућа	Сурдулица
	13. Каленовац[65])	Александровићи — Јарчевићи	10 кућа	околина Врања
		Панићи	10 кућа	околина Врања
	14. Ковачевац[66])	Деспотовићи — Ракитићи	10 кућа	околина Врања

Област	место колозације	име дос. породице	број домова — породица	место порекла
	15. Коларе[67])	Ђурићи — Поробићи	20	кућа Јелашница
		Здравковићи — Ристићи	10	кућа Јелашница
		Миленковићи	7	кућа врањска околина
		Нешићи — Јеремићи	3	куће врањска околина
	16. Ланиште[68])	Антићи — Цекићи	20	кућа врањска околина
		Чавкићи	20	кућа Јелашница
		Милошевићи — Глигоријевићи — Душкићи	6	кућа врањска околина
		Мукићи	15	кућа врањска околина
		Ђердековићи	3	куће врањска околина
	17. Лоћика[69])	Радивојевићи	10	кућа Јелашница
	18. Мајур[70])	Милошевићи	5	кућа врањска околина
		Ђорђевићи	5	кућа врањска околина
		Николићи	15	кућа врањска околина
		Магдићи	5	кућа врањска околина
		Марковићи	2	куће врањска околина
	19. Милошево[71])	Миљковци	32	куће врањска околина
	20. Остриковац[72])	Николићи	8	кућа врањска околина
		Милошевићи	1	кућа врањска околина
	21. Прањина[73]) и зас. Предор	Јевремовићи — Трупаловићи	10	кућа врањска околина
	22. Ракитово[74])	Нешићи	5	кућа врањска околина
		Милетићи	3	куће врањска околина
		Стојадиновићи	3	куће врањска околина
	23. Рамново[75])	Микићи	4	куће врањска околина
	24. Рибаре[76])	Милутиновићи — Дудићи	10	кућа врањска околина
		Самарџићи	13	кућа врањска околина
	25. Сиоковац[77])	Јочковићи	2	куће врањска околина
	26. Сињи Вир[78])	Благојевићи	2	куће врањска околина
	27. Трнава[79])	Бурдељци	7	кућа врањска околина
	28. Црнча[80])	Стошићи	3	куће врањска околина
	29. Шантровац[81])	Милосављевићи, Колићи, Марцановићи	10	кућа врањска околина
	30. Шљивовачки Прњавор[82])	Пејићи	7	кућа Јелашница
		Митровићи	7	кућа Јелашница
	31. Суљковац[83])	Цвејићи — Палиштарци	10	кућа Јелашница
		Ђорђевићи — Димитријевићи	10	кућа Јелашница
		Живадиновићи	6	кућа Јелашница
		Ђорђевићи	5	кућа Јелашница
		Милетићи	29	кућа Јелашница
Свега:	31 насеље	66 породица (58 родова)	636 кућа	
II. **Темнић**	1. Бошњане[84])	Суљићи	6	кућа врањска околина
		Мирјановићи	6	кућа врањска околина
		Стаматовићи	6	кућа врањска околина
		Бугарчићи	8	кућа врањска околина

Област	место колонизације	име дос. породице	број домова — породица	место порекла
		Божанићи	8	кућа врањска околина
		Мијаиловићи	9	кућа врањска околина
	2. Велика Дренова[85])	Мутавџићи	5	кућа врањска околина
	3. Велика Крушевица[86])	Момирци	12	кућа врањска околина
		Пешићи	15	кућа врањска околина
		Ђокарићи	6	кућа врањска околина
	4. Гавез[86])	Пејићи	7	кућа врањска околина
		Степановићи	10	кућа врањска околина
	5. Горњи Катун[87])	Мутавџићи	12	кућа врањска околина
		Несторовићи	15	кућа врањска околина
	6. Доњи Крчин[88])	Милићи	12	кућа врањска околина
	7. Јасика[89])	Ужаревићи	4	куће врањска околина
		Ванићи	4	куће врањска околина
		Цекићи	5	кућа врањска околина
		Врањанци	6	кућа врањска околина
		Петрићи	1	кућа врањска околина
		Стаменковићи	1	кућа врањска околина
		Вељковићи — Рђавчани	3	куће Рђавица
		Гајићи	2	куће врањски округ
	9. Кукљин[90])	Бугарчићи	8	кућа врањски округ
		Попићи	5	кућа врањски округ
		Буквићи	14	кућа врањски округ
	10. Маскаре[91])	Ужаревићи	1	кућа Собина
		Зајковићи	2	куће Собина
		Врањанци	11	кућа врањски округ
	11. Милутовац[91])	Додићи	37	кућа Врање
	12. Обреж[92])	Саздићи	12	кућа врањски округ
		Станисављевићи	5	кућа врањски округ
	13. Пајковац[93])	Ивановићи	2	куће Собина
		Пешићи	3	куће Собина
		Павловићи	11	кућа врањски округ
		Јевтићи	1	кућа врањски округ
		Ђорђевићи	3	куће врањски округ
	14. Поточац[94])	Пејчиновићи	3	куће врањски округ
	15. Својново[95])	Пејковићи	15	кућа врањски округ
		Ракићи	5	кућа врањски округ
		Видићи	15	кућа врањски округ
		Ужарци	5	кућа врањски округ
		Перић[illegible]	7	кућа врањски округ
		Давидовићи	5	кућа врањски округ
		Манојловићи	3	куће врањски округ
		Матићи	3	куће врањски округ
	16. Тољевац[96])	Филиповићи	8	кућа врањски округ
		Нешковићи	3	куће врањски округ
		Марковићи	7	кућа врањски округ
		Савићи	4	куће врањски округ
		Јовановићи	8	кућа врањски округ
	17. Санац[97])	Пејићи	7	кућа врањски округ
		Степановићи	10	кућа врањски округ
Свега:	17 насеља	54 породице	381	кућа

Област	место колонизације	им дос. породице	број домова — породица	место порекла
III. **Смедеревско Подунавље и Јасеница**	1. Азања[98])	Никодијевићи	1 кућа	Коћура
		Петровићи	2 куће	врањски округ
		Анђелковићи	3 куће	врањски округ
		Станимировићи „Бугари“	4 куће	„од Врање“
	2. Биновце[99])	Делипрокићи	32 куће	„од Врање“
	3. Вучак[100])	Стевановићи	1 кућа	околина Ристовца
	4. Камендо[101])	Пауновићи	18 кућа	врањски округ
	5. Крњево[102])	Николићи — Бубанци	12 кућа	Несврта
	6. Лугавчина[103])	Ристићи	15 кућа	Вртогош
		Митићи	1 кућа	Врање
	7. Суводол[104])	Станковићи	1 кућа	Врање
	8. Трновча[105])	Прокићи	15 кућа	околина Врања
	9. Удовице[105]-а)	Николићи	2 куће	Врање
	10. Умчари[106])	Митићи	1 кућа	Сејаце
	11. Колари[106]-а)	Палојци	5 кућа	Палојце
		Стојановићи	1 кућа	Ратаје
		Обрадовићи	1 кућа	Ратаје
Свега:	11 насеља	17 породица	114 кућа	
IV. **Левач**	1. Белушиће[107])	Саратлићи	25 кућа	Врање
		Картавељци	20 кућа	Врање
		Павловићи	3 куће	Јабуково
		Ужаревићи	3 куће	Врање
	2. Драгово[108])	Младеновићи	9 кућа	Врање
		Нешковићи	12 кућа	Врање
	3. Калудра[109])	Марковићи		
		Ђурићи	16 кућа	Врање
	4. Сибница[110])	Курандићи	?	Врање
Свега:	4 насеља	8 породица	88 домова	
V. **Лепеница**	1. Аџибеговац[111])	Јанковићи	1 кућа	Мечковац
		Савићи	9 кућа	Мечковац
	2. Белошевац[112])	Арсићи	1 кућа	Врање
	3. Ботуње[113])	Дамњановићи	?	Врање
		Никодијевићи	1 кућа	Врање
	4. Војиновац[114])	Петковићи	1 кућа	околина Врања

Област	место колонизације	име дос. породице	број домова — породица	место порекла
	5. Грошница[115])	Ристићи	1 кућа	околина Врања
	6. Десимировац[116])	Мијаиловићи	1 кућа	околина Врања
	7. Доња Сабаната[117])	Ристићи	1 кућа	околина Врања
	8. Жировница[118])	Филиповићи	3 куће	околина Врања
	9. Кијево[119]	Стошићи	?	Кијевац
	10. Корићани[120])	Илићи	1 кућа	околина Врања
	11. Мала Пчелица[121])	Ђорђевићи	2 куће	околина Врања
	12. Маршић[121])	Вељковићи	3 куће	околина Врања
		Ђорђевићи	1 кућа	околина Врања
	13. Мечковац[122])	Мијаиловићи	22 куће	Мечковац
		Павловићи	4 куће	Мечковац
		Гајићи	1 кућа	Мечковац
		Станојевићи	3 куће	Врање
		Спирићи	2 куће	врањски округ
		Марковићи	?	Врање
		Јовановићи	2 куће	Врање
	14. Недрађица[123])	Ђорђевићи	1 кућа	околина Врања
		Мирковићи	1 кућа	околина Врања
	15. Рача Доња[124])	Радуловићи	1 кућа	Масурица
		Филиповићи	2 куће	Врање
	16. Село Баточина и Баточина[125])	Жакићи	5 кућа	Врање
		Ивановићи	3 куће	Преображење
		Митићи	1 кућа	околина Врања
		Младеновићи	2 куће	околина Врања
		Ристићи	11 кућа	околина Врања
		Крстићи	10 кућа	Мечковац
		Цветковићи	1 кућа	Врање
	17. Станови[126])	Стојковићи	2 куће	Ристовац
	18. Теверич[127])	Бајићи	?	Врање
	19. Трмбас[128])	Ђерићи	?	Врање
		Ћосићи	8 кућа	Врање
Свега	19 насеља	37 породица	73 куће	
VI. **Околина Београда**	1. Велика Мошганица[129])	Милојевићи	? кућа	„од Врање“
		Стевановићи	? кућа	„од Врање“
	2. Вишњица[130])	Поповићи	1 кућа	„од Врања“
		Станисављевићи	1 кућа	Тибужде
	3. Железник[131])	Војновићи	4 куће	„од Врање“
		Станојевићи	12 кућа	„од Врање“
	4. Жарково[132])	Голубовићи	3 куће	„од Врање“

Област	место колонизације	име дос. породице	број домова — породица	место порекла
	5. Парцани[133])	Срећковићи — Ракови	1 кућа (?)	„од Врање“
	6. Раковица[134])	Јовановић Ђорђе	1 кућа (?)	„од Врање“
	7. Ресник[135])	породица непознатог имена Миловановићи	1 кућа (?)	„од Врање“
	8. Сибница[136])	Атанковићи	1 кућа	Кошарно
	9. Умка[137])	Стојковићи	1 кућа	Моштаница
		Божићи	1 кућа	„од Врање“
	10. Сремчица[138])	Стојановићи	2 куће	„од Врање“
Свега:	10 насеља	18 породица	29 кућа	
VII. Шумадијска Колубара	1. Барајево[139])	Милошевићи	1 кућа	из Ристовца
	2. Барзиловица[140])	Жарковићи	4 куће	Власина (врањанска)
	3. Гунцати[141])	Цветковићи	6 кућа	Кршевица
	4. Лазаревац[142])	Поповићи	1 кућа	Врање
		Илићи	1 кућа	Врање
		Стефановићи	1 кућа	околина Врања
	5. Миросаљци[143])	Анђелковићи	1 кућа	Сурдулица
Свега:	5 насеља	6 породица	15 кућа	
VIII. Ресава	1. Ломница[144])	Стојановићи		
		Ранисављевићи	15 кућа	врањска околина
	2. Роанда[145])	Кушљићи — Бугарчићи	15 кућа	врањска околина
		Степановићи	5 кућа	врањска околина
	3. Стењевац[146])	Митровићи	5 кућа	врањска околина
	4. Суботица[147])	Илићи — Туфегџићи	1 кућа	врањска околина
	5. Седларе[148])	Бугарчићи	5 кућа	врањска околина
Свега:	5 насеља	6 породица	46 кућа	
IX. Расина	1. Степош[148])	Додићи	15 кућа	околина Врања

Врањски досељеници, као што се може видети из овог прегледа, чине компактне целине у Белици, Темнићу и Левчу. У осталим областима су знатно разређенији, расути и малобројнији. Као најактивнија насеља исељавања у матици јављају се Јелашница, Мечковац, и Тибужде. За остала насеља нема података.

Исељавање Врањанаца у области на југу, западу и истоку од матице у годинама пре ослобођења 1878. била су далеко мањег обима и интензитета од миграција ка северу. Ова кретања

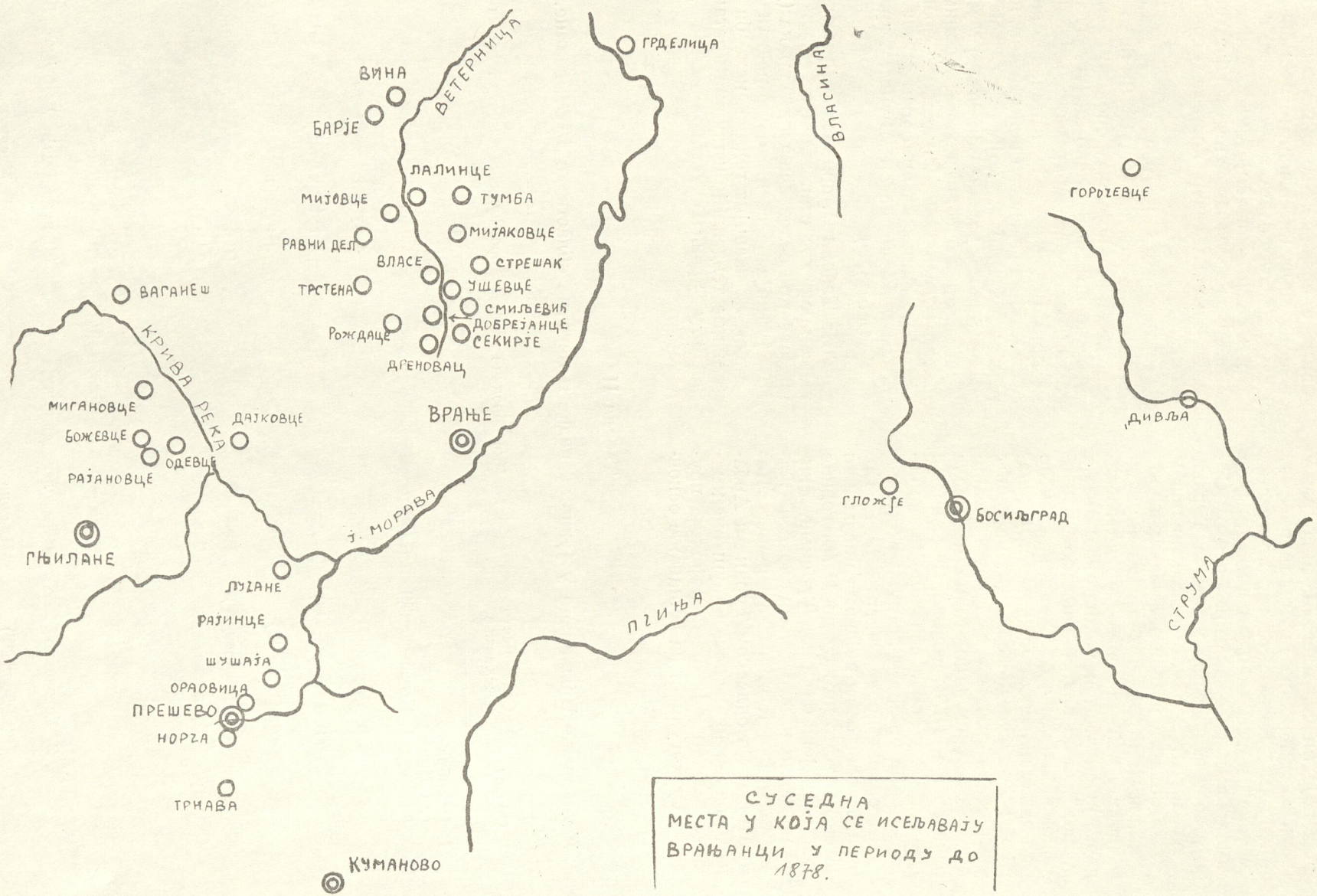

СУСЕДНА МЕСТА У КОЈА СЕ ИСЕЉАВАЈУ ВРАЊАНЦИ У ПЕРИОДУ ДО 1878.

су се ограничавала углавном на усамљена, појединачна, илегална мигрирања чивчија, становника друмских насеља, појединих одметника од турске власти, „качака“ и „бежанаца“ из масуричког самокова, или сељака пребеглих у Србију због заваде или убистава Турака и Арбанаса.[149]) Било је исељавања у јужне области и због расељавања читлука, премештања чивчија из читлука у читлук, који је вршио турски господар.[150]) Осим тога, и чешћа одсељавања „у род“, било призећивањем,било наслеђивањем имања од сродника, такође су били узрок исељавањима појединаца у јужне суседне области, најчешће у Прешево, или на запад, у Пољаницу.[151]) Тек у каснијим годинама, после ослобођења 1878. године, исељавања Врањанаца у новоослобођене јужне области биће бројна и потпуно ће потиснути северне правце миграција, ка Србији. Разлог овим појавама несумњиво је био у томе што су до 1878. године јужни крајеви били под Турцима, и нису пружали ништа боље услове за живот него што је пружало Врањско Поморавље. Са одласком Турака и Арбанаса, напротив, њихова напуштена имања и насеља у јужним крајевима пружила су могућност за решавање основних аграрних и економских проблема уопште и врањским колонистима, који су се почели интензивније исељавати и заузимати слободну земљу. У то време у Србији више није било слободне земље за насељавање, па су због тога исељавања на север постала ограничена.

Исељавање Врањанаца у јужне крајеве до ослобођења 1878. било је ограничено на најближу околину. Била су ретка кретања далеко на југ, углавном врањских сточара. Забележено је, на пр., предање да је мијачко горње село Кичинце засновао неки Кичин, пореклом од Врања, који је са стоком зимовао чак у долини Барича.[152]) У мијачким горњим селима неки топоними такође подсећају на некадашње врањске досељенике (на пр. одсек „Врање“ у селу Магорчу, извор „Врањска крста“ у Осоју).[153])

На Табели II. приказано је исељавање врањског становништва у јужне крајеве пре ослобођења од Турака (до 1878), која ће се ниже упоредити са стањем из каснијих година, како би се утврдиле тенденције и правци кретања ка југу врањског становништва до данас.

Табела II

Исељавање Врањанаца у јужне, западне и источне области до 1878. године.

Област	Село—место досељавања	Име породице	број кућа	место порекла
I. **Новобрдска Крива Река**	1. Божењевац[154])	Стрпци	11 кућа	из врањског краја
	2. Вагнеш[155])	Врањци	4 куће	из врањског краја
	3. Митановце[156])	Стрпци	1 кућа	из врањског краја
	4. Одевце[157])	Дошљаци	2 куће	из врањског краја
	5. Рајановце[158])	Ивановци	16 кућа	из врањског краја
Свега:	5 насеља	5 породица	34 куће	
II. **Крајиште**	1. Гложје[159])	Гнојничани	3 куће	Крива Феја
		Цаушовци — „Кривовејци“	2 куће	Крива Феја
	2. Горочевце[160])	Вучеделске фамилије	30 кућа	Вучји Дел Длга Лука
	3. Дивља[161])	Иљовци	?	Масурица
Свега:	3 насеља	4 породице	35 кућа	

Област	Село—место досељавања	Име породице	број кућа	место порекла
III. **Пољаница**	1. Баре[162])	Деда Ђорђини	1 кућа	Тесовиште
	2. Барје[163])	Власинци	1 кућа	Тесовиште
	3. Вина[164])	Ивановићи	1 кућа	Тесовиште
		Стојановићи — „Шопи“	1 кућа	Ново Село
	4. Власе[165])	Чарапинци	1 породица	Коћура
		Рашинци	1 породица	Рамна Река
		Стојковићи „Трчил'жинци“	1 породица	Костомлатица
		Јовиловци	1 породица	Врање
	5. Големо Село[166])	Цокавци (Деда Ђорђијинци)	?	Зарбинце
		Кржинци „Веселинци“	20 породица	Костомлатица
		Доганци	?	„из Врањско“
	6. Дреновац[167]-а)	Крстићи	1 породица	Клиновац
		Пауновићи	1 породица	Крива Феја
	7. Мијаковце[167])	Црцинци	1 породица	Кацапун
		Гмитровци	1 породица	Рдово
	8. Мијовце[168])	Целепци	20 кућа	Декутинце
		Грнчарци	7 кућа	„из Врањско“
		Веселинци и Ћосинци	?	Костомлатица
		Картавелци	3 куће	Манајле
		Тодоровци	3 куће	Гумериште
		Крстинци	1 породица	Јабуково
		Коларевн	1 породица	Брестово
		Грбинци	1 породица	Белишево
		Раљанчинци	1 породица	Белишево
	9. Рождаце[169])	„Груја Дурук“ „ајдук“	1 кућа	Масурица
	10. Секирје[170])	Кљоцарци (Стошићи)	3 куће	Рамна Река
		Лишкови „Класурци“	4 куће	Биљаница
		Шопци	5 кућа	Крива Феја
	11. Смиловић[171])	Цокинци „Зловерци“	5 кућа	Тибужде
		Баба Смиљанци	2 куће	Калиманце
		Миљковци	10 кућа	Гумериште
	12. Стрешак[172])	Ранутовчани	5 кућа	Ранутовац
	13. Трстена[173])	Стоилковићи	1 кућа	Жбевац
		Додићи	2	Д. Нерадовац
	14. Ушевце[174])	Јанковићи	4 куће	Белишево
		Цветановићи	1 кућа	Масурица
		Илијинци	10 кућа	Белишево
		Нешинци	9 кућа	Тесовиште
		Дошљаци	4 куће	Бунушевце
	15. Тумба[175])	Вучковци „Бежанци“	1 кућа	Јабуково
Свега:	15 насеља	50 породица	28 кућа	

(3 породице су без одређеног броја кућа)

За већи део јужних области, за које се само из појединачних и узгредних саопштења у литератури зна да су насељавали врањски становници још у турско време,[176]) засада не налазимо потпуније податке. Због тога се још увек не може дати тачнија представа о интензитету и периодизацији исељавања Врањанаца у области јужно од Врањског Поморавља.

Ако упоредимо имена врањских досељеничких породица у Пољаници и суседним јужним и источним областима, запажа се да су се сачувала традиционална, локална „презимена", надимци, као један од етнолошких карактеристика становника Врањског и читавог јужног Поморавља. Ово у неколико говори управо о томе да је прилагођавање досељеника Врањанаца у јужним, источним и западним суседним областима било знатно лакше него у даљим српским областима, јер су и услови живота под Турцима у тим крајевима били слични, често истоветни онима у Врањском Поморављу.

На крају треба истаћи да је међу свим старијим исељеницима из Врањског Поморавља у северним и јужним крајевима ван матице било и повратника. Засада нема података који би тачно одредили њихов број. Али, може се претпоставити, према неким случајно забележеним или на терену запаженим примерима, да су се враћали чешће појединци, него читаве породице. Међу такве породице врањских исељеника повратника могу се на пр. убројати данашњи потомци старих становника села Стубла, Српци, бројна фамилија, која данас чини једну од највећих махала у селу, а чији се предак давно, још у турско доба, вратио из Крушевца, где се био одселио због турских зулума. По томе што су раније живели у Србији, добила је касније ова породица и име.[177]) Други пример имамо и у фамилији Србљака у Првонеку, који су се такође повратили на своје огњиште из Србије још у турско време.

Сви подаци које пружају приказане табеле дају преглед стања досељеничких врањских породица у годинама непосредно пред балкански рат и после првог светског рата. Новијих резултата проучавања ове врсте засада још нема у објављеној литератури. Али, и оволико колико је данас могуће наћи података о исељавањима Врањанаца ван места матице у турско време, пре ослобођења, корисно ће послужити за упознавање и даље проучавање овог проблема.

III.

О исељавањима Врањанаца ван области у годинама после националног ослобођења 1878. године налазимо засада релативно мало и непотпуних података, који нису у стању да пруже о томе целовитију слику. Уз то и саме миграције врањског становништва ван матице у периоду после 1878. године нису више ни издалека онако великог интензитета као раније. Оне отада губе великим делом од културно-историјског, демографског и економског значаја ранијих миграција. У овом периоду миграције Врањанаца према северу, у Србију, нагло јењавају и уступају место интензивном сељакању и размештању унутар области на напуштена турска и арбанашка имања, откупљену земљу по одредбама аграрне реформе после 1878., као и исељавања усмереним ка југу и западу, према новоослобођеним крајевима, такође на напуштена непријатељска имања. Тако су традиционални правци миграција врањског становништва потпуно измењени у новим условима аграрне колонизације, која је захватила, поред осталих, и врањско становништво.[178])

Док се сеоско врањско становништво у својим кретањима држало поменутих праваца, дотле је врањско градско становништво, због опадања значаја врањских заната и трговине услед преоријентације привреде и трговине према северу, у своме кретању било зракасто расуто у развијеније занатске и трговачке центре на југу и економски већ унапређене градове северно од Врања, у Србији.

Исељавања сеоског врањског становништва, која су се јавила после 1878. (у годинама непосредно после ослобођења Врања, затим после балканског рата 1912. и првог светског рата, после 1918. године) квалитативно су нова појава и представљају организован покушај решавања аграрних и економских проблема заосталих српских подручја у оквиру државне капиталистичке аграрне политике. По томе се ове новије миграције Врањанаца ван матице битно разликују од најстаријих из турског времена, вршених стихијски, неорганизовано, по традиционалним неписаним народним законима. Нешто од ових традиционалних обележја миграција Врањанаца ван области може се уочити чак и у новијим варијантама.

Пре свега, и у новијим миграцијама после 1878. године Врањанци се исељавају углавном по традиционалним сродничким групама и држе се старинске навике компактног насељавања, збијања исељеника из истих села чак и у местима колонизације. Међутим, ограничене могућности колонизације утицале су умногоме на разбијање компактности врањских досељеничких група у новим местима и областима колонизације.

Изменили су се у својој основи и узроци исељавања Врањанаца ван матице у новом периоду. Отада се Врањанци исељавају искључиво због земље и боље зараде, а не више због туђинског притиска и насиља. Уместо традиционалних назива „дошљаци" и „бежанци" за врањске исељенике, са новим друштвеним и економским условима живота, јавио се и нов термин, „колонист", којим су се тада означавали само они који су по сили аграрног закона насељавали експроприсана непријатељска имања.

Мада не располажемо потпуним подацима о стању исељених врањских становника ван матице у годинама после 1878., ипак се и на основу непотпуних података о томе могу уочити извесни значајни проблеми ове врсте. Податке о овим новијим насељавањима Врањанаца у разним крајевима земље налазимо једним мањим делом у издањима поменуте серије „Српског етнографског зборника" и антропогеографским студијама других издања. У литератури о спровођењу аграрне реформе у годинама после 1878. и 1918. о томе налазимо углавном сродне, узгредне податке, али који ипак могу доста да употпуне ова наша излагања.

На основу поменутих извора на Табели III приказано је стање исељеничког врањског становништва ван области у годинама после 1878. Подаци се односе на прилике које су затечене у време када су вршена испитивања (углавном после 1912. и 1920. године)

Табела III.

Исељавања врањског становништва ван матице после 1878.

а) до 1912.

Област	место колонизације	Име породице	број кућа	место порекла
I. **Гружа**	1. Витановац[179])	Врањићи	1 кућа	из Врања
	2. Топлац[180])	Вељковићи	1 кућа	из Врања
	3. Белосаве[181])	Банковићи	1 кућа	из Врања
Свега:	3 насеља	3 породице	3 куће	
II. **Шумадијска Колубара**	1. Барошевац[182])	Игњатовићи	1 кућа	Власина (врањанска)
	2. Барзиловица[183])	Жарковићи	4 куће	Шапранце
Свега:	2 насеља	2 рода	5 кућа	
III. **Околина Београда**	1. Велико Село[184])	Петковић Димитрије	1 кућа	Сапранце
	2. Врчин[185])	Стојановић Величко	1 кућа	Врање
	3. Ритопек[186])	Богуновић Младен	1 кућа	врањски округ
Свега:	3 насеља	3 породице	3 куће	

Област	место колонизације	Име породице	број куће	место порекла
IV. **Пољаница**	1. Барје[187])	Павол Пешић	1 кућа	Срнећи До
		Манасије Савић	1 кућа	Белишево
		Гмитар Михајловић	1 кућа	Обличка Сена
		Пауновић	?	Собина
		Крстић Величко	1 кућа	Белановце
		Анта Митић	1 кућа	Белановце
	Уопште:	без имена	2 куће	„Виногош“
		без имена	1 кућа	„из Мораве“
	2. Добрејанце[188])	Аћимовићи	3 куће	Островица
	3. Лалинце[189]	Анта Стевановић	1 кућа	Обличка Сена
		Д. и М. Ристићи	2 куће	Кацапун
		Анта Станковић	1 кућа	Белишево
		Стојко Костић	1 кућа	Белишево
		Живко Додић	1 кућа	Белишево
		Стојко Јовић	1 кућа	Белишево
	4. Рамни Дел[190])	Здравковићи	2 куће	Крива Феја
		Новковићи	1 кућа	Куново
		Јовић Мита	1 кућа	Брестово
	5. Ушевце[190])	Крстинци	3 куће	Власина (врањ.)
		Дамњановићи	3 куће	Власина (врањ.)
Свега:	5 насеља	20 породица	27 кућа	
		(за једну породицу нема података о броју кућа)		

б) Исељавање после 1912. и 1918.

I. **Новобрдска Крива Река**	1. Дојковце [191])	Стојановићи	2 куће	Јелашница
		Вучковићи	1 кућа	Стајковце
II. **Кумановско-прешевска Црна Гора**	1. Велико Рајинце[192])	Богдановићи	1 кућа	Трница
		Савићи	1 кућа	Сејаце
		Тасићи	1 кућа	Сурдулица
		Брезовчани (Станковићи)	1 кућа	Брезовица
		Ђорђевићи	1 кућа	Владичин Хан
		Николићи	2 куће	Кршевица
		Ивковићи	1 кућа	Владичин Хан
		Стојановићи	1 кућа	Краљева Кућа
	2. Лучане[193])	Младеновићи	2 куће	Жбевац
		Трајковићи	1 кућа	Жбевац
		Анђелковићи	1 кућа	Врањска Бања
		Јовићи	1 кућа	?
	3. Мало Рајинце[194])	Дешићи „Трничани“	2 куће	Трница
		Богдановићи	2 куће	Трница
		Јаневићи	2 куће	Клиновац
		Станковићи	1 кућа	Клиновац
		Илићи	1 кућа	Богошево
		Пешићи	1 кућа	Масурица
	4. Норча[195])	Вујинци	4 куће	Житорађа
		Анђелковићи	2 куће	Љутеж
		Павловићи	1 кућа	околина Врања
		Филиповићи	1 кућа	Трејак

Обкаст	место колонизације	Име породице	број кућа	место порекла
	5. Ораховац[196])	Стојилковићи	2 куће	из Врања
		Мишићи	1 кућа	из Врања
		Стојановићи	1 кућа	Кочура
		Илићи	2 куће	Сапранце (врањ.)
	6. Трнава[197])	Урошевићи	2 куће	околина Врања
		Станковићи	1 кућа	околина Врања
		Димитријевићи	1 кућа	околина Врања
		Стаменковићи	1 кућа	околина Врања
		Марковићи	1 кућа	околина Врања
		Здравковићи	1 кућа	околина Врања
		Наумовићи	1 кућа	Сурдулица
		Јовићи	1 кућа	околина Врања
		Михајловићи	1 кућа	околина Врања
		Николићи	1 кућа	околина Врања
		Ђорђевићи	1 кућа	околина Врања
		Јовићи	1 кућа	околина Врања
		Ристићи	1 кућа	околина Врања
		Ђорђевићи	1 кућа	околина Врања
		Станковићи	2 куће	околина Врања
		Милевићи	1 кућа	околина Врања
		Динићи	1 кућа	из Сурдулице
		Давидовићи	1 кућа	околина Врања
		Стошићи	1 кућа	околина Врања
	7. Трнавска Река[198])	Нацићи	1 кућа	околина Врања
		Крстићи	1 кућа	околина Вл. Хана
	8. Сушаја[199])	Младеновићи	1 кућа	Масурица
		Ђорђевићи	2 куће	Масурица
		Николићи	1 кућа	Масурица
		Димитријевићи	3 куће	Масурица
Свега:	8 насеља	51 породица	67 домова	

Као што се види, исељавања Врањанаца у каснијим периодима, после националног ослобођења, вршила су се појединачно, не више у већим групама породица. Исељавали су се из пасивних, претежно планинских села. У годинама непосредно после ослобођења 1878. исељавања у новоослобођене крајеве нису била тако јака, јер је још било неподељене и слободне за куповину сувише непријатељске земље. У каснијим годинама, са ослобођењем нових јужних области 1912. године, пошто је било мало слободне земље у самој области, појачала су се и кретања Врањанаца ван области, тамо где се могла још купити плоднија земља.

Ове непотпуне податке о исељавању Врањанаца у новије време могао би да допуни један општи преглед исељавања врањског становништва ван области у току последњих 40—50 година. Подаци о томе, на основу којих је могао бити урађен такав преглед, не дају тачно године, односно време исељавања, а често ни тачан број и имена исељених породица. Али, и поред ових недостатака, они могу да пруже једну општу слику савремених кретања Врањанаца ван области. На Табели IV дат је општи преглед исељавања ван области становништва на читавом подручју врањске области, обухваћене географском целином као Врањска котлина.[200])

Табела IV

Новија исељавања Врањанаца ван области (од 1912—1950-тих година)

Област колонизације	место насељавања	Име породице	број кућа —породица	место порекла
I. **Грделица**[201]	1. Цеп	Деда Дејкови	1 породица	Божењевац
	2. Грделица	Видинци	1 кућа	Бунушевце
	3. Ђорђевац	Цевинци	1 кућа	Топлац
II. **Куманово**[202]	1. Куманово	Поп Ристинци	1 кућа	Жужељица
		Стојчини	2 куће	Топлац
		Сарковићи	1 кућа	Топлац
		Гаџинци	?	Г. Запско
	2. Табановце	Баба Станинци	3 породице	Старац
		Игловци	2 породице	Катун
III. **Прешево**[203]	1. Алићерце	Иљковци	1 породица	М. Русце
	2. Биљача[204]	Призеткови	1 породица	Горње Жапско
		Јован?	1 кућа —	Горње Жапско
		Савићи	1 породица	Сејаце
		Сојкини	1 породица	Кленике
		Дубаци	1 породица	Кршевица
		Шаторче	1 породица	Кршевица
		Спасићи	1 кућа	Жбевац
		Алексићи	1 кућа	Жбевац
		Козије	1 кућа	Раковац
		Питини	2 куће	В. Буштрање
		Ковачевци	1 породица	Куново
	3. Боровац[205])	Стојановци	2 куће	Клиновац
	4. Братоселце[206])	Вампирци	1 породица	Кршевица
		Дошњаци	2 породице	Трејак
		Диминци	?	Наставце
	5. Букуровце[207]	Станимировци	1 кућа	Брњаре
		Цветковићи	2 куће	Копањане
		Ристићи		
		(Королејци)	1 кућа	Буљесовце
		Томићи	1 кућа	Буљесовце
		Буљесовци	2 куће	Буљесовце
		(Поп Нешини)		
	6. Буштрање[208])	Калабенци	1 породица	Кошарно
		Тасићи	1 породица	Клиновац
		Жбевчани	3 куће	Жбевац
		Коњувци	4 куће	Српска Кућа
		Цветковићи	1 кућа	Изамно
	7. Вел. Рајинце[209])	Николићи	1 кућа	Бараљевац
		Савићи	1 породица	Сејаце
		Деда Јовинци	1 породица	Клиновац
		Вељковићи	1 породица	Клиновац
		Николићи	2 породице	Кршевица
		Тасићи	2 породице	Кршевица
		Стојановићи	1 породица	Српска Кућа
		Андоновићи	1 породица	Јелашница
		Нешићи	2 породице	Жбевац
		Митићи	1 породица	Црни Врах
		Магићи	1 породица	Масурица
		Новаковићи	1 породица	Масурица
		Станојевићи	1 породица	Масурица

Област колонизаиј	место насељавања	Име породице	број кућа —породица	место порекла
	8. Големи Дол[210])	Трајковићи	2 куће	Жбевац
		Антићи	1 кућа	Изамно
		Станојко	1 кућа	Буштрање (врањско)
		Димитрије	1 кућа	Д. Жапско
	9. Грамада[211])	Стаменковићи	1 породица	Пунушевце
	10 Жегра[212])	Ковачевци	1 породица	Куново
	11. Жујинце[213]	Стојковићи	1 кућа	Жбевац
		Буштрањци	3 куће	Буштрење
		Узунци	4 куће	Буштрење
	12. Јастребац[214])	Чергари	4 породице	Сејанце
	13. Крива Река[215])	Главчинци	2 куће	Равна Река
	14. Летевица[216])	Стефановићи	2 куће	Богошево
		Ристићи	1 кућа	Жбевац
		Станковићи	1 кућа	Брестово
		Стојковићи	1 кућа	Куново
		Бајчинци	1 кућа	Куново
		Рудинци	1 кућа	Куново
		Кукулинци	1 кућа	Куново
	15. Лучане[217])	Младеновићи	1 кућа	Жбевац
		Рашићи	1 кућа	Жбевац
		Крстићи	1 кућа	Жбевац
		Ристићи	1 кућа	Жбевац
		Карабановци	1 породица	Равна Река
	16. Мало Рајинце[218])	Станковићи	1 породица	Клиновац
		Николинци	1 породица	Кршевица
		Тодоровци	1 породица	Солачка Сена
		Илићи	1 породица	Богошево
	17. Маминце[219])	Ристинци	2 породице	Масурица
		Ђурчици	1 породица	М. Буштрање
		Николићи	2 куће	В. Русце
		Стошићи	1 кућа	В. Русце
	18. Несалце[220])	Дебонци	1 кућа	Жбевац
		Брусарци	2 породице	Г. Нерадовце
		Војисовићи	1 кућа	Средњи Дел
		Арсићи	1 кућа	Горње Требешиње
		Станимировићи	1 кућа	Горње Требешиње
		Петровићи	2 куће	Горње Требешиње
	19. Норча[221])	Филиповићи	1 породица	Трејак
	20. Ораховац[222])	Јеринци	1 породица	Богдановац
		Николинци	2 куће	Топлац
		Сарковци	1 кућа	Топлац
		Ђорђини	2 куће	Топлац
	21. Осларе[223])	Трајковићи	1 кућа	Кршевица
		Ристићи	1 кућа	Жбевац
		Голчинци	3 куће	Турија
	22. Прешево[224])	Гочобинци	2 породице	Сејаце
		Реканци	4 породице	Сејаце
		Призеткови	1 породица	Богдановац
		Целиштани	1 породица	Сејаце
		Ристинци	1 породица	М. Русце
		Чифчици	1 породица	Трејак
		Ђорђевићи	2 породице	Трејак

Област колонизације	место насељавања	Име породице	број кућа —породица	место порекла
		Деда Митини	1 кућа	Клиновац
		Веселинци	5 кућа	Клиновац
		Ђурчици	1 породица	М. Буштрање
		Главинци	3 породице	Мездраја
		Пејинци	1 породица	Трејак
		Живалци	1 породица	Трејак
		Младеновци	2 породице	Трејак
		Мицићи	1 породица	Клиновац
		Арсићи	1 породица	Жбевац
		Вучковићи	2	Мечковац
		Јовчинци	1 породица	Тесовиште
		Мишинци	?	Лева Река
		Петковићи	1 породица	Горња Отуља
		Симончини	1 породица	Равна Река
		Ђорђинци	1 породица	Равна Река
		Вељковићи	1 кућа	Д. Романовце
	23. Рељан[225])	Деда Иванови	2 куће	Јастребац
		Павловићи	1 кућа	Кошарно
		Михајлинци	3 породице	Претина
		Алексићи	1 породица	Сејаце
		Дошљаци	1 породица	Трејак
		Трајковићи	1 породица	Жбевац
		Павловићи	1 кућа	Изамно
		Димитријевићи	1 кућа	Лепчинце
		Стаменковићи	1 кућа	Вел. Буштрење
		Стојковићи	1 кућа	Вел. Буштрење
		Трајковићи	1 кућа	Г. Жапско
	24. Смољица[226]	Баба Ђуринци	1 породица	Трејак
		Призеткови	1 породица	Богдановац
		Торбешци	1 породица	Богдановац
	25. Стрезовце[227]	Стошићи	3 куће	Клиновац
	26. Трејак[228])	Баба Ђуринци	1 породица	Богдановац
	27. Трнава[229])	без имена	?	Лепчинце
		Здравковци	4 куће	Белановце
		Рићани	3 породице	Белишево
		Марковци	1 породица	Белишево
	28. Трн. Река[230])	Николинци	1 породица	М. Русце
	29. Цукарка[231])	Петровићи	1 породица	Сејаце
		Калпаци	1 породица	Св. Петка
		Величковићи	1 породица	Св. Петка
		Антини	2 породице	В. Буштрење
	30. Сушаја[232]	Младеновићи	1 кућа	Масурица
		Ђорђевићи	2 куће	Масурица
		Николићи	1 кућа	Масурица
		Димитријевићи	3 куће	Масурица
IV. Горња Морава и Изморник[233])	1. Билинце[233]	Јовинци	10 кућа	Лопардинце
	2. Велакинце[234])	без имена	?	Дуга Лука
	3. Витина[235])	Јовчини	1 породица	Вучеделце
		без имена	2 породице	Масурица
		Станковићи	1 породица	Масурица
	4. Влаштица[236])	Златановићи	2 куће	Луково
		Стефановићи	1 кућа	Луково
		Ђорђевићи	1 кућа	Луково
		Стаменковићи	1 кућа	Кијевац
		Ивковићи	1 кућа	Кијевац
		Савићи	1 кућа	Кијевац

Област колонизације	место насељавања	Име породице	број кућа —породица	место порекла
	5. Врбица[237])	Цвиликићи	1 породица	Кијевац
	6. Гиљане[238])	Јеринци	1 породица	Богдановац
		Клинчарци	?	Ново Село
	7. Гор. Рамњане[239])	Младеновићи	1 породица	Вучеделце
	8. Гошинац[240])	Станојевићи	1 кућа	ћурковица
		Стоилковићи	1 кућа	ћурковица
	9. Грмово[241])	Илићи	1 породица	Вишевце
		Ристићи	1 кућа	Стајковце
		Петровићи	2 куће	Стајковце
		Станковићи	1 кућа	Вишевце
	10. Гор. Слатина[241])	Цветковићи	1 кућа	Липовац
		без имена	10-15 породица	Црни Врх
	11. Доњи Ливоч[242])	Стојковићи	3 куће	Кршевица
		Барбурци	2 куће	Давидовце
		Цвиликари	2 куће	Битврђа
		Филиповићи	2 куће	Кијевац
		Савићи	1 кућа	Кијевац
	12. Дробеш[243])	без имена	5 породице	ћирковица
		Додићи	1 породица	Средњи Дел
		Радуловићи	1 породица	Вучеделци
	13. Ђерекаре[244])	Цаверци	1 породица	Бабина Пољана
	14. Кабаш[245])	Станимировићи	1 кућа	Вучеделце
		Стојилковићи	1 кућа	Вучеделце
		Михајловићи	2 пор.	Ђурковица
	15. Кметовац[246])	Тотинци	2 куће	Турија
	16. Коретина[247])	Терзици	1 кућа	Островица
	17. Малешево[248])	без имена	4 породице	Себе Врање
		Савићи	1 кућа	Прибој
	18. Могила[249])	Иљковци	2 породице	М. Русце
		Мерцинци	1 породица	М. Русце
	19. Пожерање[250])	Станимировић	1 кућа	Вучеделци
		Стојилковићи	1 кућа	Вучеделци
		Михајловићи	2 пор.	ћирковица
		Михајловићи	2 куће	Д. Романовце
		Марковићи	1 кућа	Д. Романовце
	20. Рубник[251])	Влаинци	2 породице	Раковац
	21. Ропочево[252])	Краљевићи	2 куће	Српска Кућа
		Дејановићи	?	Барбарушинци
		Величковићи	1 кућа	Вишевце
		Трајковићи	1 кућа	Вишевце
		Станковићи	1 кућа	Вишевце
	22. Трпезе[255])	Митић	1 кућа	Д. Романовце
		Ђурићи	1 кућа	Вучеделце
V. Пољаница[253])	1. Власе[253])	Рашинци	?	Равна Река
	2. Градња[254])	Тодоровци	3 куће	Гумериште
		Грбинци	?	Масурица
		Коларови	?	Брестово
		Крстинци	?	Г. Јабуково

Област колонизације	место насељавања	Име породице	број кућа —породица	место порекла
	3. Добрејанце[255])	Аћимовићи	3 куће	Островица
		Јаћимовићи	?	Островица
		Стојковићи	2 куће	Белановце
	4. Дреновац[256])	Слаништари	1 породица	Белишево
		Пауновци	?	Белишево
	5. Д. Тумба[257])	Сурдулица	?	Сурдулица
		Сарковци	?	Равна Река
	6. Мелово[258])	Терзинци	2 породице	Тесовиште
		Ковачевци	1 породица	Островица
	7. Секирје[259])	Шопци	5 породица	Крива Феја
		Станковићи	?	Равна Река
	8. Смиловић[260])	Миљковци	10 кућа	Гумериште
		Цокинци	5 кућа	Тибужде
	9. Трстена[261])	Батарци	1 породица	Богдановац
		Мргитинци	?	Ранутово
		Станковићи	?	Ранутово
		Ранутовчани	?	Ранутово
Уопште „у Пољаници“		Стојилковци	2 породице	Тресовиште
VI. **Крајиште и Власина**	1. Божица[263])		2 куће	Крива Феја
	2. Гложје[262])		?	Романовце
	3. Рејанци[264])		2 куће	Лева Река
	4. Рупје[265])		6 кућа	Кијевац
	5. Сипковица[266])		3 куће	Крива Феја
VII. **Горња Пчиња**	1. Бања Пољана[267]) (Нова)	Арсини	1 кућа	Луково
	2. Барбаце[268])	Луковци	9 кућа	Луково
	3. Дејанце[269])	Стојиљковићи	1 кућа	В. Русце
			6 кућа	Пунушевце
	4. Козји Дол[270])	Гогинци	4 куће	Пунушевце
		Калаинце	1 породица	Јелашница
	5. Нови Глог[271])	Албанци	?	Сувојница
	6. Ново Село[275])	Бојчинци	1 породица	Килновац
		Вукинци	12 кућа	Лева Река
		Скекини	3 куће	Лева Река
		Ковачевци	3 куће	Лева Река
		Дудинци	4 куће	Лева Река
	7. Свињиште[276])	Ристинци	20 кућа	Лукарце
		Марцанци	10 породица	Спанчевац
	8. Црвени Град[277])	Лазаровци	?	Јелашница
VIII. **Скопско Поље**	1. Зелениково[278])	Димитровски	1 кућа	Лева Река
	2. Кадино Село[279])	Страхињићи	?	Вучеделце
	3. Катлановo[280])	Калиманци	1 породица	Г. Нерадовац
	4. Таор[281])	Младеновићи	?	Вучеделце
IX. **Крива Река**	Калчинци		1 породица	Бресница
	1. Беривојце[282])	Калчинци	1 породица	Бресница
		Говедарци	1 породица	Бресница
		Љубанци	1 породица	Куново
	2. Божовац[283])	Нићковци	2 куће	Дубница
	3. Грамаће[284])	Јужарци	3 породице	Стојковце
	4. Дејковац[285])	Стојановићи	2 куће	Јелашница

Област колонизације	место насељавања	Име породице	број кућа —породица	место порекла
	5. **Кололеч**[286])	Печеновци	6 кућа	Дубница
	6. Коретина[287])	Лисинци	1 породица	Масурица
		Дејановићи	2 породице	Вишевце
		Стојићи	2 породице	Вишевце
		Станојевићи	2 породице	Вишевце
		Стошићи	2 породице	Вишевце
		Тасићи	3 породице	Вишевце
		Пауновићи	1 кућа	Стајковце
	7. Одановце[288])	Кршљинци	10 кућа	Дубница
	8. Рогачица[289])	Крстићи	3 куће	Јелашница
		Јовановићи	2 куће	Јелашница
		Станојевићи		
		Петковићи	2 куће	Стајковце
		Стојановићи	1 кућа	Стајковце
	9. Чарковац[290])	Митровци	1 породица	Бунушевце
	10. уопште у Новобрдску Криву Реку:	Антићи	1 породица	Александровац
X. **Јабланица**	1. Лебане[291])	Николинци	?	Копањане
	2. Моравци[292])	Александровци	1 породица	Белановце
	3. Равна Бања[293])	Ђорђинци	1 породица	Белановце
	4. Радевац[294])	Алендарци	1 породица	Белановце
	5. Радојевце[295])	Деда Стевановци	2 породице	Белановце
	6. Туларе[296])	Терзинци	1 породица	Островица
	7. уопште у Јабланицу[297])	Пашалици	1 породица	Бачевиште
		Вишевци	?	Наставце
	8. Околина Лебана[298])	Рашинци	4 породице	Вишевце
		без имена	10 породица	Гумериште
XI. Уопште у крајеве северно од Врањске котлине				
	1. **Алексинац и околина**[299])	Трајчини	1 породица	Трејак
		Аџици	1 породица	Д. Вртогош
		Костинци	1 породица	Бунушевце
		Без имена	2 породице	Себе Врање
		Паланчани	4-5 породица	Ћурковица
		Димитријевићи	1 породица	Средњи Дел
	2. **Лесковачки крај**[300])	Ђоринци у селу Бојнику	1 кућа	Топлац
		Љубанци	1 породица	Кршевица
		Црнинци у Д. Синковцу	2 породице	Катун
		Баткинци у Д. Синковцу	1 породица	Мечковац
		у Винарцу	5 породица	Себе Врање
		Кривофејци	?	Крива Феја
		Цикарци (Игриште)	2 породице	Белановце
		Воденичарци	4 породице	Александровац
		Албанци	?	Ћурковица
		Ковачевци	10 породица	Купининце
		непознатог имена	1 породица	Островица
		непознатог имена	?	Сурдул
		Ђорђинци (Вина)	1 породица	Белановце

Област конолизације	место насељавања	Име породице	број кућа —породица	место порекла
		Пунушевчани	10 породица	Средњи Дел
		Мијаилинци	2 породице	Солачка Сена
		Александровци	1 породица	Белановце
		Момировци	3 породице	Солачка Сена
		Зловерци	4 куће	Рђавица
		Бранковчани	2 породице	Белишево
		Јужарци	1 породица	Стајковце
		Црногорци	1 породица	Белишево
		Велковци	1 породица	Равна Река
		Деда Димитрићи	1 породица	Рђавица
		Гарванчани	1 породица	Бујковац
		Букарци у Липовици	1 породица	Рђавица
		Булумаци у Липовици	1 породица	Рђавица
		Лаорци у Боринцу	?	Г. Романовце
		Кадинци у Радовљу	1 породица	Г. Романовце
		Црниловићи у Власотинцу	?	Кијевац
		Качарци	?	Изамно
3. **У осталим крајевима и местима Србије и Македоније**[301]				
		Дудинци у околини Београда		
		Митровци	?	Кршевица
		Папуџици у околини Смедерева и у Смедереву	1 породица	Содерце
		Цингини Смедерево	1 кућа	Бунушевце
		Магданчики „у Србији“	?	Д. Шапранце
		Китарци „у Србији“	1 кућа	Топлац
		Љубанци „у Метохији“	1 породица	Куново
		Марковци у Пожаревцу	1 породица	из Собине
		Пејинци у Неготину	1 породица	из Трејака
		Гужванци у Зајечару	1 породица	из Д. Врања
		Поповићи у Раброву	1 породица	из Јелашнице
		Папуџићи у Петровцу (Млава)	1 кућа	из Д. Шапранца
		Мацурци у Звижду	2 породице	из Г. Ристовца
		Цветковци у Штипу	1 кућа	из Собине
		Ковачевци у Т. Велесу	1 породица	из Островице
		Дуланци у Струмици	1 породица	из Кунова
		Папуџици у Петровцу (Млава) Д. Шапранце	1 породица	Јелашница
4. **У градовима Србије**[302])	1. у Београду		— исељено	46 породица
	2. у Нишу		— исељено	9 породица
	3. у Параћину		— исељено	4 породице
	4. у Алексинцу		— исељене	2 породице
	5. у Ћуприји		— исељене	2 породице
	6. у Лесковцу		— исељене	22 породице
	7. у Скопљу		— исељено	12 породица
	8. у Краљеву		— исељена	1 породица
	9. у Смедереву		— исељене	3 породице
	10. у Крагујевцу		— исељене	2 породице
	11. у Светозареву		— исељена	1 породица

Као што се из овог прегледа види, у годинама после националног ослобођења вршена су већином појединачна исељавања, док су исељавања већих група породица представљала изузетке и била заступљена углавном у планинским селима. Највећи број исељавања био је у тим годинама везан за аграрну реформу, насељавање опустелих бивших арбанашких насеља и откупљивање бивших турских имања у Србији. Поред ових, запажа се такође интензивније кретање Врањанаца према већим градским центрима.

IV.

Последњу етапу у исељавањима Врањанаца ван области представља њихова колонизација Војводине, предузе-

та организовано од стране народних власти и спровођена по одредбама социјалистичке аграрне реформе. Исељавања Врањанаца у Војводину захватила су знатан број становништва. Врањанци колонисти настањују данас нека насеља у Бачкој и Банату, од којих су значајнија Каравуково, Книћанин и, делом, село Рероње. У осталим насељима Војводине насељени Врањанци не чине тако компактне групе као у наведеним. У војвођанским насељима Врањанци су настањени на имањима одбеглих непријатељских породица.

Тако је у процесу миграција врањског становништва ван матице наступила нова етапа, која се од самог почетка битно разликује од свих ранијих миграција ове врсте. Узроци и услови исељавања Врањанаца ван матице у наше време искључиво су везани за привредно-економски преображај земље. У новој области колонизације Врањанци су се усмерили ка побољшавању животних услова укључивањем у савременији, развијенији начин пољопривредне производње, и ка вођењу пољопривредног домаћинства на новим економским и друштвеним основама, потпуно различитим од оних у родном крају. Отуда и најновије миграције Врањанаца ван матице, усмерене ка областима са економским и културним стандардом далеко вишим од онога у матици, значе квалитативно нешто сасвим ново у процесу кретања врањског становништва.
новим економским и друштвеним основама, потпуно различитим од оних у родном крају. Отуда и најновије миграције Врањанаца ван матице, усмерене ка областима са економским и културним стандардом далеко вишим од онога у матици, значе квалитативно неште сасвим ново у процесу кретања врањског становништва.

У оквиру савремене литературе о послератним исељавањима и колонизацији становништва пасивних подручја наше земље ван области њиховог становање, обраћена је једним делом пажња и на врањске колонисте. Обраћена је пажња на услове исељавања, начин колонизације и последице прилагођавања новом тлу и новој друштвеној и економској средини појединих исељеника, па делом и врањских.[303]) На основу ове литературе овде ћемо приказати број и распоред, као и порекло насељених Врањанаца у три војвођанска насеља у времену од краја 1945. године па до педесетих година.

У Каравукову су врањски досељеници настањени у већој компактнијој групи. Укупно је 281 род са 514 домова Врањанаца био настањен у Каравукову у време вршених проучавања колонистичких насеља у Војводини. Највише је било досељено Врањанаца из Криве Феје (25 родова са 52 домаћинства) и Бабине Пољане (17 родова са 52 домаћинства), затим из Старе Брезовице (12 родова са 19 домаћинстава). Из осталих села било је појединачних досељавања или у мањим групама (две до три куће, или 5 до 10 родова).[304]) Као што подаци показују, карактеристично је да су се и у последњем већем емиграционом таласу Врањанаца ван матице и даље већином држали традиционалних сродничких оквира, насељавајући се у већим сродничким групама. Ово се нарочито запажа код досељеника из заосталијих, економски пасивнијих планинских села, у којима су се најдуже и очувале традиционалне навике и обичаји.

У селу Дерноју, напротив, има најмање врањских досељеника (само 2 рода са 6 домаћинстава)[305]) Бројнију, компактнију групу чине врањски досељеници још и у насељу Книћанину,[306]) где су настањени углавном са Босанцима. У овом селу има највише досељеника из села са подручја бивше врањске комуне (врањског среза), док их је знатно мање из других села. У Книћанину је 1960. године затечено укупно 59 домаћинстава врањских досељеника из бивше врањске комуне, који су били распоређени групно по улицама, готово издвојени од других досељеника. Највише их је и овде било из Старе Бабине Пољане (14 домаћинстава).

Мада су у новој области колонизације измешани са бројним досељеницима из разних крајева наше земље, Врањанци су до данас сачували своју традиционалну тежњу за груписањем само уз оне етничке групе које су им ближе по култури и менталитету (као на пр. уз Лесковчане, из јужних наших крајева, Топличане и сл.)

Најновија исељавања Врањанаца у Војводину представљају нов јак талас етничких кретања и процеса прилагођавања у новим условима живота, у сасвим новој средини, потпуно различитој од свих досадашњих области колонизације врањског становништва.

Осим колонизације у Војводини, савремени индустријски развијени центри у земљи привукли су један део и врањског сеоског и градског становништва. На жалост још увек немамо у литератури објављених података о бројном стању и пореклу запосленог рад-

гништва у индустрији по областима, да бисмо могли да констатујемо квалитет и квантитет учешћа врањског становништва у индустрији ван области матице.

Неки од најновијих врањских досељеника у Војводини враћали су се натраг у матицу, нарочито у првим годинама привикавања новом начину живота и рада. О узроцима враћања, као и о њиховим последицама не само код врањског, него и код осталог досељеничког становништва у Војводини, налазимо детаљније податке у раније наведеној литератури, па их овде не треба посебно наводити.[307])

V.

Циљ овог прилога био је да се макар и на основу непотпуних, али релативно бројних података, сагледају бар основне контуре кретања становништва изван једне области, која је карактеристично метанастазичко подручје, какав је случај управо Врањско Поморавље. Подаци, до којих се могло доћи у литератури, приказују стање врањских досељеника у Србији углавном у тренутку вршених испитивања на терену. А то у овом случају значи углавном период од почетка па до треће деценије нашега века. Управо у време када су кретања Врањанаца ван матице била још увек знатна. За најновији талас исељавања врањског становништва у Војводину и ка индустријским центрима засада налазимо релативно мало података. Још увек не располажемо потпуним обавештењима о исељавању Врањанаца ван области, како у прошлости, тако и данас. Због тога ће ова излагања добро доћи углавном за општу оријентацију о сазнавањима тенденција кретања врањског становништва ван матичног подручја, које несумњиво има посебан значај у нашем историјском, културном и економском развитку. За формирање етничког и културног лика једног подручја, какво је Врањско Поморавље, исељавања имају исто толико велики значај, као и досељавања становништва у област. Исељавање ван области матице и досељавање, настањивање у зони колонизације, има посебно велики значај за општи етнички и културни развитак, како досељеника, тако и становништва у области колонизације. Јужноморавско етничко подручје, а посебно Врањско Поморавље, може да послужи као јединствен пример кретања становништва у једној изразито метанастазичкој зони наше земље. А тиме уједно и као пример и основа за проучавање свих етнолошких и културних процеса који се врше на оваквим специфичним подручјима. Али, питање међусобних утицаја, начина прилагођавања новим етничким, економским и друштвеним срединама становништва досељеног ван матице, па међу њима и врањског представља посебну тему, која излази из оквира овог чланка.

НАПОМЕНЕ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ј. Цвијић, Метанастазичка кретања. Њихови узроци и последице. Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, књ. 12, с. 1.
2. Оп. цит., 3.
3. Упореди: М. Ђ. Милићевић, Краљевина Србија, нови крајеви Београд 1884, 287; Р. Т. Николић, Пољаница и Клисура, Српски етн. зборник, Насеља српских земаља, књ. III, Београд 1905, 95. Ј. Цвијић, оп. цит., 25, 29;
4. Упореди: Споменик СКА LIII, Други разред, Сарајево, 1922, 238, где се говори о откупљеним руским заробљеницима 1870. године, међу којима је био откупљен и заробљеник „вранигородски", „Србјанин" Павел Радославов, „из сербских земли, городи Враниа"; на с. 208: међу избеглим српским свештенством истих година помиње се и „епископ врањски кир Јосиф".
5. Ј. Трифуновски, Врањска Котлина књ. прва — општи део, Скопље 1962, 38;
6. В. Стојанчевић, Јужна Србија у 19. веку, Историјски преглед, Београд, 1955., 25, 26, 28; С. Димитријевић, Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају, Лесковац, 1951., 3.
7. Р. Т. Николић Врањска Пчиња, Српски етн. зборник, Насеља књ. II, 97, 98.

7-а. Упор. Ђ. Крстић, Колонизација у Јужној Србији, Сарајево 1928., 30.

8. Ст. Мијатовић, Белица, Срп. етн. зборник, Насеља, књ. 30, 52.
9. Ст. Мијатовић, Темнић, Срп. етн. зборник, Насеља, књ. III, 280.
10. Б. Дробњаковић, Смедеревско Подунавље и Јасеница Срп. етн. зборник, Насеља, књ. 19, 266.
11. Т. Радивојевић, Лепеница, Срп. етн. зборник, Насеља књ. VII, 212—259.

12-а. Т. Бушетић, Левач, Срп. етн. зборник. Насеља, књ. II, 482, 491, 492.

13. Р. Т. Николић. Околина Београда, Срп. етн. зборник, Насеља, књ. II, 957—959, 963 и даље
даље.
14. Ст. Мијатовић, Ресава, Срп. етн. зборник, Насеља, 26, 206.
15. Према Ст. Мијатовићу, Темнић, нас. књ. III, 298.
16. Упор. податке: Лесковачки зборник II, Лесковац, 1962, -1.
17. Т. Бушетић, Левач, 482; Ст. Мијатовић, Белица, 159.

18. Ј. Трифуноски, О послератном насељавању српског становништва у Краваукови, Оџацима и Дероњима, Нови Сад, 1961 (,Матица српска, Посебно издање), 7, 18, 19.

19. Ј. Цвијић оп. сит., 3.

19-а. Ст. Мијатовић, Белица, 171.

20. Р. Т. Николић, Околина Београда, 978.

21. Напр. предак породица Палоџци и Стојановићи у Коларима, упор. Б. Дробњаковић, Смедеревско Подунавље, 314, 306.

22. Р. Т. Николић, Околина Београда, 1052.

23. Оп. цит., 957.

24. Ст. Мијатовић, Темнић, 356.

25. Ст. Мијатовић, Белица, 95—105.

26. Оп. цит., 95.

27. Ђ. Крстић, оп. цит., 42.

28. Р. Т. Николић, Околина Београда, 978.

29. Оп. цит., 1022.

30. Оп. цит., 1039.

31. Оп. цит., 1076.

32. Ст. Мијатовић, Темнић, 214.

33. Оп. цит., 234; 345, 345.)

35. Ст. Мијатовић, Белица, 103.

36. Ст. Мијатовић, Темнић, 345.

37. Т. Бушетић, Левач, 490; Ст. Мијатовић, Темнић, 280.

38. М. Ј. Миладиновић, Пожаревачка Морава, Срп. етн. зборник, Насеља књ. 25, 154.

39. Б. Дробњаковић, Смедеревско Подунавље, 360.

39-а. Ст. Мијатовић, Белица, 108, 112, 134).

40. Ст. Мијатовић, Темнић, 345.

41. Оп. цит., 329.

42. Ст. Мијатовић, Белица, 161.

43. Оп. цит., 173.

44. Ст. Мијатовић, Темнић, 329; Белица, 159, 164.

45. Ст. Мијатовић, Белица, 159.

46. Ст. Мијатовић, Темнић, 345.

47. Р. Т. Николић, Околина Београда, 1000.

48. Ст. Мијатовић, Темнић, 234.

49. Оп. цит., 320, 322.

50. Ст. Мијатовић, Белица, 106, 154.

51. Ст. Мијатовић, Темнић, 345; Белица, 106, 163.

52. Р. Т. Николић, Околина Београда, 1052.

53. Ст. Мијатовић, Белица, 139.

54. Оп. цит., 110.

55. Оп. цит., 106.

56. Оп. цит., 161.

57. Оп. цит., 120.

58. Оп. цит., 135.

59. Оп. цит., 156.

60. Оп. цит., 158.

61. Оп. цит., 158.

62. Оп. цит., 98.

63. Оп. цит., 134.

64. Оп. цит., 150.

65. Оп. цит., 106.

66. Оп. цит., 152.

67. Оп. цит., 111.

68. Оп. цит., 163.

69. Оп. цит., 106.

70. Оп. цит., 105.

71. Оп. цит., 149.

72. Оп. цит., 100.

73. Оп. цит., 171.

74. Оп. цит., 163.

75. Оп. цит. 103.

76. Оп. цит. 168.

77. Оп.цит., 159.

78. Оп. цит. 95.

79. Оп. цит. 154.

80. Оп. цит., 103.

81. Оп. цит., 119.

82. Оп. цит., 111.

83. Оп. цит., 117.

84. Ст. Мијатовић, Темнић 329.

85. Оп. цит., 302.

86. Оп. цит. 327.

87. Оп. цит. 373.

88. Оп. цит. 349.

89. Оп. цит., 322.

90. Оп. цит., 319.

91. Оп. цит., 345.

92. Оп. цит., 375.

93. Оп. цит. 356.

94. Оп. цит., 381.

95. Оп. цит., 375.

96. Оп. цит., 354.

97. Оп. цит., 327.

98. Б. Дробњаковић, Смедеревско Подунавље и Јасеница, 280, 281.

99. Оп. цит., 285.

100. Оп. цит. 295.

101. Оп. цит., 310.

102. Оп. цит., 323.

103. Оп. цит., 359.

104. Оп. цит., 372.

105. Оп. цит. 374.

105-а. Оп. цит., 376.

106. Оп. цит., 380.

106-а. Оп. цит., 316.

107. Т. Бушетић, Левач, 490.

108. Оп. цит., 492.

109. Оп. цит., 491.

110. Оп. цит., 492.

111. Т. Радивојевић, Лепеница, 260.

112. Оп. цит., 260—300 (табела).

113. Оп. цит., 260—300.

114. Оп. цит., 260—300.

115—128. Оп. цит., 232, 234, 260—300.

129. Р. Т. Николић, Околина Београда, 1043.

130. Оп. цит., 978.

131. Оп. цит., 992.

132. Оп. цит., 978.

133. Оп. цит., 1059.

134. Оп. цит., 1039.

135. Оп. цит., 957.

136. Оп. цит., 1076.

137. Оп. цит., 1052.

138. Оп. цит., 985.

139. П. Ж. Петровић, Шумадијска Колубара, Српски етнографски зборник књ. 31. 109.

140. Оп. цит., 112.

141. Оп. цит., 109.

142. Оп. цит., 176.

143. Оп. цит., 192.

144. Ст. Мијатовић, Ресава, 21Ж.

145. Оп. цит., 214.

146. Оп. цит., 234.

147. Оп. цит., 234.

148. Ст. Мијатовић, Темнић, 298.

149. Р. Т. Николић, Пољаница, 148: у Големом Селу, Цокници и Доганци.

150. Оп. цит., 158.

151. Оп. цит., 158.

152. Т. Смиљанић, Мијаци, Горња Река и Мавровско Поље, Срп. етн. зборник, Насеља, књ. 20, 97.

153. Ат. Урошевић, Новобрдска Крива Река,

Срп. етн. зборник, Насеља, књ. 32, 40.
154. Оп. цит., 84.
155. Оп. цит., 84.
156. Оп. цит., 107.
157. Оп. цит., 108.
158. Оп. цит. 107.
159. Р. Т. Николић, Крајиште и Власина. Срп. етн. зборник, Насеља, књ. VIII, 308.
160. Оп. цит., 309.
161. Оп. цит. 314.
162. Р. Т. Николић, Пољаница, 205. (Рапања Бара?).
163. Оп. цит., 213.
164. Оп. цит., 216.
165. Оп. цит., 4, 160.
166. Оп. цит., 148.
167. Оп. цит., 170/1.
167-а. Оп. цит., 189.
168. Оп. цит., 156/8.
169. Оп. цит., 183.
170. Оп. цит., 175.
171. Оп. цит., 177/7
172. Оп. цит., 201.
173. Оп. цит., 199.
174. Оп. цит., 166.
175. Оп. цит., 209.
176. Архивски алманах 2—3, Београд, 1960, 281.
177. Један и данас од најразвијенијих родова у селу Стублу.
178. Ђ. Крстић, оп. цит., 30.
179. Мих. Драгић, Гружа, Срп. етн. зборник, Насеља, књ. X, 203, 225.
180. Оп. цит., 225.
181. Оп. цит. 213.
182. П. Ж. Петровић, оп. цит., 112.
183. Оп. цит., 112.
184. Р. Т. Николић, Околина Београда, 996.
185. Оп. цит., 1016.
186. Оп. цит., 1008.
187. Р. Т. Николић, Пољаница, 213.
188. Оп.цит., 187.
189. Оп. цит., 174/5.
190. Оп. цит., 210.
190-а. Оп. цит., 166.
191. Ат. Урошевић, оп. цит., 40.
192. Ј. Ф. Трифуноски: Кумановско прешевска Црна Гора. Срп. етн. зборник, Насеља, књ. 33, 176.
193. Оп. цит., 189.
194. Оп. цит., 174.
195. Оп. цит., 161.
196. Оп. цит., 170/72.
197. Оп. цит., 159/162.
198. Оп. цит., 159.
199. Оп. цит., 172.
200. Ј. Ф. Трифуноски, Врањска Котлина, Други део.
201. Оп. цит., 7.
202. Оп. цит., 8, 122, 159.
203. Оп. цит., 12, 13, 14, 33, 39, 82, 93, 126, 128, 147, 180, 223.
204. Оп. цит., 24, 39, 44, 155, 159, 188.
205. Оп. цит., 35.
206. Оп. цит., 136.
207. Оп. цит., 27, 156.
208. Оп. цит., 40, 113.
209. Оп. цит., 23, 35, 220.
210. Оп. цит., 39, 113, 155, 161.
211. Оп. цит., 152.
212. Оп. цит., 188.
213. Оп. цит., 39.
214. Оп. цит., 24.
215. Оп. цит., 180.
216. Оп. цит., 35, 39, 187, 188.
217. Оп. цит., 39, 180.
218. Оп. цит., 220.
219. Оп. цит., 25, 159.
220. Оп. цит., 39, 66, 119, 139.
221. Оп. цит., 33.
222. Оп. цит., 122.
223. Оп. цит., 36, 39.
224. В. нап. 203.
225. Оп. цит., 12, 13, 14, 18, 24, 33, 39, 149, 155, 159.
216. Оп. цит., 35, 39, 187, 188.
227. Оп. цит., 35.
228. Оп. цит., 168, 170.
229. Оп. цит. 12.
230. Оп. цит., 25.
231. Оп. цит., 24.
232. Оп. цит., 220.
233. Ат. Урошевић, Горња Морава и Изморник, Срп. етн. зборник, Насеља, књ. 28, цит., Ј. Триф. Врањска Котлина II, 41.
234. Оп. цит., 131, 235.
235. Оп. цит., 14, 94, 220.
236. Оп. цит., 131, 235.
237. Оп. цит., 232.
238. Оп. цит., 14.
239. Оп. цит., 227.
240. Оп. цит., 233.
241. Оп. цит., 134, 219, 104, 114.
242. Оп. цит., 36, 232, 235.
243. Оп. цит., 120.
244. Оп. цит. 116.
245. Оп. цит., 277.
246. Оп. цит., 186.
247. Оп. цит., 107.
248. Оп. цит., 89, 165.
249. Оп. цит., 25.
250. Оп. цит., 223, 227.
251. Оп. цит., 44.
252. Оп. цит., 40, 132, 134.
253. Оп. цит., 223.
254. Оп. цит., 94, 170, 187
255. Оп. цит., 167/8.
255-а. Оп. цит., 180.
256. Оп. цит., 101, 170.
257. Оп. цит., 180.
258. Оп. цит., 93, 167.
259. Оп. цит., 101, 180.
260. Оп. цит., 94, 126.
261. Оп. цит., 14.
262. Оп. цит., 101.
263. Оп. цит., 226.
264. Оп. цит., 128.
265. Оп. цит., 235.
266. Оп. цит., 101.
267. Оп. цит., 131.
268. Оп. цит., 154.
269. Оп. цит., 152.
270. Оп. цит., 213.
271. Оп. цит., 212.
272. Оп. цит., 35, 128.
273. Оп. цит., 17.
274. Оп. цит., 213.
275. Оп. цит., 128.
276. Оп. цит., 227.
277. Оп. цит., 66.
278. Оп. цит., 180.
279. Оп. цит., 86, 188.
280. Оп. цит., 63.
281. Оп. цит. 219.
282. Оп. цит., 213.
283. Оп. цит., 63.
284. Оп. цит. 134, 219, 220.
285. Оп. цит., 63.
286. Оп. цит., 213, 219.
287. Оп. цит., 70.
288. Оп. цит. 144.
289. Оп. цит., 148.
290. Оп. цит., 168.
291. Оп. цит., 168.
292. Оп. цит., 168.

293. Оп. цит., 167.
294. Оп. цит., 75.
295. Оп. цит., 136.
296. Оп. цит., 94.
297. Оп. цит., 33, 54, 70, 99, 233.
298. Оп. цит., 36, 69, 99, 122, 135, 134 142, 168, 170, 180, 181, 217, 187, 226.
299. Оп. цит., 36, 69, 213, 162, 78, 167, 188, 213.
300. Оп. цит., 70, 7, 54, 71, 124, 149, 167, 170, 175, 178, 213, 220, 235, 33, 71, 220, 9, 14, 24, 33, 35, 36, 54, 55, 59, 70, 74, 82, 86, 93, 99, 108, 121, 122, 124, 136, 140, 146, 159, 170, 213, 217, 220, 7, 55, 63, 93, 122, 124, 181, 219, 17, 25, 39, 71, 74, 122, 140, 162, 170, 232, 116, 175.
301. Ј. Ф. Трифуноски ,О послератном насељавању српског становништва у Крајини, Славонији, Барањи, Срему, Бачкој, Банату, Шумадији, Поморављу, Србији, Босни, Далмацији, Лици, Кордуну, Банији

Др Михајло Костић

Сијаринска Бања

— прилог географском проучавању балнео-туристичких насеља —

ПОЛОЖАЈ

Удаљена 52 км југозападно од Лесковца, Сијаринска Бања лежи у дну Бањске котлинице под висом Кале (752 м) — крајњим северним огранком планине Гољака. Она се развила у суподини околних брда која је наткриљују.

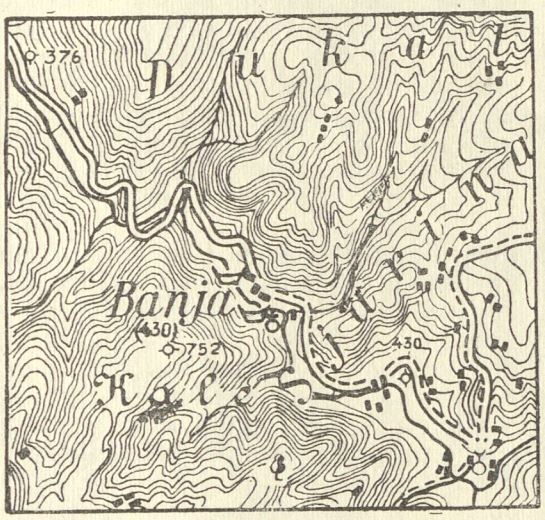

ТОПОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ СИЈАРИНСКЕ БАЊЕ (РАЗМЕР 1:50.000)

На западу је брдо Бања, на истоку Сијарина, а на југу Свирце.

Доња бања, на надморској висини 420—430 м, је претежно на десној, а новији крај, туристичког изгледа, **Горња бања**, на висини 430-440 м, на обема долинским странама Бањске реке. У целини, насеље се састоји од неколико десетина кућа подигнутих око локалног комуналног пута који од села Мађедонци, 8 км иза варошице Медвеђе, одвајајући се од друма Лесковац—Приштина, води уском долином Бањске реке ка селу Сијарини и оближњим планинским насељима. На територији Доње и Горње бање постоји и неколико кампинга. У заштитној бањској зони на падинама Калеа уређен је рекреативни рејон у шумском појасу у коме су просечене излетничке стазе.

Положај Сијаринске Бање у комуни Медвеђа, којој припада, од секундарног је значаја. Са укупним бруто приходом (око 25 милиона динара) који је мањи од бруто продукта неког мањег занатско-индустријског предузећа и на прикључном локалном сеоском путу, Сијаринска Бања као сразмерно мало насеље балнеолошко-пољопривредног типа знатно заостаје иза варошице Медвеђе. Варошица Медвеђа, као главни центар комуникација Горње Јабланице, још у међуратно доба развила се у занатско средиште и познато тржиште стоком и дрветом, као и повртњем које доносе произвођачи из села око Лесковца (уп. 43, 45). Имајући, у поређењу са Сијаринском Бањом, много бољи географски положај и повољнију економску и социјалну структуру, ова варошица добија све већи географски значај.

У сточарско-шумској области Горње Јабланице, Сијаринска Бања је важније насеље једино у сливу Бањске реке (горњи ток Јабланице). Као малом економском и просветном средишту овог неразвијеног планинског краја, бањи гравитирају села: Мађедонце, Сијарина, Врапце, Дукат, Тупале, Стара Бања, Равна Бања, Свирце и Грбавце, а повремено и још нека насеља граничних области Новобрдске Криве Реке, Изморника и Пољанице. Села суседне области Новобрдске Криве Реке, која у свом северном делу нема привредног центра, упућена су на Сијаринску Бању и јабланичке варошице Лебане и

Медвеђу углавном путем који од Мешине води преко Туђевца и Свирца у долину Бањске реке, а потом у долину реке Јабланице (1,62).

Са Лесковцем и моравско-вардарском друмско-железничком магистралом, Сијаринска Бања је за време гла-

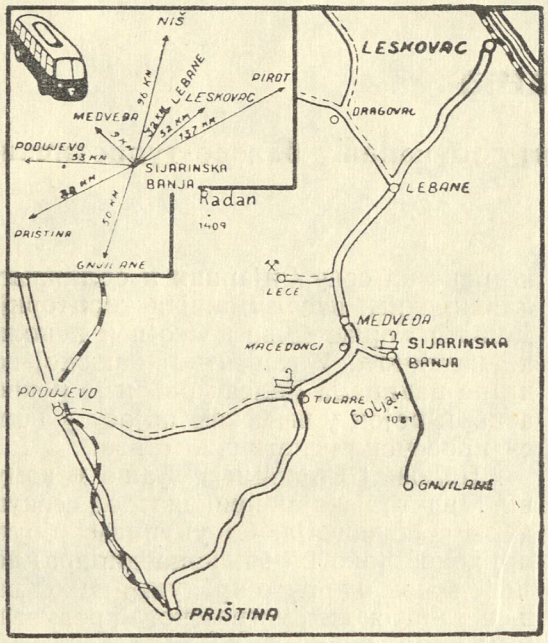

САОБРАЋАЈНИ ПОЛОЖАЈ СИЈАРИНСКЕ БАЊЕ И УДАЉЕНОСТ ДРУМСКИМ ВЕЗАМА ОД ОБЛИЖЊИХ ВАЖНИЈИХ ВАРОШКИХ НАСЕЉА

вне сезоне у вези аутобуским саобраћајем који се обавља три пута дневно. Исто тако она је у директној саобраћајној вези и са градом Нишем. Пуштањем у саобраћај новоизграђене релације Медвеђа — Туларе — Приштина на аутумобилском путу Лесковац — Лебане Медвеђа — Приштина, бања ће се најтешње повезати и са косовско-метохијском облашћу. Са главним градом државе Београдом током целе године одржава се аутобуска веза преко Лесковца.

Саобраћајне везе са главним уздужним магистралним комуникацијама, повећавају вредност географског положаја омогућујући релативно погодну приступачност са многим крајевима Србије, а преко ове и са другим републикама.

ПРИРОДНЕ ПОГОДБЕ ГЕОГРАФСКЕ СРЕДИНЕ

Улога и утицај геолошке грађе и рељефа. — Терен уже околине Сијаринске Бање састављен је од старих кристалних шкриљаца (микашиста, гнајсева, са местимичним појавама амфиболских шкриљаца) који чине саставни део Родопске масе. Шкриљци су проривени омањим пробојима андезита и дацита (у миоцену или плиоцену) (**2**, 1). Од младих творевина знатне су наслаге арагонита (могућности и до 25 м) и речног наноса. Контакт између шкриљаца представљен је раседом, правца СЗ—ЈИ, дужине преко 800 метара. Сви термални извори везани су за овај расед. Највећи број извора избија на самом раседу, а само неколико из кристалних шкриљаца (**3**, 138—139, 143, **4**, 6).

Арагонитним хумом, који се у бањском каменолому високим одсеком уздиже са леве обале Бањске реке, готово у средишту бањског рејона, Сијаринскобањска котлиница је морфолошки и насеобински подељена на горњи — шири и пространији и доњи, ужи и мањи део. У Горњој бањи на уравњеном дну котлине, Бањска река је развила веће меандре и изградила алувијалну раван. Та је раван на додиру са долинским странама Бањске реке, које су просечене јаружастим усецима и бочним токовима, затрпана плавинама. Највећа плавина је на ушћу Свирач—код потока. На десној долинској страни изражена је тераса Бањске висока 10 до 15 м. На њеном темену, проширеном вештачким терасирањем, сагрђено је насеље звано „Среско синдикално веће“ — Лесковац. У Доњој бањи активне морфолошке процесе представљају механичко распадање ефузивних стена (са појавама точила и сипара) и сукцесивно спуштање минералних извора изазвано усецањем реке Бањске и њеном бочном ерозијом леве долинске стране. Према **Н. Милојевићу** у преддилувијално доба термоминерална вода Сијаринске Бање избијала је на вишем нивоу и „на другом месту далеко од данашње бање“. Ова узајамна веза између развитка речне долине и померања термоминералних извора „показује уједно и то зашто се највећи број наших врелих минералних извора појављује у самом речном кориту или на обалама река“ (што често отежава њихово каптирање) (**3**, 142—143).

Морфолошке одлике долине Бањске реке чине околину Сијаринске Бање пуном природних лепота и привлачности те су од интереса и за туристичко-географска разматрања. Долина Бањске, како је то већ запазио **М. Васовић**, је клисурасто усечена у земљишту чије висине достижу и до 900 м.

Река је местимично изградила еродивна проширења 50 до 300 м ширине, које за време поводња често плави, али која су преко лета наводњена, и „обрађена до последњег педља". Долинске стране су стрмо засечене, местимично нагнуте и до 50°, а уз то разбијене споредним дубоким долинама које су често у толикој мери несаглашених профила, да су на ушћима готово висеће. Брзи планински поточићи, који се са хуком разбијају преко местимично јаче изражених прагова у коритима, често имају лепе мале слапове и водопаде. На ушћима ових потока у Бањску реку, наилази се и на џиновске лонце, погодне за риболов и купање (5, 260).

Хидролошке особине и балнео-хемијска својства термоминералних вода. — Изузев два, сви остали извори Сијаринске Бање избијају на левој обали Бањске реке. Извора има „читав рој и они представљају једно разбијено извориште". Поједини млазеви су врло различите јачине и температуре. Изузимајући изворе који избијају из бушотина, сви остали дају укупно 3—4 l/сек. (6, 56). Издашност главног извора, који се налази око 3 м изнад речног корита, септембра 1953. године била је око 0,7 лит./сек. Терапијску вредност има 17 минералних извора разне температуре и састава. По температури минерални извори Сијаринске Бање деле се на: хипотерме (4 извора), хомотерме (3 извора) и хипертерме (3 извора) (3, 144—145, 152—153, 147).

Вода главног извора, чија температура варира 2-3 и више степена, је бистра, без боје и мириса, реакције алкалне. Према интернационалној класификацији карактерише је састав натријум бикарбонат те је уврштена у ред хипертермалних алкалних вода (69,8°C) са слабо киселим и слабо мирјатичним карактером. И остале минералне воде Сијаринске Бање у основи су врло сличне, долазе у групу алкалних вода. Према количини слободног CO_2 разликују се две групе вода: алкално киселе и алкални кисељаци. Алкално киселе воде су Главни извор, Спас (37°C, алкално кисела хомеотерма са слабо мирјатичним карактером), Басен у Горњој бањи (47,5°C, алкално кисела хипертерма са слабо мирјатичним карактером), Римски басен (40,5°C, алкално кисела хетртерма са слабо мирјатичним карактером, доста гвожђа и траговима мангана), а алкални кисељаци извор Здравље (32,3°C, хипотермни алкални кисељак са слабо мирјатичним карактером) и, од анализираних минералних вода које је са извора Сијаринске Бање вршила **Јелена Ђорић**, „сумпоровита" вода (29,8°C, хипотермни алкални кисељак са слабо мирјатичним карактером, доста гвожђа и траговима мангана) (7, 337, 343—344). Сходно карактеру хемијских особина и особине електричне спроводљивости не показује битније разлике. Минералне воде Главни извор, Спас. Римски басен, Римски извор и Басен у Горњој бањи потичу од једне исте основне воде и разлике у њиховим особинама електричне спроводљивости условљене су само њиховим различитим подземним путевима и условима њихове појаве на површини (8, 31).

Лековите воде Сијаринске Бање употребљавају се за купање, пиће и инхалирање, а природно топло лековито блато за облагање. Различите температуре и састав минералних вода омогућују различиту примену лечења и шире индицирају саму лековитост. У основним индикацијама Сијаринска Бања лечи: хронична реуматична обољења, гинеколошка обољења, стомачна и жучна обољења и обољења бубрега, а у споредним — астму и хронични бронхитис и психостенију (9, 21). Због знатне лековитости, ова бања се уврстила међу најважније бање Србије. Сијаринска Бања располаже са пет базена, четрнаест када, два блатна базена и базеном за пливање.

Сијаринска Бања је позната и по томе што се у њој налазе и три ретка извора. Оба су настала сондирањем терена ради утврђивања подземних хидролошких веза и повећавања издашности главног извора. На гласу је термоминерални водоскок назван „Гејзер" који представља јединствену појаву у Југославији. Иако нема све особине природних гејзира, овај водоскок топле воде је један од најатрактивнијих туристичких мотива у нашој земљи. Јавио се после истражних бушења, извршених октобра 1954. године на левој страни Бањске реке, на висини 465 м. Термална вода је избила у виду воденог стуба високог 8 метара и почела тако стално истицати. Водоскок је избацивао сваке секунде око 8 литара воде температуре преко 70°C. Данас су количина и висина воденог стуба, услед промена насталих у доводном каналу, мањи те водоскок који је избијао у интервалима као гејзир, достиже до 5 метара висине текући непрекидно. Око овог термоминералног водоскока изграђен је плићи бетонски базен у коме се туристи туширањем преко целог дана

купају јер се топла вода из млаза обилато распрскава на све стране (уп. 5, 259; **10**, 12). Други извор гејзир (ако се усвоји да је вода термоминералних извора Сијаринске Бање јувенилног типа и апстрахује да се извор јавио после бушења, онда је то прави гејзир), 6 м изнад главног извора, избија из једне вертикално побијене цеви под притиском гасова који долазе из дубине. У овом извору до 1956. године у виду ерупције вода је избијала сваких 20 минута у воденом стубу високом до 30 см изнад отвора цеви. Ова ерупција траје око 2 минута, за које се време у јулу 1956. године изливало око 200 литара топле воде температуре 56°C (**5**, 259). У 1957. години активност гејзира се изменила утолико, што је вода пулсирала у неједнаким временским размацима од 12—17 минута, избацујући приликом једне ерупције 167--210 литара воде (**10**, 11). Данас се ерупција јавља на сваких 8 минута. Гејзирски је избијао и извор назван „Бунгоја". Овај највиши извор, који избија око 30 метара изнад дна котлине, користе болесници од атсме ради инхалирања паре. Извор „Бунгоја" престао је да „избацује воду у вис" и спустио се на садашњи ниво после једног потреса који се догодио 24—25. октобра 1954. године **10**, 11).

Вода термоминералних извора Сијаринске Бање је у основи јувенилног порекла. Она се јавља на терену раније вулканске области и представља највећим делом последња обележја некадашње јаке вулканске активности (**3**, 151). Ова се вода одликује изузетно високом температуром. За разлику од осталих термалних подручја у нашој земљи, која дају изворе са температуром која врло ретко достиже 50—60°C, термоминерални извори Сијаринске Бање одликују се највишом температуром, јер се налазе у тектонској зони која је још увек активна, на крупном раседу у области врло младог вулканизма. Међу четири највреліја извора у Југославији, Сијаринска Бања је на другом месту: Врањска Бања (92°C). Сијаринска Бања (72°C), Јошаничка Бања (68°C) у Србији и Банско (75°C) код Струмице у Македонији (**6**, 56—57). Но, иако се термоминерална вода Сијаринске Бање и осталих поменутих бања са највишом температуром може користити за купање тек после расхлађивања, оне долазе међу наша најпознатија природна лечилишта.

Насупрот богатству у термоминералној води, у Сијаринској Бањи је до скора владала оскудица у пијаћој води. У Горњој бањи услед избијања гасова и минералне воде, која се меша са слатком, сва подземна вода углавном је минерализована. Неколико бунара чија је вода мање закишељена налази се у сеоском крају Доње бање. Пијаћом водом из тих бунара и чесама снабдевају се и мештани и бањски посетиоци. Обезбеђењу довољне количине воде за пиће и употребу приступило се 1953. и 1954. године каптажом извора у околини и изградњом мањег резервоара и водовода. Тиме је тај проблем умногоме ублажен, а мерама које се предвиђају биће потпуно решен.

Погодност и услови поднебља као лечилишног фактора. — Сијаринска Бања је и климатско лечилиште. Као ваздушна Бања одликује се блажом планинском климом. Термичке прилике које донекле карактеришу њено поднебље виде се унеколико из средњих температурних вредности метеоролошке станице Врање (Х-482 м) и интердиурне температуре ваздуха за област Копаоника. Не узимајући у обзир несигурне податке краткотрајног периода осматрања температурних вредности метеоролошке станице у самој Сијаринској Бањи, у којој су се термичка мерења почела нередовно вршити тек од 1956. године, у нашим разматрањима подаци дугорочног низа осматрања са метеоролошке станице Врање, узети су за карактерисање климе Сијаринске Бање не само због сличности географског положаја и одговарајуће надморске висине већ и због тога што су и термички утицаји измењено медитеранске климе у Врању због јужног географског положаја и продирања климатских утицаја са југа, из долине Вардара и преко прешевске повиије, углавном подударни са термичким утицајима бројних врелих некаптираних и каптираних термалних извора са слободним отицањем у Сијаринској Бањи.

Годишњи ток температуре за период 1901 — 1930. год. (**11**,17)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
0,5	0,8	6,5	10,9	15,5	18,6	21,3	20,9

IX	X	XI	XII	Год.	Кол.
17,3	11,5	5,5	2,0	10,9	21,8

Ови показују да средње месечни температурни ток омогућује климатско лечење готово преко целе године. Летње температуре су високе и стабилне, а јесење умереније и више од пролет-

њих. Такви температурни услови погодују и ваздушном лечењу и лечењу минералном водом. Због тога је главна бањска сезона и климатског лечења и лечења минералном водом од 1. маја до 31. октобра. За време туристичке сезоне док је бањска котлина под сунчевим сјајем небо је над бањом скоро увек без облака. Средње месечно осунчење за месеце јуни и јули 1961. г. износило је дневно осам часова и 12 минута. Укупан број сунчаних часова годишње износи 1483, просечна месечна сума је 123,6, а просечна дневна сума је 4,12. Средња вредност облачности за месец јуни је 4,5, а за месец јули 3,3. Но, иако су месеци јуни, јули, август и септембар топли са доста сунца, ваздух у бањи, чак и онда кад су највише летње температуре и сушно време, није сув и спаран већ прилично свеж и окрепљујући. Шуме добре густине које окружују бању на великом пространству одржавају релативно високу влажност у јутарњим и вечерњим часовима. Средња месечна релативна влажност за месеце јуни и јули 1961. год. износила је 77% (12,4,6,12; уп. 13,4). Бања има пријатно поднебље и због тога што њен заклоњени положај међу шумама, које покривају оквирна узвишења, дозвољава да у насеље продире чешће једино ветар који од ЈИ ка СЗ-у дува речном долином каналисан њеним правцем. Овај ветар веће честине одликује се незнатном брзином. Долазећи са планинских огранака шумом обраслих, он свежим и чистим висинским ваздухом проветрава и освежава стагнирани ваздух у дну котлине. Ваздушно струјање осећа се изразитије у вечерњим часовима када са околних узвишења дува као лак освежавајући поветарац ветар „ноћник". Међутим, и у хладнијем периоду од новембра до марта, па чак и у јануару када се јављају најниже температуре, термичке прилике у Сијаринској Бањи су знатно повољније него у насељима непосредне околине. Због интензивног испаравања врло топле термоминералне воде бројних јаких некаптираних извора и извора са слободним отицањем, нарочито снажног и високог термоминералног водоскока, и топлотног дејства вреле воде на околно земљиште, приземни слој ваздуха у дну мале високим ободом затворене сијаринскобањске котлинице, стално је у загревању те има вишу температуру од висинског ваздуха. Као у Луковској и Куршумлијској, тако и у овој бањи топлотни утицаји термоминералних извора и отоке „Гејзира" (термоминералног водоскока) са великом количином врло топле воде често су толики да и онда када је зима већ увелико наступила јачих мразева и обилнијег снега нема, уместо тих појава каткад изгледа да су наступили пролећни дани (уп. 14,47). Због тога често, нарочито за време блажих зима, Сијаринска Бања има изглед топле сазе у сред околних планинских снежних пејзажа. Погодност ове ублажене висинске климе је и мала интердијурна променљивост температуре ваздуха у главној лечилишној сезони.

Међудневну променљивост температуре ваздуха у периоду 1950 — 1957. год. за област Копаоника (за станицу на Копаонику и пет станица распоређених на разних страна те планине) показују наредни табеларни подаци (15,29):

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
2,30	2,68	2,17	1,97	2,02	1,85	1,82	1,88

IX	X	XI	XII	Год.
1,82	1,75	1,92	2,03	2,00

Као што се види средња међудневна променљивост температуре ваздуха у области Копаоника има велике вредности од децембра до маја. Мала интердиурна променљивост температуре ваздуха у главној лечилишној сезони од маја до краја октобра, показује да је Сијаринска Бања веома погодно климатско-терапијско место.

По подацима кишомерне станице у Сијаринској Бањи за период 1925—1940. године просечна висина годишњих падавина је 826 мм. Распоред и количину падавина по месецима показује таблица:

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
55	44	56	70	101	90	65	64

IX	X	XI	XII	Год.
57	88	62	74	826

Иако Сијаринска Бања прима релативно већу количину талога, распоред падавина је такав да се у летњим месецима (нарочито у јулу и августу, као и у септембру) излучи мало падавина. Због тога у јеку сезоне влаге скоро и нема (уп. 17, 348), а кише које повремено падају у касним поподневним и вечерњим часовима делују окрепљујуће на људски организам, јер се тада у ваздуху повећава количина озона.

Међутим, док су количина и распоред падавина у летњим месецима и уопште у главној сезони повољни чиниоци плувиометријског режима падавина, начин излучивања и интензитет су негативни фактори. Те негативне појаве представљале су сталну опасност изазивањем катастрофалних вода до регулације корита реке Бањске. Да би се овај проблем који је онемогућавао савремену изградњу бање и њен интензивнији развитак ближе сагледао приказујемо и податке о годишњим и дневним максималним талозима за двадесетогодишње раздобље.

1921 г.	750	31,2	14. V.
1926 г.	858	31,3	28. VI.
1927 г.	709	35,9	17. IV.
1928 г.	516	59,2	20. VI.
1929 г.	776	40,0	19. XII.
1930 г.	652	45,0	7. II.
1931 г.	684	24,0	2. VII.
1932 г.	517	26,0	8. IX.
1933 г.	807	33,0	9. XI.
1934 г.	418	16,0	21. VII.
1935 г.	479	66,0	24. X.
1936 г.	718	120,0	23. VII.
1937 г.	1485	45,0	23. V.
1938 г.	760	65,0	17. VII.
1939 г.	1154	43,0	25. VIII.
1940 г.	1022	40,0	26. VI.
1947 г.		72,0	23. V.
1948 г.	687	45,0	9. XI.
1949 г.	784	42,2	20. VIII.

Из ове таблице коју је саставила В. Ђукић, као документацију за свој пројект идејног регулационог плана Сијаренске Бање види се, као што је поменута истакла у анализи, да су се атмосферске годишње количине падавина кретале од 418 до 1485 мм, што указује на годишњу амплитуду од преко 1.000 мм. Код дневних максимума постоји и једна катастрофална сума талога од 120 мм 23. VII 1936. као и чешћи високи талози од 40 мм до 72 мм. Дневни талози изнад 40 мм, у колико се не ради о дуготрајнијој (20 и више часовној) киши слабог интензитета изазивају високе воде у Бањској реци. Према постојећим подацима појава катастрофалних вода у Бањској реци била је 23. VII 1936. као и 23. V 1947. а такође јуна 1940. и 1948. године што указује на просечну учесталост појаве катастрофалних вода у четири до пет година (**18**).

Завршетком регулације Бањске реке, даљим пошумљавањем и потрављивањем ужег и ширег бањског рејона и шире околине бање, ова појава неће имати изразитијег утицаја на развој бање и њен нормални рад.

Значај вегетације. — У заштитном рејону Сијаринске Бање и у бањи, природна вегетација од видног је утицаја на балнео-туристички развој. Све узвишице и падине на обема долинским странама Бањске реке су под шумом доброг састава и густог раста. Та шума, као непрекидан покривач застире сав бањски рејон. По неким проценама око Сијаринске Бање шуме се простиру на преко 50 км кв (**18**). Та шума се састоји од храстовог, буковог као и грабовог и церовог дрвета. Од засеока Џамије до приступа бањи нагибни терени су под буковим и храстовим шумама. У кругу бање просечене су стазе и створена природна парковна шеталишта. Реализацијом пошумљавања и ширењем парковних површина вегетација ће постати још значајнији фактор за бањски туризам. Она ће бити разноврснија и привлачнија и представљаће туристички мотив. Декоративну улогу имаће поглавито познате шумске врсте дрвета: сребрна смрча, јела, бор, тиса, клека, црни бор, бели бор, бреза и друга. Као садни материјал за пошумљавање истицаће се: јасен, јавор, и бор. Сем тога у својој стакленој башти у топлим лејама бања ће имати и мали расадник за производњу цвећа. Она ће украшавати и бањске паркове и пространа дворишта стамбених зграда и вила (**18**).

ПОСТАНАК И ПРОШЛОСТ

Као и друге важније бање, које су тек код Римљана дошле до већег значаја и јаче се развиле (уп. **19**, 108), и терма Сијаринске Бање обилатије се почела искоришћавати у античко доба. Она се налазила поред пута који је долином Бањске реке водио до бање и даље у суседну област Новобрдску Криву Реку. Будући бањом на гласу била је заштићена са четири кастела код Сијарине и Свирца. У селу Сијарини постојали су 1878. године, ископани у земљи антички „грдно велики ћупови, за два метра у висину и један метар у пречнику" (један од тих ћупова био је пренет у Народни музеј Београда) (**20**, 550). Бањски пут је чинио јужни крак римског друма који је од Турес-а (Пирота) преко Лесковца и Лебана водио у западном правцу ка Вицианум-у (Приштини) (**20**, 337—8).

И у српско средњевековно доба лековити извори ове бање били су од значаја за људски живот. Бања се налази-

ла у средишту истоимене жупе под којом се подразумевало „подручје Бањске реке“ (**22**, 63). По њој, као знаменитој привредној појави, горњи ток реке Јабланице назват је Бањском реком, именом које је и данас у употреби. Средњевековни назив Бања за терму и бањско насеље употребљавао се све до најновијег времена.*

У пределу Бање постојала су и данашња насеља, чија имена потичу од ранијих минералних извора и назива жупе — Стара Бања и Равна Бања.** Ова су се насеља у средњем веку звала Велимировци и Драгошуци, док се село Сијарина звало Свињарица (**35**, 79, 86—7, 89; **22**, 63).*** На термалним изворима Сијаринске Бање у средњевековно доба постојало је такође насеље. Оно је било свакако знатно, јер је имало и своју цркву која је била сграђена у византијском стилу, а имала је и свој живописе. Од те цркве и данас има остатака (**21**, 338; **20**, 552)**** „О-

---

* „Бања“, ранији назив Сијаринске Бање, обележен је и на спец. топограф. карти 1 : 100.000 (а према њој и на карти 1 : 50.000) издатој 1926. године. Именом „Бања“ звале су се и Соко Бања (то се име очувало у предеоном називу за Сокобањску котлину која се и данас зове „Бања“) и Куршумлијска Бања. Као Сијаринска и привлачно бањско насеље Куршумлијска Бања (у којој се последњих година за загревање стамбених просторија уводи централно грејање топлом термалном водом) и у првој четвртини нашег века — када је посећивало и доста посетилаца из Турске, звала се „Бања“ (**24**,15), мада се још у другој половини 19 века, ради географске оријентације, почела називати Преполачком а каткад и Косаничком Бањом (уп **14**,53). Но, иако су готово све важније бање у Србији у новије време ради географске оријентације назване именима оближњих познатијих насеља, и данас су у регистрима места Буковичка (Аранђеловачка), Новопазарска и Прибојска Бања уписане само под именом „Бања“ јер их матично становништво тако зове (**25**,5).

У вези са ранијим називом Сијаринске и других бања у Србији и специфичне а можда и јединствене, тројност имена „бања“ у Сијаринско-бањској котлиници (села око бање, сама Бања и Бањска река), на овоме месту нужно је указати, у најсажетијој напомени, и на порекло и значења речи „бања“. У средњем веку и кроз све турско доба до краја 19-ог века па и после тога времена, под речју „бања“ подразумевао се сваки минерални извор, ако је подведен под зграду у којој се обављало купање. И у државној статистици балканске Србије појам „бања“ једначен је са појмом „купатила“ („Бање-купатила“) (**26**). По **П. Скоку** реч „Бања“ и данас значи купатило (**27**,42). Суштински је готово исто и тумачење у новом речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ, где реч „бања“, у једно од двају основних тумачења, значи „лечилиште на минералним изворима, обично са уређајима за купање“ (**28**). Етимолошки ова реч потиче од латинске речи Балнеа (бања, купалиште) коју су романски народи и Словени примили од Римљана (француски boigner-купати, италијански bagno-бања, купатило, bognore-купати). У јужним и југоисточним крајевима Србије, старије варошко и сеоско становништво и данас говори „бањати се“ у значењу „купати се“. Због таквог поимања речи „бања“, именом „Бања“ и „Бањица“ у Србији се зову не само лечилишта на минералним изворима већ и сваки „извор топле воде“ (**28**) или специфичних особина. Именом „Бањица“ зову се на пр. минерални извори код села Клења и варошице Беле Паланке у Белопаланачкој котлини, а тако су се звали и ишчезли минерални извори на атару ранијег села Бањице у данашњем предграђу Београда на авалском друму.

Поред топонима и регионалних назива, „појам“ а унеколико и „култ“ бања као знаменитих природних појава, транспонован је и у имена ових токова који протичу или оптичу природна лечилишта. Хидроними „Бањска река“ су називи токова и у: Рибарској Бањи, Бањској, Куршумлијској, Врањској, Пећској и Брестовачкој Бањи. Сем ових и неки токови који протичу кроз бањска насеља, а данас се не зову „Бањским рекама“ у прошлости тако су се звали. Сокобањска Моравица у 16 и 17 веку такође се звала Бањском реком (**29**,653, 171). Најзад и они водотоци који хидролошки немају никакве везе са минералним изворима, ако њихова вода има неке карактеристичне хидрографске особине, зову се Бањским рекама и Бањама. „Бањом“ се зове и отока Петничке пећине код Ваљева(уп. **30**,15), јер вода те текућице са константном температуром од 14 °C током зиме испушта водену пару. Ређи је случај да се именом „Бања“ или „Бањица“ зову обични подземни извори без икаквих специфичних особина, као што је случај са изворомм „Бањица“ у селу Горњем Матејевцу у Нишкој котлини.

** Потпуно ишчезавање некадашњих минералних извора Старе Бање и Равне Бање није изузетна појава (уп. **10**,5). Ова је појава позната и по бројним примерима других минералних извора. Чешће се јавља, јер је узрокована дисперзијом воде у подземној циркулацији или сукцесивним спуштањем хидролошких зона. Слично несталим минералним изворима Старе Бање и Равне Бање, данас нема трагова ранијих минералних извора Бањице код Београда, Мокрањског Ждрела код Беле Паланке, Сићевске клисуре, неких минералних извора Вишњичке и Буковичке Бање и других. Минерални извори Старе Бање и Равне Бање, јавили су се вероватно крајем средњег века да би сасвим ишчезли у старије турско доба.

*** Село Сијарина (Сјарина) се и по ослобођењу од Турака у статистичкој евиденцији водило као Свињарица. Свињарица је било мало село, по ослобођењу (1878 г.) имало је 8 кућа српских са 12 пореских глава, 28 мушких и 27 женских становника. Бања се рачунала да је у овом селу. **Мита Ракић** који је Бању и село походио непосредно по ослобођењу од Турака, записао је, по казивању Срба, да се село звало Свињарина (Свињарица), али да „Арнаути, којима је мрско изустити оно што свињу казује, извртнули су Свињарину на Свјарину, а ову на Сјарину“ (**20**, 560, 550).

**** Осим Старе Бање, Равне Бање и Сијарине, средњевековног Велимироца, Драгошуца и Свињарице, у првој половини 15 века, око жупе Бање у суседству бањског насеља, у изврима се помињу и готово сва остала да-

вај дивни споменик" налази се „у средини једног до темеља разореног старог кастела" (21, 338) по коме се данас арагонитни масив на међи Горње и Доње бање зове „Кале" и „Градиште".

Знатној насељености Горње Јабланице у 14. и 15. веку, а преко тога и балнеолошком значају овог важног лечилишта на минералним изворима, допринело је и рудно богатство у подручју Бањске реке које се тада експлоатисало. Средњевековно рударство у жупи Бање било је усредсређено на експлоатацију металних (гвоздених и других) руда код Равне Бање (21, 337). Шљака од руде која се ту топила налази се и данас у Бањској реци (3, 136), где су и „многе развалине" (23, 136).***** Сијаринска Бања из средњевековне прошлости је позната и по томе што је у жупи Бање, највероватније на месту Горње бање, војвода Никола Скобаљић страховито поразио турску војску 24. септембра 1454. године.******

У старије турско доба, у писаним изворима, не помиње се ова бања. Извесно је да је и она, као и многа друга бањска насеља у Србији, била запустела. Тек у млађе турско доба, почев од друге половине 17. века, Сијаринској Бањи обраћена је већа пажња. Главни бањски објекти, које су Турци изградили, били су једна бањска грађевина и зидано купатило. Од ове бањске грађевине по ослобођењу 1878. године постојало је само једно „платно од зида на свод". До тог платна налазила се „права бања" такође озидана на свод (20, 550—551). Турско купатило било је боље градње и имало је шездесетих година прошлог века, посебне базене за жене и мушкарце. Базени беху озидани циглом, па цементовани с три прста дебљине. Били су у згради са врло лепим тремом украшеним шиљастим сводовима. Зграда је била дуга 20 м а широка 7 м и могла се без великих трошкова рестаурисати. На њен јужни зид ослањао се око 3 м дугачак истурени предњи део из кога је врела вода, разблажена хладном дотоком, одвођена у купатило за мушкарце са 5,75 м широким квадратним базеном, и кроз 6 м дугу међуодају у северно округло женско купатило пречника 5,75 м (21, 338; 20, 551). Већ у развалинама шездесетих година 19. века, турско купатило по ослобођењу 1878. године било је сасвим „забатаљено и затрпано". **М. Ракић** је затекао само купатило „озидано квадратним зидом на свод, два хвата широким и дугим, на коме је кров срушен". У рушевинама налазио се само један базен за купање, „дубок човеку до пазуха". У тај базен долазила је вода из једне дограде у десно, где је извирала врућа вода, и имала купка само за једно лице, које је морало чучати па да га вода ухвати „до испод пазуха" (20, 551; 21, 337). Судећи по томе што је турско купатило било боље градње и што имађаше веће посебне базене за мушкарце и жене, као и нарочиту бањску зграду уз купатило, извесно се може рећи да је дуже времена у млађе турско доба у Сијаринској Бањи постојало бањско насеље. Турска бања је умногоме опустела емиграцијама Срба из овог краја и насељавањем Арбанаса. После досељавања Арбанаса у Горњу Јабланицу око 1697. године, та је област од краја 17 до средине 19. века готово сасвим изгубила српско становништво (43, 43). Крајем турске владавине око Бање било је само неколико арбанашких кућа. По тврђењу **А. Младеновића** у бањи се налазио и „чардак Саид-паше" (10, 5).******* Због до-

---

нашња околна села. Тридесетих година 15 века помињу се: Мађедонце, Медвеђа, Петриље, Туларе и Тупале (22,36). Поред ових, у пределу средњевековне мале области Трепање на јужним обронцима Голак планине помиње се село Свирце, а у области Подгора на падини Голак планине, северно од жупе Тополнице (данашња околина Новог Брда) у коју се Подгор урачунавао, село Дрводеља и друга (22, 63.36).

***** Средњевековно рударство у пределу Бање било је у вези са Новим Брдом „најславнијим средњевековним рударским местом Копаоничког краја и Балкана уопште" (31,5), а вероватно и са трговиштем Брвеник које је постојало код данашњег сеоца Брвеник, четири километра северозападно од Тулара у изворишту Кађаштичке реке (32,240). Најзад, није без основа и претпоставка да и име села Дуката стоји у вези са негдашњим рударством у овом крају.

****** Проблем локације ове Скобаљиеве битке са Турцима, потпуно је решен објављивањем нових докумената из Дубровачког архива. „Његова победа је била очигледно у Бањи (подручју Бањске реке) . . . у непосредној околини Новог Брда" (22,64). Према томе, сва ранија нагађања у вези са овим питањем имају се одбацити као потпуно неоснована и то како старијих писаца тако и новијих који су били склони да ранија схватања усвоје (33,18) или ово питање поставе на нову основу (34,16).

******* У добром путописном материјалу Мите Ракића нема помена о овоме чардаку, али се о самом Саид-паши подробно говори. Кад је српска војска 1878. год., ослободила ове крајеве Саид је боравио у Бувцима, уз српског команданта дивизије. Овај „поглавица арнаутски" бејаше импозантна фигура, поштен и честит човек, задружан и имућан домаћин. Саид кога су „слушали Арнаути као свеца", имао је кућу и задругу у селу Лапаштици, а долазио је у Бувце код српског команданта, као представник свога племена (20,549).

сељавања Арбанаса у српска села старе жупе Бање, крајем турске окупације Бања се називала и Арнаутском Бањом (уп. **36**, 216).

НАСЕОБИНСКИ РАЗВОЈ И ТИП

Насеобински развој Сијаринске Бање карактеришу три основне етапе. Прва обухвата период од 1878. до 1920. године, друга од 1920. до 1945. и трећа од 1945. године до данас.

Непосредно по ослобођењу 1878. године, Бања је „прочишћена, поправљена (и) покривена... шумом" и тако уређена да су се већ 1879. године у њој купали и лечили српски официри и војници који су дошли са ратних положаја. У Бањи је тада била и војна амбуланта (**20**, 551). Како је сијаринске минералне воде становништво Јабланице веома ценило, и како су ове природне лековите воде у 19-ом веку биле познате у свој Србији „као чувене терме" (**36**, 217; **24**, 61), у последњој деценији прошлог века изграђено је ново купатило са два базена. У велики цементирани базен мешовите воде, топла вода се доводила са извора удаљеног око 50 метара, а у њега се одливала и сувишна вода из малог базена у истој згради. Мали базен је био озидан на самом извору (**36**, 217).

Колонизацијом Црногораца и истовременом имиграцијом Срба у села Јабланице, и Бања се почела насељавати. До 1885. године у данашњем бањском насељу није било стално настањеног становништва. Једино је на Џамишту, узводно од данашње бање на удаљености од 1,5 км, постојала једна кућа Селима Суљевића. Од те куће, подигнуте у турско доба, данас има неколико шиптарских домова. Године 1885. у Бању се доселио **Милош Радовић** из Велике од Црне Горе. Он је подигао кућу и воденицу на земљишту које је добио од државе. Његова кућа, подигнута код

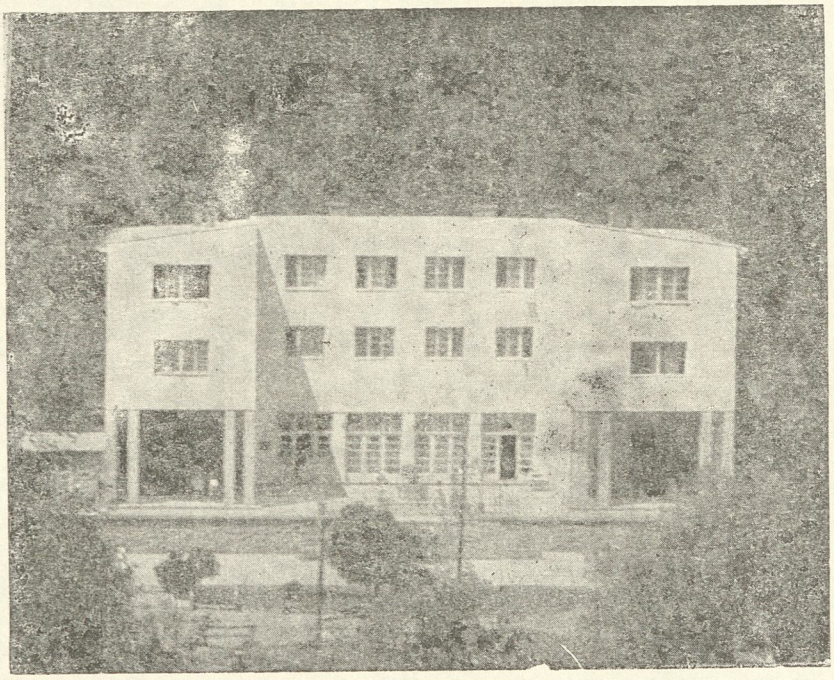

ИЗГЛЕД СИЈАРИНСКЕ БАЊЕ СА ХОТЕЛОМ „БЕОГРАД"

старе школе на улазу у данашње насеље, била је прва кућа у Доњој бањи. У овај крај Сијаринске Бање доцније се доселило још неколико породица које су и данас ту насељене.** На гласу са

А. **Младеновић**, писац пригодног чланка о Сијаринској Бањи, везује њено „подизање у новије време" „за име краља Милана" (**10**,4). Међутим, ово „подизање" извесно не треба сматрати личном краљевом заслугом, већ ондашњим општим напретком који се је спонтано јавио у слободној српској држави. Иначе, позната је чињеница да је краљ Милан „из сопствених средстава" подигао код Сијарине „красну мошеју" „јабланичким Арнаутима" (**21**, 338—9), али није „Арнаутима у Сијарини" „отворио школу", као што се то био обавестио А. Младеновић (**10**,4).

** Са Радовићима у сродству су Кривачевићи. Велика, жена Милоша Радовића, дала

своје лековитости и засељена, Бања је постала привлачна за људе нарушеног здравља. Међутим, иако се повећавао прилив посетилаца, изградња није настављена. Мали чаршијски и стамбени

је „плац“ своме зету Мирку Кривачевићу, који је дошао са браћом из Црне Горе, да подигне кућу која се налазила на супротној страни од старе школе. Сем **Радовића** и **Кривачевића** у Бањи су се населили и: **Дедићи** (1 к.) од Цуца из Катунске нахије код Цетиња, **Бутуровићи** (1 к.) из Мораче, **Поповићи** (1 к.) из Шекулара, **Јањићи** (1 к.) и **Крстовићи** (доселили преко Маровца) су из црногорске Херцеговине. Поред Крстовића, који сада живе у Горњој Бањи, етапно су доселили још и **Вуковићи** преко Сијарине и **Раденовићи** преко Свирца. Раденовићи (1 к.) су из Велике код Плава. Године 1905. пребегао је из Црне Горе Секула, „јер је био дужан крв Турцима“. Досељеник Секула добио је као колониста 2 ха обрадиве земље и 3 ха шуме. Он је касније 1915. год. из Свирца прешао у Бању и ту држао ортачки једну воденицу.

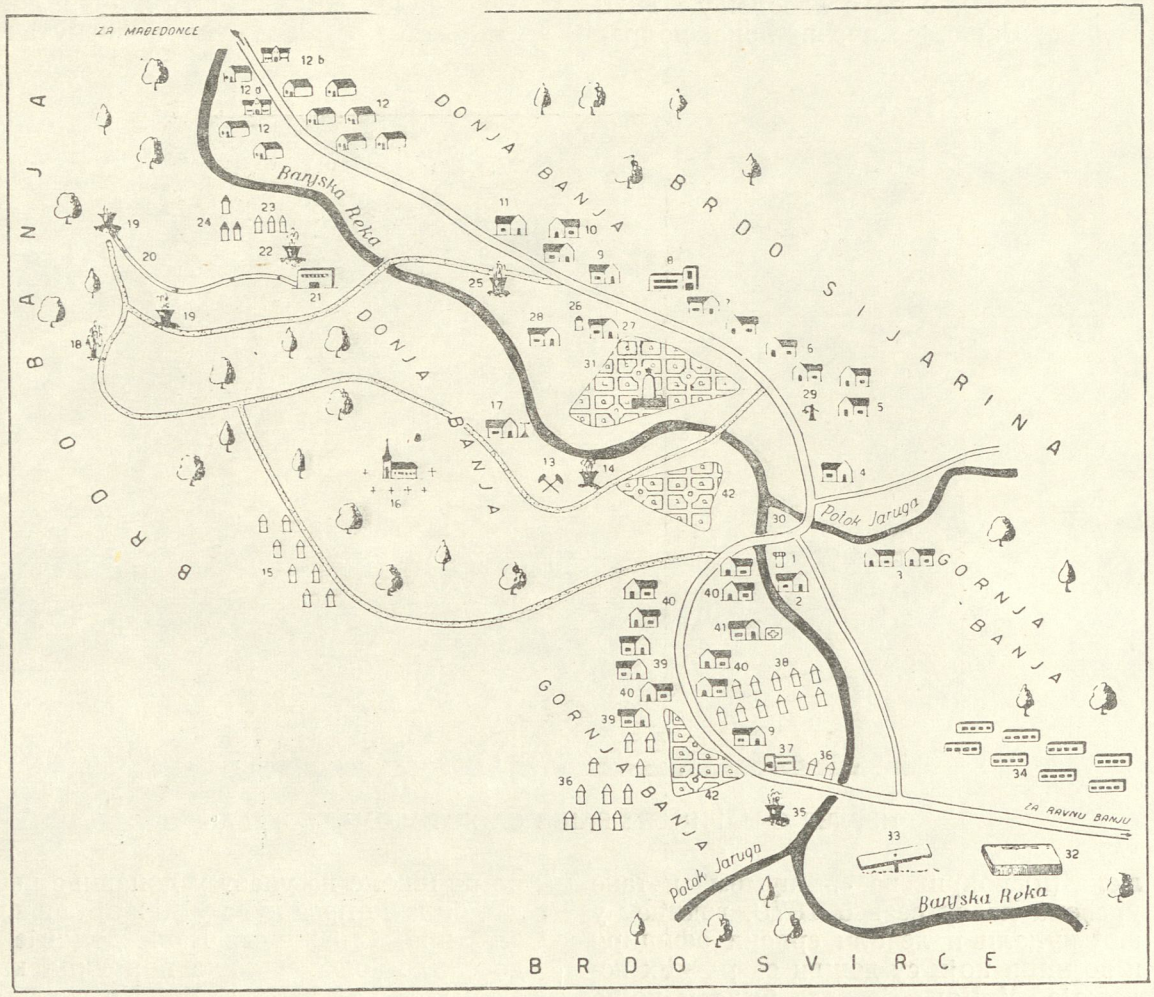

Ситуациони план Сијаринске Бање с размештајем важнијих насеобинских објеката: 1) Кула (са вуновлачаром), 2) Управа земљорадничке задруге, 3) Приватне виле, 4) Продавница земљорадничке задруге са домом, 5) Пекара, 6) Приватне виле, 7) Управа бање, 8) Хотел „Београд“, 9) Продавница зем. задруге, 10) Приватне куће, 11) Вила „Јабланица“, 12) Сеоски крај насеља са старом (12а) и новом основном школом (12б), 13) Каменолом, 14) Каптирани минерални извори, 15) Камп кућице предузећа „Станко Пауновић“ Ниш, 16) Црквиште и гробље, 17) Метеоролошка станица, 18) Природни термоминерални водоскок „Гејзер“, 19) Извори за инхалацију, 20) Канал за одвођење термоминералне воде у купатило, 21) Купатило са кадама, 22) Каптирани извори „Боровац“ и „Спас“, 23) Камп кућице управе Сијаринске Бање, 24) Трамвај кућице предузећа „Отпад“ Ниш, 25) Каптирани извор „Рај“, 26) Аутобуска станица, 27) Пошта, 28) Мазниљев конак (најстарија зграда Сијаринске Бање), 29) Чесма пијаће воде, 30) Пијаца на међи Горње и Доње бање, 31) Парк са спомеником народном хероју Зенелу Ајдиновићу, 32) Отворени базен за купање, 33) Дечји вртић, 34) Насеље „Среско синдикално веће“ Лесковац, 35) Каптирани извори „Киселе воде“, 36) Камп кућице „Среско синдикално веће“, 37) Ресторан друштвене исхране, 38) Камп кућице „Управе Сијаринске Бање“, 39) Виле у друштвеној својини, 40) Виле у индивидуалној својини, 41) Амбуланта Сијаринске Бање, 42) Мали паркови.

крај изградили су примитивно приватници те је ова бања била стварно својина неколицине имућних људи.

Године 1906—7. за смештај бањских посетилаца изграђени су тзв. „Ацини“ и „Мазнићеви“ конаци (20 одељења), а за потребе исхране гостију у истој згради „Мазнићева кафана“. Сем кафане он је имао пекарницу и месарницу. Пре 1905. године отворена је и једна бакалница. Изградњу веће стамбене зграде, која и данас постоји на прочељу Доње бање и која се и сада издаје посетиоцима, финансирао је лесковачки адвокат Стеван Пешић преко Милоша Радовића, председника бањске општине, који је и „квартире“ подигао у заједници са Дином Мазнићем. По изградњи Радовић и Мазнић су поделили сву данас у бањи најстарију, али доста очувану приземљушу старобалканског стила; Радовића део обухватио је 13, а Мазнићев 9 одељења. По смрти Милоша Радовића његов део по сину Аци назват је „Ацини конаци“. Аца Радовић, који је био заузео и неке њиве од Арбанаса те су га убили, продао је део свога земљишта Милану Мазнићу, апотекару из Лесковца, који је касније саградио вилу сину Жики .Сем поменуте стамбене зграде, за смештај посетилаца служила је и једна зграда на терену где су купатила са 3—4 собе. За време бугарске окупације у првом светском рату, Бугари су направили од дасака повећу бараку са два базена, од којих је сваки имао око 15 кубних метара запремине; базени су били од дасака. У базене се спроводила вода са извора удаљеног око 30 метара, иста вода одлазила је и у велики цементирани базен (36, 217—8). Ово провизорно купатило било је последњи објекат изграђен у првој фази насеобинског развоја Сијаринске Бање.

После првог светског рата од почетка друге деценије нашег века, Сијаринска Бања се почела снажније развијати. Изградња релативно доброг аутомобилског пута долином Јабланице и успостављање аутобуске везе између бање и Лесковца, створили су преломне повољне услове за свестранији развој. У балнеолошком устројству од прворазредног значаја била је изградња новог купатила. Године 1920—1. од солидног материјала завршена је зграда купатила број 2. То купатило чине два базена и каде до којих се долази из мањег предсобља. Базени су од бетона величине 6 x 3 x 1,1 м. Каде су такође бетонске величине 1,8 x 1,2 x 0,8 м. Купатило добија воду кроз отворени канал из главнога врела. Пошто је вода у главном врелу 66°C то се врши расхлађивање природним путем. Ово купатило има и вентилацију ради одвођења гасова (4). Купатило је изградила бањска општина уз новчану помоћ Велике Радовић жене Милоша Радовића.

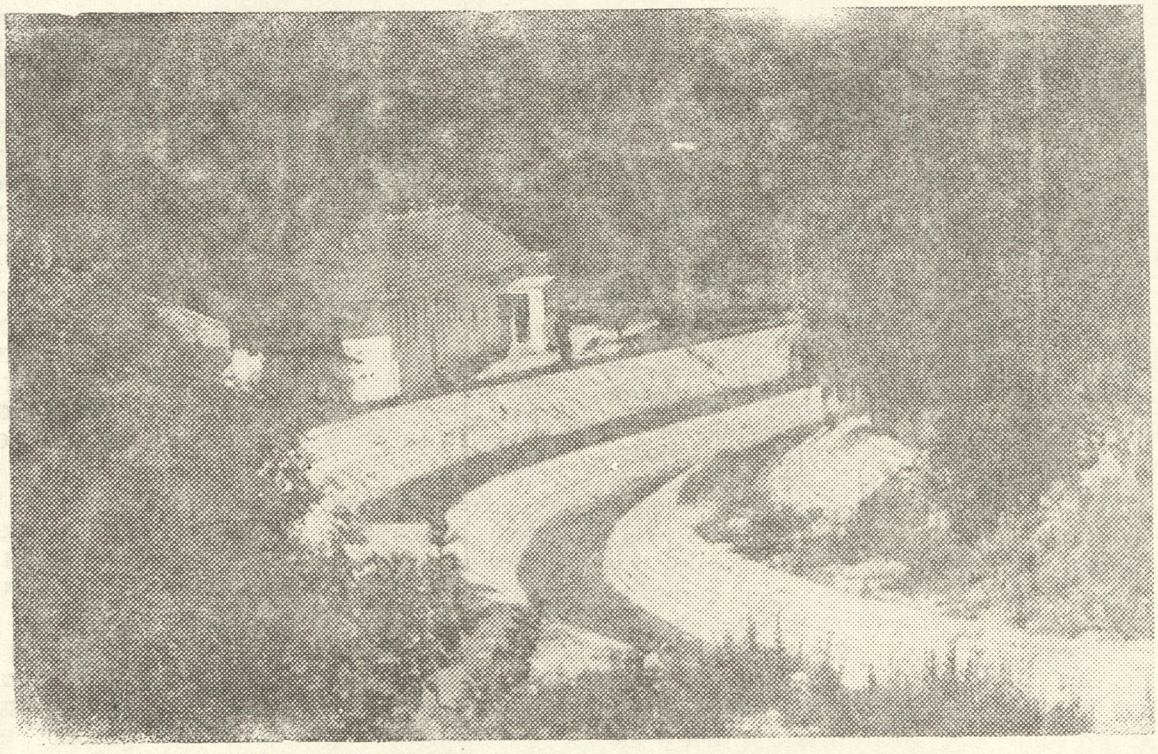

КУПАТИЛО БР. 1 У СИЈАРИНСКОЈ БАЊИ

Сем лековите воде у другој фази развоја, за лечење се употребљавало и минерално блато. Место за купање у блатишту, око извора на црквеном имању у Горњој бањи, било је ограђено даскама (**17**, 34). Од значаја је било и

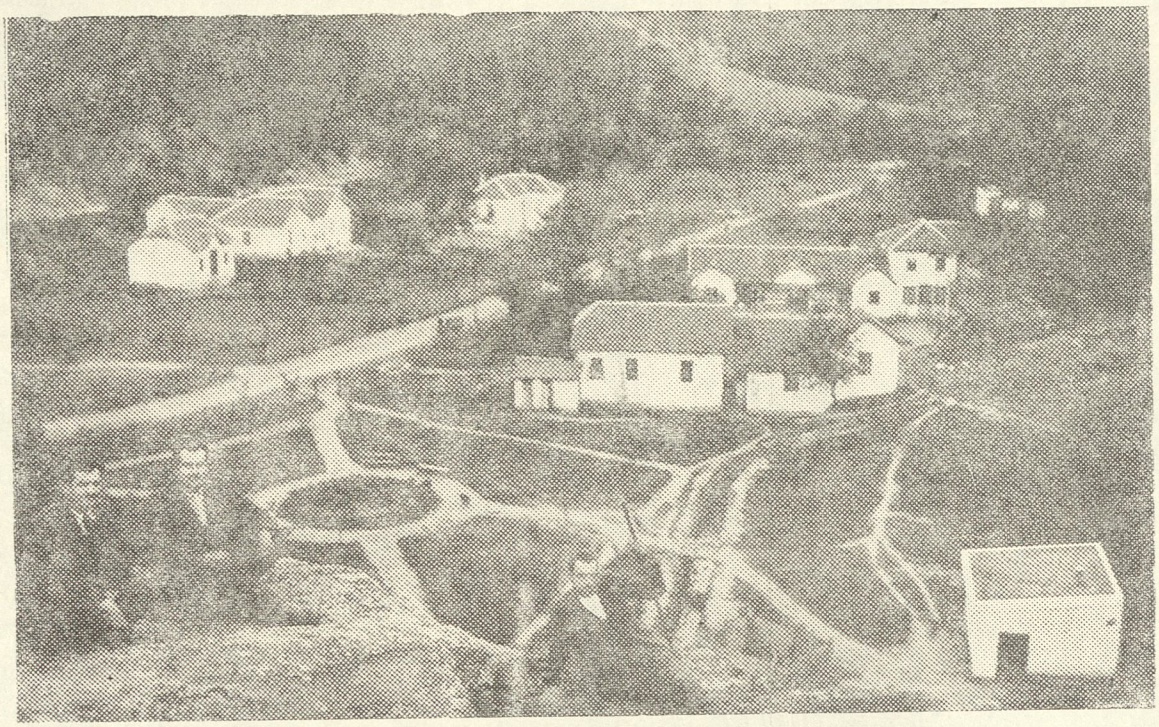

ИЗГЛЕД СИЈАРИНСКЕ БАЊЕ 1936. ГОДИНЕ

каптирање минералних извора разне температуре, састава и терапијске вредности. У виду чесме каптиран је 1936. године извор на десној страни Бањске реке зв. „Напредак" („Рај"), а исте године, на левој страни Бањске реке каптиран је извор „Спас" такође у чесму која непрекидно отиче. 1936. године каптиран је у виду бунара и „гвожђевити извор" у Горњој бањи. Бунар је изграђен од бетона (уп. 4).

Саобраћајна повезаност са главном уздужном балканском магистралом и Лесковцем, једним од најразвијенијих и најзначајнијих регионалних средишта јужног Поморавља, битно су се одразили на насеобински, и с тим у вези, туристички развитак. Изразитија изградња почела је после 1925. поглавито од 1930. године. И у 1924—5. години Сијаринска Бања за смештај посетилаца имала је само раније изграђене зграде, гостионицу (3 собе), Мазнићев конак (20 одељења) и поменуту мању зграду код купатила (4 собе) (**37**, 108). После 1938. године у Доњој бањи поред 6 мако код купатила (4 собе) (**37**, 108). После

године и четири приватне виле. 1932. године саграђена је вила „Жика" (Мазнића), а следеће 1933. вила „Рада". Вила Мазнића и Радовића данашња „Јабланица" (45 лежаја) изграђена је модерним уређајем и електричним ос-

ветљењем, као и вила економа А. Пататића (8 соба) (уп. **17**, 349). Остале подигнуте зграде имају по неколико одељења са обичном опремом.

У овој фази развоја подигнуте су и прве куће у Горњој бањи. У том делу насеља, између каменолома и раније црквене воденице, постојала је барушгина са зеленом и сланом водом. Ово „језеро" у коме се купао сиромашнији свет, често су посећивали овдашњи ловци и ловци из Лесковца и Лебана ловећи голубове који су као и срне долазили да ту пију воду. Међу првим кућама у Горњој бањи подигнута је 1930. године кућа Новаковића, а затим још неколико.

Трећа, најинтензивнија и најзначајнија, фаза комплексног развоја и уређења јавила се, као и код других наших ваздушних туристичких насеља, у социјалистичкој Југославији.

Иако је била на гласу по својој лековитости, Сијаринска Бања у капиталистичкој Југославији, и у времену када су постојали потребни услови за њен насеобински развој и уређење, би-

ла је запостављена. Између осталог научно су била недовољно проучена хидролошка и балнеохемијска својства термоминералних вода. Због таквог наслеђа у социјалистичкој етапи преображаја и изградње, у новој Југославији, најпре се приступило комплексном научно-истраживачком раду. На резултатима тих испитивања постављена је планска изградња. Ова се изградња заснива на принципима савремене примењене науке.

Научно-истраживачки рад отпочео је 1948. године физичко-хемијским испитивањима минералних вода, а настављен 1952. хидрогеолошким, балнеолошким и осталим потребним проучавањима. Потом је означен заштитни рејон бање у зони лечилишта и повучене њихове границе, те установљен ужи бањски грађевински рејон са границама, као и шири грађевински рејон са границама до 500 м ван граница ужег грађевинског рејона. Граница овог рејона одговара граници идејног регулационог плана усвојеног 1954. године.

Хидрогеолошка истраживања, предузета 1953. и нарочито 1954., открила су неслућене могућности ове термоминералном водом врло богате бање. Да би се регулисало разбијено изворište и повећала количина минералне воде, сондиране су бушотине око главног извора. Сондажним бушењем 1954. године настали су извори „Водоскок", „Гејзер" и „Бунгоја", а затим „Јабланица", „Боровац", „Хисар" и „Снежник". Хидротехничким радовима извршена је рекаптажа извора „Здравље" у виду чесме и „Киселе воде" са пумпом (1952. године) као и извор „Римски ров" (1954 и 1955.) и „Близанци" са пумпама (1962. год.). Бушењем, каптирањем, рекаптирањим, изградњом нових када (1960.) и блатног купатила, који има бетонске базене са дном од земље, и уређењем извора „Сумпоровити киселјак" у базену (1952. године), Сијаринска Бања је добила воду за лечење, купањем за 4.842 купања дневно, а воду за лечење пијењим у сасвим довољној количини. О лечењу болесника стара се стална здравствена служба при бањској амбуланти.

Изградња насеља такође се спроводи плански и доследно. Остварени резултати у стамбеној изградњи, подизању рекреативних и културно-просветних објеката и комуналном уређењу, већ пружају контуре једне сасвим нове физиономије овог, у блиској будућности, врло познатог „насеља здравља".

До 1952. године у Сијаринској Бањи за смештај посетилаца постојало је свега неколико солидних зграда, док су остале биле од слабог материјала и трошне. Укупно је било: 2 државне зграде са 34 собе и 19 приватних са 85 соба. У свему око 408 постеља (4). Највећи насеобински објекат изграђен после 1952. године је хотел „Београд" подигнут 1954. године у средишту Доње бање. Овај хотел има 34 двокреветне и вишекреветне собе са 75 лежаја са санитарном опремом и текућом водом

ТЕРМОМИНЕРАЛНИ ПРИРОДНИ ВОДОСКОК „ГЕЈЗЕР"

за пиће. Хотел „Београд" има ресторан са 100 седишта, две терасе са 100 седишта и једну малу салу са 25 седишта. Терасе са салом служе као помоћ за исхрану бањских гостију у случају преоптерећења ресторана.

У Горњој бањи стамбена изградња отпочела је 1950. године зидањем приватних кућа (једна зграда Новаковића) и ресторана друштвене исхране, који је отворен 1959. године и дограђен 1962. године (капацитет овог ресторана на бази друштвене исхране је 90 седишта), а настављена интензивно од 1960. године изградњом приватних кућа, зграда и насеља у друштвеној својини и викенд пребивалишта. У 1960. и 1961. години сагрђене су једна однос-

но две приватне куће (Новака Новаковића; Живка Поповића и Саватија Жугића), зграда СУП-а из Лесковца и вила

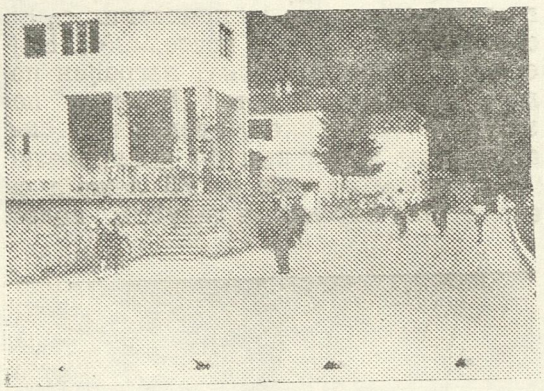

СРЕДИШЊИ ДЕО СИЈАРИНСКЕ БАЊЕ

„Победа“ фабрике „Морава“ из Лесковца (обе завршене 1961.). Насеље „Среско синдикално веће“ — Лесковац на терасираном земљишту с десне стране Бањске реке, које се каткад назива и „Грделички синдикат“ јер у њему проводе одмор и радници и службеници грделичких текстилних фабирка, изграђено је у подножју брда Сијаринске чуке. Састоји се из два низа кућа од којих је предњи једноспратне, а задњи ниске издужене градње. Ово насеље, које се почело изграђивати 1960. год. и чија је изградња у току, 1962. године имало је 160 лежаја добре опреме. За одмор радника и службеника лесковачких предузећа 1959. и 1960. године подигнуто је у Горњој бањи на левој обали Бањске реке код „Киселе воде“ 40 добро опремљених викенд кућица са 100 лежаја. Викенд кућице за своје особље изградила су и нишка предузећа „Станко Пауновић“, на тераси изнад каменолома, и „Отпад“ (трамвај-кућице) у Доњој бањи са леве стране реке. Управа бање је такође изградила за бањске посетиоце 30 викенд кућица: 20 комада добро опремљених са 40 лежаја 1960. и 10 комада са 20 лежаја 1961. године. У викенд кућицама у Сијаринској Бањи у 1962. години било је укупно 204 кревета.

За рекреацију туриста 1959. године изграђен је један отворени базен за пливање у Горњој бањи. Овај базен користи се и као терапијско средство за одређену врсту болести. Базен је величине 40 x 15 м с дубином 1,40 до 3 м, а пуни се речном водом преко доводног канала. До базена је вртић са справама за игру и забаву деце. Најзад, за ученике из Бање и околних села завршена је нова основна школа (1962. године).

Са изградњом приступило се и уређењу. До 1947. године насеље се осветљавало петролејским лампама, а затим је уведено електрично осветљење повезивањем бање далеководом са Вла-

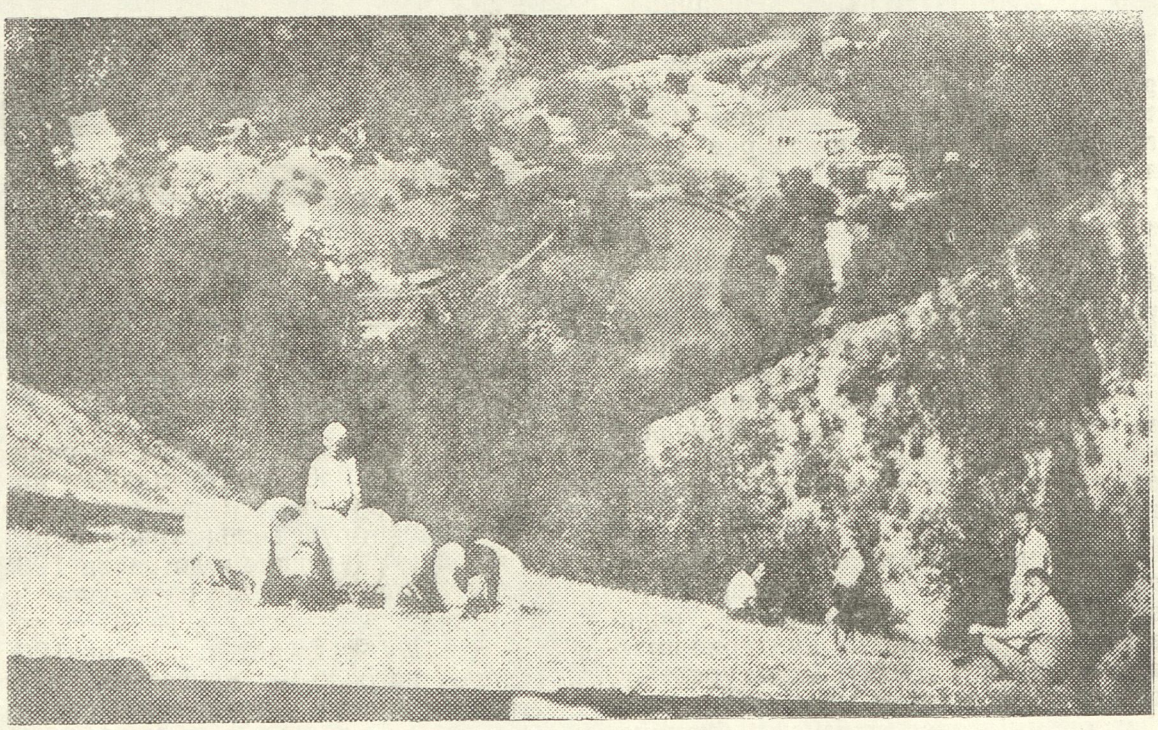

ИЗГЛЕД СИЈАРИНСКЕ БАЊЕ 1957. ГОДИНЕ

синским хидроенергетским системом преко рудника Леце и Лесковца. Овај далековод је напона 110 волти. Обезбеђењу довољне количине воде за пиће и употребу, приступило се 1953. и 1954. године. Каптирани су извори у селу Сијарини и околини и изграђен водовод 1955 године. Сем тога у Доњој бањи уређен је мали парк, подигнут задружни дом и споменик народном хероју Зејнелу Ајдиновићу. Усто, 1958. године отпочела је регулација Бањске реке која ће се завршити до 1965. године. У овај рад, један од најзначајнијих у отклањању негативних чинилаца насеобинског преображаја и изградње, улажу се знатна средства. Само у 1959. години, када је извршена регулација Бањске реке у дужини од 140 м, утрошено је 20,000.000 динара из општег инвестиционог фонда, од чега је један део дао и НО среза Лесковац. Најзад, 1962. године асфалтиран је бањски друм, главна улица у насељу.

Године 1962. Сијаринска Бања се састојала из новијих крајева туристичке функције и изгледа и старијих, стамбене намене и претежно сеоског изгледа. У целини, правцем југоисток-северозапад, Бања је по типу и облику развучено, рељефом издужено и стешњено, насеље. Док је у Доњој бањи, на стамбеним површинама где се одржала, капиталистичка стихијска изградња утиснула печат неправилности и запуштености, у Горњој је стилизована поглавито савремена изградња, разређених кућа са наменским просторима за декоративне алеје и дрвеће. Међутим, док су куће у синдикалном насељу устројене по типу стамбене изградње градских агломерација, оне су у дну котлине увучене у дворишта и слободно постројене према широкој улици. Посебни типолошки варијетет представљају кампинзи са једноредним и дворедним низовима. Ови аспекти физиономијске разноликости су специфична атрактивност функционално издиференциране насеобинске обликованости.

Према насеобинској физиономији, типови кућа у Сијаринској Бањи (преиначене „моравске“ сеоске куће, виле старије и новије архитектуре, куће градског типа) показују типолошке варијетете и промене настале у вези са одговарајућим утицајима друштвено-економских фактора у основним развојним етапама.

Свестрани преображај Сијаринске Бање и њено типолошко обликовање у савременој, социјалистичкој фази изградње и уређења, већ су коренито изменили њен географски лик и уврстили је међу познатија балнеотуристичка насеља СР Србије.

ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ И ФУНКЦИЈЕ

Сем лечилишно-туристичке, Сијаринска Бања има и функције локалног економског и културно-просветног средишта.

Бројем настањених домаћинстава и становника, ова се бања изразитије почела увећавати тек последњих година. По попису од 1948. године Бању је насељавало 29 домаћинстава и 104 становника (49 мушких, 57 женских) (**38**, 14), попису од 1953. године 27 домаћинстава са 106 особа (**39**, 17), а по попису од 1961. 83 домаћинства са 250 чланова (**40**, 39). Становништво је упослено у трговини и занатству или је укључено у туристичку привреду. Неколико сеоских домаћинстава имају земљу и баве се пољопривредном производњом. У туристичкој привреди ради десетак службеника и око 40 радника.

Стручни кадар особља упосленог у туризму чине једно лице са високом школском спремом, једно са средњошколском, шест са непотпуном стручном спремом, 12 квалификованих, 5 полуквалификованих и 25 радника без квалификација. Иако особље одговорно за туристичку организацију и оперативу нема потребну стручну спрему те и квалитет услуга није на пожељном нивоу, туризам се ипак показао као потенцијално рентабилно привређивање. У 1959. години „Бањско и климатско лечилиште Сијаринска Бања“ остварило је бруто промет од 25,000.000 динара. Од тога управа лечилишта покрила је своје расходе и остварила добит од 200.000 динара. Међутим, већ у 1961. години доходак остварен од туристичког промета био је знатно већи.

Лечилишно-туристички карактер увећао је привредни значај насеља и, у социјалистичкој фази развоја и преображаја, потенцирао мезо-регионалну економску функцију. Изазвано знатним туристичким прометом и потребама околине, у Сијаринској Бањи образовало се локално средиште. Оно је подређено потребама посетилаца и становништва насеља у сливу Бањске реке. Сијаринска Бања има своје пољопривредно тржиште, земљорадничку задругу и неколико радњи услужног занатства и снабдевања.

У главној сезони бањско тржиште је свакодневно снабдевено животним намирницама и пићем, особито: воћем (крушке, јабуке, шљиве), грожђем, бостаном, поврћем (паприка, парадајз, боранија, кромпир), живином, јајима, сиром, млеком и шљивовицом. Свакодневно на бањску пијацу доносе своје производе пољопривредни произвођачи села Мађедонце, Равна Бања, Сијарина и Грбавце. Ова села и Маровац износе на тржиште најчешће јаја, пилиће, боранију, кромпир и ракију. У сезони, поглавито недељом и о верским празницима, парадајз, паприку и бостан доносе произвођачи из села доње Јабланице, нарочито: Трњана, Бошњаца и Турековца. Угоститељству главно је тржиште за прехрамбене продукте Лесковац, а затим Лебане и Медвеђа.

Ради потребa оближњег сеоског становништва, бањских посетилаца и саобраћаја, у Сијаринској Бањи су отворене: две пекарске и по једна месарска, посластичарска, фризерска, кројачка и ковачка радња. Остале занатлијске услуге обављају занатлије у варошици Медвеђи. Индустријском робом широке потрошње снабдевене су: две продавнице земљорадничке задруге и једна трговачког предузећа „Прогрес“ из Медвеђе. Продавнице земљорадничке задруге тргују мешовитом колонијалном, а предузеће „Прогрес“ текстилном робом.

Земљорадничка задруга Сијаринске Бање, основанa 1946 год., обухвата села: Сијарину, Равну Бању, Стару Бању, Грбавце, Маровац и Свирце. Основна привредна оријентација задруге је унапређење сточарствa и воћарства. У том циљу, на свом огледном добру од 15 ха, задруга подиже плантажне воћњаке и расадник са квалитетним садницама. Онa уговара и меринизацију оваца и расплођавање крупне стоке и свиња. Усто, задруга врши кооперацију дајући потребна средства и стручну радну снагу. Унапређење сточарства је од прворазредног значаја, јер је горња Јабланица област сточарства и шумарства. У атару Сијаринске Бање и села Сијарине, где укупна пољопривредна површина запрема 4.871 ха, а шуме 5.827 ха, под сточарским површинама је више од 50% пољопривредног земљиштa (ливаде 22,25%, пашњаци 28,96%). Специјализација сеоских насељa овога краја ка сточарству и воћарству (сада је под воћњацима у селу Сијарини и Бањи 2,40% пољопривредних површина) од значаја је не само за снабдевање бањског тржиштa свежим воћем, већ и због рентабилности експортне производње. При земљорадничкој задрузи је и откупна станица, која откупљује огревно и техничко дрво, стоку и пољопривредне производе. Руководећи усмеравањем производње и пољопривредним преображајем, земљорадничка задруга „Сијаринска Бања“ постала је основном полугом и регулатором производње.

Не улазећи детаљније у антропогеографску обраду села Сијарине, и поред тога што се без упоредног проучавања Сијаринске Бање и тог сеоског насеља по коме је она добила своје име, не могу потпуно и правилно разумети чак ни неке основне географске појаве и проблеми, исто онако као што се напр. не може проучавати Луковска Бања без села Лукова, истичемо само неке од постојећих међусобних веза и утицаја. У односу на сеоско насеље при коме је основана, као и друга бројна бањска насеља у Србији, и ова је бања била од знатног утицаја на развитак сеоске привреде и промене у њеној структури, односно у структури пољопривредне производње, као и на економско-социјалну структуру становништва у селу Сијарини. Исто тако, село Сијаринa са својим вишковима радне снаге имало је извесног утицаја на изградњу и развој Сијаринске Бање. Међутим, међусобни утицај и везе између Сијаринске Бање и села Сијарине знатно су појачани у послератном периоду са преласком на нове друштвене односе, што се види и из статистичких података о новијем развоју бање, о изградњи нових балнеолошких објеката, у чему је учествовала и радна снага села, о великом порасту броја бањских посетилаца и повећаној потрошњи прехрамбених (земљорадничких и сточарских) производа, што је утицало врло повољно на активирање сеоске пољопривреде, чији су производи добили ново потрошачко тржиште у непосредној близини, тј. у самој Сијаринској Бањи, уз незнатне транспортне трошкове док су се раније производи сеоске привреде морали транспортовати до удаљених потрошачких центара, као што је напр. Лесковац где су ти производи због јаке конкуренције многобројних других сеоских насељa лесковачке котлине продавали по ниским ценама, знатно нижим него сада на бањском тржишту.

Слично убрзаном развоју пољопривредне производње, под утицајем Сијаринске Бање, коју сад сваке године посећује по неколико хиљада по-

сетилаца, у селу Сијарини, као и другим суседним селима, дошло је до извесног пораста производа домаће радиности, који се продају бањским посетиоцима. Становништво села Сијарине доноси у Сијаринску Бању недељом и о празницима: фруле („дудуке"), преслице („куделье") дрвене кашике, „бијаче" за прање веша и черги, јармове за стоку, „троношце" и дрвене столице, држалице за секире и друге производе од дрвета.

Са даљим развитком бање, с обзиром на врло повољне перспективе које она има у том погледу, могу се очекивати даље знатније промене и у селу Сијарини, како у економском и социјалном погледу, тако исто и у развоју и типу овог сеоског насеља, које ће се постепено развијати у правцу формирања насеља приградског типа.

Посебан вид туристичке привреде је издавање станова у домаћој радиности. Услед недостатка смештајних капацитета и све већег туристичког промета, овим привређивањем остварују приличне приходе не само сеоска домаћинства Бање, већ и више приватника из Лесковца и један из Београда. Власници зграда који живе у градовима, бораве у Бањи само током главне сезоне. Њихове једноспратне зграде имају неколико, а неке и десетак одељења. Собе су са два кревета, али се често у једну стављa и по пет лежаја. Наплаћујући 400 динара по преноћишту (лета 1962. године), власници у једној сезони остварују врло завидне чисте приходе.

Отварањем основне школе 1931/32 год., Сијаринска Бања је постала и локално просветно средиште. У старој Југославији основну школу Сијаринске Бање похађали су ученици из села Сијарине, Маровца и Свирца. Установљавањем осмогодишње школе и задружног дома 1958 год., Сијаринска Бања се истакла и као културно-просветно средиште. Бањску осмогодишњу школу посећује већи број ђака и свих оближњих села. Највише је ученика из села: Сијарине, Мађедонца, Врапца, Дуката и Тупала. Довршетком нове школе, на улазу у бању, и отварањем библиотеке и биоскопске сале при школи, културно-просветна функција добиће још већи значај.

Сем лечилишно-туристичке, економско-саобраћајне и културно-просветне, Сијаринска Бања је имала и административну функцију. Она је била седиште општине за неколико села. У 1953. год. сијаринско-бањску општину сачињавало је село Сијарина са својих 5 заселака, Сијаринска Бања, село Свирце са своја 4 краја и село Тупале са три махале (39, 17).

Економска и културно-просветна функција увећале су лечилишно-туристички значај и учиниле га садржајнијим. Комплексност изражена у трофункционалности увршћује Сијаринску Бању у важнија полифункционална балнео-туристичка места Социјалистичке Републике Србије.

ТУРИСТИЧКИ ЗНАЧАЈ И ПРОМЕТ ПОСЕТИЛАЦА

Развитак туризма у Сијаринској Бањи карактеришу три раздобља: прво, пре 1930. године, друго, између 1930. и 1941. и треће, после ослобођења.

Кретање посетилаца у Сијаринској Бањи од 1938. до 1962. године

Година	Укупно	Година	Укупно
1938	1.961	1954	2.526
1939	1.541	1955	2.324
1946	3.316	1956	2.909
1947	3.274	1957	3.320
1948	3.943	1958	3.464
1949	2.935	1959	4.232
1950	4.096	1960	5.830
1951	2.195	1961	5.334
1952	2.539	1962	4.927

У првом раздобљу туризам у Сијаринској Бањи, као и у осталим бањама Србије, имао је здравствени карактер. Иако се промет посетилаца бројчано не може пратити, може се претпоставити да је годишња посета износила максимално до 1.000 болесника. Релативно мали промет посетилаца био је узрокован недостатком смештаја и саобраћајне непогодности. Познато је да су ову бању до првог светског рата посећивали болесници из разних крајева. Неки су од Лесковца до бање путовали ноћу из страха од качака Арнаута. Сијаринска Бања је била на гласу и због тога што се сматрало да су њене „чувене терме" биле (по анализи Др М. Николића и Др Зега из 1905. год.) једна „сона минерална вода" у Србији (24,61). После првог светског рата, почев од двадесетих година нашег века, у Сијаринску Бању народ је долазио да се лечи „од најразноврснијих болести". Будући да је лечилиште било неуређено и без сталног лекарског надзо-

ра, велики број људи долазио је на 2—3 дана, а мањи се лечио по упутству лекаревом (36,216).

Раздобље од 1930. до 1941. године одликује се изразитим порастом посетилаца. Увећани туристички промет јавио се због уређенијих смештајних, саобраћајних и лечилишних прилика. Усто, и могућност исхране се видно побољшала јер су становници оближњих села почели доносити животне намирнице на тржиште у бањи. Сеоски живаљ, који је чинио главнину бањских посетилаца, доносио је своју постељину и намирнице (ова се навика и до данас одржала). Регистровани број посетилаца од 1.961 у 1938. и 1541 у 1939. год. и број ноћивања од 16.917 у 1938. односно 15.150 у 1939. години (8,5 и 9,9 дана у просеку), показује и увећани промет и просечно дужи боравак. У овом раздобљу Сијаринска Бања постаје и пролазно туристичко место и одмаралиште. У 1938. год. у Сијаринској Бањи боравила су два страна посетиоца(41,331).

У послератном периоду у Сијаринској Бањи је забележен, као и у већини бања Србије, већи прилив посетилаца. Апстрахујући колебљивост и варијације туристичког промета у десетогодишњем периоду прве етапе послератне фазе туристичког кретања (у времену 1946—1956. г), узрокованим разноликим факторима и појавама, између осталог неуведеном боравишном таксом, недовољно фиксираним ценама бањско-туристичких услуга, неуједначеношћу критеријума лечења болесника о трошку социјалног осигурања и друго, од 1956. год., када су у овој бањи углавном били обезбеђени релативно подношљивији услови боравка и лечења, јавља се готово константан приличан годишњи пораст болесника-посетилаца. Последњих година остварени годишњи промет од преко 5.000 болесника-посетилаца показује да се Сијаринска Бања уврштује међу важније бање СР Србије. Висок просек се јавио и због тога, што је Сијаринска Бања постала и познато ваздушно лечилиште. Међутим, упоредо са балнеолошким у најновије време све више долазе до изражаја и остали облици туристичког промета транзитни и викенд туризам, а унеколико и сајамско-манифестациони и екскурзиони туризам. Ови разнолики аспекти туристичког кретања чине да укупан годишњи промет Сијаринске Бање као комплексног туристичког средишта достиже 7 до 8.000 посетилаца.

Но иако се развија као комплексно туристичко место, Сијаринска Бања истовремено јача и свој лечилишни карактер, најзначајнију компонетну туристичке функције. Та је компонента увећала свој значај и увођењем инхалирања као новог, у другим лечилиштима изузев Нишке и Соко Бање још непримењеног, врло важног терапијског метода лечења астматичних болесника. С тим у вези, није без туристичко-географског интереса поменути и то, да је не мали број болесника, који се овде лечи, дубоког уверења о томе да је Сијаринска Бања као природно лечилиште на минералним изворима једна од најлековитијих наших бања. Извесно је да овај психолошки моменат одржава многе болеснике у убеђењу да је Сијаринска Бања за стомачне болести лековитија од Врњачке (у којој су се више болесника сада на лечењу у Сијаринској Бањи безуспешно лечили), а у односу на реуматичне болести знатно лековитија од Матарушке Бање (у којој се такође без успеха лечило више овдашњих болесника). Због тога Сијаринска Бања има и своје редовне бањске посетиоце који долазе и по неколико узастопних година на лечење мада им то није прека потреба. Августа 1962. год. међу бањским посетиоцима било је више болесника који су дошли на лечење о властитом трошку иако им је ранијих година лечење обезбеђивао завод за социјално осигурање. Тиме и веровањем, које није без основа, да је термоминерална вода лековитија у хладнијем годишњем добу када је на лечењу купањем много мањи број болесника објашњава се и то да се у касним јесењим данима па чак и у току зимских месеци у овој бањи лечи више десетина болесника.

Кретање пријављених болесника-посетилаца Сијаринске Бање по месецима (од 1954. до 1962. године)

Год. / Мес.		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Свега
1954.	Бр. бол.					58	161	449	1.076	748	34			2.526
	Бр. ноћ.					1.160	3.220	8.980	21.520	14.960	680			50.520
1955.	Бр. бол.			2	1	94	146	478	930	636	37			2.324
	Бр. ноћ.			40	20	1.880	2.920	9.560	18.600	12.720	740			46.480
1956	Бр. бол				1	44	142	570	1349	713	90			2.909
	Бр. ноћ.				20	880	2.840	11.400	26 980	14.260	1.800			58.180
1957.	Бр. бол.			2	14	75	225	651	1.369	789	159	31	5	3.320
	Бр. ноћ.			40	280	1.500	4.500	13.020	27.380	15.780	3.180	620	100	66.400
1958.	Бр. бол.	1			2	218	379	816	1.224	638	142	44		3 464
	Бр. ноћ.	20			40	4 360	7.580	16.320	24.480	12.760	2.840	880		69.280
1959.	Бр. бол.	1		10	51	179	321	833	1.504	1.112	146	65	10	4.232
	Бр. ноћ.	15		150	765	2 685	4 815	12.495	22.560	16.680	2.190	975	150	63.480
1960.	Бр. бол.	7	2		13	217	702	1.319	1.760	1 032	231	121	70	5.474
	Бр. ноћ.	140	40		260	4.340	14.040	26.380	35.200	20.640	4.620	2.420	1.400	109.480
1961.	Бр. бол.	23	23	32	86	175	501	1.210	1.710	1.131	275	99	69	5.334
	Бр. ноћ.	460	460	640	1.720	3.500	10 020	24.200	34.200	22.620	5 500	1 980	1.380	106.680
1962.	Бр. бол.	54	8		52	168	486	2.172	560	856	91	без података		4.927
	Бр. ноћ.	1.080	160		1.040	3.360	9.720	43.440	1.200	16.720	1.820	без података		88.540

* За сваку годину сем 1959., узето просечно 20 дана по особи. У 1960. години недостају подаци за 356 посетилаца.

Главнина посете у току главне сезоне, од 1. маја до 31. октобра, је у летњим месецима. Најпосећенији месец, изузимајући 1962. год., је август када је и највећи број посетилаца у једном дану. Максималан број болесника на лицу места у једном дану забележен је:

на дан	18.	VIII.	1950.	г. када је било	884
„ „	24.	VIII.	1951.	г. „ „ „	680
„ „	20.	VIII.	1952.	г. „ „ „	707
„ „	18.	VIII.	1959.	г. „ „ „	1118
„ „	4.	VIII.	1960.	г. „ „ „	1221

На месец август долази и максималан број болесничких купања. Тај број одговара најчешће највећем броју посетилаца на лицу места. На дан 4. августа 1960. год., када је у Сијаринској Бањи био 1221 посетилац-болесник, обављено је 798 купања, максимални број купања у једном дану. Узимајући у обзир максималну дневну посету болесника (на бањском и климатском лечењу), затим посетилаца који долазе на одмор и пролазника-туриста, може се рећи иако се последње две категорије посетилаца не пријављују те о томе нема званичних података, да за време максималне посете у Сијаринској Бањи августа месеца последњих година борави дневно и преко 1.500 особа. Да је поуздано овај број максималне посете тачан, доказ је и то што главнина посетилаца који долазе на одмор борави у бањи јула и августа месеца. Тако је од 1128 посетилаца који су у Сијаринској Бањи провели свој годишњи одмор лета 1962. год. не пријављујући се управи бање, главнина посетилаца била је у јулу и нарочито августу месецу. Када се зна да је свеукупни смештајни капацитет Сијаринске Бање 600 лежаја: 480 лежаја у друштвеној својини (управа бање 180 кревета, среско синдикално веће 260 кревета, разна предузећа 40 кревета) и око 120 лежаја у домаћој радиности, онда је јасно да знатан број посетилаца спава под шаторима, ходницима, у пренатрпаним собама и по двориштима. Према томе, проблем хитног проширавања смештајних капацитета истиче се као прворазредан и у овој познатој бањи. Ова појава показује и то да је према постојећим смештајним могућностима, промет посетилаца последњих година у месецу августу стално био на врху максимума, па и преко тога.

ИНХАЛИРАЊЕ НА ИЗВОРИМА СИЈАРИНСКЕ БАЊЕ

Највише болесника који у Сијаринску Бању долазе на лечење природним лековитим средствима су из Јабланице и околних области. Остали посетиоци су из разних крајева Србије, а мањи број из других федералних јединица.

Болесници-посетиоци Сијаринске Бање по републикама (1959. и 1960. године)

Ред. број	Назив	Бр. постеља	Србија		Хрватска		Словенија		Босна и Херц.		Македонија		Црна Гора		Укупно	
			1959	1960	1959	1960	1959	1960	1959	1960	1959	1960	1959	1960	1959	1960
1	Социјални осигураници	425	1980	3280	10	12	2	6	5		21	32	5	6	2018	3341
1	Ратни војни инвалиди (лични и породични		54	66											54	66
3	Остали		2147	1973	4		3				6				2160	1973
	Свега		4181	5319	14	12	5	6	5		27	32	5	6	4232	5380

* Недостају подаци за 450 посетилаца

Као што изнети табеларни подаци прегледа посетилаца-болесника, лечених 1959. и 1960. год., приказују, Сијаринску Бању посећују првенствено болесници са територије СР Србије. Августа 1962. год. поред већег броја болесника из јужне и моравске Србије, знатан је био и број посетилаца-болесника из Војводине, нарочито Баната, и Београда. Међутим, чињеница да је у овој бањи у поменутим годинама, било на лечењу и неколико десетина болесника, који су дошли да се лече о свом трошку, из свих југословенских република, несумњиво показује да Сијаринска Бања, због своје изванредне лековитости као лечилиште на природним изворима и ваздушно опоравилиште, већ стиче југословенски реноме.

Главнина посетилаца и у послератном периоду су земљорадници (од којих многи доносе своју храну а неки и постељину), али је знатан и број радника и службеника. Социјални састав болесника лечених у 1959. и 1960. години показује таблица:

Социјални састав болесника-посетилаца Сијаринске Бање (1959. и 1960)

Радника		Службеника		Занатлија		Земљорадника		Осталих		Свега	
1959	1960	1959	1960	1959	1960	1959	1060	1959	1960	1959	1960
946	1272	754	1061	93	657	2121	2045	318	795	4232	5830

Из података ове таблице, у коју су унете и бројчане вредности за посетиоце упућене 1960. год. на одмор преко синдиката, види се да су у 1959. год. више од половине посетилаца-болесника чинили земљорадници. Међутим, већ у 1960. год. број земљорадника посетилаца на лечењу знатно се смањио, а повећао се број болесника других социјалних група. Последњих година тенденција уједначавања процентуалног односа посете у социјалном саставу посетилаца-болесника још јаче је дошла до изражаја. То значи, да је Сијаринска Бања престала бити „сељачком бањом" и да је добила обележје „опште народне бање" и за посетиоце-болеснике свих социјалних група.

О трошку заједнице у Сијаринској Бањи 1959. и 1960. год. лечио се релативно мали број болесника (око 14%) и то искључиво из СР Србије. Једино је 1959. год. један болесник из СР Хрватске био упућен на лечење у ову бању о трошку заједнице. И болесници који се лече о трошку заједнице у овој бањи припадају разним социјалним групама. У 1959. год. о трошку заједнице, од укупно 607 болесника, лечено је 364 радника, 124 службеника, 46 пензионера, 60 чланова социјалних осигураника и 12 носилаца „Споменице 1941.", а у 1960. год. од укупно 777 болесника, лечених о трошку заједнице- било је 448 радника, 155 службеника, 56 пензионера, 84 члана породица социјалних осигураника, 12 носилаца „Споменице 1941.", 5 носилаца „Карађорђеве звезде" и 16 чланова Савеза бораца. Већина болесника лечила се по упуту бањског лекара купањем и пићем минералне воде, а мањи број облагањем минералног блата или купањем у блатном купатилу и пићем минералне воде. Оваква терапија лечења примењује се и у главној и у споредној бањској сезони. Болесници на климатском лечењу комбинирају ваздушно лечење са купањем у отвореном базену, а астматичари ваздушно лечење са инхалирањем непосредно на извору.

Као што је речено, и остале врсте туризма добијају све већи значај. За сада се видније истиче сајамско-манифестациони, екскурзиони и планинарски туризам. Први привлачи туристе о бањском сабору 2. августа. Тог дана у Сијаринској Бањи окупи се становништво готово свих насеља Горње Јабланице. Обучено у народну ношњу, оно се тада весели и снабдева робом и намирницама које се продају. Своје производе о сабору доносе у бању, поред села Сијарине, најчешће села Баровац, Врапце, Туларе, Петриље и Мађедонце. Израђиване од дрвета (заструге, корита, карлице, вретена и друго) тада продају крушевачки Цигани. О државним празницима (поглавито о Првом мају и 7. јулу) и крајем школске године долазе на екскурзију наставници основних школа са ученицима из оближњих насеља, Лесковца и других градо-

ва. О државним празницима да се освеже у природи и разгледају бању, долазе на екскурзију и радници предузећа и установа из више градова Јужне Србије и Ниша. Из Лесковца и других места чешће логорују планинари. У главној сезони бању посећује и већи број туриста, међу којима неки остају и по неколико дана. Транзитни туризам се све снажније развија, јер су цене туристичких услуга углавном задовољавајуће. (Комплетан пансион у модерном хотелу „Београд" лета 1962. год. износио је 1.200 динара, а у бањској вили и камповима 1.000 динара). Могућности релативно јефтине и добре исхране у ресторану друштвене исхране и снабдевање свежим и врло јефтиним намирницама на бањској пијаци, све изразитије афирмишу и транзитни туризам. Туристичкој привлачности доприносе и све повољнији услови за забавни живот као и неке привлачне појаве специфичног локалног амбијента. Извесни контрасти старог живота и нове културе се врло атрактивни. У главној бањској улици и вечерњем шеталишту, током дана виде се и такви призори да се истовремено крећу или стоје упоредо шиптарске козе са јариће на једној, а аутомобили последњег модела, на другој страни. Сличне су и неке друге појаве у колориту локалног миљеа. Такав је напр. свакодневни пролазак планинаца Срба и Шиптара на чупавим брдским коњићима поред савремених возила.

Посебна погодност географског положаја и природног потенцијала географске средине је могућност за извођење излета у непосредну и ближу околину пуне природних лепота и културно-историјских споменика. Такво је излетиште на првом месту **Царичин град** код Лебана (21 км), који је изградио Јустинијан I (527—565) пребогат античком културом најразноврснијих археолошких споменика, а затим **Туларска Бања** и планине Радан и Голак. Најзад, околина бање је привлачна и због своје етничке структуре и културно-географске физиономије. На једној страни долине Бањске у сеоским насељима виде се „разређене или пак јако разбацане црногорске куће, на другој знатно збијеније шиптарске; поред „моравских" кућа са карактеристичним „доксатима" најчешћих у црногорским селима или засеоцима наилази се на старе шиптарске „чатмаре" или „баскијаре" са тремовима, „ћилером", јаким решеткама на прозорима, посебним собама за жене итд." (5,260—1). ПО **М. Васовићу** на територији уже Србије по свој прилици „не постоји ни један предео који је током последњих осам деценија захваћен тако разноврсним и динамичним антропогеографским и етнографским променама као Горња Јабланица". Горња Јабланица је у неку руку „Мала Црна Гора" у оквиру уже Србије, а како је насељена током последњих осам деценија, „то се може са сигурношћу тврдити да представља и најмлађу црногорску насеобинску оазу уже Србије". Сем црногорских насељеника, у Јабланици је досељено и новије становништво које је овамо дошло „из петнаестак различитих области — од црногорских и херцеговачких подручја љутог краша на западу, до пчињско-власинских планина око бугарске границе на истоку, од зелене и наводњене Метохије, Гњиланске и Врањске котлине на југо-западу, до слива Тимока, на североистоку". Ови насељеници са једном оазом шиптарског живља, која се одржала у седам села средишњег дела Горње Јабланице, чине упадљиво „етничко, културно па и социјално шаренило" (**43**, 53, 45). Све у свему „врло разноврстан и занимљив предео, једно преплитање словенског и несловенског, аутохтоног и страног, давно ишчезлог и новог" (5,260—261).

Закључак. — Сијаринска Бања, као што показују изнети резултати научног разматрања доступних историјско-географских извора и археолошких налаза, а затим и теренских проматрања и сазнања, у данашњем облику и насеобинској констелацији је младо балнеотуристичко насеље. Међутим, као природно лечилиште на минералним изворима она је давнашњег порекла. У њеном животу као балнеолошког насеља, смењивале су се различите епохе које одговарају различитим друштвено-економским формацијама, почевши од робовласничког друштвеног уређења. У овом последњем, нама савременом добу, достигнут је висок степен развитка у коме је трофункционално заступљен комплекс основних компонената за модеран развој туризма. Природни потенцијал географске средине, прошлост, насеобински, туристички и општи развој, доказ су да Сијаринска Бања може, и треба, да постане **туристичко средиште ширег значаја.** Поред интрарегионалног, она се може развити и у значајније регионално туристичко средиште за околне крајеве, а умногоме и сву Јужну Србију. Већ данас, ова бања је привлачно, а поред недовољно сме-

штајних капацитета, у летњим месецима добро посећено минерално и климатско лечилиште, одмаралиште и излетиште.

Комплексан туристички карактер и валоризација географске средине пружају изванредне могућности за снажан и разноврсни развој. Регулацијом Бањске реке отклања се готово једини преостали изразит негативан чинилац физиогеографске средине, јер „од дана каптажа извора минералних топлих и хладних вода није се приметила никаква промена у количини воде нити су воде мењале своја физичко-хемијска својства" (сем што неки извори више таложе те се често пречишћавају с обзиром да постоји опасност од затварања због нагомилавања) (42).

Међутим, бруто приход Сијаринске бање у 1959. год. у укупном износу од свега око 25 милиона динара не одговара ни приближно великим послератним инвестицијама које су уложене у друштвеном сектору за изградњу нових балнеолошких објеката, као ни садашњим бањским капацитетима у погледу смештаја великог броја посетилаца. С обзиром на велики број посетилаца у 1959. год. остварен је врло мали бруто приход (просечно испод 6.000 динара на једног посетиоца). Према томе, ни по броју посетилаца, као ни по бруто приходу Сијаринска Бања још се није уврстила међу најважније бање СР Србије, али ван сваке сумње је да ова бања има изванредно повољне природне услове да се у блиској будућности развије у једну од најважнијих бања у Југославији, када буду испуњени и потребни друштвени услови, нарочито реализација регулационог плана и изградња савремених комуникација. Отуда ни садашњи максимални дневни могући капцитет броја посетилаца није довољно искоришћен, чак ни за време туристичке сезоне. С обзиром на просечно бављење бањских посетилаца у износу од 15—18 дана, када би садашњи капацитет био у потпуности искоришћен, Сијаринска Бања би имала само у току туристичке сезоне (за 6—7 месеци) најмање око 7.500—8.000 посетилаца. Међутим она у току целе године има приближно толико посетилаца.

Када се узме у обзир чињеница да знатан број посетилаца спава по ходницима, пренатрпаним собама па чак и по двориштима, онда је јасно да смештајни капацитет Сијаринске Бање није рационално искоришћен због сувише велике концентрације посетилаца у јулу, августу и септембру, када је број посетилаца већи од смештајног капацитета, док у свим осталим месецима у току године смештајни капацитет је недовољно искоришћен, при чему се стопа искоришћења смештајног капацитета креће у предсезони од 20—40%, а у осталим вансезонским месецима испод 10%. Отуда се као главни проблем Сијаринске Бање поставља проблем стварног продужења бањске сезоне (искоришћавањем топле термалне воде за загревање просторија зими и друго) и организације планске расподеле бањских посета (у чему је потребно координирати рад са медицинским установама, заводом за социјално осигурање и самим посетиоцима).

При интензивирању улоге и туристичког значаја треба видно истаћи и посебну значајну одлику — висок степен развоја у античкој средњевековној епоси живота и умногоме и под турском владавином — последњом старобалканском цивилизацијом која је утиснула свој печат у живот и лик и ове бање. „Блистава прошлост је културна тековина која посетиоцима пружа нарочиту драж и чар. Она је не само специфичан културно-историјски споменик, већ и путоказ развоја у будућности" (44,31). Због свега тога несумњиво је да ће перспективни развој донети Сијаринској Бањи већи републички значај када се остваре најглавније планиране мере, првенствено реализација регулационог плана.

Старањем друштвене заједнице перспективни развој Сијаринске Бање постављен је на принципу урбанизације. Основу урбанистичке изградње, која је у току, чини поменути идејни регулациони план чији је пројектант инж. **Вера Ђукић**. По овом плану подручје бањског грађевинског рејона обухвата зону термалних извора од 3,20 ха и укупну површину бањског простора од 24,97 ха. На тој површини у два рејона изградиће се стамбена насеља, бањски објекти, декоративне парковне површине, природни парк и рекреативно-спортски објекти.

Први рејон обухвата ужу бањску зону, а други бањску зону и стамбено насеље сталних становника бање. У чисто бањском делу биће смештени хотели, виле, купатила као и све друге зграде које су потребне за једну модерно уређену бању. Стамбено насеље сталних становника бање биће одвојено од саме бање и налазиће се на њеном улазу. Док ће у Доњој бањи бити изграђен пријемни центар са продавницама

и хотелима и искључен за саобраћај изградњом заобилазне саобраћајнице, која се укључује на постојећи пут за Равну Бању и повезује са путем за Сијарину, у Горњој бањи виле ће се и даље изграђивати у зеленилу са баштама парковски уређеним, без парцелизације.

ну. Иако у бањи нема пространијег грађевинског земљишта, рационалним коришћењем простора, стамбено насеље на улазу у бању подићи ће се на површини од 1,70 ха, зграде, специјално пројектоване, за становање опслужне групе (углавном на локацији данашње

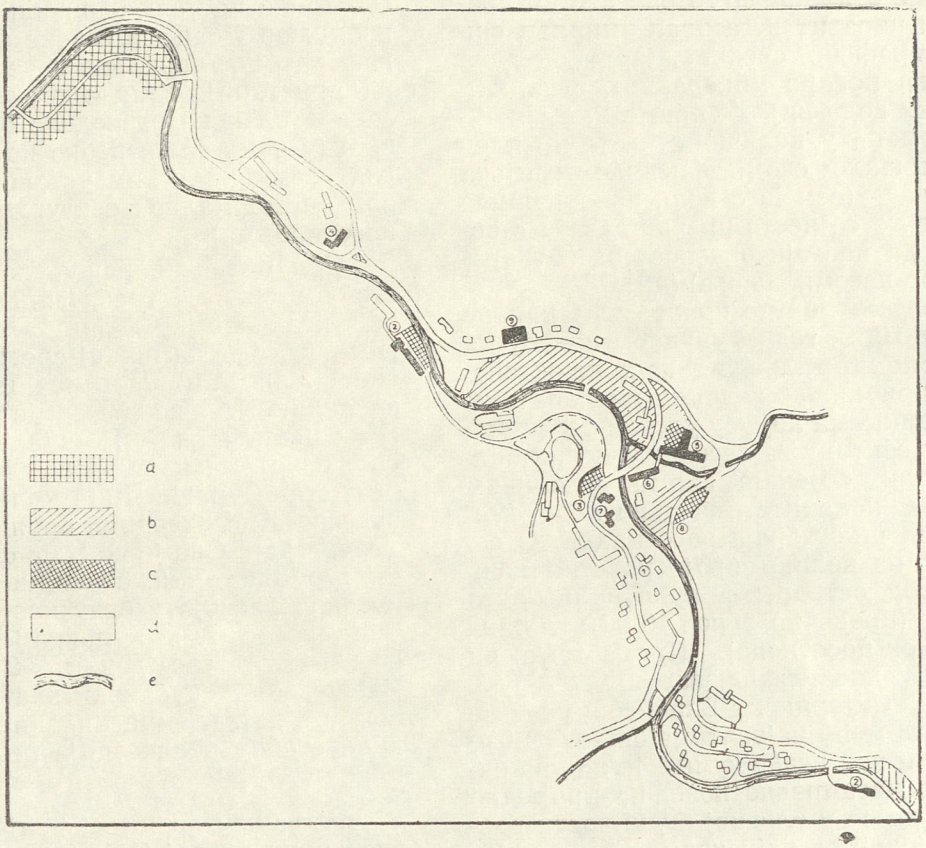

РЕГУЛАЦИОНИ ПЛАН СИЈАРИНСКЕ БАЊЕ: a. Стамбено насеље, b. Поток, c. Терени за кошарку и одбојку, d. нове саобраћајнице и стари поплочани путеви, e. регулација реке; 1) Пријемни центар са аутобуским станицом, 2) Купатило, 3) Бивета, 4) Хотел са рестораном, 5) Хотел са рестораном и биоскопском салом, 6) Хотели, 7) Виле, 8) Пијаца, 9) Плажа.

Ту ће се подићи и хотел код Киселе воде у коме ће становати посетиоци који долазе на климатско лечење. У склопу хотела биће и ресторан, те ће ови посетиоци бити одвојени од бањских гостију. У овом делу ситуираће се и спортски објекти. Адаптацијом задружног дома добиће се сала за позоришне и биоскопске представе као и остале друштвене просторије. Капацитет бање је планиран за 1.850 посетилаца, и то: за климатско лечење 200, за купање и облагање блатом 750, за пијење минералне воде 900.

За изградњу и ширење бање искористиће се сви слободни терени који ће се повезати у једну организовану целишколе) обухватиће простор од 1,28 ха, виле у Горњој бањи земљиште од 3,76 ха, а хотел за климатско лечење са рестораном и терасом терен од 0,76 ха (18).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1) Др А. Урошевић — **Новобрдска Крива Река**, Српски етнографски зборник, књ. LX (Насеља и порекло становништва, књ. 32), САН, Београд 1950.

2) М. Т. Луковић — **Термални извори Сијеринске Бање** (Прилог познавању геологије термалних извора НР Србије), Зборник радова Рударско-геолошког факултета, Св. 4, Београд 1956.

3) Н. Милојевић — **Термоминерални извори Сијаринске Бање,** Геолошки анали Балк. полуострва, Св. XXII, Београд 1954.

4) **Извештај комисије Института за медицинску хидрологију и климатологију. Бр. 12784 од 27. IX. 1952.** (Архив Сијаринске Бање).

5) **М. Васовић — „Гејзер" и остале привлачности Сијаринске Бање,** „Наука и природа". Год. IX, Бр. 7, Београд 1956.

6) М. Луковић — **Четири најврелија извора у Југославији,** Записници Срп. геолошког друштва за 1950, 1951. и 1952. годину, Београд 1954.

7) Ј. Ђорић —**Анализе минералних вода, I. Минералне воде Пећске и Сијаринске Бање,** Гласник хемијског друштва, Књ. 17, Св. 6, Београд 1952.

8) П. С. Тутунџић и С. Ђ. Ђорђевић — **Електрична проводљивост природних минералних вода. VI. Минералне воде Сијаринске Бање,** Гласник Хемијског друштва, Књ. 16, Св. 1, Београд 1951.

9) **Бањска лечилишта,** Југословенски преглед (Информативно документарни приручник о Југославији). Св. 4 за 1958. г., Београд 1958.

10) А. Младеновић — **Сијаринска Бања,** Посебан отисак из часописа „Наше стварање", бр. 3—4 за 1957., Лесковац 1958.

11) Др П. Вујевић — **Поднебље ФНР Југославије,** Прештампано из Архива за пољопривредне науке, Год. VI, Св. 12, Београд 1953

12) Б. Анић — **Упоредна соларографска испитивања између Сијаринске Бање и Београда,** Београд 1962 (елаборат).

13) Д. Ђукановић — **Плувиометријски режим Сијаринске Бање,** Београд 1961. (елаборат).

14) М. Костић — **Куршумлијска Бања,** Гласник Срп. географ. друштва, Св. XLII, Бр. 1. Београд 1962.

15) К. Милосављевић —**Међудневна променљивост температуре ваздуха на Копаонику (1710 м),** Водопривреда Југославије. Год. I, бр. 3, Београд 1958.

16) **Падавине у Југославији** (резултати осматрања за период 1925—1940), Хидрометеоролошка служба ФНР Југославије — Прилози познавању климе Југославије 2, Београд 1957.

17) Др Л. Ненадовић — **Бање, морска и климатска места у Југославији,** Београд 1936.

18) Инж. В. Ђукић — **Пројект идејног регулационог плана Сијаринске Бање** (елаборат).

19) Др Л. Ненадовић — **Наука о минералним водама и о минералним купањима,** Београд 1933.

20) М. Ракић — **Из Нове Србије V (Голак),** „Отаџбина", књ. IV, Београд 1880.

21) F. Kanitz — Das Königreich Serbien und das Serbenvolk, Bd. II, Leipzig 1909.

22) М. Ј. Динић — **За историју рударства у средњевековној Србији и Босни, II део,** Посебна издања САНУ, књ. CCCLV Одељење друштвених наука, књ. 41, Београд 1962.

23) Ј. Ђорђевић — **Војвода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици у пол. XV века,** Годишњица Николе Ћупића, књ. XXII, Београд 1903.

24) Др Р. Радојковић — **Минералне воде у Србији и њихова лековитост као таквих,** Београд 1909.

25) **Регистар места Народне Републике Србије,** Завод за картографију „Геокарта", Београд 1959.

26) Статистички годишњак Кр. Србије, књ. V за 1900. г. и др.

27) П. Скок — **Словенство и романство на јадранским отоцима,** Топономастичка истраживања, Јадрански институт ЈАЗУ, Загреб 1950.

28) **Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књ. I.** САН, Београд 1959.

29) Р. Самарџић — **Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII век,** Београд 1961.

30) Вук Ст. Караџић — **Српски рјечник,** Београд 1951.

31) М. Ј. Динић — **За историју рударства у средњевековној Србији и Босни, I. део,** Посебна издања САН, књ. CCXL, одељење друштвених наука, књ. 14, Београд 1955.

32) Др В. Симић **Историјски развој нашег рударства,** Београд 1951.

33) С. Димитријевић — **Борбе с Турцима под Скобаљићем (историја и предања),** Лесковац 1951.

34) Д. Трајковић — **Скобаљић код Ћустендила 1454. године,** „Наше стварање" (сепарат), Лесковац 1955.

35) М. Ј. Динић — **Из дубровачког архива, књ. 1,** Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељење књ. XVII ,САН, Београд 1957.

36) М. Т. Леко, Др Шчербаков и Др Хран. М. Јоксимовић — **Лековите воде и климатска места у Кр. СХС,** Београд 1922.

37) Д. Ј. Дероко — **(упутник) за лековита купатила, климатска места, минералне воде, купалишта и лечилишта,** Београд 1925.

38) **Коначни резултати пописа становништва од 15 марта 1948. године,** књ. I, (Становништво по полу и домаћинствима), Савезни завод за статистику и евиденцију, Београд 1951.

39) Попис становништва 1953. књ. XIII (Становништво и домаћинства), Савезни завод за статистику, Београд 1959.

40) **Становништво и домаћинства у НР Србији,** Билтен, бр. 31, Завод за статистику НР Србије, Београд 1962.

41) Статистички годишњак Кр. Југославије за 1938—39, књ. IX, Београд 1939.

42) **Годишњи извештај о раду Бањског и климатског лечилишта Сијаринске Бање за 1960 годину** (Архив Сијаринске Бање).

43) Др М. Васовић — **Насељавање Горње Јабланице** — претходни резултати, Лесковачки зборник, књ. II, Лесковац 1962.

44) Др Мих. М. Костић — **Могућности за развој туризма у Куршумлијској Бањи,** Привредни гласник — месечник за привредна питања среза Ниш, Год. VIII, Бр. 11, Ниш 1961.

Јован В. Јовановић

Последњи бегови и аге у Лесковачком поречју

Поробљавање Поречја. — После освајања Цариграда 1453. године, султан Мухамед II кренуо је на Србију у намери да је коначно уништи. Долазећи са југоистока преко Страцина и кумановске области, Турци су навалили на југоисточне и јужне области Србије прешевско-врањску и лесковачку. Продирући у Србију они су се прво сукобили са српском војском под командом Николе Скобаљића, властелина Лесковачког поречја, чији се утврђени град налазио на северним падинама Кукавице, изнад села Вучја. У сукобу са турским претходницама Срби су имали успеха. Али, у бици са турском главнином на реци Трепањи, почетком јесени 1454. године, били су потучени, Никола Скобаљић са стрицом Драгутином ухваћен и уморен свирепом смрћу набијањем на колац.

Са погибијом Николе Скобаљића, цела Лесковачка котлина, па и њен део Лесковачко Поморавље, потпали су под турску власт и остали под њом све до децембра месеца 1877. године. Тако се са битком на реци Трепањи завршило једно поглавље Немањине Дубочице, које је трајало близу 200 година. Пре 200 година овом облашћу се српска држава, у своме рађању, почела ширити, да по протеку овог времена у истој области почне да се гаси, како је то приметио историчар ових крајева др Јован Хаџи — Васиљевић у своме делу Јужна Србија.[1])

Живот под Турцима. — Лесковачка котлина, одувек густо насељена, пре доласка Словена као да је имала неколико напредних градова, међу којима се истицао нарочито град Јустинијана Прима. Али, од како су је Словени населили, у овој области, све до доласка Турака, није било ни једног градског насеља. Велики број српских села покривао је Лесковачку котлину и у моменту доласка Турака, а међу овим селима највеће је свакако било централно сеоско насеље Лесковац, које је било на путу да се формира у градско насеље.[2])

У овој пространој плодној области, народ се бавио сточарством и земљорадњом. Простране зелене површине под бујном травом биле су идеалан терен за одгој ситне и крупне стоке: буљуци оваца и коза, крда жировних свиња и рогате марве — говеда и бивола кретала су се по брежуљцима и планинским косама лети. Пред зиму ова се стока згонила у оборе, трле и торове а добрим делом продавана на пијацама и клана за исхрану становништва преко зиме.

Плодна земља, уз благу климу, омогућила је гајење конопље и винове лозе, поред житарица. Гајење конопље Срби су наследили од народа које су при насељавању овде затекли. А да су од најранијих времена они неговали винову лозу и сејали пшеницу доказ је назив села Вине, по легенди родно место Николе Скобаљића, и локалитети „Пшеничиште“ на сада пошумљеним теренима између Поречја и Сушице.

Гајење конопље и винове лозе, као и сејање пшенице, говори нам о високом ступњу земљорадње Лесковачког поречја из најранијих времена.

За време српске средњевековне државе у Лесковачком Поморављу морао је свакако владати аграрни систем какав је био у целој држави. Многа села су припадали властели и баштиницима,

[1]) Јован Хаџи—Васиљевић, Јужна Србија, књига друга, стр. 396.

[2]) Драгољуб Трајковић, Немањина Дубочица, стр. 41 и др. По документима на која се Трајковић позива, најстарији помен Лесковца потиче из XIV века.

црквама и манастирима. По именима неких села се са сигурношћу може закључити коме су властелину или баштинику припадала или ко их је основао. Тако је село Радоњицу или основао неки Радоња, или је она припадала овоме; Бунушу је свакако основао Влах Бун, који је онде зимовао са својим стадима; Шишинце — Влах Шишан; Мирошевце — Мирослав; Тодоровце — Тодор.[3])

Села Лесковачког поречја давана су нашим и руским манастирима. Тако је кнегиња Милица са својим синовима Лазаром и Вуком поклонила село Мирошевца и Вину са „метохом и мђеами" руском манастиру Св. Пантелејмону у Светој Гори.[4])

Кад су Турци уништили српску државу, уништен је био и српски средњевековни аграрни систем. Сељачко становништво Лесковачког поречја се ослободило тешких феудалних терета и стекло као целина личну и економску потпуну слободу. Личну слободу су Поречани сачували и до краја турске власти, а нека села Лесковачке котлине успела су да очувају и своју економску слободу.

Турци су били вешти ратници и сјајно војнички организовани. Али, покоравајући народе и освајајући туђе земље, успостављали су у истима један паразитски друштвени систем. Покорени народи су имали за њих да раде и да своје господаре својим радом издржавају, омогућавајући им при томе лак и угодан живот.

Када су Турци покорили Лесковачку котлину, као мали ратнички народ, нису ни могли да се у њој и другим пространим областима настане, али су морали сваку покорену област да обезбеде војнички и управно.

Пошто је Лесковац био у то време највеће насеље у Лесковачкој котлини, Турци су у њему сместили своју војну јединицу и обласну управну установу. Временом, поред војника који су чинили турски гарнизон у Лесковцу и управних чиновника, у Лесковац су почели да се досељавају постепено и други Турци. Међутим, у селима Лесковачког поречја, све до његовог ослобођења од турске власти, није се населио ни један Турчин, те су она сва задржала чист српски карактер.

После сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем, која је делимично захватила и овај крај, стали су да продиру Арнаути у напуштене српске области. Овај талас Арнаута продро је и у Лесковачку котлину и захватио њену западну половину, допревши до ивице Поречја и Сушице. Арнаути су у Сушици населили као своје компактно насеље село Игриште и добар део Славујевца, а појединачно, почели су да продиру и у Поречје. Има изгледа да су у селу Тодоровцу подигли и своју џамију, о чему говори локалитет „Џамиште" близу овог села.

Иако се нису настањивали по селима Лесковачког поречја, Турци су у њему притисли огромне комплексе обрадиве земље, простране сочне ливаде и сеновите шуме и прогласили се њиховим сајбијама. Као господари земље, они су на њу насељавали Србе који су се селили из села у село из једног краја у други из многих разлога, а врло често због злочина да би заметнули траг гониоцима, као и због болештина које су биле узрок расељавању и помештању читавих села и насеља.

Турски аграрни систем, у почетку благ и сношљив, временом је све више притискивао рају. Док су Турци са успехом војевали по Европи и проширили се до испод Беча, они се готово нису ни осећали у српским земљама. Али, тучени и натерани да се враћају, они су се настањивали у варошима и паланкама Србије и све више разним дажбинама и пљачкама притискивали српски народ. За сељаке Лесковачке котлине дошло је веома тешко време почетком 19. века, после оснивања слободне српске кнежевине, када су из Шумадије и других ослобођених покрајина, протерани Турци нагрнули на Лесковац и његову пространу котлину. У то време и Арнаути су се били већ настанили у многим селима Јабланице, Пусте Реке и Пољанице и допрли до ивице лесковачке равни. Надирању Арнаута са запада и југозапада одупрла се компактно насељена Доња Јабланица и Лесковачко поречје. Али, иако у њих нису могли да продру и настане се, Арнаути су ове области угрожавали пљачкајући стада и убијајући људе. Овај сукоб Арнаута и Срба користили су многи новодошавши Турци који су се наметали тим селима за „заштитнике" и тако постајали њихови господари.[5])

---

[3]) Стојан Новаковић сматра да су сва села којима су имена од присвојних придева или основана од неког властелина или баштиника, или да су овоме припадала. Види Село, стр. 105.

[4]) Драгољуб Трајковић, Немањина Дубочица, стр. 37.

[5]) Драгутин М. Ђорђевић: Живот и обичаји у Лесковачкој Морави, стр. 7, 164 и 165.

Пред ослобођење Лесковца од турске власти у Лесковцу је било око 5.000 Турака, како је забележио Милан Ђ. Милићевић[6]). Били су то махом спахије, који су држали многе земље ван Лесковца[7]), поткивачи, бербери, дуванџије и болтаџије, а међу њима и Цигани муслиманске вере, којих је, како је Милан Милићевић забележио, било 280 душа.

Господарска и слободна села у Поречју

По турском праву, заснованом на корану, султан је господар све земље у царству. Он дели земљу спахијама, богомољама и другим заслужним муслиманима и установама. Према томе, главни феудални господар је био султан, а поред њега, феудални господари су били спахије. Спахије као турски коњички официри и војничка аристократија, добијали су од султана феуде у великим комплексима земље с правом да на њој настањују рају и од ње убирају прописани приход, који им је био уместо плате.

Спахије су имале различите поседе и различите обавезе према централној власти. Према величини поседа и обавеза спахије су се делиле у крупне спахије — заиме и обичне спахије-тимарнике[8]). Старешине спахија звале су се беговима.

Спахије су узимали десетак од жита, а од ожењених глава главницу (у име десетка од поврћа и осталих усева и других ситница)[9]). Како је д-р Сергије Димитријевић забележио, овај спахијски систем у почетку је био сношљив за сељаке, јер су феудалне дажбине биле строго одређене, а поред десетка, који се давао спахији, плаћао се држави још само и царски харач[10]), Али, временом, ово се стање за рају знатно погоршало. Поред десетка и главнице, установљен је читав низ других давања, а поред спахија, појавили су се и читлук сахибије, господари појединих села, који су се за господаре наметали. Поставши на силу или превару господарима села, ови Турци, а међу њима и Арнаути, па негде и који хришћанин, ударали су на потчињене сељаке нове терете, дажбине и работе, којима су их до крајњих граница економски и физички исцрпљивали.

Појединa села су се овом потчињавању одупирала, жалила се централној власти у Цариграду и по гдешто успела да сачувају своју слободу[11]). Тако су успела да сачувају своју слободу у Лесковачком поречју села Велико Трњане и Рударе, док су сва остала села постала господарска. Велико Трњане је покушао да потчини неки Сулејман Скопљак, а Рударе неки крупни спахија, о чијем имену се није очувао траг у нашем народу. И Велико Трњане и Рударе слали су депутације састављене од најугледнијих људи у Цариград да се жале и траже заштиту. Централна власт је нашла да су захтеви ових депутација оправдани, па им је издала потврде да су оба ова села слободна, те да их нико не може потчинити, а само су дужна платити држави редован порез. Овај спахија, који се наметао Рудару за господара, био је већ сазидао и своју кулу на месту зв. „Дуњчики". Али, када су се делегати вратили из Цариграда са потврдом да је село Рударе слободно село, Рударчани су разорили кулу свога несуђеног господара и заједно са Великотрњанчанима дочекали ослобођење 1877. године као слободна села[12]).

Према томе, у Лесковачком поречју била су ова **села господарска**: Пресечина, Шаиновац, Стројковце, Накривањ, Чукљеник, Вучје, Бели Поток, Жабљане, Брза, Горина, Букова Глава, Вина, Мирошевце, Тодоровце, Бунуша, Радоњица, Паликућа, Горње Јајно, Доње Јајно, Шишинце, Кукуловце, Дрводеља и Славујевце.

Слободна села су била Рударе и Велико Трњане.

Господарска села и њихови последњи господари

Село Пресечина, једно од мањих села Поречја, имало је три господара. То су били: **Јорга Костић-Тотин, Мула Алија** и неки **Арнаутин из Пусте Реке**, који је имао само једну кућу. **Јорга Костић** био је хришћанин а по националној припадности Грк. Живео је у Лесковцу и кућа му је била где је сада кућа Ми-

---

[6]) М. Ђ. Милићевић. Краљевина Србија стр. 115.

[7]) М. Ђ. Милићевић, оп. цит., стр. 115.

[8]) Сергије Димитријевић: Аграрни односи за време Турака, стр. 4.

[9]) Вук Стефан Караџић: Српски рјечник, стр. 724, код речи спахија.

[10]) Сергије Димитријевић, Аграрни односи за време Турака, стр. 5.

[11]) Др Јован Хаџић—Васиљевић, Јужна Стара Србија, Прешевска област, стр. 406.

[12]) Казивање Алексе Трајковића, из Великог Трњана, старог 80 година.

хајла Глигоријевића, помоћника Окружног јавног тужиоца. Он је имао свој чардак у Пресечини у садашњем дворишту Вучка Ристића, а гувно му је било на сеоској утрини испред Вучкове куће. Јоргаћ је био господар доње махале села Пресечине, као и села Накривња, а под његовом „заштитом" се налазио и Чукљеник. Поред обрадиве земље у атарима ових села, Јоргаћ је имао огромне комплексе шума на Кукавици. Био је и власник петоспратне куле у облику петоугла, чији је задњи спрат био застакљен, коју је подигао у селу Накривњу неки паша. Народ је ову кулу звао „Винка". У њеном дворишту је постојао шедраван, а са последњег застакљеног спрата пружао се прекрасан поглед на Поречје и шумовите превоје Кукавице. По Светозару Крстићу, Винка је имала четири спрата и била је власништво Садик-аге, накривањског господара[13]).

Јоргаћ Тотин-Костић двапут се женио. Са првом женом је имао четири сина и једну кћер. Његовог најстаријег сина Ћиру убио је његов слуга Јакуп будаком када је овај на чардаку у Накривњу заспао после ручка. Јакупа је Ћира изгледа увредио грдећи Турке. По убиству Ћирином, Јакуп је узјахао најбољег коња свога господара и умакао у унутрашњост Турске. Од Јакупа имамо траг у топономији села Пресечине по локалитету „Јакупово". Друга жена Јоргаћа Костића звала се Јелена. Јоргаћ је умро 1878. године и сахрањен је у Шпиталу, старом лесковачком гробљу. Његова друга жена Јелена живела је дуго после смрти свога мужа Јоргаћа са сином Лазаром, чија удовица Христина, једна од првих српских телефонисткиња, живи и сада у Београду у дубокој старости[14]). У Пресечини се прича, како је Јоргаћ, иако хришћанин, био против ослобођења лесковачког краја од Турака, јер је знао да ће српска држава да укине његове феудалне привилегије. Стога је, по тој причи, дао новчану помоћ завереницима противу Кнеза Михајла два бисага сребра[15]).

Други господар села Пресечине био је **Мула Алија.** Његова је била Горња махала села, у којој му је био и чардак. Управник његовог имања био је неки Турчин Мука, док је Мула Алија са својим харемом живео у Лесковцу, и с времена на време, долазио у Пресечину да обиђе имање. Лети би доводио и харем на теферич. Када би харем Алијин долазио у Пресечину, морали су сви Пресечанчани да се затворе у куће, да не би гледали буле. По наређењу Алијином Мука би звао **протођера,** сеоског бирова, да разгласи по селу да господар долази са харемом те да се сви повуку у своје куће. После тога пристигао би караван од више кола, праћен свирком. Харем би се искрцао у кули Алијиној или у бостаништу, провео оне дане, а потом се предвече, враћао у Лесковац[16]).

Управник Алијиног господарлука Мука једном приликом се завади са сељаком Коцом Вељковићем. У љутњи, Мула извади пиштољ и упери га на Коцу. Коца је био храбар човек, па није устукнуо, већ је растргнуо своју кошуљу на прсима и довикну Муку: „Пуцај Турчине!" Мука се међутим није шалио, већ је опалио на Коцу. Када се дим из Муковог пиштоља разишао, преко пута од њега стајао је Коца жив и здрав. Сада Коца шчепа једну мотку и њоме лупи по глави Мука и уби га, а затим умакне преко границе у Кнежевину Србију.

По ослобођењу од Турака, Пресечанчани су плаћали аграрни дуг Јоргаћевој породици. Горња махала није ником плаћала аграрни дуг, јер се Мула Алија није ни јавио српским властима да тражи накнаду за своје некадашње поседе[17]).

Суседно село **Шаиновац** имало је два господара: неког **Дервиша,** о коме се сачувао траг у топономији села „Дервишов бунар", а Шаиновчани памте и остатке његовог чардака. Други господар је била **Фатима,** кћер Рашит-бега, једног од четири стројковачка господара. Фатима је била мудра и добра жена. Долазећи често у чардак свога оца Рашит-бега у Стројковцу, она је к себи позивала српске жене на разговоре, а у данима када су турски зулумћари насртали на српске девојке, она би их скупљала у одаје чардака свога оца Рашит-бега и тако штитила од насиља и одвођења[18]). Иначе, Шаиновац је морао бити село оптерећено дужно-

---

[13]) Светозар Крстић, Накривањ, чланак штампан у Недељним новинама у броју 7, 1933. године.

[14]) Податке дала Христина Костић — Чучковић, удова Лазарева, из Београда, а ја сам лично знао Јелену, коју смо ми као деца звали Баба — Лена.

[15]) Казивање Вучка Ристића, из Пресечине, старог 75 година.

[16]) Казивање Вучка Ристића.

[17]) Казивање Вучка Ристића, из Пресечине.

[18]) Казивање Алексе Миладиновића, дугогодишњег председника села Стројковца.

шћу да за турску државу или свога господара чува соколове којима се у Лесковачком поречју, некада много ловило. Село Поречје, а нарочито алувијална раван око Ветернице, било је обрасло у густу шуму, притиснуто мочварама, зарасло у бујну траву и шевар и уврежено павитином. У густишу је било много дивљачи која се најефикасније ловила соколовима. Отуда је свакако село Шаиновац и добило своје име (Шаин на турском значи Соко).

Село Стројковац имало је четири господара. То су били: **Рашит-бег, Хаџи Јашар, Амет и Мамут-спахија.**

Рашит-бег је имао свој чардак на месту званом „Ограђа" или другачије „Рашитова ограђа". У Рашит-беговом дворишту растао је велики храст, за који се држало да је постојао још од Косовске битке 1389. године Био је то горостасан џин, на који нико, када се почео сушити, није смео да дигне секиру. Чак и када је у току овог века пао, у његово стабло се нико није усудио да удари секиром. Овај брест се звао „Рашитов брест". Рашит-бег био је племените нарави и благонаклоног држања према српским сељацима. У атару села Стројковца нема лакалитета „Панаспур", што говори у прилог човечности Рашит-беговој, поред других вероватних разлога. Када је 1877. године престала турска власт и Рашит-бег као и остале спахије и господари турског порекла, побегао је из Лесковца и настанио се у Скопљу[19]). Стројковчани, који су поделили земљу Рашит-бегову плаћали су овоме откуп после ослобођења сходно одлукама Берлинског конгреса. Други стројковачки господар био **је Хаџи-Јашар.** Рашит-бег је био поред реке Ветернице, док је овај Јашар имао свој чардак на месту где је сада зграда земљорадничке задруге. Јашар је био господар и радољички. Насупрот Рашит-бегу, човеку благе нарави и лепог држања са сељацима, Јашар је био обесан човек. За њега се прича да су га на путу од Стројковца до Радољице (око 3 километра) трипут бријали. Велики зулумћар, на разне тужбе противу њега био је кажњаван од турских власти, па и отеран на издржавање казне. Када се вратио у Стројковце односно Радољицу прозвали су га хаџијом, под којим именом га памте као господара у селу Радољици.

Трећи стројковачки господар био је **Мамут-спахија,** чији је чардак био на садашњем плацу Васиљка Митића, који се и сада у топономији села зове „Кулиште". Најзад, четврти господар у Стројковцу звао се **Амет.** Његов чардак се налазио на садашњем плацу Глигорија Стојковића[20]).

Господар села Накривња био је већ поменути Јанаћ Костић-Тотин. Али, вероватно, да он није био једини господар овог села, већ је, поред њега био и **Турчин Садик-ага,** како је нашао Светозар Крстић, или је пак то био онај турски генерал, од кога је Јанаћ купио Винку, како тврди снаха Јанаћова Христина Костић-Чучковић.

Село Бели Поток имало је три господара. Звали су се: **Заир, Јумер (Омер) и Љатиф.** У атару села Белог Потока постоји локалитет „Јумерово кулиште", где је, свакако, био чардак,кула овога Јумера (Омера). О Заиру, сем имена ништа се више не зна. И Јумер и Заир, после ослобођења Поречја од Турака, више се нису јављали, нити су тражили накнаду за одузету им земљу, те сељаци који су њихову земљу између себе поделили, нису плаћали аграрни дуг. Трећи господар, међутим, јавио се српским судовима и показао чак тапије од „свога" имања, те су они Белопоточани, који су држали његову земљу морали да плаћају откуп. Неки међу њима, услед сиромаштине, нису могли да одговарају својим обавезама, па им је имање продато за дуг на лицитацији.

Господар села Вучја био је **Исмаил-паша,** а иза њега син му **Дилавер-бег.** И отац и син су морали бити крупне спахије-заими. О Дилавер-бегу приповеда Милан Ђ. Милићевић у своме делу „Краљевина Србија", и казује како је овај господар села Вучја имао у селу лепу „двоспратну" кулу, ограђену високим каменим зидом са мазгалама. Дилавер-бег, по Милићевићу, становао је у Врању, а у село Вучје долазио три до четири пута у години. Био је обра-

---

[19]) Алекса Миладиновић, као српски војник, учествовао је у првом балканском рату и боравио у Скопљу 1912. године. У Скопљу је срео Фетила, сина Рашит — беговог, који је био хоџа у Скопљу. Када је Фетил сазнао за Алексу да је из Стројковца, позвао га својој кући, почастио татлијом и другим слаткишима и дуго се распитивао за Стројковце и људе које је знао. Тако је питао за деда — Коцу Златановог, за Коцу Новачког и друге.

[20]) Податке о последњој тројици господара села Стројковца дао је Драгутин Ђорђевић — Новачки, по казивању његовог оца савременика ових господара.

зован и много је путовао по свету, „па се срамно чинити што не ваља“[21]).

Дилавер-бегова кула била је југозападно од места где је сада пијаца у Вучју. Била је то заиста лепа кућа на спрату, чије је лице било окренуто истоку, према селу. Десет великих прозора од одаја на спрату гледало је на исток. Испод средње одаје била су ши-

ДИЛАВЕР — БЕГОВА КУЛА У ВУЧЈУ

рока врата, кроз која се улазило директно у саму зграду, а лево и десно од њих била су два прозора, са капцима и гвозденим шипкама. У високом зиду, који се настављао на кућу и опасивао велико двориште, са јужне стране, налазила се једна мала капија и једна двокрила, велика капија од храстовине, кроз које се улазило у двориште куле. Од овог зида, данас се очувао део на северу од чардака, поред кога води пут за Брзу, недалеко од основне школе у Вучју. Сем тога, источно од куле Дилавер-бегове налазила се воденица његовог оца, касније његова и његовог брата, која се и сада зове „Пашина воденица“. У децембру месецу 1877. године у кулу Дилавер-бега у Вучју затворе се српски устаници из Поречја под вођством Влајка Стојановића, наредника српске војске која је у то време опседала Ниш. На њих су били навалили Арнаути које је предводио не-

ки Зенел из Игришта. Овај арнаутски бошибозучки одред имао је намере да уђе у побуњени Лесковац и поврати га под турску власт. Арнаути покушају да освоје Дилавербегову кулу и униште српску устаничку групу. Ово им међутим није успело, те се повуку откуда су и дошли, оставивши на бојном пољу неколико својих људи и барјактара ко-га је из куле Влајко узео на нишан и убио. У овом бојуи вођа српских устаника Влајко био је рањен и од ове ране и умро још у току битке[22]). „Пашина воденица“, као наслеђе Дилавер-бегово, била је ускоро после ослобођења продата на јавној лицитацији за дуг Дилавер-бега, те су је најпре били купили неки Богојевчани, а из њихових руку прешла је у својину садашњих власника. „Пашина воденица“ се налази усред Вучја. Иако зграда није репрезентативна, ваљало би је сачувати као историјски споменик.

Недалеко од Вучја, низводно, налази се **село Жабљане.** И ово је село

---

[21]) Милан Ђ. Милићевић Краљевина Србија, стр. 55.

[22]) М. Ђ. Милићевић, оп. цит., стр. 55 и казивање Крсте Димитријевића, старог 83 године и других старијих људи из Вучја, Белог Потока, Брзе, као и Алексе Трајковића, из В. Трњана.

било господарско и имало два господара: **Садина и Суљу.** О овим господарима се није сачувала никаква успомена.

Село Брза имало је више господара. У народу се помињу ова имена господара: **Абаз, Хусеин, Садик, Асан-ага, Суља.** Да ли су баш сви били господари и савременици, нисам могао у потпуности да рашчистим, јер су искази појединих људи противуречни, а нема ни једног писаног споменика на који бих се могао ослонити. Тако ми је Цветан Јовановић, стар 102 године, једва разумљивим језиком, приповедао да су господари Брзе били Абаз, Усеин (Хусеин), Садик, Асан-ага и неки Вртодуп, као и неки Суља, али је за Садика говорио и да је био пољак, што у оно време није био незнатан положај. Александар Ранђеловић, стар 80 година, казао ми је да је господар села био Хусеин, а његов чардак је постојао у Аџиском двориштy. По казивању неких, опет, као да је Асан-ага био субаша. У топономији села Брзе сачували се називи „Садикова бача", њива зв. „Суљин караманац", затим „Суљина бача". Сем овога има локалитета „Кулиште", где је био чардак неког од господара. Овај локалитет се налази на њиви Цветка и Јована Петровића. Затим код Анђелинкових као да је била господарска кула. Све ово потврђује да је село Брза имало више господара. Брзанци су плаћали аграрни дуг. Неки од Брзанаца нису могли да отплаћују доспеле рате, па је имање продато на лицитацији, те је Милан Тонкић из Лесковца купио велики комплекс, који је сада општенародна имовина. Тако је за аграрни дуг продато имање Стојана Радивојевића, Младена Величковића и Јована Величковића.

У селу Горини била су три господара: **Демир** у западној махали, **Бислим** у средњој махали и **Иса** у Шубарској махали. **Демир је био Арнаутин и настањен у Горини.** Умро је још за време Турака, а оставио је иза себе сина Таира, који се покрстио и добио име Милан. Он је имао два сина: Алексу и Трајка. Од Алексе је сада у животу син му Стојан Демировић, а од Трајка Живко Демировић. Демир је имао и две кћери Рабу, покрштену у Наталију и Пељу, покрштену у Насту. Од Наталије и сада живи у Горини син јој Станко Тасић; од Насте живи син Станоје у Бунуши, где се призетио, док у Горини живи унук му Сотир Костић. Стојан Демировић, унук Демиров, одселио се у Банат.

Други господар села Горине **Бислим,** био је сродник чувеног лесковачког Турчина Паша-Агића и живео је у Лесковцу. У Лесковцу је живео и трећи господар села Горине, Иса.

После ослобођења Бислим је враћао у Горину и своје имање продао сељацима за готов новац и на облигације, које је пренео потом на лесковачке чорбаџије који су дуг од сељака наплаћивали. Од ових Лесковчана помиње се неки из рода Шуђурана. У Горини постоји и **Бегова Махала,** као доказ да је била господарлук неког бега.

Буковоглавски господар био је **Асан** звани **Гушља.** По казивању Милана Петковића, Асан је био гушав, а можда је овај назив добио и због тога што је био господар Букове Главе, села у коме су честе појаве гушавости.

У Мирошевцу су била два господара: **Мустафа-ага и Емин-ага,** свакако господари нижег ранга. Мустафа-ага, који је живео у Лесковцу, имао је 30 кућа у Мирошевцу, а у Мирошевцу је имао кулу код плаца Зарија званог Шоп и гувно код Василька званог Жабар. Кула другог господара села Мирошевца Емин-аге налазила се код куће Алексе Живковића, а гувно на месту где је сада задружни дом. По казивању Милана Петковића, Емин-ага је имао своју кућу у Лесковцу преко пута Јове Паланчанина, сада Улица Пасјачког одреда. По казивању пак Алексе Живковића, Емин-ага је био из Игришта, где је и живео, дакле био је Арнаутин. Алекса Живковић ми је саопштио чак и један детаљ о Емин-аги: Имао је зеленог коња и на истом је умакао када је дошло до устанка на Турке у Поречју у децембру 1877. године.

Село Вина, при врху Поречја, по легенди родно место Николе Скобаљића, имало је једног господара. Био је то Мамут-спахија, који је живео у Лесковцу. Био је то обесан човек, који се према раји понашао свирепо. Када би, јашући свога коња, долазио из Лесковца у Вину, његови сељаци су морали да га дочекају гологлави са рукама на грудима, постројени од брда Умца, на пола пута од Мирошевца до Вине, па све до села, клањајући се док би он поред њих пролазио[23]). У топономији села постоје локалитети: „Бетин јар", где су свакако биле штале неког Бете; затим „Турски забран", „Турске њиве",

[23]) Казивање Милана Петковића, из Мирошевца.

„Турске ливаде“ и „Параспур“. Сви ови локалитети су траг (некадашњег) турског присуства у Мирошевцу.

У селу Тодоровцу био је господар Ак-ага, који је имао два сина: **Јашара и Омера.** После рата са Турцима, једног дана, из Лесковца су се на фијакеру довезли Јашар и Омер. Били су европски обучени. Прошли су селом, разговарали мало са људима, па се вратили натраг за Лесковац, а одатле у Турску, да се никада више не јаве.

Село Радоњица као да је имало највећи број господара. У народу се помињу: **Садик, Јумер (Омер), Кас'м (Хасан), Гостиварлија, Аџија, Садик Жабљански и Суља жабљански субаша.** Као да је Хасан-Ка'м био најмоћнији спахија. И сада се очувао у атару села назив великог комплекса земље „Кас'мово“. **Гостиварлија** је морао бити пореклом из Гостивара, највероватније арнаутског порекла. **Хаџија** није нико други до онај од четворице стројковачких господара **Хаџи-Јашар**, који је због недоличног понашања био хапшен и кажњаван, па је вероватно, као покајник, ишао и у хаџилук, те је тако добио назив Хаџија.

У Бунуши био је господар **Исметбег,** спахија вишег ранга. Био је веома моћан. Исмет је био Арнаутин и његов харем је био у Барју. У Бунуши, на месту где су куће породице која се зове „Турци“, имао је свој чардак са помоћним зградама, ограђен високим зидом покривеним трњем. У овоме чардаку у Бунуши држао је своје оружане људе на броју око 20. Чувар његових пространих поља био је Арнаутин Адем, човек велике моћи, а његово пољачко право простирало се широм читавог Поречја. Пред ослобођење, Исмет је говорио српским сељацима: „Ће дође Рус“[24]).

Паликућа је имала два господара. Били су то **Шабан и Аличко (Јеличко)**, а господар села Горњег Јајна имао је у Паликући свој чивлук, који се налазио на месту званом и данас „Везино“. Чардак првог господара Шабана налазио се на садашњем плацу Јована Филиповића, који и данас чува турски бунар. С десне стране Ветернице налази се локалитет „Турске њиве“[25]).

Господар села Горњег Јајна био је неки **Веза,** а поред њега се помиње и неки **Амет,** који је, по казивању Алексе Трајковића, из Великог Трњана, био слеп на једно око. Као што смо напред напоменули, господар села Горњег Јајна имао је свој чифлук у суседном селу Паликући. Судећи пак по локалитету „Мула-Везино“ у атару села Рудара, као да је овај Веза био мула, и да је, сем села Горњег Јајна и Паликуће, имао земљу и у рударском атару, на путу између Лесковца и рударске цркве.

У Доњем Јајну били су господари **Асан,** отуда и локалитет „Асанови“, затим **Суља,** а зна се и за трећег господара чије се име не памти. Сва три господара живела су у Лесковцу, а у Доњем Јајну су имали своје чардаке са јаровима и стоком. Судећи по локалитету „Чардачиште“, који се налази преко пута задружне продавнице, утврђује се да је ту био чардак једног од сеоских господара. Други чардак је био на месту које се зове „Церак“. На земљишту званом „Чардачиште“ био је зидан бунар из турског времена, па га је Стојан звани Јера упунио, пошто је пре тога, из њега извадио сав камен за зидање своје воденице на Ветерници, некада чувене „Јерине воденице“. Ситуација у селима Сушице, коју сматрам саставним делом Поречја у економско-географском погледу, је слична као и по свим селима Поречја, са том разликом, што су у горњем делу Сушице Арнаути већ били загосподарили и имали компактно насеље село Игриште. Игриштански Арнаути са барчанским Арнаутима играли су знатну улогу у догађајима у Поречју. Пошто су се компромитовали у своме походу на Вучје под вођством Игриштанца Зенела, они су, са одласком Турака, и сами напустили село и пребегли с оне стране границе, а Игриште су населили српски досељеници махом из врањског краја. Сем тога, само село Славујевце, ниже од Игришта, сем 5 српских кућа, било је арнаутско село. Српске куће у селу Славујевцу биле су потчињене **Ибраиму, из Игришта,** који је био истовремено и господар **села Дрводеље.** Овај Ибраим имао је и своју воденицу у Вини. Ибраим је имао два зета: **Ајдара** и **Азира,** који су имали у поседу потес звани „Смрче“, који је подељен на два дела те га има и у атару села Врановца и Славујевца. У атару села Доњег Врановца и сада

---

[24]) Казивање Глигорија Вељковића, из Бунуше, старог 100 година.

[25]) Казивање Предрага Станковића, из Паликуће.

постоје локалитети „Ајдаровао“ и „Азирово.“

Село Кукуловце имало је једног господара који се звао **Јумер (Омер).** Најзад, село Шишинце, на домаку Доњег Јајна и Лесковца, имало је два господара: **Сабита** и још једног који је имао титулу бега. Они су у Шишинцу имали своје чардаке и остале стаје за жито и стоку, а сами су живели у Лесковцу[26]).

Лични однос турских господара према потчињеним сељацима. — Сем случаја господара села Вине Мамутаге и Хаџи-Јашара, господара села Стројковца и Радоњице, који су се истицали својом окрутношћу, господари осталих села имали су према раји сношљиво, па чак и благонаклоно држање. У томе погледу се истицао Дилавер-бег, господар села Вучја, затим Рашит-бег, господар села Стројковца, његова кћи Фатима и Сабит, господар села Шишинца. Ови господари долазили би у потчињена села с времена на време, у главном после жетве, и скупљали приходе са имања, који су смештани у амбаре и салаче поред чардака. Излазили би каткад и на теферич, изводили своје хареме на ваздух и у своја бостаништа, која су била често веома пространа. У пролеће, када нестане храна, давали би потчињеним сељацима да се прехране с тим да им ови, у пролеће изору земуљ и раде друге послове[27]). Чак су могли сељаци и подваљивати господарима, прикривајући снопове жита и кукуруза пре доласка господара. Но и поред тога, економски положај сељака био је јако тежак пред крај турске власти. Многобројна давања и работе исцрпљивали су економски сељаке. Поред тих давања и работе, турски господари многих села установили су и намет који се звао „параспур“, то јест, сељаци су својом стоком имали да узору и засеју један комплекс земље, често најплоднији у атару и господару да снесу сав плод убрат са те површине[28]). Господар је тако само аговао, живео на рахату, уживао не радећи ништа. У локалном језику лесковачког краја и сада се одржала и у честој употреби реч: „Гледај си агал'к, прави си агалк“, у значењу: уживај.

Бегство појединих бегова и ага из Поречја. — На дан 20. јуна 1876. године отпочео је први српско-турски рат краља Милана, који је Србија, слаба економски и неспремна војнички, убрзо изгубила. Почетком децембра 1877. године, букнуо је други српски рат против Турака. У првом је сама Србија ратовала против турске царевине и била тучена. У другом рату Срби су се борили уз бок Русима, који су надирали кроз Бугарску. Српска војска је најпре имала да освоји Ниш, јако турско упориште. Она је то успела после вишедневне борбе. Ноћу између 28. и 29. децембра 1877 године потписан је уговор између Срба и Турака о предаји Ниша[29]). Док је српска војска опседала Ниш, настало је врење међу Србима у Лесковцу у околини. Турци, обавештени о надирању Руса и Срба почели су да напуштају Лесковац и беже кроз Грделичку клисуру, да узмичу уз Ветерницу и Јабланицу. На брзу руку товарили су на кола своје буле и децу и скупоценије ствари, из својих јарова по селима терали су стоку и гонили је на југ и запад у правцу Приштине и Гиљана. Они који су изабрали пут долином Јабланице, ишли су према Слишану, где су се груписали и настављали пут даље на југозапад. Да би превукли своје ствари и отерали стоку, они су силом гонили Србе да им својим колима превлаче пртљаг. Принуђени, многи сељаци су ово чинили, али су, у првој прилици, остављали и своја кола и стоку, и бежали кроз шуму у правцу својих села[30]). Народни песник из Поречја, о тим догађајима спевао је ове стихове:

„Јучер беше свет Никола,
С'г су буле све у кола.
Турци бегав кроз дервен,
Буле су гим без турбен.“

И пре но што су јединице српске војске дошле у Поречје, сви чардаци последњих господара поречких села били су празни. Предвођени Влајком Стоја-

[26]) Казивање Николе Лазаревића из Шишинца, старог 90 година.

[27]) Глигорије Лазаревић, из Шишинца, причао ми је како је Сабит увек када би долазио у Шишинце, звао његовог оца на муабет и дуван. А када је Глигоријев отац био млад, улазио је слободно у харем овога Сабита у Лесковцу и посматрао буле како уз свирку, обучене у свилене шалваре, играју и сладе се татлијама, баклавама и другим слаткишима.

[28]) Види чланак Ј. Јовановића: Из историје аграрне својине у Лесковачком поречју, Лесковачки зборник, св. I.

[29]) Слободан Јовановић, Влада Милана Обреновића, књ. друга, стр. 184.

[30]) Казивање Николе Лазаревића из Шишинца и Глигорија Вељковића, из Бунуше, старог 100 година.

новићем, наредником српске војске, Поречани су се латили оружја. Било их је готово из свих села Поречја, нарочито из Рудара, Великог Трњана, Накривња и других села. Био је то одред од преко 200 устаника наоружан ножевима, секирама, косама, па и моткама, а гдекоји је имао и пушку или пиштољ[31]). После пада Ниша, један одред српске војске кренуо је кроз Поречје на Копиљак у правцу Гиљана. Са доласком јединица регуларне српске војске Поречје је било коначно ослобођено од Турака, после 423 године робовања, а Никола Скобаљић, бранилац Поречја од Мухамеда II, освећен. Протерани бегови и аге, иако им је мировни уговор гарантовао право на повратак на своја огњишта, нису више имали храбрости да се врате у Лесковац. Појединци господари села јављали су се само за накнаду у новцу за одузету им земљу.

Тако су се поречка потчињена села ослободила од својих последњих господара и уз националну слободу стекли и пуну економску слободу, а на последње бегове и аге сачували су успомену у својим називима: зелене ливаде, плодне њиве, сеновити забрани, „кулишта“ и „чардачишта“ у Лесковачком поречју.

---

[31]) Казивање Алексе Трајковића, из Вел. Трњана и других.

Драгутин М. Ђорђевић

Прилози за антропогеографско испитивање лесковачке околине

У своме дугогодишњем раду на истраживању грађе о народном животу становништва лесковачког краја, имао сам прилике да понешто забележим и о насељима. Поред обимних радова Ј. Јовановића о Ветерничком поречју (у рукопису) и др Ј. Трифуноског о Грделичкој клисури, који се налази у штампи, моје белешке о неиспитаним насељима из овог краја, биле би од значаја за употпуњавање антропогеографског рада у овој области.

В Л А С Е

Када је ово село засељено, не зна се, исто као и за многа друга насеља лесковачке области. Бурна прошлост одавно је прохујала овом тектонском долином као сан, а трагова у писаним изворима и споменицима није оставила да бисмо могли говорити поуздано о пореклу и кретању становништва.

Побуне, ратови, особито аустротурски (1690, 1737 — 1739.), изазвали су у овом делу земље кретање становништва које се дуго није смирило и усталило. Селило се оно, расељавало, напуштало матична подручја и враћало опет на стара угашена огњишта. Усто долазило је често до глади и тешких епидемија болести куге („чуме“) и колере („кореле“)[1] па је народ масовно бежао у далеке планине и забите крајеве да избегне „чумино“ смртоносно грне и стрелу. Но на кретање становништва утицало је и насиље како Турака тако и Арнаута па због тога и крвних освета, често се дом напуштао и село расељавало. Наравно, при том морамо имати у виду и економски моменат који је утицао на расељавање и промене места становања. Тако је то ишло све до почетка 19. века када се сељакање и напуштање родне груде у масама заплашеног становништва зауставило благодарећи повољнијим политичким, економским и другим приликама.

Село Власе је свакако добило тај назив по Власима, сточарима, којих је и код нас било. Вредно је овде напоменути да је некада било и село Каменица и то на истом месту где је сада Власе. То старо ишчезло насеље живи у народној традицији, у топономастици и неким обичајима. Каменица је запремала простор око Рибњака, северно од села Власа, према Старом друму па све до Далинског рода, који је смештен на источном делу села. Сав тај поменути крај и данас се зове Каменица, Каменичко. По предању, у Каменици су некад живели Руси (да ли елеменат по народности руски, или људи рђи, „руси“, то се не зна), који су у неким ратовима изгинули, а село уништено. На простору и селишту саме Каменице, засељено је село Власе. Иако је данас то једно формирано равничарско село, једно насеље, ипак, између самих родова који ту живе, постоји нека разлика у погледу смештаја на том простору. Друго су становници Власа, а друго они што живе у Каменици. Постоје ту извесне карактеристичне подвојености које упућују на чињеницу да су ту била два насеља. Тако се на пример родови настањени у Каменици сахрањују у горњотрњанском гробљу, заједно са Горњотрњанчанима, а остали на старом гробљу које лежи на Присојама према Караули и селу Кукуловцу. Но овде постоји још једна карактеристична подвојеност: наиме, они што живе у Каменици, не терају стоку на испашу у утрину села Власа, нити они што живе ван Каменице терају стоку у Каменичко. Душе ваља те подвојености је сада све мање, али је чињеница да је тога било доскоро. Ови само по-

даци говоре о томе да су овде у питању два насеља, једно је ишчезло, и друго, ново које је засељено на његовом месту, или једноставно надживело оно старије. Можда су то два насеља једно уз друго прирасла па издвојена каквом оградом као што је то случај са суближњим селима Врановцем и Војловцем која раздваја само плот од прућа.

ПОЛОЖАЈ И ТИП СЕЛА

Село Власе лежи испод хрбата Била и то с његове северне стране. То је хрбат који се протеже од Шумана до Лесковца где се завршава брдом Хисаром. Тај хрбат се у селу Власу зове Било, у Горњем Трњану Рид, у Горњем Синковцу па и у Доњем Синковцу Брег, а у Лесковцу Хисар. Кроз само насеље пролази Шумански пут (или Горњи пут), а у пољу, северно од села је Стари друм, којим се ишло од Лебана до Лесковца све до 1880. године. После је уз извесне трзавице, просечен нови, садашњи пут Лебане — Лесковац. Шумански пут дели село готово на два једнака дела поред кога су на одређеним местима од вајкада распоређени родови који сачињавају насеље. Тако су с десне стране пута, идући од запада на исток, ови родови: Дрколци, Денине, Букоглавци, Стојилкови, Цекини, Пешинци, Ђоринци (Цочкине), Митровци и Далинци. С леве стране су распоређени: Костини, Биберци, Љапини, Огњанци и Врањанци. Сви родови су груписани и стоје засебно као целина са малим изузетком кад се ради о недостатку простора за стамбене зграде, услед деобе, па се морало излазити негде у имање, или на купљене плацеве (Милан Денић, Радисав Илић), или је за напуштање родовске групе био разлог ерозија земљишта (Станоје Живковић, Станоје Младеновић, Ђорђе Илић са два сина). Од Шуманског пута, у самом селу, и то с десне стране рачвају се махалски („малски“) путеви: један који иде за Дрколце, Дедине и Букоглавце, други „гробјарски“ који води за Присоје кроз Митровце („Митрополиће“) и, трећи, који се одваја од Далинаца и води за Караулу и Кукуловце. С леве стране су два пута: један који води за главни друм и село Ћеновац и други, који пролази поред Врањанаца за Рибњак и насип.

Од Лесковца до Власа има око 7 километара. Власе је село равничарског збијеног типа, концентрисано крај пута.

ТОПОГРАФИЈА

Како је село у равници то је особито са севера изложено јаким ветровима. Заклоњено је само с југа поменутим Билом, које се у последње време рони и угрожава Букоглавце. На Билу, од истока на запад, ређају се ова места: Караула[2], Долина, која се продужава поред брда Карањевца у Карањевачку долину. С леве стране те Долине су Јазбине, а десно су Присоје. На Присоіама, у почетку, на самом ћувику је старо сеоско гробље, а од њега су и према селу Кукуловцу и према селу Власу виногради и оранице све до Седељке, доминантног узвишења над самим селом, на коме је доскора био један високи брест обрастао у бршљен па је на пролазнике остављао изванредан утисак. Од Седељке па према Тогачевцу нижу се: Коњарник[4], Прогон, затим Горње ливаде, Тршевина, Карчина ораница, луг Миленови волови, Козарска долина и Ложиште. Западну границу села Власа према селу Тогачевцу чине: Шипковине, Селиште, Стари друм, док су према северу где је главно поље: Салово мејаниште (Далино мејаниште), Селиште, Трнице и Смуге. Од Рибњака, који је на северу од села, наставља се Каменичко поље и оно се протеже ка истоку, те са Селиштем и Странама чини источну границу села према Горњем Трњану.

Овим описом не само да су повучене границе села и сеоског атара, него су сва поменута места дата онако како их народ назива.

ВОДЕ

Кроз село протиче слабводна Брза бара, поток који извире код Малог Војловца, који лети скоро пресуши, а надође само за време киша и с пролећа. Брза бара такође пресеца село на два дела. Она иде кроз село запад-исток па се код гробља у атару села Горњег Трњана, код самог гробља, улива у Голему бару, која истиче из Рибњака. Сем ове, с леве стране села извире мали поточић Крива бара али се и она улива у Голему бару.

ИЗВОРИ (КЛАДАНЦИ)

У доба досељавања па и касније, дуго није било у селу бунара па се ста-

новништво углавном служило водом из извора и кладанаца, а по некима, становништво се водом снабдевало и из Рибњака, где извире Голема бара. О води за пиће се онда није много водило рачуна, јер је постојало веровање да је свака вода чиста која пређе девет каменчића. Први кладанац ископали су испод Седељке у брду Цекини и њиме се дуго служили, а сад је тај извор услед ерозије земљишта затрпан. Сем овог, имамо и кладанце: код Рибњака Црни кладанац, у Козарској долини Козарски кладанац и кладанац у Караули.

СТАРИНЕ

Поред два селишта, постоји и старо гробиште у пољу. Пок. Тодора Николић (умрла у 89. год. пре 18 година) причала ми је да се у том гробљу често виделa ноћу ватра („огањ“) што је био знак о закопаном благу. Неки из родова Пешинци ископали у том гробишту казан злата, али како су им почели мрети укућани, злато су вратили и закопали у гробишту које се тамо и данас налази. Неки су ради својих потреба са гробишта отерали камење својим домовима, али су и то вратили јер их почела бити „здетствина“ (малер) како у људима тако и у стоци.

Код самог врела Рибњака била нека велика плоча, по предању од неке старе порушене цркве. Њу отера својој кући у Ћеновац неки из рода Кундаци али како су му укућани почели умирати („имаја мрешке у кућу“), он врати ону плочу на место одакле ју је узео и одмах је умирање престало. На Старом друму је био некада римски бунар, али га сада више нема. У близини Рибњака је и Салово мејаниште, где је по предању био хан, мејана, а до горњетрњанског гробља је била некада црква, која се, услед зулума, негде „преселила“.

ГРОБЉА

Сем гробишта о коме је већ било речи, село Власе има још два гробља у којима сахрањује своје мртваце: у Присојама, јужно од села, а друго заједничко са Горњетрњанчанима у атару села Горњег Трњана. У истом гробљу укопавали су се и Доњетрњанчани, али од пре десетак година то не чине, јер су у своме атару у Смугама, образовали ново своје гробље. Из старог гробља у Г. Трњану повадили су надгробне споменике и кости својих покојника, где је то било могуће, па су све то однели у новообразовано гробље. Занимљиво је да су надгробне плоче и остало из старог гробља пренели кроз поље а не кроз своје село, куда је иначе водио пут за ново гробље.

У Присојама се копају: Букоглавци, Цекини, Денини, Љапинци, Гоцкини, Пешини, Цочкини или Ђоринци, а у Горњем Трњану сахрањују се Врањанци, Далинци, Митровци, Костини, Биберци, Огњанци и Дрколци (Дркини). За гробље у Г. Трњану води „гробјарски“ пут уз Голему бару, а за гробље више села на Присојама, пут је особито зими веома лош и блатњав. На оба гробља има старинских надгробних споменика који због своје уметничке и етнографске вредности, заслужују да се на њих обрати посебна пажња. Гробља су неограђена и незаштићена од стоке па не делују на пролазнике како би то требало.

КУЋА И ПОМОЋНЕ ЗГРАДЕ

Сиромашно село Власе није могло да корача упоредо са суседним селима у развоју своје економике што се види и из чињенице да у селу нема онаквих кућа као што их има у околним селима. Исто тако нема ни помоћних зграда потребних домаћинству за живот и економику. Тек у последње време, за неколико задњих година, подигнуто је неколико лепших зграда. Већина кућа је од тугала или су то кованице, а само неколико их је од тврдог материјала. Има доста кућа чатмара на бондрук са кровом на „четири воде“. Кровови таквих кућа су тешки, покривени ћерамидом са спуштеним стрехама и распоредом одељења као у старинских кућа. Од тих старинских карактеристичнијих кућа наводим куће Светозара Стојановића, Бошка Пешића, Мирка Ђ. Илића, Милутина С. Ђорђевића и Михајла Михајловића, који већ и не станује у старој кући.

Услед малог простора, описаћу само две такве куће у селу и то кућу пок. Светозара Стојановића и кућу Мирка Цветковића.

Кућа пок. Светозара Стојановића је типична кућа овог краја из 19. века и слична је типу моравске куће. Кров је ћерамидан, гломазан са спуштеним стрехама, пространом „кућом“ и отвореним огњиштем насред одељења. Кућа је окренута ка дворишту, према југу и у њу се улази кроз отвор „ајет“. Са огњишта дим иде кроз комин који

почиње од тавањача и свршава се на крову оџаком од плеха. Уз северни зид је водник на коме се чувају судови, тепсије, лонци, тестије и др. До водни-

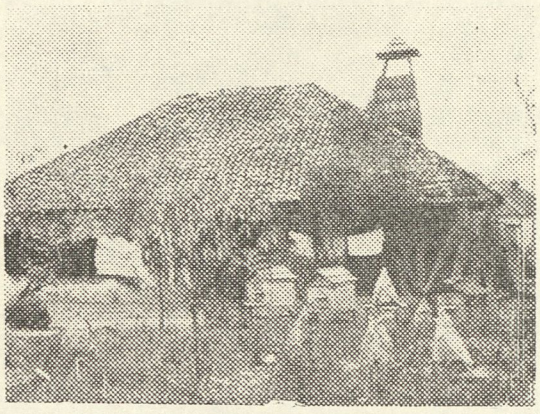

КУЋА ПОК. СВЕТОЗАРА СТОЈАНОВИЋА

ка десно је долап, а подаље од њега су црепуље и сач („вршњик"). Испод тавана, о таванским гредама висе куке и мотке за сушење разуђене пастрме, а на источном зиду висе ујесен и преко зиме низови црвене паприке. Уз јужни зид су наћве за брашно и сандук, а по кући су троножне столичице, танур, корпе, сито, ћупине од сломљених тестија и др. Из куће се улази лево у собу са три прозора, два према југу и један према западу. У соби је трон (кревет), шпорет, клупа и намештај са полицом. До тог одељења је и мало одељење „ћилерче" у коме се чува бели мрс („благота"), ковчег са стварима, прећа, черге, ситније ствари за потребе домаћинства и др. Кућа има и споредна врата, или „мала врата" за излаз у „двор". У ајету о гредама висе куке где је кофа за воду, где су неке корпе са прећом а поред зида је конопља и један кош. Испред куће у малој баштици су кошнице и трмке пчела.

Кућа Мирка Цветковића је мања и нешто је новијег датума. Има само кућу и једну собу за становање. У њој живе Мирко и његов брат Тодор са укупно још деветоро чланова. Ајета нема него се у кућу улази на камен преко издигнутог прага. Кућа је устесна, огњиште је насред одаје, а дим иде слободно и излази на отворе врата и крова. Лево од огњишта је „дуварче" (служило за седење и грејање поред ватре око огњишта), а десно је, уз јужни зид, постављен водник. У углу десно је „брашњаник" (повећи лесковим прућем оплетен кош, изнутра блатом облепљен). Из куће се улази у устесну собу која има два прозора: један на западном а други на источном зиду. У кући је мали отвор који служи за прозор и то на западном зиду. Комин на кући је од плеха.

Свака кућа има свој „двор", или „обор" или „авлију", а све око куће и сама кућа са помоћним зградама се још зове „посéдак". Дворови, или обори су махом ограђени. Ограда („ограђа") може бити плот од тугала (од непечених цигала), може бити плетена од прућа („маџар плот"), од тараба, од јендека и трња, или самог јарка. У двор се улази на капију, или „лесу". Има и великих капија са два крила и малом капијом. Те велике капије су обично између две зграде било за становање било да су то зграде за смештај сточне хране. Оне су високе и обојене, обично модром бојом. Ако је то леса, она може бити од прућа или од баскија и обично су оне ухваћене за дирек павитом па се тако отварају и затварају.

У дворишту кућа се могу видети од помоћних зграда: амбар, салач посебно, или заједно под једним кровом, кошара или штала, која стара напуштена зграда, плевња, понеки плетен кош од лесковог прућа изнутра облепљен блатом па тај кош служи за чување брашна или жита, може се наћи која каца од издубљеног дрвета, корита од дрвета за појење стоке, трло за овце, коко-

КУЋА МИРКА ЦВЕТКОВИЋА

шарник и нужник. Салач и амбар су на видном месту и на промаји ради сушења житарица. Исто су тако и кокошинци на видном месту и ту обично бораве пси да лисица лако не допре до живине. Нужници (има их мало) стоје подаље од куће и нечистоћу употребљавају свиње и гладни пси. У дворишту је и

дрвник а исто тако и гувно („гумно“) са стожером. Бунара има доста, само су они плитки, прљави и многи немају ограду („сантрач“) па се дешавају немили случајеви да неко упадне и тако изгуби живот. Вода је прљава и вади се кофом за коју је обично привезано уже, или за то служи ђерам. 1962. године у селу су извађене две пумпе па је вода и лака и питка, усто чиста и незагађена. Сем овога, у двориштима се могу видети стогови сена, шаше, шаша зденута у лиснике, мале камаре сламе, зденута шума у лиснике на земљи, конопља зденута у купе („копе“), трапови сточне репе или кромпира, мале леје са цвећем пред кућама, које су обично ограђене, ту су и баште за поврће са отвореним бунарима.

ПРИВРЕДА

Село Власе је, као што смо рекли, равничарско село у врло плодној алувијалној долини у сливу реке Јабланице и његово се становништво углавном бави земљорадњом. Раније, за време Турака, кад је за то било више услова (било доста пашњака, а шуме нису биле искрчене до те мере као данас), људи су се бавили увелико и сточарењем, али откако се почело са интензивном земљорадњом, сточарство је постепено опадало и сада је сведено на стајско. По казивању старих људи, раније је било доста оваца, коза и друге стоке. Волови дочекују и старост, оштрбе а да се не ујарме. Орећи волови су се чували у штали, а друга, пашњна стока се чувала у дворишту по отвореним говедарницима. Чак до 1961. године било је сеоских појата на Караули и Карањевцу. На Караули су држали појате Огњанци, а на Карањевцу Буковлавци.[5]

Земљиште је црна смоница („смолница“, „смолница иљавка“ — иловача) која је тешка за обрађивање, нарочито после кишних зима, али кад се уради како ваља и грудве иситне, кад се на време засеје и изугари, даје добар принос. У пролеће усеви мало „задрже“, али касније „крену“ и издрже често и врло јаку сушу.

Од усева гаји се: пшеница економка, „новосадска“, затим црвенка, а ређе мурејка, јер од ње нема ни добре сламе, ни добре коре за гибаницу. У последње време је прихваћена високородна италијанка и од ње имају добре користи. Од кукуруза саде: американац, „осморедац“, брзак (који се сади више по потреби) и хетерозис, који даје високе приносе. За семе американац мора се орати пре Ђурђевдана (то је „лењивац мумуруз“), а за друго семе, може и после овог празника. Сеју и јечам, раж, овас, затим просо, али у случају градобитине да земља „не лега џабе“, или да се искористи јечмиште (пожњевена њива на којој је био јечам), али се оно баца и на „посна“, „т'нка“ земљишта. Сеју и конопљу, али не у оној мери као пре другог светског рата. Прво то не чине зато што се конопља сада слабије плаћа него некада, а друго, иситњена земља се подешава за више култура па на конопљу долазе мале површине. Но и у најроднијим годинама, 60% домаћинстава купује „хлеб“ (пшеницу и кукуруз), а то долази највише отуда што су имања јако издељена, што су њиве испосниле, што је вештачко ђубриво за њих ипак скупо, што немају довољно стоке за обраду земље и што не примењују нове модерне агротехничке мере у пољопривреди услед великог сиромаштва. Да буде горе по село, укинута земљорадничка задруга их је прилично уназадила рђавим радом те су многи остали без стоке и алата за култивисање земље. Иначе село има следеће површине у хектарима:

Укупно	Оранице баште	Воћњаци	Виногради	Ливаде	Пашњаци	Шуме	Неплодно
398	325	3	6	13	15	14	22

Село Власе, и не само њега него и остала села према Лесковцу, као што су Горње Синковце, Горње Трњане, Доње Синковце, врло често угрожава река Јабланица. Нерегулисана, она се често излива из свог корита код села Ћеновца и тако наноси огромне штете становништву поменутих насеља. Тако се је она излила 1942, 1955. и 1963. Срећом, ове године се ради на регулацији Јабланице па ће можда престати да се излива и да наноси привреди овог села толике штете. Но ово село угрожава и ерозија земљишта која ионако стешњене парцеле од Присоје до Коњарника просто разара. Земљиште клизи („љизга се“, „см'ца се“, „одроњује се“) од брега према селу, од југа према северу, и наноси штете сеоској привреди. Земљиште угрожено ерозијом, цени се на око 40 хектара па би струч-

њаци морали узети у обзир и ове површине и изнаћи начине борбе против зла које сналази и многа друга села.

Због свих тих чинилаца, становници овог села су одувек били принуђени да траже средства за свој опстанак и на раду ван села. Тако је и пре другог светског рата било познато, да највише најамних радника даје село Власе. С пролећа, кад настану земљорадднички радови у Лесковцу и околини, Влашани се појављују с мотикама и будацима и раде на надницу за врло јевтину цену. Они надниче и по селима у околини, а довијали су се и радили и зидарске послове. После другог светског рата они су се мало размрдали и више није у селу наглашена она позната економска беда. Сад се и више и боље ради, нема ленствовања, нема опијања и губљења времена. Сад се ради, озбиљно и предано. У околини се не показује више прстом на „нерадне и лење Влашчане". Све је то прошло. Једни раде у селу, на пољопривреди, други иду те ван села привређују. О томе како је распоређена радна снага села ево података из 1961. са додатком из 1963. године.

Број запослених	Место где раде			Како је распоређена радна снага						Квалификација радне снаге					Ван села одлазе јутром, долазе после подне	
	У селу	Ван села	Укупно	Индустрија	Пољопривреда	Занати	Трговина	Грађевинарство	Саобраћај	Неквалификовани	Полуквалификовани	Квалификовани	Висококвалификовани	Службеници	Пешице	Бициклом
362	299	63	362	19	283	14	6	39	1	334	17	7	—	4	28	31*

* Четири радника су привремено запошљена у Црној Гори.

Као резултати оваквог комбинованог привређивања, јављају се следеће последице: подижу се куће, купује пољопривредни алат, набавља се у већој количини вештачко ђубриво и сортирано семе, живи се боље него раније, у селу има 28 радио-апарата, више је стоке за обраду земље, има приличан број радника који више не иду у Лесковац пешке, него одлазе и долазе бициклом. Храна и хигијенски услови се поправљају, истина не онако како је то случај са околним насељима, али се иде полако напред. Децу школују и боље негују и одевају него раније. Све то говори о томе да ће и ово село кораснути напред по угледу на друга ближа и даља села.

СТАНОВНИШТВО И ЊЕГОВО ПОРЕКЛО

По попису од 1948, 1953. и 1961. године, преглед домаћинстава и становништва села Власа је следећи:

Домаћинства			Становништво		
31. III			31. III		
1948.	1953.	1961.	1948.	1953.	1961.
94	107	122	575	630	682

У октобру 1963. године број домаћинстава се попео на 124, а становништво се повећало за 14.

По предању, село су заселили Цочкини (Ђоринци). Њих је сада укупно 17 кућа. Род се тако развио да се у селу разликују Ђоринци од Цекиних и Пешинаца. Тако су Ђоринци сада 3 куће, Цекини 12, а Пешини су свега 4 куће. Први Ђокинци становали су у Орницама на Амбаришту. Куће су им биле једноћеличне колибе од плетара. Одатле су се касније покренули у данашње насеље, по предању, из сујеверја. Наиме, кад су се доселили на Амбариште, деца су копала гробове па једно легне у гроб а друга около наричу. Стари су то протумачили тако да ће на том нездравом месту измрети па се преселе на место где су сада. Прича се да су Ђоринци у село дошли касно увече, па како нису имали воде за пиће, на брзу руку ископају кладанац којим се село и доцније дуго служило. Славе Св. Арханђела. — ОГЊАНЦИ (12 кућа) су староседеоци, славе Св. Николу. За њих се прича да су они били свирачи — „гочобије". — ЉАПИНЦИ (8 кућа) су такође староседеоци, славе Св. Арханђела. — КОСТИНИ (7 кућа) су староседеоци. Најпре су становали у бре-

гу на месту „старо лојзе“, а доцније се деда Коцa досели у село, односно на место које сада заузимају у селу. Његов брат Стојан, не зна се зашто, отишао је господару села Горњег Трњана и тамо се настанио. Славе славу Св. Николе. — СТОЈИЛКОВИ (11 кућа) су домороци, али по казивању старих људи, они су овде досељени из Букове Главе (Ветерничко поречје). Наиме, овде су дошла два брата од стрица: Стојко заузме десну страну потокa Брзе баре, а Стојан леву. Они што сада живе на левој страни потока су Стојилкови, а они на десној страни су Буковлавци. По предању, Стојко и Стојан су напустили Букову Главу из ових разлога. Они су имали сестру коју је тражио неки младић. Пошто му је нису дали, онај момак је вребао прилику да девојку украде. Једном приликом браћа Стојан и Стојко пођу у шуму да дену листове па поведу и своју сестру. Момак то спази па позове два своја верна друга да му помогну и да украду девојку. Они понесу дугачку мотку („чебрњак“) па се прикраду месту где се радило и денуло. Кад је девојка мало зашла у шуму, момци је ухвате, провуку кроз тканице онај чебрњак и стану је хитро носити. Но за несрећу са лисника то спази Стојко, сиђе и опали пиштољ на младожењу те га на месту и убије. Због тогa обадва брата побегоше господару у Брзу, но и тамо им није било сигурно за живот те пребегну у Лесковац, Селим бегу, који је држао Чифлук (сада насеље на бојничком путу, ниже градске болнице, где је на потоку што туда пролази и Селимов мост). Код Селим бега нису исто тако дуго остали. Одселили се у Доње Синковце. Тамо пак место на коме су подигли кућу није било „батли“. Мртваци им се „кварили“ и „вампирили“, па зато одлазе у село Турековац на место где сада живи род Савујци и Шупељкарови. Из Турековца оду у Власе и ту се устале до данашњег дана. Славе Св. Николу. — БУКОГЛАВЦИ (20 кућа) славе исто тако Св. Николу. Услед ерозије Седељке, почели су напуштати стара огњишта и насељавати се поред пута који води од Тогачевца кроз село Власе. — ДЕНИНЕ (3 куће), досељеници су из Бунуше, славе Св. Николу. Они су у село дошли пошто су најпре били у Ждеглову и Горњем Синковцу. Из Дениних је била нека мудра девојка, која је притом била и лично храбра да се није плашила ићи и на суд са Турцима. — ДРКОЛЦИ (ДРКИНЕ) броје 9 кућа и славе славу Св. Алимпијa Столпника 9. децембра. Они су се доселили „од преко Мораву“. У овом старом матичном подручју бавили се рабаџилуком[6] па су неком украли катраницу златa и због тога пребегли у село Власе. — Митровци (11 кућа), зову их „Митрополићи“ (не зна се зашто) славе исту славу као и Дрколци и неки кажу да су истога порекла, а многи кажу да су Митровци стари род, дакле староседеоци. — ГОЦКИНИ (ПАСЈАЧАНИ) 4 куће, због арнаутског зулума доселили се овде из Пасјаче. По предању они су први у селу саградили кућу чатмару са ћерамидним кровом. Славе Св. Николу. — ДАЛИНЦИ (7 кућа) доселили се из Накривња прво у суседно село Ћеновац, па пошто их је господар села „напудија“, дођу у село Власе. По казивању поменуте баба Тодоре и Ђуре Огњанске, из Ћеновца у Власе су Далинци дошли зато што им је имања угрожавала река Јабланица. Славе Св. Николу. — ВРАЊАНЦИ (9 кућа), који живе на каменом земљишту, досељени су 1910. из околине Врања. Они су купили од лесковачког газде Лазара Јањића, „гајтанџије“, земљу и подигли зграде. Досељеници Васиљко и Стојмен су из Златокопа, а Тодор и Цветко су из Ратаје. На том месту где су они досељени, раније је била нека тзв. Црноземска фамилија, која се преселила у село Кукуловце. Васиљко и Стојменов син славе Св. Арханђела, а Тодорови и Цветкови славе Св. Николу. — Сеоска заветина је Бели петак иза Духова. — Биберци (4 куће), староседеоци, славе Св. Арханђела.

Табеларни преглед фамилија

Ред. бр.	Назив фамилије		Порекло	Узрок досељења	Славе
1	Ђоринци	3	староседеоци	непознат	Св. Арханђ.
2	Цекини	12	староседеоци	непознат	Св. Арханђ.
3	Пешине	4	староседеоци	непознат	Св. Арханђ.
4	Огњанци	12	не ознато	непознат	Св. Николу
5	Љапинци	8	староседеоци	непознат	Св. Николу
6	Костини	7	староседеоци	непознат	Св. Николу
7	Стоилкови	11	Букова Глава	убиство	Св. Николу
8	Буко[illegible]авци	20	Букова Глава	убиство	Св. Николу
9	Денине	3	Бунуша	непознат	Св. Николу
10	Дрколци (Дркине)	9	„од преко Мораву“	крађа	Св. Алимпија
11	Митровци (Митрополићи“)	11	„стари род“	непознат	Св. Алимпија
12	Гроцкини (Пасјачани)	4	Пасјача	арнаут. зулум	Св. Николу
13	Далинци	7	Накривањ	господар села их „напудија“	Св. Николу
14	Врањанци	9	Златокоп- ратаја (Врање)	1910. год.	Св. Архан и Св. Николу
15	Биберци	4	староседеоци	непознат	Св. Арханђ.

ИЗ ПРОШЛОСТИ СЕЛА

По казивању старих људи из овог села, овде су била три господара Турчина. Господар Каменице, без Далинаца, био је неки Сулејман и зет му Лабуд, Далински је био Али бег, а Влашки Амет (Ахмет). Он народа је узиман и десетак за господара и спахијско, али, веле, све то није тако тешко падало народу. Народу је било тешко од Арнаута, нарочито од неких из села Лозане по имену Азира и Ајдара. Пок. Василије Живковић — Букоглавски причао ми је како су једном, док је он био још дете, код њих дошли Арнаути. Деда их вели лепо дочекао, угостио, дворио их и све чинио да не дође до зла, али умало до њега није дошло. Око сванућа један је од тројице Арауата почео мрко гледати на домаћина Живка и стао је наговарати дружину да га убију и опљачкају, али је један међу њима био против тога и скрштених руку на грудима молио да не чине зулум, говорећи: „Не бре, кузум, немој да чинимо зло у овој кући, ће не убије леб и сол што једемо!“ Благодарећи томе, зло је отклоњено и Живко је остао жив.

НАРОДНО ПРЕДАЊЕ И ВЕРОВАЊЕ

По предању, село Власе је „заорано село“ и да у њему „чума није била“. Баба Тодора ми је причала: „Такој, било село Горње Трњане заорано па чума свуноћ вије више село у Било што не може да улегне у село да тепа“. Зато су и Влашани, близанци Танча и Јова (Митровски род), близанцима воловима, сребрним плугом и дрвеним ралом , ноћу, „у ниједно време“, заорали село и на саставу бразде око села ископали рупу и покопали живог купљеног црног петла. То се ради још и за то да у сеоском атару не бије град („градушка“).

Док село није било заорано по церемонијалу како се то већ свуда радило, и док је чума увелико „радила“, њу је у селу Власу „чувала“ нека же-

на бездетка. Ватра је свуноћ горела у огњишту у коме је врело смртоносно чумино грне са убитачним стрелама. Од јела за чуму је спреман хлеб и чиста вода. То је све на време спремано и стављено на танур, затим прекривено белим чистим чаршавом. Откако је чуму Шваба сабио у стакло, ње више није било.

Још увек се верује у натприродна замишљена бића, у вампире, ђавола, караконџулу, опсење (омаје) итд., празнују празнике од вукова, мишева, и разних штеточина и многи не раде у пољу у извесне „оброчите" празнике из народног календара.

БЕЛЕШКЕ

1. У фолклору и народном предању, живо је сачувана успомена на епидемичне болести кугу и колеру које су некада харале у овим крајевима. Од куге („чуме") страшнија је колера („корела"). Чума „бије", али ипак неко из куће и остане, али кад нађе корела, она ставља, „удара катанац на кућу". Од чуме су по предању једном приликом побегли у заорано село Џекавицу многи трговци и терзије из Лесковца па и поп Илија Урошевић, парох турековачки.

2. По народном предању на Караули је био некада стари Лесковац. Исто тако причају да је Караула била пристаниште за лађу (по некима за „Џамију") која је пловила по језеру док није пробијен теснац код Корвина града („Курвино кале"). Од Карауле лађа је ишла водом све до Граца и тако повезивала овај крај са крајем испод планине Крушевице.

3. На том брду су живела два брата па се стално свађала („карала") по чему то брдо прозову Карањевац.

4. Место за склањање коња.

5. У оближњим селима појате још имају само Тогачевце, Буруша и Стројковце на Влашким трлама.

6. Рабаџилуком се нису бавили само Лесковчани, него и сељаци и то у великом броју, јер је то била једина врста привређивања у доба када није било железнице. Рабаџије су у караванима путовали од Лесковца до Солуна превозећи робу лесковачких трговаца и довлачећи све оно што им је потребно било за Лесковац.

Јован Ф. Трифуноски

Грделичка клисура

— Природне лепоте и географске одлике —

Област Грделичке клисуре састоји се од три целине: једна су планински гребени Чемерника на истоку и Кукавице на западу; друга је пространа грделичка површ висока 950 до 1200 метара, са које се дижу поменути планински гребени; и трећа је долина Јужне Мораве дубоко усечена у високој површи.[1]) Грделичка клисура пружа се углавном правцем југ — север, у дужини око 27 километара. Она спаја Врањску котлину на југу са Лесковачком котлином на северу.[2]) То је једна од већих клисура у нашој земљи.

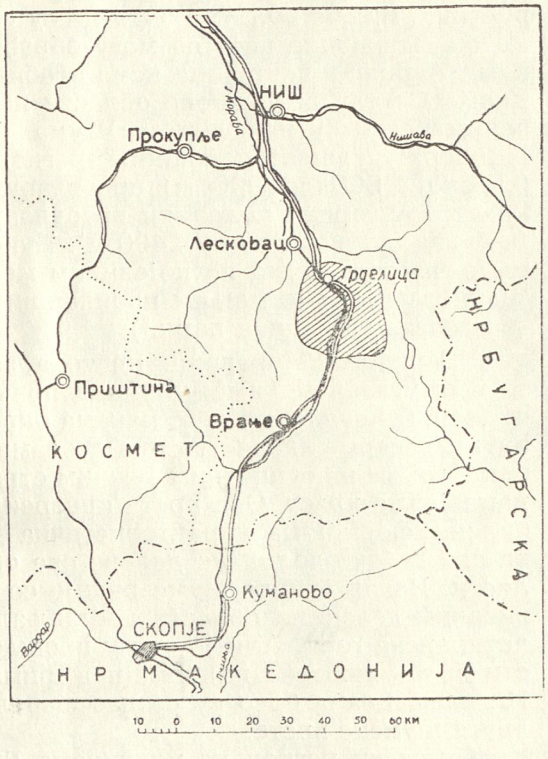

Грделичка клисура са суседним областима

1. — При посматрању рељефа ове области прво ћемо поћи од долине Јужне Мораве, која је по својим особинама већим делом кањонска. Као и друге долине, тако и ова постала је на тај начин што се река удубљивала у стеновитом земљишту и постепено снижавала своје корито. У раније доба Земљине прошлости (у плиоцену) Лесковачка котлина на северу била је под великим језером. Један залив тога језера пружао се према југу и у њега се уливала Јужна Морава .

Када је лесковачко језеро почело отицати према северу, онда се и његов поменути залив повлачио у том правцу. А Јужна Морава се по дну залива продужавала. Али лесковачко језеро отичући постајало је све плиће те је Јужна Морава према њему морала спуштати своје корито и удубљавати се. То се удубљивање пренело и на притоке Јужне Мораве. Тако је у ствари отицање и сплашњавање лесковачког језера изазвало стварање долине Јужне Мораве и долина њених притока.

Међутим, удубљивање корита Јужне Мораве и корита њених притока није се вршило непрекидно већ на махове: реке су током удубљивања застајале у извесним висинама, проширивале своје равни, па се затим понова удубљивале. На странама долина местимице су се очували слабији остаци ранијих речних равни у облику тераса. У ближој околини варошице Предејана те су терасе високе око 320, 400, 450 метара итд.

Долина Јужне Мораве је композитна. Њу чине идући низ ток реке: џепски кањон, котлиница села Мртвице, репишки кањон, котлиница варошице Предејана, палојски кањон или Просеченица (Дервен) и котлиница варошице Грделице. Проширења, односно котлинице постале су на местима где Јужна

Морава прима поједине своје веће притоке. Али најистакнутије делове долине Јужне Мораве чине поменута три кањона. Они су и најдужи део ове долине. Дубоки су по 500 до 700 метара, а сваки кањонски део дуг је 4 до 9 километара.

Долина Јужне Мораве, тј. ужи део Грделичке клисуре, најлепша је на оним местима где је најужа и најдубља и где река тече са брзацима. Тај изглед дочаравају и многи споредни водотеци који дотичу са околног вишег земљишта. Ти бочни токови уносе у Јужну Мораву плавине и њен ток померају на супротну страну.

Како је поменуто, долина Јужне Мораве почела се удубљивати у високој површи, те је површ старија од долине. Површ се налази на висини од 950 до 1200 метара и испросецана је долинама многих токова.[3]) Ова површ је нарочито широка и добро развијена у источном делу области око села Мачкатице, Лебеда, Млачишта, Рупља итд. Она је један од најважнијих морфолошких елемената. У западном делу области делови површи су мањег пространства; виде се око села Репишта, Грава итд.

Са високе површи на истоку и западу дижу се врло изразити планински гребени Чемерника и Кукавице. Чемерник је у својим највишим деловима висок 1545 до 1638 метара. Висина Кукавице достиже до 1441 метра.

2. — Долина Јужне Мораве, висока грделичка површ и планински гребени тако различити по рељефу и висини, различити су и по климатским особинама. Ове се разлике виде у температури и падавинама. Док температура постаје са висином све нижа, дотле годишње количине атмосферских талога бивају са висином све веће: долина Јужне Мораве добија годишње око 700, висока грделичка површ око 800, и планински гребени око 1000 мм атмосферских талога.[4])

Поменуте количине талога током године су неједнако распоређене: највише талога пада у јесен и у пролеће, а најмање у лето и зиму. Такав распоред је условљен сменом ветрова, који су различитих особина: у јесен и пролеће дувају ветрови са запада и југа који доносе водену пару, док зими дува северни ветар који доноси ведро време.

Грделичка клисура лежи углавном у граничној зони између умереног и суптропског појаса. Због тога виши делови области имају изразите карактеристике планинске климе. У нижим мањим деловима клисуре, међутим, осећају се извесни утицаји суптропског климата.

3. — У Грделичкој клисури, јер се састоји од водоржљивих стена, јављају се изданске зоне мале дебљине. Из такве издани избија велики број сталних, слабијих извора који хране велики број притока. Због тога је мрежа Моравиних притока врло добро развијена. Главније притоке Јужне Мораве дотичу са њене десне стране. То су: Џепска (или Гарваница), Предејанска и Грделичка (или Козарска) река. Токови који се уливају у Јужну Мораву са леве стране знатно су краћи и слабији. Знатнији је једино Копашничка река.

Услед неравномерне расподеле годишњих количина падавина, разлика у температури и других чинилаца, водостање Јужне Мораве и њених притока показује знатна колебања. Речни режим карактерише се појавом максималних и минималних водостања. Главни максимум јавља се у пролеће, а споредни у јесен. Минимуми су у току лета и зиме. Пролетње максимално водостање последица је негативних температура и снижених падавина. Летњи минимум проузрокован је незнатним талозима и великим температурама.

4. — И вегетација Грделичке клисуре има својих специфичних карактеристика. Биљне културе заузеле су само оне површине које се могу обрађивати. А таквих површина нема особито много. Остали делови ове области највећим делом су под шумом. Шума је лишћара: у доњој половини региона (високој 800 до 900 м) преовлађује храст, а у горњој половини преовлађује буква (до висине око 1400 м). Букова и храстова шума на појединим местима разбијена је мањим пропланцима те изгледа као диван парк.[5])

У долинама Моравиних притока, зато што углавном имају упоредничкн правац, букова шума на странама окренутим северу силази готово до самих река, док се на супротним јужним странама јавља храст. Ова врста инверсије биљних формација карактеристична је за све дубоке долинске делове ове области. Изнад букове шуме раније се у високим деловима области настављала четинарска гора. Али је она у прошлости била уништена највише пожарима. На пашевинама брзо су се насељавале друге шумске врсте.

Суватски регион на планинама Грделичке клисуре је мало развијен. То

долази отуда што највиши планински делови допиру до особито великих висина. Уколико су прави сувати развијенији они се јављају на Чемернику у источном делу области. На поменутој планини (на висини око 1400 до 1600 м) налазе се високи пашњачки делови атара села Троскача (Кијевца), Мачкатице, Млачишта и Бајинца.[6])

Све довде наведене физичко-географске особине Грделичке клисуре важне су и са антропогеографског гледишта.

5. — Због својих природних особина област Грделичке клисуре у појединим својим деловима била је погодна за живот и за оснивање насеља још у најстарије доба. Тако у току римске епохе и до краја средњевековне српске државе, ценећи по остацима материјалне културе, она је представљала доста напредан крај. Рушевине од тврђава, цркава и манастира,[7]) стара гробља, а нарочито рударски радови,[8]) јасно говоре о релативно значајном животу тога периода.

У Грделичкој клисури имало је доста нашег становништва по сеоским насељима и у току прве половине турске владавине.

Али крајем XVII и на почетку XVIII века вршила су се велика исељавања српског народа из појединих области углавном у средишном делу Балканског полуострва. То је наступило због познатих аустро-турских ратова и бојазни од турских репресалија. Тада је дошло до великог исељавања Срба и из Грделичке клисуре. Ово се десило тим пре што се област налази на важној саобраћајној линији. Зато је у XVIII веку сва Грделичка клисура, као и околна подручја, *била слабо насељена* са ретким малим крчевинама, већином је била под шумом. Насеља, уколико су постојала, лежала су у вишим непроходнијим деловима области.

Крајем XVIII и у првој половини XIX века становништво Грделичке клисуре, почело се повећавати као последица природног прираштаја, а *нарочито услед досељавања*. Први досељеници могли су заузимати онолико земље колико су хтели. Куће су подизали усред шуме, коју би претходно крчили и палили. Сваки досељеник је настојао да заузме више земље и да подигне кућу подаље од суседа. Тако су се образовале многобројне издвојене махале са сродничким кућама. Са насељавањем и крчењем шума, настаје дакле општа измена лика Грделичке клисуре.[9])

Међу данашњим српским становништвом Грделичке клисуре око 80% чине досељеници. Ти досељеници потичу од предака прибраних са разних страна. Бројношћу се нарочито истичу они становници чији су преци пореклом из планинске шопске области, која лежи источно и југоисточно од Грделичке клисуре. Ту углавном спадају: слив Власине, Знепоље и Босиљградско Крајиште. Поменутих „шопских" досељеника у знатном броју има у овим селима источног дела Грделичке клисуре: из слива Власине у Мачкатици, Сушевју, Новом Селу, Рупљу; из Знепоља у Троскачу, Мрковици, Бајинцу, Личин Долу; из Босиљградског Крајишта у Лебеду, Предејану (село), Палојцу, Бојишини итд.

Наша обавештења у том правцу такође су показала да је становништво села Грделичке клисуре досељавано и из других наших области: са Косова, из Црне Горе, из околине Прокупља, околине Крагујевца, Македоније итд. Косовских досељеника има у селима Ружињу, Гарињу, Дадинцу; досељеника из Црне Горе има у Граову, Бричевју; досељеника из околине Прокупља има у Бајинцу, Млачишту, Ковачевој Бари, Бистрици; досељеника из околине Крагујевца има у Црвеном Брегу; досељеника из Македоније има у Мањаку, Козару, Слатини, М. Копашници.

6. — Због својих морфолошких особина и оскудице земљорадничких површина, Грделичка клисура спада у наше средње-густо насељене области. Источни део области, десно од Јужне Мораве, је пространији, блажег нагиба и има више привредних површина. Због тога он је најнасељенији: има 30 сеоских насеља. Западни део области је мањи, стрмији и са сиромашнијом зиратном земљом. Ту се налази свега 19 сеоских насеља.

Села Грделичке клисуре по положају углавном су двојака. Већу групу чине *горња села* која леже на деловима грделичке површи високим 950 до 1200 метара. Села која захватају пространије и подесније делове површи су највећа по броју домова. У та села спадају: Рупље (261 к), Мачкатица (190 к), Ново Село (160 к), Мањак (132 к), В. Сејаница (123 к) итд. Мању групу чине такозвана *доња села*. Она леже у долини Јужне Мораве, и то у мањим проширењима и на блажијим долинским падинама.

Привредне прилике и беспуће области нису могли за време Турака до 1878. године повољно утицати на развитак градских насеља. А од поменуте године почеле су се постепено развијати мале варошице: Грделица у северном, Владичин Хан у јужном и Предејане у средишном делу области. Важност ових насеља у зависности је од саобраћајних веза и од пространства околина које су на њих упућене.[10])

7. — Област Грделичке клисуре са јако рашчлањеним рељефом и знатним висинама не пружа најповољније услове за живот особито великог броја људи. Од насељавања предака већег дела данашњег становништва (крај XVIII и прва половина XIX века) па до 1878. године претежније занимање у овој области било је сточарство. Шуме и пашњаци били су основа привредног живота јер су условљавали гајење бројних оваца, коза и ситних говеда. Богатство куће мерило се према броју стоке.[11]) Шума се користила за лиснике и брст, затим за огрев и грађу. Слободна сеча шуме у овом крају била је углавном све до краја другог светског рата.

Обрадиве површине земље у поменутој ранијој, периоди биле су мале. Приноси земљорадничких производа нису подмиривали потребе исхране и они су куповани у пољским селима у околини Лесковца и Ниша на северу, као и у околини Сурдулице и Врања на југу. То су биле опште привредне карактеристике Грделичке клисуре до краја турске владавине.

По ослобођењу од Турака прилике су се сасвим измениле. Сеоско становништво ове области брзо је расло у с л е д п р и р о д н о г п р и р а ш т а ј а. Повећавањем становништва проширивале су се површине зиратног земљишта на рачун шума и пашњака. Али у Грделичкој клисури данас постоје разлике у привреди горњих и доњих села, па се може говорити о изразитим привредним зонама.

Бројнија горња села и данас претежније се баве сточарством.[12]) Али поред тога њихови су становници још изразити печалбари — грађевинарски радници. Стандард живота ових печалбара данас је прилично висок.

Нижа села, међутим, баве се претежније земљорадњом. Екстензивна земљорадња више се ширила у доњим селима јер су њихови потеси, због повољнијих климатских прилика, могли бити претварани у њиве и шљиваке. За привреду нижих села Грделичке клисуре у новије време од значаја је било још отварање каменолома „Момин камен" на атару села Дупљана, као и оснивање текстилне фабрике „Јединство" у Грделици. Сељаци из непосредне близине враћају се свакодневно кући.[13])

8. — Због свог положаја Грделичка клисура одређена је да служи као веза између области јужно од ње и оних на северу. Али њен значај за саобраћај бивао је час већи, час мањи: то је зависило од историјско-друштвених прилика.

Римљани су били добро уочили саобраћајни значај Грделичке клисуре, Они су долином Јужне Мораве изградили пут. Пут је био знатним делом усечен у стене стрмих страна клисуре. Поменути пут био је одржаван и у средњевековно доба када је долина Јужне Мораве била важна осовина старе српске државе. О овом старом саобраћају говоре остаци од читавог низа мањих тврђава (близу села Мртвице, код Грделице итд) и други споменици тога времена.

Под Турцима, нарочито у току XVIII века, како је истакнуто, Грделичка клисура била је веома слабо насељена. У то доба био је у великој мери напуштен и њен стари пут. Зато кроз читав XVIII и једним делом кроз XIX век саобраћај од севера према југу кретао се западно (долином Ветернице) и источно (долином Власине) од клисуре.[14])

1862/68. године, тј. кратко време пре ослобођења од Турака, кроз Грделичку клисуру по дну долине Јужне Мораве изграђен је друм, један од најважнијих путева Балканског полуострва. Ново раздобље за ову област отпочело је и 1886. године када је прошао први воз долином Јужне Мораве. Поменуте комуникације и Ауто-пут сагрђен после другог светског рата знатно су изменили географску улогу и значај Грделичке клисуре. У блиској будућности она ће бити напредна област нове Југославије.

НАПОМЕНЕ:

1) До грађе искоришћене у овом прилогу дошао сам на екскурзијама које сам изводио по свим деловима Грделичке клисуре 1958—1961. године. Приликом боравка на терену били су ми од помоћи органи општинских власти, знатан број учитеља и сељака. Овом приликом свима се захваљујем на пажњи и учињеним услугама.

2) Приликом читања треба се служити специјалном картом Југославије, лист „Врање", раз. 1:100.000.

3) Упоредити С. Милојевић: Лесковачка котлина са околином, геоморфолошка проучавања. Гласник Географског друштва, св. 10, Београд 1924, стр. 41—42

4) Х. Рениер: Карта годишње количине кише у Југославији. Збирка карата Географског друштва, св. 4, Београд.

5) За време другог светског рата бугарски окупатори из Грделичке клисуре извозили су стабла букове шуме у великој мери. Зато су 1948. године у јуну после јаких пљускова притоке Јужне Мораве тако ојачале да су нанеле огромне количине грубљег стеновитог наноса. Видети Р. Лазаревић: Бујице у Грделичкој Клисури. Гласник Српског географског друштва, св. XXVIII, бр. 2, Београд 1948.

6) На планини Чемернику раније су сточарили и поједини „Црновунци" или „Ашани".

7) У Средњем веку лево од Јужне Мораве постојали су манастири у селима Репишту и Мртвици.

8) Стара рудишта, јаме, поткопи, троскви-шта могу се запазити на многим местима нарочито у источном делу Грделичке клисуре. Рад у неким рудницима био је обновљен и под Турцима, поглавито у првој половини XIX века.

9) О томе има више података у мом прилогу: „Прилог познавању насеља Грделичке Клисуре", Лесковачки зборник, књ. II. Лесковац 1962.

10) Видети Ј. Трифуноски: Предејане. Годишен зборник, природно-математички оддел, филозофски факултет, кн. 9, Скопје 1956; Владичин Хан. Гласник ЕИ САН. књ. II—III. Београд 1957; Грделица. Годишен зборник, природно-математички оддел, филозофски факултет, кн. 10, Скопје 1957.

11) За становнике рода Смудини у селу Троскачу прича се да су три пута „хиљадили стоку". То је било око средине XIX века. Таквих великих сточара раније је било и у другим планинским селима.

12) Од земљорадње у високим селима постоје углавном мале њиве са јечмом и овсем, и вртови са кромпиром.

13) У великом механизованом каменолому „Момин камен" ради неколико стотина радника из ових села Грделичке клисуре: Дупљана, Цепа, Гариња, Копитарца, Љутежа, Мањака, Ружића, Козинца, Манајла, Кржинца, Теговишта, Мртвице, Јастрепца, Дикаве и Урвича.

14) Упоредити Б. Ж. Милојевић: Главне долине у Југославији, Београд 1951. стр. 171, 347.

Радош Требјешанин

Култ ватре у неким селима Горње Јабланице

Култ ватре у лесковачком крају до скора је чуван у својим рудиментима везаним или за паганске обреде или за христијанизиране празнике. До скора се по селима са страхопоштовањем празновали Огњена (или срдита) Марија и Горешњак — обоје у летње дане, јула и августа. Оба свеца су божанства ватре, њихова казна је паљевина и пожар. Прослављање њихово везано је за пољопривредне радове, они кажњавају пољопривреднике који раде на њихове дане, пале сено, стогове крстина жита, сточарске колибе, куће пољопривредника итд. Очигледно је да су ови хришћански празници незнатни по свом светитељству у хришћанском календару преузели на себе функције прастарих божанства плодности, жетве и косидбе.

У селима Горње Јабланице код колониста из источне Србије, врањске области и Црне Траве налазимо трагове култа ватре везане за обред жртвовања стоке. У том обреду који је живео до пре двадесетак година налазе се два обреда, један је обред чување кућњег огња, а други борба против злих духова који изазивају помор стоке.

Становници села Газдара, Бувца, Бучумета, Дрводеље итд. одређеног дана, кога одабере село као заветни дан, најчешће на Срдиту (Огњену) Марију месеца августа, обављају обред паљења ватре и жигосања стоке, свечаност празника посвећеног стоци, како то људи из ових села најчешће називају. Изабрани дан се не мења и једанпут прихваћен није се смео напуштати или мењати. Организацију обреда врши нарочито за ту сврху изабрано лице које се назива домаћин славе, заветине. Домаћин припрема, од добијених прилога у селу, ручак за становнике села. Он објављује почетак обреда и руководи његовим током.

Уочи обреда, пре пола ноћи, сви домаћини у селу гасе ватре на својим огњиштима. У пола ноћи у селу не сме бити нигде ватре и светлости од ватре створене. Ујутро, рано, пре изласка сунца, село се са целокупном стоком креће заветном месту. Домаћин заветине савија две гране два суседна дрвета и од њих прави неку врсту лука испод кога ће пролазити сеоска стока. Затим узима два сува дрвета, бира момка Стојана и девојку Стојану, даје им дрва и наређује да их трљају све док се не упале. За то време он поред једног дрвета ставља ћуп са катраном.

У тренутку када се дрва запале домаћин их узима и са њима ложи велику ватру. Ватра се ложи поред десне букве насупрот катраници која се налази код леве букве, обоје испред повијених и испреплетених грана двеју букава које имитирају висока врата дворишта. У Дрводељи[1]) сада настаје жигосање стоке. Сваки домаћин води своју стоку и проводи је испод савијених и испреплетених грана. На пролаз испод лука стаје и спремљеним чичком умаче у катран у катраници и њиме прави крст на сапима сваког посебно грла стоке. Проводећи стоку испод лука домаћини окрећу главе стоке ватри која пали својом јачином. Жигосана стока се одводи кући и затвара у штале где остаје целог овог дана. После жигосања стоке сваки домаћин узима по два угарка са ватре и носи их својој кући. Од те ватре пали ватру на своме огњишту. Та ватра не сме се угасити преко целе године, све до дана заветине, до дана гашења старе и паљења нове ватре. На новој ватри домаћице спремају ручак који износе на заветно место где се обавља колективни, заједнички, ручак села. Док домаћини пале ватре по својим домовима, домаћин заветине са својим помагачима коље краву или во-

ла који је купљен од добровољних прилога читавог села за обред сточне славе. Они на ватри, између две букве, пеку месо на ражњу. Око подне сељаци се сакупљају на заједнички ручак. Од печеног меса се даје по парче сваком присутном члану без обзира на пол и узраст. По заветном обичају сељаци не смеју јести пре но што добију заветно месо. Оно им је нека врста причешћа. За заједнички ручак домаћин доноси колач славе који ломе стари и новоизабрани домаћин заветне славе. Пошто присутни поједу месо од жртвоване краве или вола, настаје општи ручак. Сем ручка који спрема домаћин, из добровољних прилога скупљених у селу за заветну славу, и сами сељаци доносе поклоне за ручак: погаче, печење, пите, млеко, сир итд. Углавном све што се за ручак донесе мора бити спремљено тога дана и то на новодобијеној, заветној ватри.

Обред паљења ватре и залагања месом жртвоване стоке има магијску функцију спречавања помора стоке те се зато и зове често сточна, говеђа, слава.

Овај обичај познат је и у другим селима лесковачког краја и са понеким специфичним појединостима.

У селу Бучумету обред паљења ватре се не врши али се врши клање жртвованог говечета и залагање присутних сељака печеним месом од њега. Бучумећани овај обред врше на врху Петрове горе на петнаестак километара западно од села. На месту приноса жртве налазе се зидине непознатог здања за које народ каже да је ту била некада капела и да се она одатле некуда сама одселила. Постоји и легенда о жртвовању јелена везана за ово место на коме и данас постоји овећа камена плоча са удубљењем у врху и коританцем у самом дну. По тој легенди сваке године на Петровдан сакупљао се народ пре изласка сунца на овом месту. Пре изласка сунца долазио је добровољно из раданских шума јелен. Њега је свештеник клао на овој плочи и сакупљену крв у коританцу палио. Затим је месо јелена пекао на ватри и присутнима делио по парче меса које су они јели пре доручка. Тако је било много година. Али једне године, не зна се које, јелен је закаснио. Сунце је почело да изгрева. Народ је осуо да протествује и да једе спремљено јело. Тада је наишао јелен. Био је сав у зноју јер је журио да стигне на време. Затражио је да се одмори пре клања. Народ му то није дозволио и јелен је заклан уморан. Од тада више никада јелен није дошао на жртву. Касније су људи заменили јелена кравом или волом. И Бучумећани обред везују за стоку. Они ископају тунел и испод њега протерују стоку са жигосањем катраном. На Петровој гори обављају само заједнички ручак.

Стефан Филиповић из Јарсенова, рођен 1898. године, каже да је и код њих био познат овај обред и да је извођен исто као и у Дрводељи са разликом што су стоку провлачили кроз покривени јендек, који је имитирао некакав тунел, и што су жигосање стоке и паљење ватре вршили момак и девојка, Стојан и Стојана. Обред је и код њих извођен на дан Огњене Марије, у лето. Заветно место им је било данашње црквиште на крају села.

По причању Ранђела Ђорђевића из Тулова, рођеног 1902. године, обичај паљења ватре и жртвовања говечета био је познат и у селу Тулову. У Тулову је обред извођен у лето и на граници села, махом на утрини или подручју другог, суседног, села.

Обичај паљења ватре и жртвовања говечета познат је и у другим селима лесковачког краја[2]). Може се рећи да је имао општу примену и намену али са извесним разликама. Обред је почео јењавати после првог светског рата[3]) да коначно одумре у току другог светског рата.

На етничком подручју Горње Јабланице налази се конгломерат колониста из разних етапних база. Углавном код свих, изузев колониста из Црне Горе и Херцеговине, обред паљења ватре је познат. Чак и Срби староседеоци тај обред су упражњавали. Ко је обред донео, ко га је од кога примио и да ли је затечен на овом подручју код староседелаца тешко је одговорити. Шиптари староседеоци за овај обред не знају. Интересантно је поменути да се у Гајтану код колониста из Црне Горе упражњавао један други обичај везан за заштиту стоке од помора и злих сила. Наиме, тај обред се изводи на Бадње вече. Пре уношења бадњака у кућу а у први сумрак домаћин истерује стоку из штале. Тада два мушкарца са упаљеним свећама у рукама стоје на вратима штале. Између њих улази стока у шталу. Лица која држе свеће при пролазу стоке говоре: „Између две ватре проће,

треће се не бојиш!“ за свако грло обележавајући га махањем ватром свеће изнад њега у ваздуху.

Култ ватре у лесковачком крају има и друге видове. О ватри се често говори у народним песмама и причама. И у неким обичајима, на пример при насађивању квачки на јаја, ватром се магијски условљава извођење пилића. Домаћица жишком шара јаја и говори „Жив жар, живо пиле“ што очигледно указује на веровање да је ватра жива и заштитник живота. Таквих случајева није мали број и било би интересантно покупити их и проучити.

Б Е Л Е Ш К Е

[1]) Овај опис обреда узет је из села Дрводеље код Лебана. Саопштио ми га је Александар Станковић из Дрводеље, рођен 1901. године.

[2]) Ђорђевић Станоје из Новог села, рођен 1898. год. тврди да је обред извођен и у селима Црне Траве.

[3]) Александар Станковић из Дрводеље прича да су они обред давно напустили али су га обновили 1939. године јер се те године појавио помор у сеоској стоци. Ради тога је обновљен обред.

Радош Требјешанин

Облици Хесима у Гајтану крајем XIX века

На педесетак километара западно од Лесковца налази се Гајтан, насеље које су Шиптари напустили 13. јануара 1879[1]) године а населили колонисти из Црне Горе у времену од 1879. до 1904. године.[2]) Гајтан је најстарије, најбројније и етнички најхомогеније насеље међу колонистичким насељима у Горњој Јабланици друге половине половине XIX века. Као такво, а и због свог географског положаја, оно је од првих дана живота досељеника, имало истакнут положај у животу горњојабланичких староседелачких и новонасељеничких насеља.

Гајтан има изванредне услове за развој сточарства. Село ивиче са три стране планине Мајдан, Пролом и Радан. На њима се простиру бројне ливаде и бујни пашњаци. Сем тога и само село на свом простору има добрих пашњака и ливада. Надморска висина која се креће од 500—1400 метара и умерена клима условљавају дуго, најмање шест месеци, коришћење паше.

Гајтански Шиптари до свог одсељења у Турску бавили су се углавном сточарством. Зиратни поседи су сувише мали да су могли педесетак шиптарских домова у Гајтану исхранити и развити земљорадњу. Гајтански Шиптари нису знали за трговину или занате да би се њима бавили као изворима живота. Очигледно сточарство и хајдучија били су њихова два главна и основна занимања.

Црногорци су с јесени 1879. године почели насељавати Гајтан. Уселили су се у шиптарске куће које су биле потпуно очуване. При свом исељавању Шиптари нису ништа у селу уништили јер су, како тврди нека мемоарска грађа,[3]) намеравали да се после смирења рата врате на своја огњишта. Поред кућа сачуване су и друге зграде: млекарници, амбари, сушаре воћа и зграде за стоку. Према броју и величини зграда за стоку рекло би се да гајтански Шиптари нису имали много стоке и да се сточарством нису бавили у већим размерама. Зграде за стоку су мале и само су их имале богатије породице којих је очигледно врло мало било. Сиромашнији Шиптари нису имали никаквих зграда за стоку. Они су стоку чували лети у торовима у дворишту куће а зими са чобанским колибама и кућицама за чобанске псе.[4]) Ко је и чију стоку чувао у тим торовима није тешко одговорити. Била је то кесимска стока или стока турских бегова који су у Гајтану имали своје катуне, пашњаке и ливаде. Бег села Кацабаћа (Пуста Река) имао је свој посед у Гајтану.[5]) Он највероватније није био једини. Бегови равничарских села у долинама Пусте Реке, Јабланице, Ветернице и Јужне Мораве имали су рачуна да сиромашним гајтанским Шиптарима дају стоку под кесим и да њихову радну снагу и сеоску и планинску испашу директно користе у циљу свог економског јачања. Гајтан је био у овом погледу врло привлачан и рентабилан да је могао у шест месеци активне паше постати стециште стоке дате под кесим или како другачије изјављене на планинске пашњаке. Ето, та стока ноћивала је у гајтанским торовима летњих ноћи уз будну стражу чобанина и чобанског пса. Стоку је могао поклати вук или одјавити хајдук. То гајтански Шиптари нису могли дозволити. Туђу, на бесу узету, стоку чували су тор од врљика, наоружан чобанин, будан пас, цела породица и читаво село. За вука и хајдука ту је тешко могло имати плена. Та беса, дата реч и часна обавеза били су једина гаранција, једина правна регула и једина судбена инстанца између кесимаша и кесимџије.

Шта је кесим? Сама реч к е с и м је турског порекла. Ову реч Вук преводи речују о с и ј е к („Влашка[6]) плаћа турском цару кесим, тј. осијеком". — „Дао краве под кесим", „И он купи турске кесимаче".[7]) Тако реч к е с и м преводи и Ристић[8]) док је Вујаклија[9]) преводи речима „рента или аренда" а Бакотић[10]) речју н а ј а м).

Нема сумње настојање преводилаца речи к е с и м да нађу најадекватнију реч дало је низ речи, синонима, које својим сличним и сродним значењима одговарају значењу турске речи к е с и м. Али то не значи да ипак нема варијаната значења појединих речи превода. То је отуда што ни сама појава кесима није јединствена, што кесим као одраз друштвене садржине има и неколико својих облика и посебних функционалности. У народном говорном језику касим се назива још и: ћесим, исполица, изорица, наполица. Сви ти називи, сем назива ћ е с и м који има умекшано К, су појмови посебних облика кесима као форме капиталистичке експлоатације.

Крајем XIX века у Гајтану кесим се одвијао у свим својим облицима и садржајима. Узроци су били сурови, они су упућивали Гајтанчане на кесим или на хајдучлук, на најамништво или на исељавање из села. Када су Гајтанчани насељавали Гајтан добили су од државе као помоћ по једну козу на домаћинство и по пар волова на 10 домаћинстава.[11]) Од стоке из Црне Горе могли су дотерати коња на коме је терано покућанство и по једна коза, ређе крава, ради исхране млеком породице на путу из Црне Горе до Гајтана. Сиромаштво, у првом реду, приморало је Гајтанчане да првих дана свог живота у Гајтану прихвате или понуде кесим кесимашима.[12]) Кесима је било и у завичају колониста а и у лесковачком крају. Лесковачки трговци и кулаци прихватили су кесим као форму експлоатације, користили тешко економско стање колониста у Гајтану, њихову глад за сточним фондом и тежњу развијања сточарства као свог основног занимања.

Појава кесима у Гајтану појачана је иза 1884. године. Ове године Гајтанчанима је саопштено да морају платити имања која су била у господарлуку, имања за која покажу сопственици Шиптари турске тапије и докажу да су имања сами радили. Таквих имања у Гајтану било је педесетак. Исплата имања имала се извршити у року од десет година било лично сопственику или држави у ратама уз плаћање државног пореза. Тада су Гајтанчани распродали сав свој инвентар и коначно испразнили свој сточни фонд. Ситуација је била необично тешка, Гајтанчани су били принуђени на прихватање кесима и задуживање код лесковачких трговаца. Они, који то нису прихватили или којима нико није хтео позајмити паре или повратити стоку на чување, почињу одлазити у печалбаре у Бугарску, Турску и Србију, у грнчаре, жандарме, финансе итд.

Лесковачки трговци су без икаквих правних и законских процедура, просто у четири ока, давали Гајтанчанима позамашне суме дуката на зајам и поверавали им велика стада стоке под кесим. Познато је да је Горча Каспар позајмио Николи Ђуровићу из Гајтана 80 цесарских дуката[13]) са интересом 10% годишње, у четири ока. године 1885. ради исплате имања Шиптару сопственику.[14]) Таквих случајева било је више у разним приликама током читаве последње четврти XIX века између Гајтанчана и лесковачких трговаца и богаташа.[15])

Облици кесима у Гајтану били су одређени врстом стоке и садржајем уговора. Ми их наводимо по тим категоријама.

1) Давање оваца под кесим је било најчешће, најобимније и за кесимаше и кесимџије најприхватљивије. Овце су даване у пролеће под кесим а узимане у јесен, средином октобра најчешће. Но имало је случајева да су овце даване под кесим, као и остале врсте стоке, и преко зиме, да се изиме до паше. Гајтанчани су прихватали и једно и друго јер су за лето имали велике и бујне пашњаке а за зиму веће количине сена са својих ливада. Летњи кесим оваца давао је кесимџији половину јагњади, половину вуне од стрижбе оваца и читаво млеко. Понекада у договору је уношена и обавеза да кесимџија дадне кесимашу одређену количину сира или кајмака као део од млека. Овце је по броју кесимџија морао предати кесимашу. Уговор је предвиђао и случајеве нестанка оваца било од лопова, вука или од болести. Кесимаш је признавао кесимџији штету само у случају да од болести угине овца. Тада је кесимџија морао однети кожу овце кесимашу ради доказа да је угинула од болести. Зимски кесим био је ређи јер је кесимџија тражио половину изимљених оваца. Лесковачки трговци то нису прихватали већ су у јесен продавали овце а у пролеће их куповали и давали

под кесим користећи приходе од оваца јагње, вуну и млеко. Оваква рачуница била је јасна и прихватљива те је и остваривана у највећем броју случајева.

2) Давање крава под кесим било је ретко. Лесковачки трговци то су чинили само у оним случајевима када су у пролеће узимали мршаве краве, јунце и волове ради продаје у јесен те су преко лета настојали да их пашом угоје. За ту сврху Гајтан је био најповољније место паше и гојења ове стоке. У оваквим случајевима вршена је посебна врста погодбе. Награда коју је кесимџија добијао била је једна крава за летње чување до двадесетак грла говеди. Но било је случајева да кесимаш дадне и краву на кесим целе године. У овом случају теле је припадало кесимашу а млеко кесимџији. Но било је у погодбама кесима говеди различитих облика награде касимџије што је зависило од личног договора кесимаша и кесимџије, односно од услова понуде и потражње.

3) И волови су давани под кесим, односно, на изорицу. Кесимаши су волове давали кесимџијама да са њима поору своје њиве, дотерају дрва за зиму кесимашу и себи и да кесимџија са њима обавља у току лета и друге мање послове око своје куће. Узимање волова на изорицу било је сасвим ретко, ретко чак и критичне године распродаје стоке за исплату шиптарских имања. Ово зато што у Гајтану није било много њива за орање а друго што су се Гајтанчани међусобно помагали у случајевима орања и сетве жита, било путем моби или просто претварањем дана орања у дане радних надница друге врсте. Обично се обрачунавало овако:

1 дан орања са воловима враћа се са 3 дана жетве, или са 2 дана косидбе, 3 дана копања, 4 дана сакупљања сена или са 2 дана зидања куће или које друге зграде.[16])

Било је случајева да је кесимаш тражио за изорицу воловима и надокнаду у житу. У том случају кесимаш је настојао да што више искористи изорицу волова па је њима терао и дрва за продају.

4) Случаја давања свиња под кесим, који је познат и био развијен у равничарским селима, није било. Ово зато што Гајтанчани нису имали житне хране за свиње а храњење жиром није било прихватљиво. Исто тако ни сами Гајтанчани нису у ово време гајили свиње из више разлога, у првом реду, што су мање знали и имали у својој прошлости практичног знања гајења свиња.

И ако су Гајтанчани волели коње ипак их, кажу они најстарији, нико није узимао под кесим какав је то био случај у равничарским селима у којима су коњима вршили многе пољопривредне послове. Гајтанчани су чували мале брдске коње и користили их искључиво за одлазак на њима на свечаности и даљна путовања.

Интересантно је напоменути да су гајтански кулаци погађали у најам чобане да им чувају кесимску стоку. Тако су они успевали да појачају свој сточни фонд. Крајем XIX века у Гајтану је било већ сељака са великим стадима оваца углавном својих. У кући Луковића почетком XX века музло се по двеста литара млека дневно.[17])

Старији Гајтанчани се сећају неких имена кесимаша, углавном из Лесковца. То су: Горчо Каспар, Хаџи Васиљко Младеновић, Чуљковић, итд.[18]) Кесимџије из Гајтана били су многобројни али су од њих били познатији Ђуровићи, Албијанићи, Туровићи, Жугићи, Луковићи итд.

Поставља се питање како су Гајтанчани стекли такво поверење код лесковачких кесимаша да им они дају читава стада стоке и новчане зајмове без икаквих писаних уговора или јемаца и сведока. Стоји чињеница да је то поверење одиста постојало и Гајтанчани су крајем XIX века могли код лесковачких трговаца подићи не само робу на вересију већ и добити новац на зајам без писаних обавеза и меница. То поверење се углавном заснивало на:

а) Кесимаши су имали одличне приходе од кесима,

б) Гајтан је својим бујним пашњацима био одличан терен за гајење стоке,

в) Гајтанчани су били патријархално васпитани и своју дату реч сматрали су највећом обавезом те су настојали да је увек у потпуности испуне,

г) Гајтан је био прилично удаљен од српско-турске границе што је значило да је могућа рећа отмица оваца од шиптарских банди с оне стране границе,

д) у случајевима да дивљач покоље стоку, или упадну шиптарске банде на територију Гајтана и успу да отерају стоку, у Гајтану је постојао обичај да село надокнади штету оштећеном Гајтанчанину. То обичајно правило надокнаде штете важило је и за кесимску стоку. Дакле, кесимашима се штета није могла учинити и њихова стока код кесимџија била је обезбеђена. Стоји чи-

њеница да су и Шиптари настојали да што мање заплењују стоку црногорских колониста. И онда када би то учинили заплењену стоку нису смели месецима клати. Знали су да ће им суседи са границе вратити истом мером: у том случају долазило је до размене стоке. Ради те размене стока је била чувана.[19]) И не само да су Гајтанчани били спремни да бране своје село од шиптарске хајдучије већ су били спремни то да учине и на подручју суседних села. Године 1884. продрли су Шиптари преко Радана у села Пусте Реке. Отуда су потерали заплењену стоку. Гајтанчани су их пресрели код села Слишана и у оружаном сукобу успели да им отму стоку. Све ове чињенице сведоче да су лесковачки кесимаши могли слободно дати своју стоку Гајтанчанима на кесим.

Није утврђено да ли су Гајтанчани тражили од лесковачких кесимаша стоку код кесим, или су им је ови нудили, или је било и једних и других случајева. У равничарским селима бившег студеничког среза био је обичај да у пролеће сиђу Пештерци и сакупљају кесемску стоку.[20]) У околини Ивангрaда кесим је био познат одавнина и вршен је углавном путем понуде кесимаша стоке кесимџији.[21]) У свим случајевима које сам сазнао из старије и позније историје кесима на лесковачком подручју кесимаш је тражио кесимџију и нудио му стоку под кесим. Биће да је такав био и случај са Гајтанчанима и лесковачким кесимашима.

Већ почетком XX века почео је кесим да јењава у Гајтану. Нису га могли одржати чак ни уговори код суда сачињени и оверени. Кесимска стока, јагњад нарочито, је нестајала и кесимџије нису хтели да је надокнаде кесимашима. Људи су касније стоку сматрали туђом и нису се устезали заклати по неко јагње из кесимског буљука. Говорило се да то стоку кољу „вук и хајдук". Али нека Гајтанчанка је лепше рекла,

„Не вук ни хајдук,
Но Илија и Пијук"

Илија и Пијук су били Гајтанчани. Због тога лесковачки кесимаши све мање дају стоку под кесим Гајтанчанима. После 1918. године кесима у Гајтану је сасвим нестало.

БЕЛЕШКЕ

[1]) Сава Луковић, Усмено саопштење.

[2]) Р. Требјешанин, Хроника села Гајтана, 1960. године. Рукопис се налази у Музеју НОБ у Лесковцу.

[3]) Сава Луковић, Усмено саопштење.

[4]) На тапији оца Саве Луковића набројане су све ове врсте зграда у уговору уз тапију помињу се и овчарске торине. Тапија је издата 1884. године.

[5]) Радован Бајић, Усмено саопштење (Год. 1960. имао је 75. г.)

[6]) Реч влах означава врсту занимања, сточар, сточари.

[7]) Вук Караџић, Рјечник, IV издање, Београд 1935. год.

[8]) Ристић — Кангрга, Српско - немачки речник, Београд 1928.

[9]) Вујаклија, Речник, Београд 1937. год.

[10]) Бакотић, Речник, Београд 1936. год.

[11]) Радован Бајић, Усмено саопштење.

[12]) Кесимашима називамо сопственике стоке а кесимџијама исполичарима, најамницима, чуварима стоке дате под кесим.

[13]) Цесарским дукатима називали су се аустријски дукати. Њих су Шиптари највише тражили и најчешће се помињу у тапијама.

[14]) Живојин Ђуровић, Усмено саопштење.

[15]) Милисав Дацић, Усмено саопштење (Дацић је 1962. године имао 64 године старости).

[16]) Радован Бајић, Усмено саопштење.

[17]) Сава Луковић, Усмено саопштење.

[18]) Милисав Дацић, Усмено саопштење.

[19]) Стеван Смајевић, Усмено саопштење.

[20]) Тихомир Ђорђевић, професор у Рашки, Усмено саопштење (Рођен 1907. г.).

[21]) Раде Кастратовић, учитељ у Врњцима, Усмено саопштење (Рођен 1905. г.).

Драгољуб Трајковић

Стари лесковачки учитељи

(Јосиф Х. Костић, Настас и Ленка Крстић)

У историји Лесковца од 1868. до 1878. године Јосиф Костић заузима изузетно место, и то као наставник и васпитач лесковачке омладине, као борац против покушаја бугарске егзархије да се наметне српском становништву лесковачког краја и као значајни чинилац у догађајима који су олакшали операције српске војске и ослобођење Лесковца у децембру 1877. године. Али Јосиф Костић је својим делом задужио и читаво подручје Лесковачког Поморавља. Стога би о његовом животу и раду требало проговорити и нешто опширније.

* * *

Јосиф Костић се родио у Приштини 14. јула 1848. године. У свом родном месту свршио је основну школу. Он је имао срећу да му учитељ буде познати Милан Д. Ковачевић, један од тројице најспособнијих и најспремнијих просветних и националних радника који су у то време радили у нашим јужним крајевима. Ковачевић је у Приштини са великим успехом изводио модерну српску наставу и вршио снажан утицај на српску омладину у месту и околини. Он је многе своје ученике оспособио за учитеље, а неке је упућивао у Београд, доцније и у Призрен,[1] на даље школовање. Јосифа Костића послао је у Београд да учи богословију.

Костић се у београдску богословију уписао 1865. године и у њој свршио два разреда. Као и другим ученицима из неослобођених крајева, школа му је давала стан, храну, одело, обућу и трошак кад о распусту иде кући. У то време дијететичар у богословији био је др Милан Јовановић Морски, који је својим слушаоцима, будућим народним учитељима, препоручивао да сакупљају податке о томе како се народ лечи, истичући да је народу то знање остало још од грчко-византијских лекара. Свршени ђаци ове богословије, у којој је предавана и методика наставе, могли су постати и учитељи, пошто у то време још није било посебне учитељске школе.[2])

Други разред богословије Костић је свршио са одличним успехом. Иако је могао постати учитељ и са овом школом, он није хтео да остане даље у њој, већ је 1867. године отишао у Сомбор и уписао се у други разред учитељске школе. Али он ни ту школу није довршио, јер га је нешто вукло да се врати у крајеве где је његова помоћ као просветског и националног радника била неопходна. Он је у сомборском заводу остао само до краја школске године, па се потом вратио у Србију са сведочанством о свршеном другом разреду и са препоруком да може бити „учитељ у главном основној народној“ школи.

Полазећи из Сомбора, крајем јула 1868. године, Костић се јавно захвалио рудољубивим Сомборцима који су му омогућили да постигне оно што је желео. У својој „Јавној благодарности“ он каже:

„Године 1865. оставих моју милу отаџбину и дођох у Београд с намером да мало потребног знања прибавим, како бих мојој браћи у Србији колико толико с просветне стране помогао. Пошто у београдској богословији две године проведох слушајући науке, увидех да те науке не одговарају мојој жељи, јер ја, познавајући околности и потребе моје отаџбине, желео сам да себе са знањима која су учитељу потребна снабдем. Зато оставивши Београд, дођем у Сомбор да у учитељско-приправничком заводу учитељске науке слушам. Дошавши овамо мислио сам да се неће моја намера испунити, јер преудаљен од моје постојбине лишен сам био свију материјалних средстава за издржа-

вање моје, али промисао свевишњег не осујети моју намеру, него ме упути на родољубиве сомборске грађане, који се о мени живо заузеше и мене с потребама за ужитак снабдеше. Преиспуњен великом благодарношћу за учињено ми доброчинство, нисам могао прећутати а да моју благодарност јавно пред светом не излијем и да овако патриотично дело српском свету на видик не изнесем."[3]

Хаџи-Васиљевић сматра да је Јосиф, по повратку из Сомбора, у Београду био наименован за учитеља у Лесковцу. И заиста, он је у Лесковац дошао крајем августа 1868. године и одмах започео рад.[4])

Зашто Јосиф, коме је од школе у Сомбору дата онаква препорука, није потражио неко боље и безбедније место? „Људи Јосифове спреме могли су тада да подиче учитељски ред и у Србији, а тек колико у Турској, на коју се страну тешко ко смео одважити, бојећи се верског и националног антагонизма и других неприлика које су постизале нарочито оне виђеније и истакнутије за које се мислило да могу бити опасни по турско господарство над тим српским покрајинама. Па ипак је Јосиф заборавио на све опасности које га чекају, пренебрегао је угодности којих је могао имати у слободној Србији (не узимајући у оцену привидну власт Турака над Србијом), јер су људи његове спреме тада били и на виђенијим положајима него што је учитељски; он је пошао да послужи своме народу на ону страну где је његова помоћ била преко нужна и примио се да буде учитељ у Лесковцу."[5]

*

* *

Хаџи — Васиљевић је писао, а други су то понављали, да је у периоду од 1858. до 1868. године Симеон Андонов Софијанац, Грк родом из Софије, у Лесковцу много развио српску писменост.[6] Судећи по томе што су у то време Лесковчани доносили модерне српске уџбенике за основне школе како из Београда тако и са сајмова у Прилепу и другим градовима Македоније, и што нам је из тога времена остало неколико писама која су Лесковчани писали владици и другима, Хаџи — Васиљевић би био у праву.[7] Али стање, ипак, није било сасвим онакво како га тај писац представља. Оно и не би могло бити такво, јер Симеон, иако, можда, није нарочито ишао на то да српске уџбенике сасвим избаци из лесковачке школе и да врши бугаризирање омладине и осталог становништва,[8] није могао да искључи из наставе ни бугарске уџбенике, које му је сигурно слала бугарска организација, која га је, свакако, и довела у Лесковац. Ово све утолико пре што Симеон, који је рођен у Софији, није могао ни да зна добро српски књижевни језик, мада се био сродио са лесковачком средином и добро владао месним српским наречјем.

Јосиф Костић је оставио један документат из кога се најбоље види какво је стање било у лесковачкој школи у време кад је он дошао за њеног главног учитеља. То је писмо које је Јосиф упутио Министарству просвете у Београду 21. октобра 1868. године. Оно у целини гласи:

„Високославном Министарству просвете и црквени дела
у Београду

Високославно Министарство,

Најпокорније доле потписани, по свршетку два богословска разреда у Београду и по свршетку препарандије у Сомбору, дођох у моју отаџбину и примих се за (учитеља?)[9] у Лесковцу. Примивши се овде те дужности, нашао сам школу у врло великом нереду. (Јер) бивши до сада неки учитељ из Бугарске, (који се) слабо за изображење младости старао, а (уколико) се старао, гледао је да код ове бугарски језик укорени, зато је и књиге на бугарском језику предавао. Ја, пак, дошав овде и имајући друга начела, не хтедох у овим књигама децу поучавати, него замолим општину да књиге за децу на матерњем језику написане набави. Но ово, једно због слабог материјалног стања а друго не увиђајући никакву опасност због бугарских књига, и не правећи у томе никакве разлике, одбије мој предлог. Видевши то, предложио сам им да се с молбом на Високославно Министарство за милост обратимо, но ови, бојећи се каквих незгода, ни на то не пристадоше. Отуда ја, видећи да ниодкуда помоћи неима, усуђујем се ово Високославно Министарство најпокорније молити, да ову школу са потребним књигама милостиво снабдети благоизволи. Познавајући пак досадашњу благонаклоност Високославног Министарства спрам ових простоћом покривених крајева, крепим се надом да ова моја најпонизнија прозба неће милости лишена бити. Почем пак овамо има младеж која би осим основних наука у којима ју два учитеља одавде родом под мојим

надзором настављају, још и мало већа предавања слушати желела, тога ради потребне су нам осим за основну школу још и следујуће књиге:

Граматике од Вуића, Грам. словенске, Историје опште, Јестаственице, Земљописи вел., Историје црквене, пространи Катихизис, Рачунице, Дијететике и Физике од Јовановића.

Препоручујући се на досадашњу благонаклоност Високославног Министарства остајем

Високославног Министарства
најпокорнији,
Јосиф Х. Костић, учитељ лесковачки,
родом из Приштине."[10])

Као што се из наведеног писма види, Костић није хтео да му време узалуд пролази, него је одмах смислио да српску наставу у лесковачкој школи постави на најширу могућу основу. Утолико пре што су прилике то ипак допуштале, јер су домаћи учитељи, ча— Мита и бата — Ђорђе, могли да наставе са пружањем најосновнијег знања,[11]) и што је било доста младих људи којима се могло дати и нешто шире образовање. Али, иако више у Лесковцу није било Симеона Софијанца, ту је и даље остао други заступник егзархије, архимандрит Теодосије. Захваљујући њему, у самом Лесковачком синоду, који је управљао црквом и школом, за егзархију се заузимало и неколико лесковачких чорбација, богаташа.[12]) Стога архимандриту и није било тешко да приволи нишког митесарифа, Абдураман-пашу, познатог плаћеника бугарске организације, да забрани Јосифу Костићу рад у школи и употребу српских уџбеника. Костић се због тога склонио у Приштину.[13] Али, како је у синоду већина била противу бугарске наставе, најватренији међу њима, Нешка Митровић и Коста Пертацки, пођу у Ниш митесарифу, да га моле да се Костић врати у Лесковац. Кад су изишли пред митесарифа, баце му кључеве од школе и кажу: „Честити пашо, у царско здравље ти си нам затворио школу, ево ти кључеви од ње!" На питање зашто то чине, одговоре му "да нема ко да им децу учи, пошто је учитељ протеран".[14]) Кад су одлучно одбили пашин предлог да им се доведе учитељ из Бугарске и објаснили му зашто њихова деца таквог учитеља неће разумети, паша је морао да попусти, али је наредио да се ствар претходно изнесе пред меџлис. Потом лесковачки Турци у меџлису, пошто су им читане и српске и бугарске књиге, изјавише да разумеју само српске књиге.[15]) После је Костићу дозвољен повратак у Лесковац.[16])

Кад се поново нашао међу Лесковчанима, Костић је прионуо на рад у школи, мислећи да ће га сада оставити на миру. Али бугарска организација није хтела да мирује. 1872. године послала је у Лесковац протосинђела Јосифа, потоњег бугарског егзарха, „са задатком да оцени расположење Лесковчана у националном погледу.[17]) Лесковчани су морали да га приме, пошто им је тако наредио нишки митесариф, али протосинђелово предавање о сејачу и семену нису саслушали до краја.[18]) И поред тога овај Бугарин се задржао у Лесковцу и покушао да Јосифа Костића придобије за бугарску егзархију. У разговору с њим Костић му се тобож није одупирао, али је рекао како има друга сметња, „а то је што су Лесковчани заражени србизмом, и онда би било од мале вредности да се он једини залаже за њихову ствар". Протосинђел се у то брзо уверио и напустио Лесковац.[19])

После овога бугарска егзархија чини нове покушаје.

На заузимање архимандрита Теодосија, који је у Лесковцу „прећутно" заступао егзархију, неколико неупућених грађана, не схватајући шта се тиме жели постићи, пристали су да своју децу пошаљу у Једрене у бугарску школу. Али је Јосиф овим Лесковчанима објаснио праве намере бугарске организације, те су они своје синове дали у Призренску богословију.

Плаћеник бугарске организације, нишки митесариф Абдураман паша, примио се да лично уклони Јосифа из школе у Лесковцу. Најпре је покушао да то изведе на леп начин: предложио му је да као зналац турског и немачког језика ступи у неку турску комисију у којој је било странаца. Том приликом рекао је Јосифу како ће му то бити боље него да се и даље бакће с децом за малу плату. Јосиф се изговарао како се он спремао само за учитеља, и најзад је успео да избегне „и ову опасност, не по себе већ по онај крај у којему је служио".[20])

Трећи и последњи покушај бугарске егзархије да се укорени у Лесковцу десио се пред сам први српско-турски рат (1876. г.). Егзархији је тада пошло за руком да убаци у Лесковац бугарског учитеља и да му преко архимандрита Теодосија прикупи неколико ученика. Пошто ствар са овом бугарском школом ипак није никако ишла,

покушали су да претњом заплаше учитеља Јосифа, који је био главна сметња бугарским намерама: једног дана на вратима његовог стана у школи нађоше се фишек барута и куршум натопљени крвљу. Али то није могло да уплаши Јосифа. Бугарски учитељ, који се у Лесковцу брзо онемогућио и који Јосифу ни у чему није био дорастао, морао је да се врати онима који су га послали, а са лесковачке школе уклоњена је плоча са натписом „Б'лгарско училиште", која се тамо нашла захваљујући подршци оног архимандрита, док једнога дана Лесковчани и њему нису доскочили, те је морао да напусти њихов град.[21])

*

На овом месту проговорићемо нешто и о бугарској егзархији уопште.

Због српских устаника, почев од 1804. г., створена је нова артерија трговинских путева за Цариград, и то преко Румуније и Бугарске. Ова промена омогућила је трговачком реду бугарског друштва да увећа своје благостање и културу, а повукла у Цариград масу Бугара који су тамо отворили занатске радње и обогатили се. У центар турске државе стицао се и гро бугарске интелигенције, која се школовала у Русији, Србији, Грчкој, Цариграду итд., и почела потискивати Грке и присвајати њихова места у високој турској администрацији. „Све то скупа изазвало је убрзани препород бугарског народа".[22])

С бугарским националним препородом дошле су и велике претераности о величини бугарског народа, којима су подлогу дали словенски романтичари Венелин, Фотинов и Раковски. На хиперболе бугарског национализма утицао је умногоме квалитет његових носилаца. „Велика већина без стручне спреме и без стварнога, темељнога образовања, а под утицајем византијско-турске културе у Цариграду, Пловдиву и другим местима, оспособљена за практичне, материјалистичке и субалтерне послове по појмовима на Леванту, бугарски дечји у Цариграду до виртуозности су показивали способности у хватању веза са турским и другим управним круговима; сами су поседали многа важна места у државној управи; одржавали везе са патријаршијом, а жалили се и плакали код европских заступника у Цариграду и њихових конзула по унутрашњости на патријаршију; пласирали своју децу у разним школама и колецима итд.[23]). Користећи пројектоване турске реформе, чији круг није ишао далеко од Цариграда, и ухвативши чврсте везе с турским управним круговима и руском дипломатијом, они су знали расположење и намере ових последњих и знали како да се понашају у своме раду на ширењу бугарског утицаја и у крајевима где није било Бугара. Најпогоднији и неопходни инструменти за тај рад биле су црква и школа. Одмах по свршетку Кримског рата (1856. г.), Бугари почињу да шаљу у наше крајеве и Македонију своје учитеље и књиге, потискујући македонску и српску просвету и њене носиоце. У исто време боре се против Патријаршије и траже самосталну цркву, у чему најзад и успевају: султановим берaтом од 28. фебруара 1870. г. установљена је, на заузимање Русије, независна бугарска црква под именом бугарске егзархије. „Срби су у бугарској егзархији добили непријатеља који је био под заштитом Руса и уживао милост Турака„.[24])

Нишко-лесковачка епархија улазила је у границе Бугарског егзархата, али је њен поглавар, популарни дека Виктор, био неутралан, и кад је тражио да се његовој епархији припоји жупа Изморник (део Гњиланске области), чинио је то „из личних интереса, а не из обзира према егзархији, или из убеђења да су Изморчани Бугари".[25])

Бугарска организација у Цариграду, користећи своје везе с турским управним круговима и свој утицај на њих, успела је да за шефа нишког митесарифлика дође Абдураман паша. Као плаћеник бугарске организације, Абдураман је вршио притисак и на лесковачке и на врањске прваке да приме егзархију, наводећи како је то жеља не само руске владе него и самог султана. По његовом предлогу укинут је призренски валилук односно премештен у Битољ, а нишки санџак са Прокупљем, Лесковцем и Врањем стављен под Дунавски вилајет, како би се олакшао рад бугарске организације у овим крајевима.

*

* *

По повратку из Приштине (1870. г.) Јосиф је из целе школе издвојио неколико десетина најбољих ђака, сем буквараца, и поделио их у три групе. Од старих уџбеника задржао је само псалтир, па је свакој групи дао одговарајућу читанку,[26]) а сем тога и друге уџбенике: за црквену историју, катихи-

зис, земљопис, природну историју, словенску граматику, „Пресад мудрости“, „Писмени састав“ и др. Доцније, он је завео и општу историју, земљопис свих континената, граматику са синтаксом, немачки и турски језик.

Школа коју је Јосиф створио битно се разликовала од ча-Митине и Бата-Ђорђеве, не само по уџбеницима него и по уређењу и методу. Кад су за то створене повољне прилике, он је „у своју школу уписао и неколико женске деце, која су у почетку учила заједно са мушкарцима“.[27]) Завео је такмичење међу ђацима и научио их да о великим празницима држе „слово“ у цркви. Сваке друге или треће године држао је свечане испите.[28]) Ђацима који су свршавали школу издавао је сведочанства. Неке од њих слао је и у Београд у богословију.[29]

Године 1873. у Лесковцу су дошли и учитељи Настас Крстић и његова жена Ленка. И Настас је своје ђаке узео из ча-Митине и бата-Ђорђеве школе, а доцније су Настас и Јосиф поделили предмете у својим одељењима па је један предавао једне, други друге предмете у оба одељења. Ленка је отворила женску школу са око педесет ученица и поред осталог предавала им и „све оно што је једној домаћици и мајци требало за живот“.[30]

Јосиф Костић је остао главни учитељ лесковачке школе све до ослобођења 1877. године.

Одбор од 8—10 бираних грађана, зв. синод, бринуо се о издржавању школе и награђивању учитеља. Плата старог даскала Мите износила је у почетку неколико стотина чаршијских грошева, а после претурила и хиљаду. „Сем ове платице, ча-Мита ништа више од синода имао, и да му није било својих њива и винограда, које су му жена и деца, уз припомоћ већих ђака, обрађивали, мучно да би могао изаћи на крај“.[31]) Ни плата другог даскала, бата-Ђорђа, није била велика. Али, обојици су ђачки родитељи поклањали многе ствари и намирнице.

Не знамо колико су учитељи Јосиф и Настас и учитељица Ленка добијала од Синода. Иначе, Јосифу је новчана помоћ из Београда давана од септембра 1868. г., и то од 1. маја до 1. новембра 1871. год. и од 1. новембра 1875. до 1. маја 1876. године по 10 дуката, а у току осталих година по 30 дуката. Годишња плата учитељице Ленке износила је 40 дуката, почев од 1. новембра 1872. године. У периоду од 1. новембра 1872. до 1. маја 1873. године отказана је учитељу Настасу полугодишња помоћ од 15 дуката.[32]

Из једног списка Одбора за школе и учитеље у Старој Србији од 14. децембра 1872. године види се да су школама у крајевима под Турском слате књиге: Буквар, Граматика српска мала, Мали земљопис, Прва знања, Историја српског народа, Катихизис мали, Молитвослов, Рачуница, Писмени састав, Читанчице уз буквар, Прва читанка, Друга читанка, Шпартаница за краснопис. Школе у Нишу, Лесковцу и Врању добиле су по 250 буквара и по 75 других књига, а школе у Прокупљу и Власотинцу по 220 буквара и по 50 комада других књига. Сем тога све школе добиле су по један комад учила: Азбука за српске основне школе, Планиглоб Дежарденов, Таблице за краснопис, Мале штице, Практично предавање из рачуна од Ст. Д. Поповића. 6. фебруара 1874. године исти Одбор послао је Министарству просвете списак школа и књига које им треба доставити. Према њему, за школе у Лесковцу, Власотинцу и Врању одређено је по 80 буквара и по 30 других књига; сем тога, за лесковачку мушку и женску и за врањску школу по један комад од свих Сидовљевих мапа целога света, а за све школе из пом. списка и „по једна штица и прегледница са по четири комада сведоџби за основне српске школе“. Одбор је овим школама слао и Буквара словенских, Земљописа Србије и Турске, Историје црквене и Читанке треће.

*
* *

Какав је био Јосиф Костић као учитељ, наставник и васпитач омладине? „Као што се и могло очекивати, пише Д. Н. Л. који га је познавао, његови први кораци у основној настави одскачу од рада његових претходника и сатрудника, како по наставном материјалу, који су наставници сами одређивали, тако и по методи. Идеалиста, с ретким усталаштвом и ретком енергијом, уносио је у свој посао све што је савремено, што одговара принципима које је као приправник у школи поцрпео. Није хтео по примеру својих старих колега да сведе свој наставнички рад на изучавање читања, писања, рачуна и читање црквених књига с верским поукама, него је за одраслије и способније држао нарочита предавања из рачуна о ономе што је сам у школи изучио, из физике, хемијске технологије, хигијене, земљописа математичког, физичког и политичког, историје опште, па чак неке партије из психологије. Један ње-

гов ученик вели за себе, да је из аритметике одлично матурирао с рачунским знањем добијеним од Јосифа, јер му је најјасније из тог предмета било оно што му је он предавао, а он му је све из њега предавао. Гимназијски другови лесковачких ученика из Јосифове школе причају, да су се чудили откуда то да се лесковачки ђаци скоро без изузетка одлично крећу у знањима из физике, док је њима тек један незнатан део јасно од онога што им се предаје. И одиста, све што је он предавао, желео је да буде јасно до опипљивости, па је тражио, поред очигледних средстава којима је могао располагати, многобројне примере да боље расветли ствар о којој је говорио. За по гдекоје ствари имао је и пригодних прича, а ових је знао много, и оне су му служиле као најомиљенији облик моралних предавања у школи. — По природи благ, одмерен, тих, он је овим својим врлинама служио за углед својим ученицима. Саветовањем и прекором утицао је на марљивост ученика у раду и образовност у понашању, а његових прекора бојали су се више свега. Тај његов начин доцније није много помогао, био је без дејства за вредноћу ученичку, јер их није могао, истрошен у раду, дуго задржавати на послу. То је било у последњим годинама њиховог учитељевања".[33])

Али, Јосиф Костић је припадао не само школској већ целокупној лесковачкој омладини. „И Јосифовом полету и одушевљењу биле су мале границе рада у редовној школи. Он је отворио недељну и празничну школу за неписмене да их упути у основима писмености и у њој је радио 2—3 године. И сада живи сведок, његов садруг из тога времена Настас Крстић, учитељ у пензији, причао нам је да је Јосиф ишао пре зоре од дућана до дућана и скупљао шегрте да их у школи поучи док се не скупе редовни ученици. Њега нису могли одвратити од тога ни умесни прекори његових пријатеља, да ће се таквим радом брзо истрошити".[34])

Јосиф Костић је био одличан беседник. „Његове су беседе радо слушане, он их је облачио у примамљиво рухо, подешавао их према својим слушаоцима". „Врлине којих је требало првим хришћанима да одрже веру истицао је као неопходне особине оних који теже да очувају народност, јер им је она била јаче угрожена од вере. Хвалио је приљежање за народне ствари и дарежљивост на олтару општега добра".[35])

Јосиф је могао доста да научи и у Београду, а у Сомбору је похађао школу која је у модернизацији српске просвете заузимала изузетно место. Међутим, иако је током доцнијег живота имао тешке услове за рад, он се никако није задовољио оним што је изнео из школе. „Јосиф је своју школску спрему допуњавао непрекидним читањем, самообразовањем. Он је добро знао језике: немачки, турски, арапски, онако како се у књижевности употребљавају и с она два последња преводио је разна документа. Знао је много арапских прича".[36]

*

* *

Прилике у којима је Јосиф Костић живео и радио биле су врло тешке. Турци, и властодршци и они који то нису били, нерадо су гледали на човека који је у њиховој средини изводио српску наставу. Али, још љући непријатељ свега што је српско била је бугарска организација, која Јосифа није остављала на миру све до ослобођења наших крајева од Турака. Ово утолико пре што је знала да Јосиф свој рад није ограничио само на школу и цркву, већ је одржавао везе и са Београдом[37]) и код Лесковчана будио националну свест и наду на скоро ослобођење. Он у томе, истина, није био неки велики револуционар, активиста који припрема директну буну против турске управе, али сам то и није могао бити, нарочито у оном градском елементу који није имао скоро никакве борбене традиције.[38]) За послове које је Јосиф обављао, и за прилике у којима су обављани, тражио се друкчији темпераменат и друкчији метод. „За овакву врсту рада, зна се, потребни су поред добре спреме политичка увиђавност, такт, обазривост, умешност, досетљивост. Он је свега тога имао у довољној мери, њега је на то упућивала и његова блага природа удаљена од крајности. Први корак у јаван живот био му је да веже пријатељство с кајмакамом лесковачким, представником власти за лесковачки крај. То се доцније показало као оправдано, јер је било прилика где је требало спасавати главе, а он је то могао учинити само пријатељским утицајем на кајмакама".[39])

Што се тиче бугарске организације која је на Јосифа Костића и његову школу стално мотрила и с времена на време предузимала нападе, положај Костићев био је понајтежи. Егзархија је у Лесковцу, видели смо, имала само неколико чорбаџија, али ни борба с њима није била лака, јер су били бо-

гати, моћни и утицајни. Она није била лака ни због тога што је „у томе времену и код веома виђених личности у Србији владала заблуда да треба без разбора потпомагати бугарску шизму". Као и они у Србији, ни ови у Лесковцу нису увиђали да су се иза егзархије криле бугарске претензије на освајање чисто српских покрајина. Јосиф је то одлично схватио па, „иако је привидно показивао расположење за егзархију није хтео ништа урадити ни допустити што није имало печат србизма". Пошто то, ипак, није никако могло да се сакрије бугарска организација је „тражила начин да га се ослободи или да га учини безопасним за њену ствар".[40]) Како су се свршила сва та егзархијска настојања изнели смо напред.

Кукавички опортунизам неколицине лесковачких чорбаџија дошао је до изражаја и у данима ослобођења Лесковца, у децембру 1877. године, када су неки од њих предлагали „да Лесковчани остану пасивни, да не испољавају своје симпатије ни за Србе ни за Турке, а неки су саветовали да покажу своју привржености Турцима". Подржан од већине угледних Лесковчана, којима је био на челу Нешка Митровић, и видећи готовост градске и сеоске народне масе да се бори за своје ослобођење, „Јосиф је својим разлозима и ауторитетом успео да разбије онакве смутње и тражио је од Лесковчана да се изјасне отворено за Србе, и да се у циљу одбране оружају".[41])

*

* *

Кад је дошло толико очекивано ослобођење, прости Лесковчани су се крстили и љубили топове. Али многи су тада потрчали и да опљачкају турске куће, док су други, који нису били обични пљачкаши, смишљали како ће што боље да наплате своје националне заслуге, стварне или измишљене. („У оваквим приликама намеће се за заслужно и онај који је тестију воде донео", каже учитељ Јосиф у својим успоменама). Најзаслуженији, ипак, испадоше они који су се ослобођењу најмање надали. Они су опет постали најугледнији грађани, јер су умели да искористе и ново стање за увећавање свога богатства. Ту није изостајао ни овај честити и родољубиви Нешка Митровић: и даље је остао чорбаџија, господар села Чукљеника, и дозволио да се са његовог имања отерају четири породице, међу њима и један старац од 70 година, који се ту са осталима и родио, да им се куће поруше, а они „да се потуцају од немила до недрага". Ништа није помогло што су људи долазили да се жале и што га је његов посланички друг Владислав Вујовић „богзна колико молио да тако не чини".

Јосиф Костић је за време Турака био у Лесовцу врло угледна личност. Он је тада свима био потребан и његова помоћ се често тражила. После ослобођења као да више никоме није требао. Сам није покушао да се обогати, да бар приграби какву турску кућу, коју ће после поштозашто добити у својину. Није био више ни главни већ обичан учитељ, каквих је тада било више. И тако је остао мали према онима чијем је друштву некада припадао, који су се богатством и угледом високо дигли изнад њега. „Угледни" брзо заборавише на његове заслуге које је стекао као учитељ и васпитач лесковачке омладине, као борац противу покушаја бугарске организације да школу и цркву у Лесковцу потчини својим циљевима и као човек који је у децембру 1877. године одиграо важну улогу. Али обични Лесковчани, они који су живели од сопственог рада и зноја, нису заборавили свога старог и доброг учитеља. У њиховим очима он је још увек био најугледнији и најзаслужнији.

Костић је по ослобођењу остао у служби још 20 година. Али те године, иако су биле испуњене наставничким радом у коме је дотрајавао човек који је још увек био пун полета и одушевљења за свој позив, нису биле оно што су биле године његовог рада у школи и ван ње за време Турака. Томе је највише допринело оно што ће ниже бити изнето.

У првој деценији по ослобођењу, од јесени 1881. до почетка 1890. године, у Лесковцу је живео и радио као професор и директор ниже гимназије Милош С. Милојевић. Он је добро знао Јосифа Костића, за чију школу је рекао да представља „мали универзитет", и утолико је чудније што је Јосиф управо од овог човека као свог школског надзорника био неправедно оцењен. „Што је доцније променио мишљење о његовом раду узрок су неке несугласице између њих, што му је Јосиф учинио прекор за извесне ствари на којима су заједнички делали". Ова неправда ишчупала је Јосифа из корена. Јер, „кад неправда дође са позване стране, од онога коме се верује, на чије се мишљење полаже, онда може бити од судбоносног утицаја на цео рад дотичнога лица, јер осим тога што му негира дотадашње трудове и успех, убија му са-

мопоуздање; такво лице често изгуби веру у самога себе и у своју вредност. А да је тога одиста било, да је Јосифу учињена истинска неправда може се ценити по томе што су његови ученици из тога кола према својој спреми, а по нарочитом одобрењу, из његове школе прешли одмах у други разред гимназије. Од те оцене, јер је Јосиф био веома осетљива душа, а нешто и са ранијег убилачког напрезања, он је нагло почео да малаксава, као наставник, док најзад није дочекао пензију 1897. године".[42]) Приликом пензионисања добио је и одликовање „за примерну службу на просветном пољу", и то орден св. Саве — V реда!

Какав је био Јосиф Костић у приватном животу, о томе нам сведочи онај исти Д. Н. Л., чијим смо се радом обилато користили за писање овог чланка. „Он је био некористољубив, снебивљив, скроман до савршенства. Ове особине су допринеле да проведе чемерно последње дане свога живота. Болећив према туђим невољама, он је без избора помагао све који су му се обраћали за материјалну помоћ, а ови су слабо одговарали својим обавезама, да с благодарношћу врате учињени дуг. Располажући тако својим приходима брзо је дошао до тога да сам ишчекује туђу помоћ, а тада је тек наступила невоља коју осећају они који немају. Неки од његових суграђана, без обзира на лице коме чине, применили су и на њему општу методу прекомерне наплате интереса за послугу новца, и од тога времена он је у истини уживао само половину својих прихода. С малим изузетком добро су наплаћивали сви, којима се обраћао за помоћ. Један добро имућан узео му је признаницу на 120 динара за 60 готових, колико му је дао, а целу суму од 120 динара примио је после три дана од општине од наплаћеног дохотка на стан и огрев. Што Јосифу нису дали, тај је тада могао добити. У новчаним стварима био је неук, невешт, право дете и у том погледу експлоатисао га је како је ко хтео и могао и то од оних на које је он жртвовао све што је имао и што је могао имати. Због тога је дочекао да распрода сву имовину и да најжалосније, у највећој сиротињи проведе последње дане живота, бранећи се и тада да му ма ко учини учини милостињу и помоћ".[43])

Костић је био човек који никоме није хтео да досађује. Живео је с породицом од пензије која је износила свега 1850 динара годишње, јер му у стаж за пензију нису урачунате неке године које је провео као учитељ под Турцима.

Живот Јосифа Костића угасио се ноћу између 21. и 22. јануара 1900. године. „Његовом смрћу престало је куцати срце које је целога живота ударало првенствено за народ у коме је поникао, потом за све потишћене и напаћене, а најмање за себе, за своју корист и личну угодност".[44]) Над његовим гробом, у присуству великог броја грађана и целокупног чиновништва, одржана су четири говора. Смрт Јосифа Костића, силно је потресла Лесковчане, и још одмах се помишљало да му се подигне споменик. На подизање споменика Јосифу Костићу мислило се и доцније.[45]- Али, прошло је више од шест деценија, а тај завет још није испуњен. Изгледа да му се више ни гроб не може пронаћи.[46]-

У Лесковцу, данас, име Јосифа Костића носе једна основна школа и једна улица.

НАСТАС И ЛЕНКА КРСТИЋ

Посебно треба да проговоримо о учитељу Настасу Крстићу и његовој супрузи учитељици Ленки Крстић, који

НАСТАС И ЛЕНКА КРСТИЋ (СЕДЕ) И ЊИХОВА ДВОЈА СВЕТОЗАР И ПЕРСА (СТОЈЕ)

су у Лесковац дошли на три-четири године пред његово ослобођење.

Настас се родио у Тетову 1840. године. Ту је учио основну школу, вероватно код учитеља Јакова Саздановића, који је био интересантна личност тетовског краја онога времена, зналац грчког језика и аутор многих преписа из разних књига, али привржeник манастирског метода у настави.[1] Не знамо како је Настас доспео у Београд и учио гимназију као државни питомац, последњих година владавине кнеза Александра, а можда нешто и по доласку на престо Милоша и Михајла Обреновића.[2] Већ 1860. године Настас Крстић је постао учитељ у Тетову. У то време у Тетово је дошао за учитеља и Стојко Аћимовић, који је појачао српску наставу у школи овога места. За време ове двојице учитеља, 1861. године, Тетовци су тражили да им из Београда пошаљу новац да оправе школу и да им укажу помоћ „у школским књигама, јер тамо, због учитеља који је Бугарин, надвлађује бугаризам". И Министарство просвете послало је приличан број уџбеника, као што је слало и другим школама у нашим јужним крајевима. Године 1862. у Тетову је први пут прослављен св. Сава. После службе у цркви, где је учествовао и скопски митрополит, народ је са њим и свештеницима дошао у школу. Ту су деца „изговорила слово у славу св. Саве", а потом су од присутних прикупљени богати прилози за школу.[3]

Крстић је у Тетову остао све до 1865. године и довољно се оспособио за учитељски позив. Наредне две године он је, изгледа, провео као учитељ у Дебру, Кичеву и Гостивару.[4] Године 1867. Крстић је добио учитељско место у Призрену. Пре њега тамо је већ био Стојко Аћимовић. Није сигурно да је Крстића у Призрен послао велики добротвор српске просвете Сима А. Игуманов, који је пре тога у ово место довео Илију Н. Ставрића, потоњег управитеља Призренске богословско-учитељске школе.[5] Крстић је, по доласку у Призрен, био најпре учитељ цинцарске деце. Он је тада тражио новчану помоћ из Београда, истичући да је у његовој школи наставни језик био српски. Исте, 1867. године, Министарство просвете му је одговорило: „Шаљемо призренској школи 25 дуката годишњу помоћ, па поделите". Наредне године у Призрен је дошао за учитеља Милан Новичић, који је у наставу увео и извесне предмете из прва два гимназијска разреда, те тако призренску основну школу подигао на виши степен. Рад у оваквој школи и додир са њеним наставницима, Ставрићем и Новичићем, који су по спреми одскакали од масе учитеља у јужним крајевима, свакако су допринели да се Настас Крстић још више оспособи за позив коме ће посветити читав живот. Због тога је и сматран за једног од спремнијих учитеља који су шездесетих година прошлога века радили у нашим крајевима под Турцима.[6]

Настас Крстић се вратио у Тетово за учитеља вероватно 1870. године. Од првог новембра исте до првог новембра 1871. године додељена му је помоћ од 20 дуката. Од првог новембра 1871. до првог новембра 1872. године Крстић је примио 30 дуката, док му почетком 1873. године ова помоћ није отказана и додељена Стојку Аћимовићу, који је поново дошао у Тетово.[7]

У делу Глише Костића забележено је да се Јосиф Костић, после оног протеривања, вратио у Лесковац 1870. године; да „после неког времена од доласка учитеља Јосифа Костића дође у Лесковац за учитеља и г. Настас Крстић, такође са стручном спремом, те он створи и треће односно четврто одељење"; и да „ускоро за овим учитељ — Настасова жена Ленка отвори и женску школу".[8] Изгледа да је Ленка дошла у Лесковац пре Настаса, јер јој је на седници Одбора за школе и учитеље у Старој Србији и Македонији од 20. новембра 1872. године додељена помоћ од 20 дуката за период од првог новембра 1872. године до првог маја 1873. године као учитељици у Лесковцу. (У записнику са исте седнице стоји: „Оволико јој је давано и док је била учитељица у Тетову"). Према подацима из истог извора, она је ову помоћ уживала све до првог маја 1876. године; међутим, за учитеља Настаса нема података да му је новчана помоћ давана и пошто му је једном већ била укинута.[9] У првом делу овог чланка изнели смо да су Настас и Јосиф поделили предмете у својим одељењима и да је Ленка отворила одељење за женску децу. О женском одељењу учитељице Ленке Глиша Костић је забележио: „Ова женска школа потпуно је одговарала ондашњим потребама, које су се одавно увиђале, али месне прилике нису дозвољавале да се оне и остваре. У њој се предавало све оно што је једној домаћици и мајци требало за живот. Рекао бих, да су у њој васпитање и женски ручни рад играли главну улогу, иако и остали предмети нису били

занемарени. Једном речи, ова је школа спремала девојчице за будуће мајке у пуном смислу речи. Кроз ову су школу прошле и данашње три учитељице, од којих су две и данас у Лесковцу са службом". На истом месту Гл. Костић каже: „И тако, за кратко време, благодарећи заузимљивости родољуба српских, а највише г. г. Јосифу Костићу и Настасу Крстићу, учитељима, од ча-Митине школе поста у Лесковцу пет одељења, из којих су изашли скоро сви грађани лесковчани и многе одличне грађанке".[10]

Учитељи Јосиф и Настас су се одлично слагали. Они су били једнодушни и у борби против представника бугарске егзархије, архимандрита Теодосија, кога никако нису могли да гледају. Њих су двојица заједно са Нешком Митровићем износили у синоду и то да Теодосије није добар хришћанин, али њихово настојање да се овај непријатељ српске школе уклони из Лесковца остало је без успеха, јер је у синоду било неколико утицајних егзархиста који су Теодосија бранили. Но, он је морао да напусти Лесковац кад се и егзархисти уверише да је у време ускршњег поста јео пилиће месо.

Јосиф и Настас били су у најбољим односима и са ондашњим истакнутим Лесковчанима, који су умели да цене значај школе и просветитељску и националну улогу ових учитеља уопште. Они су се Лесковчанима налазили и у злу и у добру, били с њима и у жалости и у весељу. На свадби у Нешкиној кући ови учитељи су први запевали „Играло коло под Видином" и први повели коло. Њихова поука и пријатељска реч нису изостајале кад год су биле потребне.

У делу Гл. Костића има једно место које само за себе није довољно јасно. „Исто тако, пише он, и учитељ Настас и жена му, пок. Ленка, нису остали учитељи у Лесковцу до ослобођења. Због неких националних ствари, некако пред сами први рат, он буде приморан да остави Лесковац, те са својом породицом оде у Србију. Томе је највише допринео некакав бугарски архимандрит, који тада беше дошао у Лесковац за архимандрита, те овамо — онамо па једнога дана освану узидана мермерна плоча с леве стране школске капије на којој стајаше крупним словима написано: „Блгарско училиште...". Ну на велику срећу нашу, ова плоча није дуго остала у зиду, јер је ускоро затим извађена и — бачена".[11] Ово место не објашњавају много ни речи из представке (молбе) Настаса Крстића упућене Министарству просвете 24. априла 1878. г. У тој представци он најпре говори у којим је све местима учитељевао и ревносно извршавао своју просветитељску и националну мисију па каже: „При извршавању те дужности по разним крајевима долазио сам у такве околности да ми је и самом животу грозила опасност; но, хвала Богу, ја сам је избегао, али је мој брат старији платио главом за ме прошлог рата, из ког узрока будем и сам принуђен с фамилијом у Београд пребећи". Крстићеви савременици, међутим, знају да су Настас и Ленка били жртве интриге коју је, принуђен да напусти Лесковац, направио онај бугарски архимандрит, да би им се осветио, кад му покушај са учитељем Јосифом није успео.

Јосиф и Настас подигли су наставу основне школе у Лесковцу на онај степен на коме је таква настава била и у призренској основној школи кад је тамо за учитеља поново дошао Милан Новичић. Тој настави у лесковачкој школи одао је признање и Милош С. Милојевић, који се, после, онако љуто огрешио о учитеља Јосифа Костића. „Описујући узгред ову учитељ Јосифову и учитељ-Настасову школу, он ју је на једном месту назвао „малим универзитетом". И заиста, пошто се у њој у оно време од свега помало учило, то јој је и приличило име свеучилиште".[12]

Настас се са породицом вратио у Лесковац још у децембру 1877. г. Из оне његове представке од 24. априла 1878. г. види се да му тада материјалне прилике нису биле повољне. „А 21. децембра, пише он, по потреби неколико лица за ове крајеве за администрацију будем између њих и ја упућен у Лесковац, где и сад вршим војену службу при управи ове вароши, а и даље бих радо вршио, да ми није стало сирото стање на пут за издржавање жене и троје нејаке деце, чега ради обраћам се г. Министру просвете и црквених дела да нам благоизволи одредити неку службу под платом; иначе, на срамоту државе, и поред толиких трудова, мораћемо сви за кору хлеба просити. За које уздајући се, да ће код г. Министра просвете и црквених дела наша прозба одзива наћи и нас од предстојеће и грозеће опасности отклонити, узимам слободу назвати се најпокорнији Настас Крстић, бивши учитељ лесковачки".

Већ прве године по ослобођењу (1878. г.) школа у Лесковцу била је пре устројена у више одељења но дотле, те је, поред Јосифа и Настаса, добила и

неколико учитеља и учитељица из Србије. Настас је остао у Лесковцу до пензионисања (1897. г.). После тога прешао је у Београд и ту умро за време првог светског рата. Ленка је умрла још крајем прошлога века. Из првог брака Настас је имао кћер Катарину (рођ. 1870. г.), која је била удата са Сотира Каписазовића, а из брака са учитељицом Ленком сина Светозара, учитеља, и кћер Персу.

БЕЛЕШКЕ УЗ ЧЛАНАК О ЈОСИФУ КОСТИЋУ

[1]) У Призреду је 1871. године отворена богословско-учитељска школа.

О Ковачевићу у Приштини видети: др Јован Хаџи — Васиљевић, Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку, Београд, 1928. год. стр. 8, 120, 121, 142—146, 349.

[2]) При крају друге школске године, у априлу 1867. године, Костић се са својим друговима нашао на Калемегдану када је кнез Михајло примио од паше кључеве од београдске тврђаве. Јосиф је тада видео како се на граду смењују заставе и страже и како Срби плачу од радости што Турци сасвим одлазе из Србије. (Видети: Педесетогодишњица протојереја Милосава Милојковића, Зајечар, 1923. године. стр. 25—34).

[3]) Костићева „Јавна благодарност" објављена је августа 1868. године у „Школском листу", одакле је исписао Божидар Ковачевић, пензионер у Сомбору, и послао „Нашој речи" (в. бр. 23 од 5. јуна 1954. год.). У овом документу Костић нарочиту захвалност изражава управитељу Учитељско-приправничког завода у Сомбору, проти Ђорђу Бранковићу, који се о њему очински старао и код других му извадио помоћ од близу 100 форинта (у време када се за 5 форинта месечно могао добити стан и храна), и на крају се потписује са „вечно благодарни Јосиф Костић, Србин из Приштине са Косова поља у Ст. Србији".

[4]) Пре тога Костић је ишао у Приштину и јавио се митрополиту рашко-призренском Мелетију. По томе што је митрополиту предао своје сведочанство, које је овај Грк само прочитао и вратио Јосифу не рекавши му ништа, изгледа као да је желео да му се да за учитеља какво место у оном крају.

[5]) Д (имитрије) Н. Л (азаревић): Јосиф Хаџи — Костић, лесковачки учитељ (у педагошко-књижевном листу „Учитељ" за 1899/1900. годину, стр. 573).

[6]) Василије Поповић, који је био родом из Прилепа а филозофију студирао у Београду, 12. септембра 1867. године поднео је Министарству просвете извештај о школама у Нишу, Лесковцу, Врању и Приштини (документат о томе налази се у Државном архиву Србије — Ф. VI бр. 1246/67. г.).

[7]) У прилог истинитости тврдње др Јов. Х. Васиљевића иде и онај низ презимена на — ић Лесковчана — претплатника на један бугарски календар за 1856. годину, чији је садржај објавио Драгутин М. Ђорђевић у своме чланку о старом лесковачком учитељу Ђорђу Петковићу (в. Лесковачки зборник II, 1962. год. стр. 85/86). Још већи низ таквих презимена прочитао сам 1927. год. на Мирошевачком или неком другом гробљу у истој околини, на споменицима из времена пре доласка Јосифа Костића у Лесковац).

[8]) Код потомака даскала Мите чувало се, напротив, предање да су Лесковчани протерали учитеља Симеона управо због тога што је предавао деци из бугарских уџбеника.

[9]) Костићево писмо је искрзано по ивици, те су горе неке речи или делови истих које су наведене у загради додане по смислу.

[10]) На ово писмо, које је код Министарства просвете примљено 30. октобра 1868. године и заведено под № 4232, указао ми је др Климент Џамбазовски, из чијег дела „Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век" (Скопје, 1960. год.) су узети и подаци о помоћи коју је Србија указивала школи у Лесковцу.

[11]) О школи и настави ове двојице старинских учитеља видети: Драгољуб Трајковић, Из нашег Менчестра, Београд, 1953. године, стр. 15, 52—56; и Немањина Дубочица, Београд, 1961. године, стр. 80 и 81.

[12]) Овакав став неколицине утицајних лесковачких чорбација долазио је не од неке њихове одређене националне свести и осећања, већ из чистог опортунизма: они су знали да Турска зазире од сваке везе својих поданика са Србијом, а да иде на руку Бугарима и њиховим настојањима да преко цркве и школе ставе под свој утицај и крајеве у којима није било Бугара. Свој опортунистички кукавичлук крупне лесковачке газде испољаваће и доцније, чак и у данима коначног ослобођења од Турака, крајем 1877. године, када још нису били сигурни да се Турци неће поново вратити у Лесковац и светити се онима који су се изјаснили за Србију. (Видети о томе и стр. 23 моје књиге „Из нашег Манчестра").

[13]) Неки мисле да је тада Јосиф „морао по зими испред турских бајонета да иде у Приштину преко Гајтана планине" (в. Д. Н. Л., пом. дело, стр. 649). У сваком случају ово уклањање учитеља Јосифа тешко је падало Лесковчанима.

[14]- Д. Н. Л. пом. дело, стр. 699.

[15]- Драгољуб Трајковић: Немањина Дубочица, стр. 82.

[16](О томе повратку Д. Н. Л. (пом. дело, стр. 650) пише: „Кад је стигао овај радосни глас, Јован Бунић и још неколико храбрих Лесковчана оду у Приштину и врате Јосифа с помпом какве се приређују великим личностима са искреним осећањем радости у којој је учествовао цео Лесковац. Да се не би могло тако лако поновити прогањање, на наваљивање Лесковчана Јосиф се ожени девојком из једне виђене породице из Лесковца".

[17]) Д. Н. Л., пом. дело, стр. 650.

[18]) Драгољуб Трајковић: Немањина Дубочица, стр. 82.

[19]) И о томе имамо белешку Д. Н. Л. (пом. дело, стр. 650): „Једне ноћи по позиву архи-

мандрита, дискутовали су у црквеној кући њих двојица питање: чиме се може стати на пут ширењу српске мисли међу Лесковчанима, и Јосиф га је уверавао да би за тај посао била узалудна сва средства. Кад је разговор био најживљи, чује се са једне оближње свадбе глас Нешкиног сина: „Устај, устај Србине устај на оружје". У почетку нису хтели навалице скретати своју пажњу на ту песму, али како је певач поновио и ова се сама собом наметала, архимандрит прекине разговор и, саслушавши пажљиво песму до краја, изјави да је Јосиф у праву, да ту не може бити речи о бугаризму и устане те оде. Сутрадан отпутовао је зором из Лесковца".

[20]) Д. Н. Л., пом. дело, стр. 799.

[21](Драгољуб Трајковић, Немањина Дубочица, стр. 8.

[22]- Др Јов. Х. Васиљевић пом. дело, стр. 37.

[23]) Др Јов. Х. Васиљевић, пом. дело, стр. 39.

[24]) Тихомир Ђорђевић: Македонија, друго издање, 1929. године, стр. 116.

[25]) Др Јов. Х. Васиљевић пом. дело, страна 338.

[26]) Глиша Костић каже: „У свим читанкама пак он исече све листове на којима су биле песме о Косову и другим српским јунацима и биткама, због Турака" (в. Ча-Митина школа, Београд, 1898. године, стр. 91).

[27]) Глиша Костић, пом. дело, стр. 92.

[28]) Од више писаца наводи се да је на један такав испит дошао и Милош С. Милојевић, који је тада путовао по Старој Србији да испита стање хришћана у њој, и остао на ручку код учитеља Јосифа. Турци су посумњали да учитељев гост није српски шпијун, па су послали заптије да га ухвате. Али Јосиф је подмитио Турке, а Милојевића исте ноћи одвео на друго место.

Глиша Костић пише како је „на испит долазила цела варош и мушко и женско, и старо и младо, и велико и мало, а првенствено турски чиновници (кајмакам, мудурин итд.), који су добре ђаке даривали великим сумама новаца. Ча-Митина учионица била је на испиту толико пуна, да се је светина пела на прозоре да чује и види своје синове, браћу, рођаке, суседе итд. како испит полажу" (в. Ча- Митина школа, стр. 92).

[29]) Према једном списку који је 7. септембра 1874. године потписао Милош С. Милојевић, заступник управитеља II одељења београдске богословије пријемни испит за то одељење положили су и ови ученици из Лесковца: Димитрије и Јован Крстић и Димитрије Поповић.

[30]) Глиша Костић, пом. дело, стр. 95/96.

[31]) Глиша Костић, исто дело, стр. 16.

[32]) Драгољуб Трајковић: Немањина Дубочица, стр. 83.

[33]) Д. Н. Л., пом. дело, стр. 574.

[34]) Д. Н. Л., пом. дело, стр. 647.

[35]) Д. Н. Л., пом. дело, стр. 648.

[36]) Д. Н. Л., пом. дело, стр. 800.

[37]) У једном писму Милоша С. Милојевића од 13. новембра 1868. године, у вези са слањем књига у школу у Крушевцу, каже се: „Буквари, Катавасије и Србуље нека се пошаљу мени да их предам тим људима које ће са собом понети, а остале књиге ђумурукчији алексиначком да их Костићу учитељу лесковачком пошаље, а од овога ће ови људи примити и даље однети".

[38]) О томе питању видети: Драгољуб Трајковић, Из нашега Менчестра, стр. 21—23; исто тако: Трагом народне епике у Јужном Поморављу, Лесковац 1955. године, стр. 3—41.

[39]) Д. Н. Л., пом. дело стр. 649.

[40]- Сви цитати у горњем пасусу узети су из чланка Д. Н. Л. у „Учитељу" за 1899/1900. годину, стр. 649.

[41]- И цитати у горњем пасусу узети су из чланка Д. Н. Л., стр. 799.

О догађајима из децембра 1877. године Јосиф је оставио своје забелешке које су објављене у посебној књизи под насловом „Ослобођење Лесковца, Власотинца и околине", Лесковац, 1907. год. стр. 3—47. Ове белешке штампане су претходно у „Врањском гласнику" за 1892. год. О њима Д. Н. Л. (пом. дело, стр. 799) каже: „У том описивању свој утицај на догађаје свео је на најмању меру. Али, ако се буде подухватио ко да пише историју Лесковца из најсудбоноснијег доба, историју времена кад је се учинио преокрет у култури овога места, онда мора истаћи Јосифову личност као најјачег чиниоца као покретача припреме новога живота". Извод из књиге Јосифа Костића „Ослобођење Лесковца" дали смо у делу „Немањина Дубочица" (стр. 96—100), а кратак приказ у делу „Из нашег Менчестера" (стр. 56—58).

[42]) Д. Н. Л., пом. дело, стр. 647/8.

[43]) Д. Н. Л., пом. дело, стр. 800.

[44]) Д. Н. Л., пом. дело, стр. 572.

[45]) У часопису „Учитељ" за 1904/5. год. објављен је допис из Лесковца у коме стоји и ово: „Говори се да ће се бивши ђаци одужити своме негдашњем, уистини заслужном учитељу, тиме што ће бисту његову поставити у једној од нових лесковачких школских зграда, или ће иначе каквим другим видним начином везати подизање нових школских зграда за успомену на свог умног и заслужног учитеља пок. Јосифа" (цитат из чланка у књизи „Лесковац јуче и данас", Лесковац 1935. године, стр. 33).

[46]) Костић је за собом оставио жену, три сина и једну кћер удату за учитеља, о чијим судбинама ништа нисам могао сазнати.

БЕЛЕШКЕ УЗ ЧЛАНАК О Н. и Л. КРСТИЋ

[1] Др Ј. Х. Васиљевић. Просветне и политичке прилике, стр. 136 и 137.

[2] Др Климент Џамбазовски, Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век, Скопје, 1960. г., стр. 34 и 78.

[3] Др Ј. Х. Васиљевић, пом. дело стр. 137.

[4] Према ономе како је сам навео у представци Министарство просвете и црквених дела од 24. априла 1878. г. (Р № 1211 од 28. априла 1878. г.).

[5] Споменица педесетогодишњице Призренске богословско-учитељске школе, Београд, 1925. г., стр. 39.

[6] Др Ј. Х. Васиљевић, пом. дело, стр. 137 и 141; и Споменица призр., стр. 39.

[7] Др Кл. Џамбазовски, пом. дело, стр. 115/6 и 119.

[8] Ча-Митина школа, стр. 95.

[9]) Др Кл. Џамбозовски, пом. дело, стр. 118, 121 — 123.

Ленка је друга жена Настасова. Према Др Ј. Х. Васиљевићу, њен први муж је био Ђорђе Лазаревић. Обоје су дошли у Тетово око 1870. г. Ђорђе је био учитељ мушке, а Јелисавета-Ленка учитељица женске деце. „Ово двоје су остали у Тетову две и по године. Њихов рад је био веома добар. Њих се, још и сада, сећају многи Тетовци, и многи њихови ученици и ученице, и хвале их". Ђорђе умре октобра 1872. г., а Јелисавета-Ленка (рођ. око 1850. г.) се преудаде за Настасија Крстића, који је остао удовац још 1870. г. Пре него што је закључио брак са Ленком, Настаса је напао на улици у Тетову плаћеник бугарске организације, арнаутски „племић" Есад-паша. Убрзо после тога Настас је оставио свој родни крај и дошао у Лесковац. О нападу на Крстића београдски лист „Будућност", у бр. 68 од 6. јула 1873. г., донео је из Тетова следећи допис: „У Тетову, до пре неколико месеци, био је учитељ Настас Крстић, који је тамо у Морави (то је био псевдоним за Србију) учио књигу и у Тетову, своје место рођења, дошао и учитељевао. Дошавши из Мораве, донео је на себи постаро европско одело (капут, панталоне и прслук). Есад је чуо како је Настас у француском оделу, али га никад не сукобљаваше, јер учитељ је увек бегао из свога стана у школу и натраг, па се затварао, а кад би Есад у школу дошао, он би се сакривао, шаљући пред Есада другог старог учитеља". Настас се тада враћао од своје веренице. Есад га је срео, „повалио и тешко по врату ударио да је овај пао у блато", па је истукао и оне који су са Настасом били на прстеновању.

Напомињемо да немамо довољно сигурне податке о поновном бављењу Настаса Крстића у Тетову и о његовој женидби са Јелисаветом, удовом Ђ. Лазаревића. Све што смо напред о томе изнели потиче из дела др Ј. Х. Васиљевића (Просветне и политичке прилике, стр. 424 и 425), који, сем тога, пише да је Ђ. Лазаревића заменио Агатон Брајовић, а овога, 1874. г., Настас Крстић, чији је помоћник у тетовској школи 1875. г. био Михајло Ђорђевић. Међутим, и сам др Ј. Х. Васиљевић, пошто је цитирао предње место из листа „Будућност", каже да је Настас „брзо после овога напада" напустио Тетово и отишао у Лесковац. У сваком случају нисмо много сигурни да је Јелисавета Лазаревић истоветна са Ленком Крстић, која се као учитељица у Лесковцу, према записницима Одбора за школе и учитеље у Ст. Србији и Македонији, води још од краја 1872. г. Није дакле, сигурно да се она удала за Настаса одмах после смрти свога мужа Ђорђа, који је умро октобра 1872. г. (Извештај М. С. Милојевића од 14. децембра 1872. г.). Али је свакако интересантно да се она и пре доласка у Лесковац води као учитељица у Тетову под именом Ленке Крстић.

[10] Ча-Митина школа, стр. 96.

[11] Ча-Митина школа, стр. 97—98.

[12] Ча-Митина школа, стр. 98.

Драгољуб Трајковић

Јован Ђорђевић

(1868 — 1954)

Јован Ђорђевић је био први Лесковчанин који се почео бавити испитивањем прошлости Лесковца и околине, и први међу нашим историчарима који је написао комплетан уџбеник за историју српског народа. У овом чланку, поред података који се тичу Ђорђевићевог школовања и службе и кратког приказа његових мањих радова, нарочито оних из историје нашега краја, изнећемо покушај Јована Ђорђевића да његова „Историја српског народа“ буде са надлежног места одобрена као уџбеник за средње школе.

— —

Јован Ђорђевић је рођен у Лесковцу 1868. г., у породици која је носила и презиме Ганчић. Основну школу и нижу гимназију учио је у свом родном месту, а вишу гимназију са матуром свршио је у Нишу. У Лесковцу, учитељ у основној школи био му је Јосиф Костић, а професор и директор у гимназији Милош С. Милојевић. Оба наставника извршила су на њега јак утицај, који је у Нишу појачао Ђорђевићев професор историје Стеван Сремац. Због тога се Ђорђевић и определио да студира историју. Професор тог предмета на факултету био му је за све време Панта Срећковић, чији је привржeник Ђорђевић остао и онда кад су основна схватања Срећковићева већ давно била одбачена.

Кад је завршио историјско-филолошки факултет Велике школе и одслужио војску, Ђорђевић је добио место суплента параћинске гимназије (1892. г.), где је остао неколико година. 20. августа 1898. г. постављен је за суплента врањске гимназије, пошто је неко време био на расположењу, а 11. априла 1899. г. унапређен је за професора. 7. септембра 1903. г. Ђорђевић је премештен за професора лесковачке гимназије, а 19. септембра 1909. г. за професора чачанске гимназије. Но, и после десет дана дошао му је, по молби, нови премештај у нишку гимназију. У Нишу је Ђорђевића затекао I светски рат. После тога рата Ђорђевић је професор гимназије у Београду, до пензионисања (1930. г.), а потом неко време и професор у војној академији.

У гимназијама у којима је служио Ђорђевић је у првом реду предавао историју српског народа, у нижим разредима ,а потом општу историју, српски, француски и латински језик. Док није издао своју књигу, употребљавао је „Историју Срба“, у два дела, од Љ. Ковачевића и Љ. Јовановића, и „Лекције из српске историје“ од В. Радивојевића.

Пре него што је дошао у Врање, Ђорђевић је у нишком часопису „Слава“, у св. 6 за 1896. г., објавио чланак „Срби крај Балтичког мора“.

У Врању је написао „Историју српског народа од најстаријег до најновијега доба за средње школе и за народ“. Ово дело објављено је у једној књизи средњег формата на 255 страна са I—VII страна садржаја, а штампано је у Београду 1900. г. (на корицама 1901. г.), у штампарији С. Хоровица. Издавач му је био врањски књижар Петар Јовановић ,а цена 1,60 дин.

У Врању је написао и друге своје радове: Приношење жртве св. Петру (објављен у Извештају врањске гимназије за 1899/1900. г., стр. 3—6), Марково кале (у Изв. исте гимназије за 1900/1901. г., стр. 3—5), Стеван Немања и Растислав Немањић и Стеван Немања, велики жупан српски (у Изв. исте гимназије за 1902/1903. г., стр. 3—24, с тим да само други чланак носи потпис Ј. Ђорђевића). У Врању је, 1901. г , написао и своје радове о Николи Скобаљићу и Влајку Стојановићу: расправу „Војвода Никола Скоба-

лић и његове борбе у Дубочици у половини XV века“ (објављена у Годишњици Николе Чупића, књ. XXII, 1903. г., стр. 115—146)[1] и већи чланак „Два узорита примера родољубља и јунаштва — војвода Никола Скобаљић и Влајко Стојановић“ (објављен у Браству, књ. IX и X, 1902. г., стр. 106—118).

У Лесковцу, као и доцније, Ђорђевић је мало писао. У чланчићу „Успомена на стогодишњицу Карађорђева рада у околини Лесковца“ (Изв. лесковачке гимназије за 1903/4. г., стр. 3—6) укратко помиње како је Стреља дошао у Грделичку клисуру да би је затворио, да врањски паша не дође Нишу у помоћ, а како је, с друге стране, Карађорђе пошао с југозапада, поред Копаоника итд., с циљем да се споји с Стрељином војском. У говору који је одржао на св. Саву у гимназији (Извештај исте гимназије за 1904/5. г., стр. 3—15), под насловом „Из историје града Лесковца“, после једног увода о љубави према месту рођења, прво износи прошлост Лесковца и околине од Илира и насељавање Словена (стр. 4—9), а потом говори о Скобаљићевим биткама (стр. 9—14), да при прају укратко помене ослобођење нашег места и краја од Турака (стр. 14—15). Овај Ђорђевићев рад истоветан је са његовим предавањем — чланком „О прошлости града Лесковца“ објављеним у „Споменици“ Ср. Динића и Д. Тодоровића (Лесковац, 1928. г., стр. 29—38).[2]

Ђорђевић је у Лесковцу написао и чланак „Срби козаци — козаци у турској војсци у другој половини XIX века“ (објављен у Год. Ник, Чупића, књ. XXIX, 1900. г., стр. 191—196). У овом раду он помиње и једног Лесковчанина који је као козак добио чин наредника.

У Нишу је Ђорђевић на св. Саву у гимназији одржао говор „Слобода, слава или ропство“ (Извештај Нишке мушке гимназије за 1909/10. г., стр. 3—14), који је инспирисан положајем Србије у време анексије Босне и Херцеговине и проткан примерима и местима из наше историје. У Нишу је објавио и друго издање своје „Историје српског народа“, о чему ће доцније бити речи.

У Београду је написао и објавио популарну књижицу „Милош Обилић, војвода кнеза Лазара“ (Београд, 1924. г., стр. 3—32), и чланак „Српски војвода Хреља, оснивалац манастира св. Јована Рилског“ (Браство, књ. XXXI, 1940. г., стр. 103—111). Ту је приредио и објавио и четврто издање своје „Историје“.

Јован Ђорђевић је умро у Београду 25. априла 1954. г.

— —

Ђорђевић је своју „Историју српскога народа“ вероватно дуже време припремао, можда још у Параћину. И потом се усудио да је објави. Чим је књига изашла из штампе, њен писац је покушао да се она одобри за уџбеник у средњим школама. Наиме, он је из Врања, 5. фебруара 1901. г., Просветном савету при Министарству упутио следећу молбу:

„Деценије су прошле од када су установљене код нас гимназије а ми још немамо Историју српског народа од најстаријега до најновијега доба, књигу у којој би било прикупљено све што се зна о свима српским областима и државицама, према данас познатој историјској грађи, па ма о неким областима и државицама и у крађим потезима.

Признајем и сам да има у овоме послу много, и готово несавладљивих, тешкоћа, али није за осуду бар оно што се зна унети у једну књигу, изложити у једној књизи све спољашње и унутрашње чињенице које су помагале или одмагале те је наш народ, у свима својим областима и државицама, дошао до данашњег стања. Друго, готово за сваки предмет у нашим школама имамо 2—3 одабрана уџбеника, а за историју српског народа свега један и то не потпун, но само до XV века. Дакле, за IV р. гимназије ми немамо уџбеника и наставници се помажу на разне начине: негде наставник говори а ђаци хватају прибелешке; негде ђаци добијају табаке од наставника; негде наставник диктира итд., а све то одузима доста времена и не може са два часа недељно ни да се пређе тај део наше историје како би требало. Велим како би требало, јер ми живимо у доба када нам се угрожава — бар ја тако мислим — и државни и народни опстанак, те васпитну циљ коју, поред научног градива ,има као главно историја једног народа, треба јаче истаћи и обрадити.

Ето, то су разлози који су ме кренули те сам израдио ову књигу и пустио је у свет, једино у намери да ту потребу, од толиког времена важну, попуни. Даље, у историји је израђен и културни део, што се, готово, то или није прелазило у гимназијама или у врло кратким потезима, а у одобреном и употребљеном уџбенику ни помена о томе. Признајем да културни део није израђен у оној опширности у којој би могло према грађи коју о томе сада имамо,

али то је стога што се више не сме ни да унесе у уџбеник за историју српскога народа, коју треба за 2 године са два часа недељно прећи у школи. Са тог разлога није ни политички део израђен опширније. Уопште је у целој књизи узето онолико колико сам, предајући историју за ових 9 година, прелазио за 2 године.

Овако како је у приложеној књизи предавао сам историју нашега народа и убеђен сам да је тако и треба предавати, а никако другачије. Да се не би пак помислило да сам шовиниста, ја се ограђујем од тога и изјављујем да се у овоме послу нисам служио шовинизмом, иако знам да је малим народима потребан. Све што сам у књигу унео, унео сам на основу или радова наших историка и радника на историји или на основу радова страних писаца и за све што би личило на шовинизам имам веродостојних (аутентичних) доказа при руци.

Из ових поменутих разлога, молим Просветни савет да изволи приложену књигу одобрити да се може употребити у нашој школи за уџбеник, било за III и IV или само за IV р. и било за редован било за привремени, јер никаквог уџбеника, као што поменух, немамо сада за IV раз. гимназије".

За референте о Ђорђевићевој књизи одређени су професори Јован Н. Томић и Миленко Вукичевић.

Главни просветни савет 17. априла 1902. године под Сбр. 8/1901. год. известио је министра просвете да је, усвојивши мишљење референата Вукићевића и Томића, одлучио да се књига Ј. Ђорђевића „Историја српскога народа од најстаријега до најновијега доба", „овака каква је, не може употребљавати као уџбеник у средњим школама". Заступник мин. просвете усвојио је ово мишљење па је о томе и писац извештен, 26. априла 1902. године, а 6. септембра исте године враћен му је примерак његове књиге са примедбама референата.

Пре него што је Ђорђевић упутио Просветном савету предњу молбу,[3] у „Српском књижевном гласнику", у свесци за 1. март 1901. године, изашао је врло неповољан приказ Ђорђевићеве књиге. Тај критички приказ написао је млади српски историчар Станоје Станојевић, и у њему рекао како је „ова књига гомила историјских података" и како „у тој гомили написаних факата читалац узалуд тражи везу, узалуд тражи развитак, утицаје разних прилика и догађаја једних на друге. Свега тога у овој књизи нема: у њој нема историјског погледа, нема метода, нема знања, нема историје". Затим је Станојевић поставио многа питања на која, по њему, Ђорђевићева књига не даје одговор. „Ту гомилу факата за **политичку** историју он је назвао **историјом** српскога народа". Станојевић замера Ђорђевићу „што је писао историју, а не зна шта је историја и шта би требало да зна писац српске историје".

Ова Станојевићева критика свакако је претерана.[4] Ђорђевић се на њу, вероватно, није много освртао, као што се на њу ни други нису освртали, јер је приказано дело и даље употребљавано као уџбеник како у Ђорђевићевој тако и у другим школама.

21. фебруара 1905. године Ђорђевић је, сада из Лесковца, послао Министарству просвете рукопис своје Историје српскога народа за III разред средњих школа и молио да га Просветни савет одобри као привремени уџбеник. При крају молбе каже: „Како су прво издање ове моје Историје, коју сам штампао 1901. године, оцењивали г. г. Јован Томић и Миленко Вукичевић, професори, то молим Просветни савет да овима сада не даје на оцену ову моју књигу".

Професори Сава Антоновић и Мих. Ј. Ђорђевић поднели су представку „да им и стање здравља, а и заузетост другим пословима, не допушта да се могу примити реферисања о књизи" Ј. Ђорђевића, и навели да је „трећи референт г. Ст. Сремац изјавио да ће се примити референтске дужности".

По предлогу, Сремац је поднео овај реферат:

„Актом својим СБр. 39. 5. маја 1905. указао ми је Главни просветни савет почаст кад ми је послао **„Историју српскога народа** од најстаријега времена до XV в." коју је написао проф. Јов. Ђорђевић, да је прегледам и да кажем: може ли се та књига употребити као привремени уџбеник у III разр. средњих школа.

Ја сам то дело прегледао два пута; раније оно штампано већ, и сада ово у рукопису што ми је послато. Дакле, дело ми је добро познато и ја налазим да се оно може употребити као уџбеник.

Једино што би приметио то је ово:

1. Жупанијско доба од Властимира до Часлава не би требало онако с детаљима износити. Из дугогодишњег искуства знам да је то деци тешко; стаје их много труда, немају прегледа, није им много јасно, — уче да потом што пре забораве, јер апсолутно је немогу-

ће запамтити оно како сви ти жупани бегају час Бугарима, час Византијцима, час Хрватима; како их после ови посађују на престо; како они после мењају политику, отпадају од једних, прилазе другима, бивају протеривани итд. Место тога далеко би боље било дати тачну карактеристику тога времена. Она би била и краћа и боља за дечје схватање.

2. Боље би било да да се историја појединих наших земаља износи засебно; историја Рашке или Србије, историја Хума, Зете, историја Дубровника — свака да се изнесе у засебном одељку а не овако синхронички па још у малим и кратким периодима. Из искуства знам да је овако излагање, — како је било и у књизи госп. Ковачевића и Љ. Јовановића, — деци било веома тешко запазити, научити и наћи се и имати прегледа. А кад се пређе историја Немањићске Србије, Босне, Зете, Хума, Дубровника онако једно за другим иде деци много лакше, јер је прегледније.

Књига је написана добрим језиком и добро је што се писац освртао и на народна предања и желети је да још више од народног предања унесе у уџбеник, јер то је оно што је до сад васпитавало и крепило наш народ. Кад велики и снажни, уједињени народи не избацују предања него их уносе у уџбенике, држим да ми мали, слаби и политички неуједињени треба још пре и још више то да радимо.

Дакле, још једном понављам, да сам тога мишљења: **да се књига Ј. Ђорђевића „Историја српскога народа“ може употребити као уџбеник.**

5. јула 1906.
Београд

С поштовањем
Стеван Сремац,проф. реалке“

24. октобра 1906. године Ђорђевић је, преко Министарства просвете, поднео Просветном савету и рукопис (седамдесет писаних листова) другог дела своје Историје српскога народа и молио за одобрење да се књига може употребљавати за IV р. средњих школа, „јер још немамо погодна и добра уџбеника за овај по наш народ тако важан предмет“. При крају је додао: „Ако се нађе да да ће корисно да послужи намењеноме циљу, нека пређе и у државну својину“.

28. децембра 1907. год. под Сбр. 133 упућено је од стране Главног просветног савета следеће писмо др Ст. Станојевићу, проф. универзитета: „Господине, част ми је послати Вам Ваш реферат и по њему преправљен спис г. Јована Ђорђевића „Историја српскога народа“, с молбом да га изволите прегледати и уверити се, да ли је писац поступио по Вашем реферату, па о томе поднети Савету извештај“.

12. септембра 1908. године Ђорђевић је упутио Министарству просвете, за Просветни савет, молбу да од референта узме његов рукопис „Историја народа од XV века до најновијег доба“ и да му га врати, пошто већ две године чека на реферат. Исто тако тражи да му се врати и рукопис првог дела његове Историје српскога народа, пошто је свршено са реферисањем о њој, и пошто је и она „на реферат чекала више од две године“. У својој молби Ђорђевић наглашава да о другом делу његове историје „још није ни написан реферат“, „јер још није ни узета у прегледање, а и не жели да се тај други део и прегледа“.

Актом Главног просветног савета Сбр. 100 од 8. октобра 1908. године враћен му је други део, а актом под истим бројем од 22. октобра 1908. године први део рукописа.

Тако се завршио овај Ђорђевићев покушај да се његова „Историја српскога народа“ одобри као уџбеник за средње школе.[5] Ово и поред тога што је о њој било и повољних мишљења и што је употребљавана у неким школама, нарочито док се нису појавили уџбеници за српску историју од Миленка Вукићевића и потом од Луке Зрнића и Станоја Станојевића.

Мишљење Стевана Сремца у наведеном реферату било је свакако и резултат тога што је дело Ђорђевићево, и оно штампано и оно у рукопису, одговорило и укусу и схватању овог нашег великог приповедача. На укупну Сремчеву оцену можда је утицало и то што је пред собом имао дело човека који је основну школу учио под Турцима и поникао у крају где још није било никаквих писаца, и што је то дело потицало од човека коме је и Сремац предавао српску историју.

Без обзира на оно што је напред наведено, Ђорђевићева књига у многим схватањима била је превазиђена пре него што се појавила. У то време нико више озбиљно не би могао да тврди оно што је тврдио Ђорђевић: „како српско племе Хрвати (брђани), насељено на огранцима Алпа, задржа своје старо име“; како „Срби заузеше и населише тада ове земље:... Славонију, Хрватску, Истрију, Далмацију,... Маћедонију и

западне делове данашње Блгарске" (стр. 7 и 8). Иако је давно пре тога наша историографија скинула с дневног реда спор око тога како је завршио свој живот цар Урош и да ли Вук Бранковић издао на Косову, Ђорђевић још увек оставља сумњу на Вуку као издајнику и на краљу Вукашину као убици цара Уроша (стр. 80 и 88).

У Нишу, 1911. године, Ђорђевић је приредио друго издање своје „Историје српскога народа", сада само за средње школе, и објавио га у два дела: први део до XV века, на 135 страна, други део од XV века до најновијег доба, на 147 страна. Дело је припремљено према напоменама критичара и наставника који су по њему предавали, и по стилу удешено за схватљивост деце којој је намењена. Са Вукашина је скинута сумња да је убио Уроша, а на Вуку и даље задржана да је издао на Косову.

Треће издање Ђорђевићеве „Историје српскога народа" нисам нашао нити знам од које је године.

После првог светског рата изашло је четврто издање Ђорђевићевог дела као „Историја Срба, Хрвата и Словенаца за средње школе" (1922. године), и то у два дела: први део од XV века на 112 страна и други део од XV века до најновијег доба на 136 страна. На овом поправљеном издању сарађивао је и Влад. Радојевић, професор, те се и његово име налази поред Ђорђевићевог. У напомени се каже да је прво издање штампао проф. Ј. Ђ. 1900. године и да је ново издање приређено према напоменама критичара и наставника који су предавали по тој књизи, као и према опажањима аутора. У односу на раније, ово издање је језички и стилски дотерано, али је у њему за Вука Бранковића остало као и у ранијим издањима. Ту се, истина, каже да се Вук назива издајицом због тога што се из Косовске битке спасао са целом својом војском, док је кнежева била потучена, и што је после радио против књегиње Милице.

*

* *

Дело Јована Ђорђевића, његов уџбеник за историју српскога народа, и поред својих слабости, корисно је послужило и наставницима и ученицима свога времена. Његова расправа и чланци о Скобаљићевим биткама и другим догађајима и предметима из историје нашега краја одиграли су код Лесковчана позитивну улогу: они су им били прва лектира из које су деценијама добијали обавештења о прошлости Лесковца и околине и подстицаје за даље истраживање и проучавање те прошлости.

Б Е Л Е Ш К Е

[1] Критички осврт на ову Ђорђевићеву расправу дали смо у раду „Скобаљић код Ћустендила 1454. године" (Лесковац, 1955, стр. 3—16, и часопису „Наше стварање", свеска за април — јул 1955. г., стр., 99—112).

[2] О томе видети: Драгољуб Трајковић, Из нашег Манчестра, Београд, 1953. г., стр. 59-61.

[3] Ова молба заведена је у министарству 8. фебруара 1901. г. под Пбр. 1300.

[4] Овакве Станојевићеве критике нису била поштеђена ни извесна дела наших еминентних историчара српске књижевности, Павла Поповића и Јована Скерлића. (в. Скерлићеве „Писце и књиге", III део, стр. 302 и даље, изд. „Просвете", 1953. г.).

[5] Звучи као ирониј када се актом Министарства просвете од 24. августа 1904. г. „одобрава г. Јовану Ђорђевићу да се при предавању историје може служити својом штампаном књигом као уџбеником", док се расписом од 11. јуна исте године извештава директор лесковачке гимназије да се прва књига „Историје српског народа" од проф, Меленка Вукичевића „може употребити као помоћна књига у средњим школама и да се може набавити за књижнице средњих школа". (Извештај лесковачке гимназије за 1904/5. г., стр. 23).

Добривоје С. Ранчић

Школе манастирског метода Грделице и њене околине

(Прилог историји школства)

На рејону Грделице и њене околине зачете су у прошлости три врсте школа и временом створена три школска центра.

— У селу Ораовици (у манастиру Светог Прокопија), у селу Козару (у цркви Светог Николе) и у селу Дединој Бари (у махали Дервен — данашња варошица Грделица) засноване су поменуте школе познате под називом школе манастирског метода и за дуги низ година окупљале српску младеж и радиле под врло различитим и тешким условима.[1])

О свему томе постоје врло оскудни писани документи; али, ипак, довољни да потврде предање и казивање старих људи о својевременом постојању и раду такозваних „старовремских" школа манастирског метода Грделице и њене околине.

1. Школа манастирског метода у Ораовици

У селу Ораовици, северозападно од Грделице, на левој страни Јужне Мораве, у махали Манастир, у црквеној, односно манастирској порти, у конаку, радила је манастирска школа и за дуги низ година окупљала омладину и поучавала је писмености и другим савременим вештинама и умењима.

Не зна се тачно време када је школа први пут основана, нити се зна лице које је то урадило. Али, по казивању старих људи (Васиљка Милосављевића — једног од ученика те школе; Цветка Станисављевића — 86 година старог и других људи овога краја) школа је постојала и радила увек када је црква била у српским рукама.

Ако бисмо усвојили ову и овакву тврдњу људи овога краја, онда бисмо могли рачунати и говорити о животу и раду прилично старе школе чија је судбина била уско повезана са судбином поменутог храма и народа овога краја.

Манастир Светог Прокопија, односно црква Светог Николе у Ораовици датира још из 16. или 17. века.

Садашња црква Св. Николе подигнута је на темељима неке старе цркве, или манастира.[2]) Поред ње је с леве стране олтара минијатурни манастир Светог Прокопија[3]) чија је унутрашњост пространа једва 1 са 2 метра.

Над вратима обновљене цркве узидан је један део изломљене мермерне плоче са натписом који говори о обнови манастира и спомиње првог свештеника и приложника.

„Знати се како се под нови ов манастир на 1666 лето. Први поп Иван (рен . . . ван) е приложници гли . . . ста икона и стар Здравко".

Обновљени манастир под званичним именом Храм Светога Николе, поред минијатурног манастира Светог Прокопија у приликама 17. и 18. века, па и касније, у 19. веку, окупљао је српски живаљ у својој порти, а у „џагари", у конаку, калуђери и свештеници су поучавали писму српску децу — у већини случајева одраслије младиће.[4])

У самом кругу црквеног дворишта (у црквеној, манастирској порти) постоје развалине старог конака (сада само камени темељи) у коме је својевремено радила манастирска школа. Поред тих развалина подигнут је нови конак, али је и он доживео исто што и његов претходник. Године 1878. спаљен је од стране Арнаута. На његовом месту подигнут је нови, трећи по реду, који и сада постоји.

Бурна времена овога краја учинила су да овај црквени и школски кутак

више пута претрпи тешка разарања и да о свом раду не сачува скоро никакав интересантнији писани документат.

Па ипак, на основу казивања многих људи и живе народне традиције, манастирска школа радила је и то искључиво под окриљем манастира, односно цркве.[5])

Ову школу похађали су, као што је напоменуто, одраслији младићи и тамо, у манастирском конаку, слушали калуђере и учили: читање, писање, рачун и црквено појање. Поред тога, радили су и друге послове. Секли шуму, чували стоку, обављали многе послове у црквеном кругу и имању.

Школа је својим радом изашла на глас. Као такву похађали су је одабрани младићи и из удаљенијих места. Због тога имала је интернатски вид организације.

Родитељи таквих ђака ове школе били су обавезни да према погодби испоруче у току школске године у натури —у ситној стоци и храни — обавезу коју су при упису давали. Висина погодбе зависила је и од тога за шта се дотични ученик спремао — да ли за попа, или трговца, или пак да само колико толико приучи нешто.[6])

Из ове школе за своје време излазили су добро писмени људи. Но, поуздано знамо податке само за неколико њих и то на основу казивања старих људи (В. Милосављевића, П. Лукића и др.)

Из новије прошлости позната су имена такође само неколико истакнутијих људи — бивших ђака ове школе. Међу њима споменућемо неке.

Ранђел Стојановић, на пример, после завршене ове школе, био је у истој једно време учитељ и то као световно лице. Ово је истовремено и први случај у историји ове школе да световно лице буде учитељ.[7])

Нешто касније, када се оженио рукоположен је за свештеника и био дуги низ година свештеник Ораовачке и Велико-Копашничке парохије.

Јован Ратковић, родом из Грделице, после завршене ове школе одмах се запопио и службовао као свештеник у Дарковцу и Добровишу, и још неким местима бив. среза власотиначког.

Поред ове двојице, спомињу се и други који су завршили ову школу, и били или добри свештеници, или истакнути трговци.

Поп Димитрије из Велике Копашнице и поп Костадин из Велике Грабовнице ученици су ове школе, а касније и свештеници Ораовачке и Копашничке парохије.

Васиљко Милосављевић, после завршене школе у Манастиру у Ораовици, био је учитељ школе у Грделици, а после ослобођења од Турака и писар у општини.

Ова школа постојала је све до средине 19. века, до отварања школе у Грделици. Но и после тога, вегетирала је још прилично дуго и одржавала доследно своју школску традицију. Она је била — школа за одрасле, а школа у Грделици, школа за децу.

2. Школа манастирског метода у Козару

На десној обали Јужне Мораве, источно од Грделице, налази се село Козаре са стародревном црквом[8]) и читавим низом развађених, рушираних и старих конака у којима је својевремено и школа имала свој кутак. У порти овога храма посвећеног Св. Николи, иначе, подигнутог у густој шуми крај планинског потока (у чијем дворишту и сада постоје преостали горостаси) постојала је стара црквена школа која је по организацији и начину рада била у многоме слична школи у ораовачком манастиру. Не зна се ко је школу и када основао, али је њено постојање и то у времену прилично далеке прошлости без сваке сумње.

СТАРИ КОНАК ЦРКВЕ У КОЗАРУ

По легенди, Турци су поубијали калуђере и свештенике, спалили стару цркву и старе црквене конаке са школом у њима и до темеља разорили и уништили готово цео црквено-школски поседак.

О овоме нема скоро никаквог писаног документа сем записа ктитора на

постољу крста који указује на обнову цркве. Поред тога, у самом црквеном дворишту поред обновљене цркве постоје развалине старог конака-школе, а поред поменутих развалина налазе се два руинирана конака у којима је наводно радила школа.

На основу свега реченог, као и на основу казивања старих људи[9]) са обнављањем цркве обновљена је и школа. Не зна се тачно време, али, судећи по намени крста — да се држи пред ђа-

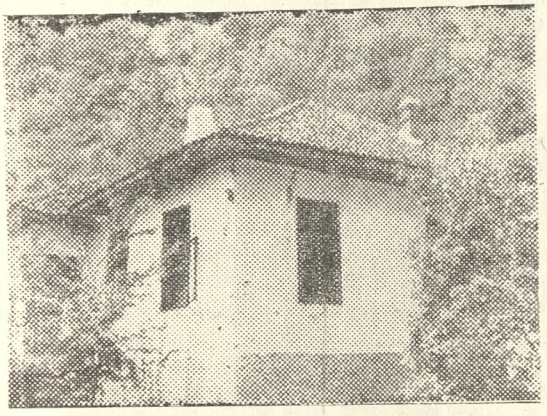

НОВИ КОНАК ЦРКВЕ У КОЗАРУ

цима када „читају" молитву, а на коме је запис дародаваца из 17. века, могли бисмо поузданије потврдити да и школа потиче још из тог времена.

Новоподигнути конак (поред једног у развалинама, а другог руинираног — који и сада постоји) постао је школа и то под покровитељством Грка.[10])

Наставу су у овој школи изводили свештеници по манастирској методи — о којој ће бити нешто касније још која реч.

Тек после ослобођења од Турака 1878. (после малог прекида) поново је отворена школа у новом конаку и у истом радила све до 1938. године. Но, овога пута, разуме се, не као школа манастирског метода, већ као модерна, савремена школа у којој су радили квалификовани учитељи.

Поменуте 1938. године, подигнута је нова школска зграда и то ван црквеног круга, у којој се и сада ради.

3. Школа манастирског метода у Дединој Бари — Дервену

Средином 19. века, 1854. године, упркос општој несигурности и неизвесности, Грделичани су на скоро случајан и прилично лак начин извојевали једну велику победу на пољу школства, на шта ево сада у оквиру прегледа школа манастирског метода Грделице и њене околине, нарочито желимо да укажемо.

Наиме, те, 1854. године, Грделичани су (преко двојице својих људи) успели да од великог везира високе порте у Цариграду добију ферман — одобрење — за отварање школе, можда прве ове врсте у читавој околини.[11])

О првом учитељу, „ферману", изненађењу грделичких Турака и прикупљању ученика (по казивању старих људи — Б. Лукића, Светозара Ранчића и Тодора Станковића Пуље) интересантно је указати на извесне занимљиве и карактеристичне појединости.[12])

За првог учитеља прве Грделичке школе изабран је Станко Станишљев, родом из села Лупежа (насеље у средњем делу Грделичке клисуре). . . .„Био је, веле — много учен човек". „Знао је напамет цео часловац, псалтир и апостол". Као такав био је права реткост, и истовремено и „најученији човек у читавој околини". После њега долазили су други који су, као и њихов претходник, ширили писменост онако како су знали и умели у мемљивој учионици манастирске школе, али, „сви су изостајали од доласка Станка".

„Верман" је, веле — страховито изненадио дервенске господаре. „Љутили су се, протествовали, двоумили . . ." али су се на концу ипак одобровољили и сложили да Грделичани могу пронаћи човека који би им поучавао децу.

Тако је окончано најтеже. Међутим, и са окупљањем ученика није ишло лако.

Пре одобрења отварања школе сви су говорили о школи и указивали на своју готовост, а када је то добивено, онда се одуговлачило и предомишљало. Па ипак је и то пребројено. Изабрани учитељ Станко успео је да о Петрову дану 1854. окупи петнаестак дечака у својој кући и ту одржи прве часове. После овога тешког корака ишло је лакше. Деца су долазила а и старији се за школу више интересовали.

Но, дервенским Турцима[13]) се баш то окупљање у кући учитеља Станка није допадало па су одлучили да уступе један собичак у приземљу своје куле[14]) за потребе школе, а забране окупљање и рад у приватној кући.

Турци су своју кулу-судницу подигли у центру свог Дервен-насеља у пр-

вим деценијама 19. века и одатле господарили читавим крајем.

Средином 19. века, приватним послом, Грделичанин Стојан Станисављевић и Цоја Ранчић нашли су се у Цариграду — први кириџијањем са неким грчко-персијским караваном, а други продавањем овнова и ликеровањем ситне стоке Турцима — и тамо искористе прилику и издејствују одобрење (ферман) за рад српске школе у Грделици.

Турци су (по речима последњег учитеља те школе В. Милосављевића) поштовали ферман и — иако са натезањем — одобрили рад школе. Чак су у својој кули одобрили једно споредније одељење за потребе школе. На овај начин, ето, основана је прва народна школа која је иако ван црквене порте ипак радила по методама старих, манастирских школа.

Ово је изгледа, по до сада постигнутим резултатима истраживања и проучавања старих школских прилика овога краја, јединствен случај у читавом Јужном Поморављу да се школа отвара ферманом и да Турци уступају чак и одељење српској деци.

Можда су Турци овако поступили из уверења да се Срби неће сложити да из својих села шаљу своју децу у Дедину Бару и то на домак турских силеџија у Дервену. Али, ето, преварили су се. Школа је отпочела рад организовано. Окупљено је 25 ученика и најмљен учитељ чији су избор и Турци одобрили.

Поменуте прве две школе (у Ораовици и Козару) остале су да и даље по нешто раде — вегетирају, јер нити су званично од Турака одобрене, нити су отварањем школе у Грделици (у Д. Бари) укинуте.[15])

На овај начин Дедина Бара, односно њена махала Дервен (садашња вар. Грделица) са својом Дервен-кулом постаје место где су Грделичани окупљали своју децу у циљу школовања. То својство овога места задржано је и надаље, све до данашњих дана; јер се ту, у непосредној близини прве српске старовремске школе манастирског метода, налази сада огромна осморазредна основна школа са преко 1.000 ученика и 30 наставника.

Анализирајући рад најстаријих школа на рејону Грделице и њене околине и, упоређујући их са осталим школама манастирског метода у суседству овог школског рејона, увиђамо да је готово свака била културно-просветни објекат за себе. Методе рада, програми школа, ученици, учитељи и све остало одисало је местом и средином у којој се школа налазила. Отуда школске зграде, књиге и уџбеници наставни предмети и друго заслужују свакако пуније и детаљније анализу.

На рејону Грделице (већ смо напоменули) најстарије школе зачете су у црквеним, односно манастирским конацима. Изузетак је једино школа у Дединој Бари. Иначе, школске зграде и школе по казивању В. М., ван овог школског рејона нису ни постојале у смислу организованих школа, већ као појединачни напори родитеља да омогуће поучавање својој деци. У тим и сличним случајевима школа је била нека неупотребљива одаја у некој приватној запуштеној кући, или некој споредној згради.

Често сами су свештеници у својој кући одређивали по једно одељење за „школу“ и у истом преко зиме изводили сувопарну наставу. За време лета пак, настава се изводила напољу, у хладу, и тиме се избегавала мемљива и уска просторија.

Поп Ранђел Стојановић, из Ораовице, обичавао је да поучава ученике у својој кући у Ораовици, иако је школа била у манастиру. Некада, пре часа, ученици су радили неке послове свом учитељу па тек онда изаберу хладовину за учење, или уђу у кућу, у одређену одају — „учионицу.“

Учитељ Станко Станишљев пре него што је постао учитељ у Дервену, поучавао је у својој кући приватно, скоро илегално многе ђаке. Неке ученике пак из Дедине Баре (Старо Село) и Велике Сејанице поучавао је у појатама и сељачким трлама — јер се по мало и прикривао од Турака.

Све ово говори и о тешком стању под којим се покушавало да нешто уради, а у исто време све ово говори и о схватању школе и писмености.

Стари конак у порти манастира у Ораовици био је подигнут на северној страни манастирског дворишта. То је била велика и гломазна зграда у облику правоугаоника. Северна страна била је на самом оградном каменом зиду, а јужна са ајатом према храму. Учионица је била у источном делу конака, а поред ње соба за становање оних ученика који су због удаљености својих кућа и становали у конаку.

Од школског намештаја било је једино широких и дугачких букових клупа са удобним наслоном поред зидова простране учионице и дугачких столо-

ва испред њих. Учитељ је имао застрти диван одакле је причао и пропитивао. Касније су под утицајем Грка уведене скамлије. Овај конак је срушен од стране Турака. Не зна се кад, али се сматра да је то било у времену када је срушен и стари храм-манастир Светог Прокопија. После тога (не зна се кад) подигнут је нови конак са истим циљем, али је и он доживео исту судбину 1878. године. Нови конак (који сада постоји) подигнут је у нешто мањим димензијама, јер су после ослобођења старе манастирске школе по манастирским конацима замењене модерним школама подизаним слободно и плански по већим насељима.

Школа-конак у порти козарачке цркве била је умногоме слична конаку ораовачког манастира. Сада у црквеној порти постоје три зграде — старе и руиниране у којима је својевремено наизменично радила школа манастирског метода све до ослобођења од Турака 1878. После ослобођења пак, после малог прекида у раду, наставила је рад модерна школа са световном наставом — најпре у конаку подигнутом 1862., а касније, у том истом, али реновираном и дограђеном конаку све до 1938. године — када је подигнута нова школска зграда на другом крају села.

Школа у Грделици радила је углавном у споменутој Дервен-кули. Услови рада ове школе били су понајгори, јер је близина Турака била понајвећа сметња.

Од намештаја ова школа у прво време имала је троношце и греде поред зидова за седење. Учитељ је имао за седење подиум (душеме) покривен асуром. Касније су и овде набављене „грчке" скамлије. Од учила школа је имала сандук са песком који је служио за писање прстом, или дрвцетом, а од књига часловац, псалтир, стари буквар, звани „бекавица" и слично.

Ништа боље не би се могло рећи ни за прве учитеље. Били су различити. Потицали су највише из редова монаха и свештеника, али их је било и из редова занатлија који су углавном негде, можда сасвим случајно научили да читају и пишу (Случај са првим учитељем у Дединој Бари).

У овоме су се нарочито истицали терзије, који су у миру и спокоју радили свој посао и учили децу као нешто узгред, не тако важно, споредно.

„— Милина је била погледати, (каже стари В. М.) како малишани, а међу њима и одрасли седе и читају, а пред њима даскал шије памуклију и слуша како му редом одговарају на питања.

Поред учитеља стоји крчак с водом и дугачки прут-остн — „за сваки случај."

С време на време даскал прекине рад на памуклији и подвикне да боље читају и на глас рачунају.

Учитељи су плаћени у натури, новцу, или којим другим противуслугама.

Пре уписа сваки родитељ се погађао за свог ђака и плаћао по погодби. То је у ствари била плата учитељу. Када је школа временом ојачала погодбу је вршио у име села сеоски представник. Но, учитељу су доносили поклоне и после тога. То је углавном био неписани закон и устаљени обичај по коме се скоро свуда поступало.

Ораовачком манастиру, по казивању стогодишњака Ранђела и Арсе из Липовице (Власотинце) платили су за годину дана за једног свог ђака 100 ока кукуруза, 100 ока кромпира, 10 ока сланине, 20 ока пасуља и 2 козе. Ђак је становао у манастирском конаку, а одлазио кући само о већим празницима.

Узраст ученика био је различит. Било је деце, али и ожењених. Из ближих села долазили су ујутру и враћали се увече, а из даљих спавали су у конаку и за то посебно плаћали. (Школа у Ораовици).

Неки имућнији плаћали су учитеље искључиво за своју децу. (Ранђел Маринковић, Ђорђе Ранчић).

Дешавало се да се за вечерње часове прикупе и деца из суседства и створи се читава група. Но, то је већ било опасно. Турцима се то није допадало.

Једна од таквих прихватних школа била је кућа Тоше Пуље у Дервену. То је била пространа приземна квадратна кућа у основи својој, поред пута, на десној страни Мораве. Прозори су имали дрвене капке и решетке. Она је у ствари била прва школа и у њој се учило све до коначног одобрења турских власти и пресељења школе у Дервен-кулу.

Однос ученика и учитеља био је фамилијаран. Ученици су учитеља ословљавали са: „бато", „чичо"; а свештено лице по манастирима „дедо."

Што се тиче књига и уџбеника додаћемо само још и уџбеник стари буквар који је набављан у Србији и био омиљена књига. Све остале књиге и сви уџбеници (часловац, псалтир и др.) употребљавани су у свим школама грделичког школског рејона.

После спаљивања манастира Св. Прокопија и црквених и школских књига 1878. пронађен је у скривници минијатурног манастира известан број црквених и школских књига. Од свега, сачувано је само неколико књига црквеног карактера које потичу из прве половине 19. века. Црква поседује и две књиге из 1838. са записом из 1878. године. У запису се с гнушањем говори о нападу, пљачки, скрнављењу, паљењу. Поред тога описује се како су неке књиге пронађене, неке од Арнаута откупљене и враћене цркви на употребу.

Арнаути су у својој свирепости и скупили све црквене и школске књиге, документа и црквене одежде и у црквеном кругу на ломачи спалили, а у цркви и у манастиру изврнули очи готово свим фрескама и иконама.

Што се тиче набавке црквених и школских књига и других потреба по казивању поменутих старих људи вршена је вечито посредним путем.

Вечито путујући кириџије доносили су оловке, хартију, књиге и друго, не само из Србије, већ и из далеких градова — Скопља, Солуна, Цариграда.

У свим овим школама учило се углавном: читање, писање, црквено појање, рачунање и сл. Часловац и псалтир, биле су главне књиге, а буквар приручни уџбеник.

Знање које се износило из ових школа, које су трајале три године и у којима се за све време „бубало“ и папагајски понављало било је минимално.

Школска година почињала је о Петрову, а завршавала се о Видовдану. Годишњи одмор пак, давао се три пута по 15 дана — Божић, Ускрс и време између краја и почетка школске године.

Али, познато је да су појединци из ових школа одлазили владици и тамо још по нешто приучавали и постајали свештеници. (Случај Ранђела Стојановића из Ораовице, Јована Ратковића из Грделице). У централном делу Јужног Поморавља познате су школе овога ранга у Бунуши, Конопници, Рудару и Бабичком.

О постојању школа манастирског метода у Ораовици и Козару, поред материјалних остатака као доказ стварног постојања, тих школа и у прилично далекој прошлости, постоје и легенде које на свој начин распредају просветно-школске древне прилике.

Отварање школе у Грделици средином 19. века представља један догађај чији значај савременици нису ни примећивали нити могли правилно да оцене. Ондашњим Грделичанима и српском живљу које је гравитирало Грделици, био је циљ да неким писаним актом турских власти, бар делимично заштите своју омладину која је врло често, тешко и свирепо прогањана од стране разузданих Турака. Добијањем фермана о отварању школе у Грделици, та је жеља испуњена. Због тога је, ето, радост и била вишеструка.

Међу првим и најстаријим учитељима ове школе позната су углавном два имена — Станко Станишљев, „даскал“ из Дедине Баре и Васиљко Милосављевић, „писар“ из Ораовице.

Станко је рођен у селу Љутежу 1812. године. Но, као већ одрастао младић, увиђајући да му село не нуди никакву будућност одлази у свет са потајним циљем да нешто научи, па да касније као добар занатлија помогне и себи и својима.

У Лесковцу је учио терзијски занат, а код неког учитеља у комшилуку научио је читање, писање и рачунање. То га је осмелило и он одлази из Лесковца у Грделицу где се жени и закуњује.

Но, као млади занатлија, а уз то и добро писмен, брзо је скренуо пажњу на себе и почео је приватно да поучава децу на захтев њихових родитеља. Као такав 1854. године изабран је за учитеља грделичке школе у којој је радио све до 1875.

После Станка Станишљева дошао је Васиљко Милосављевић из Ораовице. Васиљко је похађао манастирску школу у Ораовици, а последњу (трећу) годину завршио у Грделици. Као такав изабран је за учитеља грделичке школе 1875. и на томе положају остао до 1880. године.

„Када се српска војска приближила Лесковцу, Турци су — прича В. М. 1938. на дан 50-годишњице ослобођења од Турака — наредили да ђаци обавезно долазе сваког дана у школу и буду у њој по цео дан. Село је било поседнуто војском. Није се имало куд. Ђаци су постали таоци, а по оближњим шумама почеле су да ничу наоружане групице. Опасност је постајала све већа. Но, када се борба на Копашници жестоко повела између Турака и наше војске рескирао сам и пребацио ђаке преко Мораве газећи је при том до појаса смрзнуту. Успео сам да се пребацим са 23 одрасла ученика у манастир села Ораовице и склоним од сигурне

смрти. Успут сам ђаке наоружао тојагама и секирама и тако појачао српске добровољце који су се у порти окупљали. За овај подвиг Грделичани су ме много ценили и поштовали. Ово је било 7. јануара, а само дан раније, Арнаути су мучки напали добровољце у порти манастира који грдно опљачкају, а конак са школом и књигама запале. Но, после два до три дана (9. јануара 1878. године) српска војска пробија турску одбрану и протерује Турке за увек из Грделице. Ја сам се вратио са ученицима у Грделицу као са најмлађом нашом војском."

После ослобођења Васиљко, као учитељ „старовремске" грделичке школе без довољних школских квалификација, морао је да иде у два, три маха на течај за квалификовање просветних радника приновљеног краја који се одржавао у Краљеву и Крагујевцу. Том приликом Васиљко је предао ферман о отварању српске школе у Грделици Стојану Новаковићу који је био присутан једном испиту. Новаковић је — каже В. М. са великим интересовањем узео ферман и распитивао се како су га Грделичани дочекали. Задржао га је да га прештампа; али га Васиљко није ни тражио јер је сматрао да му више није ни потребан.

Касније, Васиљко је пензионисан те је као такав заиста први пензионер из редова просветних радника Грделице.

Са Васиљком је углавном завршен рад школе манастирског метода и учитеља тога ранга. Ослобођење је донело поред слободе још и много других новина међу којима и борбу за увођење нове наставне методе у школама приновљеног краја.

Средином 19. века у Јужном Поморављу, је снажно преовладавала мисао о потреби описмењавања и учења. Са добијањем фермана у Грделици о отварању школе настала је агитација да се деца шаљу у школу пошто-пото. У народу је доминирало мишљење да је школа за оне који желе да постану попови или писари, а за све друге школа је, ако не сувишна, а оно не баш тако преко потребна.

Но по броју ученика (18—25) који су похађали школу у Грделици, могло би се закључити да је то и такво резоновање раскринкано још тада — средином 19. века.

Ученици ове школе у Грделици важили су по завршетку исте за учене људе и као такви уживали добар глас.

Године 1878. — после ослобођења — први председник општине (Јова Јованкин) и први деловођа (Јован Ранчић) постављени су на та одговорна места као добро писмени људи. Комисија која је делегирана из Србије (а у којој је био и Ђура Даничић) питала је окупљене људе пред Дервен-кулом у циљу постављања председника и деловође општине:

„Ко је од вас завршио вашу школу овде у Грделици?"

Од пријављених први је постављен за председника, а други за деловођу.

Дакле, ето, из те старе школе изашли су и први политички представници. Касније су и други бирани за разне положаје и дужности.

Ранђел Маринковић, на пример биран је у више махова за председника општине и нар. посланика. Ђорђе Ранчић и Павле Мецић били су повремено декретирани председници општине и истакнути трговци. Никола Ранчић и Станоје Бошковић, били су такође председници општине и истакнути грађани Грделице. Сви су они својевремено прошли кроз „старовремску" школу у Дервен-кули. И сада потомци говоре о поменутим учитељима и њиховим ученицима. Поред поменутих кроз ову школу су прошли Леца Ђекић, Јован Стојковић, Ђорђе Ранчић, Стајко Јовић, Меца Јовић, Станко Ратковић, Петар „Цар" Маринковић, Ђика Маринковић, Стојан Ранчић, Никола Бошковић, Никола Ранчић, Станоје Бошковић, Јован Бошковић, Стојилко Белински, Прокоп Мишић, Пеша Мишић, Лука Караклејски, Стеван Глобојсиски, Василије Милосављевић, Јован Ратковић, Никола Станка Станишљева, Гмитар Станисављевић, Крста и Цветко Дедобарски — синови Вукашина Дедобарског, Прокоп Петковић и други.

Све оно што је каснијим напорима створено у Грделици, створено је, разуме се на тековинама културног наслеђа прошлога века у коме је „старовремска школа" манастирског метода, са свима својим недостацима, у ондашњим условима, одиграла своју велику улогу.

БЕЛЕШКЕ

[1]) У манастиру Светог Прокопија у Ораовици постоји црквена књига Триод посни, штампана у Милошевој Србији 1838. године са записом из 1878. који, поред осталог спомиње и школу о којој је у овој краткој расправи реч. — „Тако и на цркву у Грделици (у то време читаво ждрело Грделичке клисуре названо је

Грделица) нападоше Арнаути, светињу оскрнавише, школе поразбијаше, свете одежде и многе књиге, између којих и ову — Триод посни — однеше."

У цркви Светог Николе, у Козару, постоји постоље, део крста, на које су својевремено изгравирана нека имена. Крст чува као црквену старину парох Дадиначки Драгољуб Марковић, а по казивању Милана Стојановића Кајсе из села Козара крст је за време турске владавине чуван у црквеној школи и увек од стране учитеља (калуђера или свештеника) држан пред ђацима док је „читана" молитва.

У књизи др. Јована Хаџи-Васиљевића „Просветне и политичке прилике Јужне Србије", спомиње се стара школа у Грделици.

У књизи Милана Ђ. Милићевића „Краљевина Србија" спомиње се такође поред осталога и Дервен-кула у којој је била смештена и школа, Дедобарски хан, као и разговор с Грделичанима.

Поред ових извора много података пружала су казивања последњег учитеља школе манастирског метода у Грделици Василька Милосављевића, Тодора Станковића Пуље, унука првог учитеља Станка Станишљева и многих других бивших ученика ове школе.

Међу документима ваља набројати и црквено-манастирске конаке о којима народ прича као о бившим школским зградама.

[2]) Да ли су ти темељи били темељи манастира Св. Прокопија о коме народ прича, а легенда испреда још увек је отворено питање које чека своје решење.

[3]) Да ли је минијатурни манастир крај развалина старог храма подигнут као привремена обнова и копија старог манастира истог имена, или је црква подигнута на темељима неког византијског храма?

[4]) Казивање Василька Милосављевића из Ораовице.

[5]) Старе црквене и школске књиге уништене су 1878. и 1914—18. године.

[6]) Податке пружио Благоје Лукић (стар 82 године).

[7]) Ранђел Стојановић, свештеник (ученик манастирске школе у Ораовици) знао је, — причају савременици — имена неких 20 свештеника и калуђера који су били учитељи поменуте школе.

[8]) Црква Светог Николе у Козару подигнута је на темељима неке старе давно порушене цркве. Обавијена је легендом о некадашњој својој снази и богатству. Легенда спомиње и школу у којој су били учитељи искључиво калуђери и свештеници.

[9]) Спира Ћирковић (стар 80 година износи казивање свога оца Цаке Ћирковића).

[10]) У народу се чешће спомиње назив „грчка школа". По казивању Спире Ћирковића, Милана Стојановића и Благоја Јовића ово потиче од времена кад су Грци примили црквену управу.

[11]) В. М. бивши ученик и учитељ школе тврди да је ферман био написан на три језика (турски, руски и енглески) и то на некој дебелој хартији налик на кожу. Као такав урамљен је и окачиван на врата кад год је школа радила.

[12]) Податке пружили: Благоје Лукић (82), Светозар Ранчић (68) и Тодор Станковић Пуља (70).

[13]) Турци који су живели у Грделичкој (Дервен) клисури називани су дервенски Турци.

[14]) Дервен—кула, турска судница, сграђена у Дервену (сада вар. Грделица) тридесетих година 19. века.

[15]) Запис на књизи Триод посни 1878. год. у цркви села Ораовице спомиње школу чије су књиге и конак те године спалили Арнаути.

[16]) Фото-прилоге припремио А. Аризовић — Грделица.

Миодраг Павићевић

Када је формирано насеље Манојловац

— Прилог грађи за изучавање Лесковца и околине —

I

Манојловац је село које се налази у источном, равничарском делу Лесковачке котлине*, на левој обали Јужне Мораве, Река, која у овом делу тока тече источном ивицом равни Котлине, дели атар на два дела; већи захвата равницу док је мањи део на побрђу, које се скоро окомито диже са десне обале Мораве. Овакав распоред омогућује коришћење двеју морфолошких целина: плодно Поморавље за земљорадњу и брдовит део за сточарство и виноградарство.

Од првих кућа Лесковца, који у котлини има централни положај, село је удаљено 4,5 км. (карта бр. 1), од најближе пијаце 5 или од центра града 5,5 км., у правцу североисток-исток. Са њиме је везано путем трећег реда, преуређеним 1956. године. Овај пут, чија је укупна дужина 21 км, по преласку

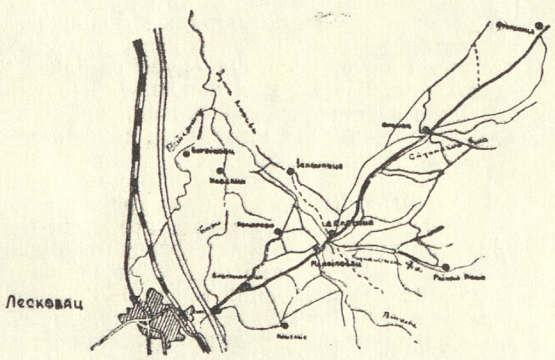

ПУТЕВИ КОЈИ СЕ СТИЧУ И РАЗИЛАЗЕ НА МАНОЈЛОВАЧКОМ МОСТУ (Размер: 1:100.000)

гвозденог моста на Морави, има као крајње источну тачку село Ступницу, односно село Личје — Горње Драговље, преко кога излази на пут Ниш — Бабушчица — Црна Трава. Према њему гравитира већи број села са побрђа

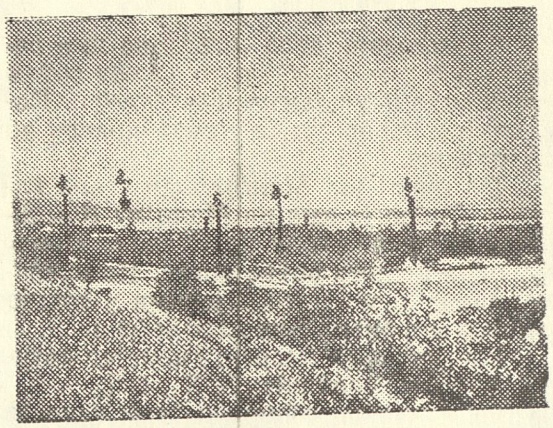

ПАНОРАМА МАНОЈЛОВЦА СА МОСТОМ НА ЈУЖНОЈ МОРАВИ (1. Манојловац, 2. Лесковац, 3. Летња башта, на обали реке, 4. Манојловачка плажа, 5. Пут са мостом)

и даљег обода, тако да се овде мањи, сеоски путеви стичу и разилазе у свим правцима (карта бр. 1). За сам град је овај пут иначе од великог значаја, као најкраћа веза са залеђем, које је извор сировина и других тржних вишкова и

---

* Лесковачка котлина је тектонска потолина формирана у олиго-миоцену. У плиоцену она бива захваћена водом Панонског мора и претвара се у веома пространо језеро. Као крајње јужни огранак овог, плиоценог мора оно егзистира релативно краће него остала. Повлачење воде из њега завршава се у дилувијуму, кад реке почињу да еродирају меке језерске седименте и постуно дају Котлини облик који данас има.

Ерозија је у том првом стадијуму била веома јака. Јужна Морава са Власином, а онда и Втеерницом и Јабланицом, које у тој развојној фази имају велику транспортну моћ, еродирају не само средишни део централне је-

резервоар радне снаге, из ближе и даље гравитационе зоне, и најближи излаз на реку, на природно купалиште.

Манојловац је данас везан сталном, продужном линијом градског саобраћаја са Лесковцем*, што је, са непосредним утицајем градског тржишта, имало одраза на интензивирање пољопривредне производње и привредни и етнички преображај села, које добија не само физиономију приградског насеља већ се поступно формира и у предграђе Лесковца**.

Са градом Манојловац има излаз на железничку пругу, док је са Аутопутом (удаљеним 4 км.) везан градском петљом.

Географске координате Манојловца су 43° 1' северне ширине и 22° 1' источне дужине. Надморска висина му је 225 м.

II

За постанак села и његово име везују се две легенде, које се међу собом разликују и узајамно искључују. Сигурнијим изворима се у овом правцу не располаже.

По првој је Манојловац старо насеље. Добио је име по Манојлу Комнену, који је у походу на Стевана Немању овде концентрисао снаге. По предању негде је у овим крајевима и дошло до одсудне битке њихових војски.

По другој је насеље скоријег датума, из прве половине XIX века.

Ова легенда говори о томе како је у селу Рајином Пољу живела спахиница, која је нарочито злостављала неког Манојла. Овај најзад бива принуђен да побегне и насељава се на месту где је данас село. Откупљује земљу од Турака, који га, да би му је отели, касније погубе. И онда се ту формира насеље, које по њему добија име Манојловац.

Прва легенда је са искључивом тенденцијом да објасни име насеља. Друга је потпунија и сем имена она третира и време настанка насеља, који прва само назначава, јер оно, по њој, већ егзистира као такво. Гледане изоловано и једна и друга задржавају нит реалног и могле би, у условима непостојања друге, да буду евентуално и прихваћене. Тим пре што прва има у бази један историјски податак*, док се друга заснива на економским односима, историјски тачним и такође прихватљивим. Па ипак, чињеница да се оне, у основи, међусобно искључују на веома важном елементу, на времену у коме је насеље формирано, захтева, поред резервисаности према наводима легенди, дубљу анализу низа чинилаца који су утицали на формирање једног насеља. Јер, порекло имена нема неку већу важност у овим, првим разматрањима, и разјашњење времена настанка насеља дало би одговор и на њега.

Анализе природно-економских а онда и саобраћајних и друштвених чинилаца, карактеристичних за село или шири рејон, а онда и студије и друга литература, доводе до закључка који само у деловима прихватају наводе једног или другог предања — легенде (подразумева се онај део који потенцира време настанка насеља). Резултат ових изучавања, до којих се дошло паралелним разматрањима поменутих чинилаца, и који се у основи прожима-

---

зерске равни, већ настављају са ерозијом знатно дубље од нивоа данашње равне котлине. Објашњење овим појавама лежи у Грделичкој клисури. Прва фаза формиране котлине, по повлачењу језера, са појачаном ерозијом, везана је за њен пробој, док са завршетком истог Морава губи у снази транспорта и почиње да акумулира свој материјал. На овај период имали су утицаја и слични процеси у котлинама на које река наилази у свом даљем току.

* Током дана, кроз све сезоне, на овој релацији саобраћају 4 аутобуса, с тим што се током лета, у сезони купања и о празницима, овај број повећава. Два аутобуса (по један пре и после подне) иду до Орашца а друга два само до Манојловца.

Овај моменат, здружен са осталим чиниоцима (административни и школски центар, седиште задруге и др.), имао је утицаја и на задржавање једног броја пролазника, што је, опет, деловало у смислу бржег развоја трговине, занатства и угоститељства.

** На путу Лесковац — Манојловац, одмах уз Аутопут (карта бр. 1 обележено тачком), формира се почев од 1959—1960. године, односно са почетком градње Аутопута, ново насеље, које је у сталном развоју и које данас броји више десетина кућа са близу 200 становника. Већина њих запошљена је у предузећима и установама Лесковца, док се мањи број домаћинстава, и жене, баве земљорадњом, углавном повртарством.

* Древна Дубочица, као крајње северни део државе Манојла Комнена, представљала је приличан проблем у смислу заштите империје са севера. Ово тим пре што је, иначе богат и знатно привлачан, овај терен био изолован, удаљен и теже приступачан, с једне, и отворен даље према северу и српским државама, с друге стране. Упади Стевана Немање на ову територију везивали су приличне снаге Византије за ово пдручје и захтевали високе издатке. Из тих разлога Комнен долази са већим снагама, потуче Немању и одводи га са собом. Касније, 1359. године, више из војнотактичких разлога него из дарежљивости, повлачећи се на природну границу, Комнен поклања Дубочицу Немањи.

ју и допуњују, сведен је у закључку по коме насеље мора бити знатно старије од времена које назначава друга легенда.

Овакво тврђење заснивам на следећем:

1. Већ и само постојање прве легенде један је од важних индикатора за претпоставку да је насеље рано формирано, рачунајући и са логичном везом предања и историјских података.

2. Географски положај и локација насеља, непосредна близина јачег привредног центра, Лесковца, а онда и распоред површина које захвата данашњи, а вероватно и ранији атар (65—60% је у равници и 35—40% на побрђу), омогућују коришћење двеју привредних целина: равничарског дела, у плодном Поморављу, за земљорадњу и благо побрђе за сточарство и виноградарство. У условима патријархално-натуралне производње, на чему се, с обзиром на време које претпостављамо, нарочито инсистира, овај, економски моменат, који произилази из географског положаја насеља, је већ сам по себи довољан за претпоставку да је насеље знатно старије него што би се могло закључити према времену које потенцира друга легенда (по низу индикација овде се ради о првој половини XIX века.)

Према томе морфологија тла и његове потенцијалне могућности, у обезбеђењу најнеопходнијим артиклима, јављају се као врло озбиљан индикатор раном настанку насеља и његовој даљој егзистенцији на овом месту. Тим пре што је овде пресутан и други, такође важан чинилац, река, која је у овим разматрањима важна још и по томе што је формирала плитку издан (среће се на дубинама између 1,80 и 2,50 метра, зависно од удаљености од реке и висине водостаја), којом је насеље обезбеђено пијаћом водом. — На ову изданску воду нема никаквог утицаја стање механичких састојака реке, или њена замућеност. И тиме је, практично, задовољен и последњи предуслов из групе елементарних чинилаца, утицајних на формирање насеља (о путевима ће бити речи у следећем поглављу).

3. У прилог навода да је Манојловац старо насеље, у допуни претходног текста, као важан елеменат јавља се и распоред комуникација, од најранијих до данашњих дана.

У овим је разматрањима, пре свега, од посебне важности лонгитудинални правац, који је везивао Скопје и даљи југ, Византију, са Нишом.

Врло је вероватно да је баш ова, главна магистрала, ишла кроз Лесковачку котлину десном обалом Мораве, уз источни обод*. Правац који касније користи друм (Печењевац — Брестовац — Дољевац), био је вероватно само секундарне природе. Тим пре што би

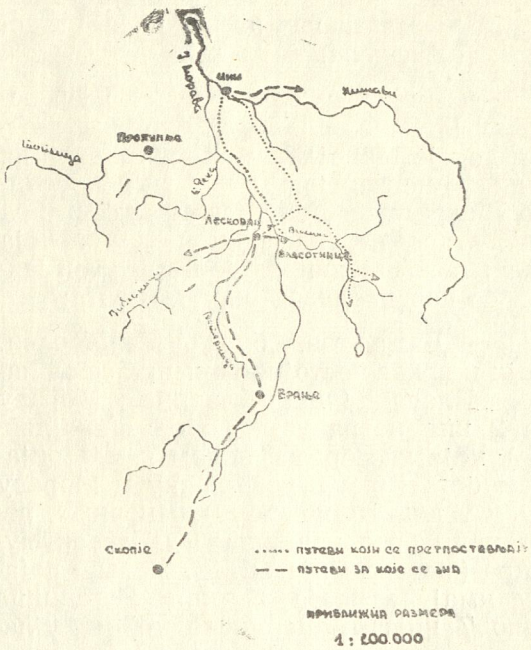

РАНИЈИ ПРАВЦИ КОМУНИКАЦИЈА КРОЗ ЛЕСКОВАЧКУ КОТЛИНУ

овај пут морао да премошћује поред четири мање реке (Ветерницу, Јабланицу, Пусту Реку и Топлицу) још и, у овом делу тока далеко богатију водом, Мораву (скица бр. 1). Његова градња и одржавање била би скопчана са већим издацима и не би обезбеђивала ону сигурност као пут који је ишао десном обалом Мораве.

У потврду оваквог мишљења могу нам послужити како остаци овог пута, који се данас користе за међусеоски саобраћај**, тако и податак да ни на

---

* Овај правац, вероватно, назначује и М. Ђ. Милићевић („Краљевина Србија"), који дословце каже: „...на пут који води из Ниша уз Мораву ка Врању".

** На овом путу, по преласку железничког тзв. „Дољевачког моста", испод Курвинграда, стајала је до почетка градње Аутопута „Братство — јединство". 1959—60. године, таблица са натписом: „пут за Власотинце", са

једној од река, у делу између Лесковца и Ниша, нису нађени остаци никаквих мостова. Најзад, ово мишљење потврђује и налаз већег броја историјско-археолошких локалитета на десној обали Мораве, који врло изразито трасирају овај правац (карта бр. 2).

На овај пут Лесковац је, врло вероватно, имао излаз код Манојловца. Претпоставка да је са њиме био спојен код Богојевца или Навалина мање је вероватна, за шта постоји више разлога. Међу њима, као најважније, издвојили би следеће:

— Пре свега ова су насеља удаљена од Мораве више од једног километра, док је Манојловац, насупрот њима, у њеној непосредној близини и са селима Биљаница и Доња Слатина формира групу насеља, насеоску целину, која има много заједничких елемената и јавља се као производ овог момента;

— Даље, тзв. „брод“* на Морави, који и данас постоји, формира се од наноса Власине (ушће Власине у Мораву је 2 километра узводно од Манојловца), која као брза и водом и материјалом богата река по уласку у Мораву губи у снази транспорта и почиње, релативно брзо иза ушћа, да га акумулира (фотографија бр. 2). На ову појаву имају утицаја и ушћа Ветернице (око 7 километара низводно) и Јаблани-

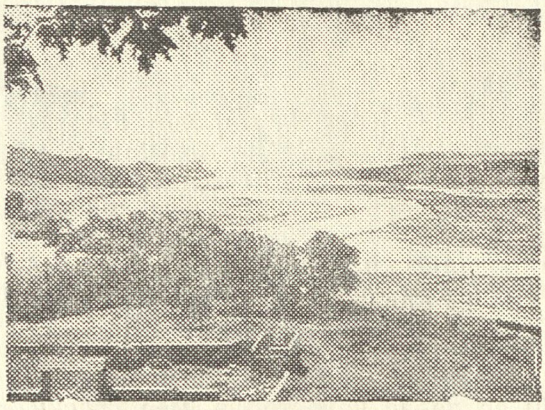

МЕАНДРИ И СПРУДОВИ МОРАВЕ ИСПРЕД МАНОЈЛОВАЧКОГ МОСТА

ице, такође равничарске реке, богате водом у зимској половини године, које у том периоду прилично успоравају ток Мораве и имају велики утицај на пад њене транспортне моћи, и

— Најзад, као нарочито важан моменат, јавља се и правац Манојловац — Орашац — Личје — Горње Драговље, или продужни правац пута Лесковац — Манојловац, са којим је Лесковац излазио на други, паралелан овом путу, који је спајао Ниш са Цариградом (скица бр. 1).

Међу чиниоцима који су утицали на формирање закључака о томе да су ови правци коришћени за саобраћај од најранијих дана, поред низа других, о којима је већ било речи у ранијем тексту, посебно су важни резултати археолошких истраживања у овом рејону (карта бр. 2). Нарочито зато што се на-

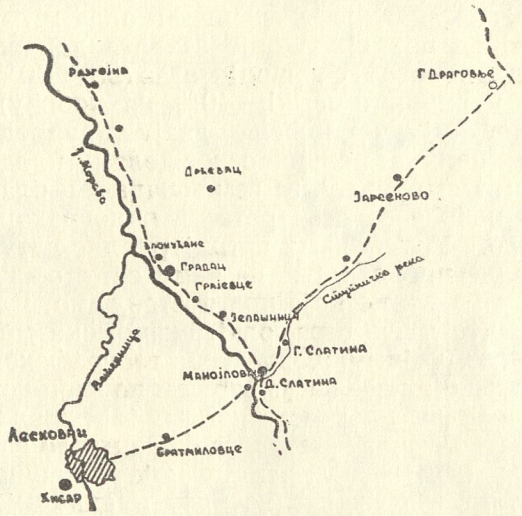

КАРТА ПРАИСТОРИСКИХ НАЛАЗИШТА У ДЕЛУ ИСТОЧНО ОД ЛЕСКОВЦА, СЕВЕРНО ОД УШЋА ВЛАСИНЕ У МОРАВУ, СА ВЕРОВАТНИМ ПРАВЦИМА ПУТЕВА
(Размер 1:100.000)

ђени локалитети пружају дуж праваца којима су ишле комуникације и зато што овај материјал показује да су насеља на десној обали Мораве егзистовала кроз дуг период, почев од 2.000. године пре наше ере (Градац код Злокућана) па све до данашњих дана. Већ и само постојање ових локалитета, а онда и честина њихових налаза, несумњив су доказ оваквог закључка, јер је сигурно да су се та насеља морала налазити дуж комуникација. Другачије се, иначе, ове појаве не би могле да објасне. Тим пре што су Градац, а онда и Доња Слатина, били добро утврђени,

---

дужином у километрима. Поред тога што се овим доказује његово раније коришћење, овај нам податак говори да је он био у употреби све до данашњих дана, и да се и данас користи, иако је прилично изгубио са градњом железнице и друма који је пратио пругу.

* Плићи део реке, погодан за прелаз.

на доминантним положајима, са којих су могли да контролишу и штите ове саобраћајнице (пут је био обезбеђен са стране брда, која је много подеснија за нападе на караване који су се њиме кретали).

Ако се има у виду чињеница да је Манојловац у непосредној близини Лесковца, који се рано формирао у економски и саобраћајни центар једног ширег рејона, као и чињеница да је он не само на важном путу, који везује Лесковац са јачим привредним центром, са Нишом, у чијој је широј гравитацији, већ и на важној раскрсници, онда је несумњиво да је Манојловац као насеље био рано формиран или бар назначен.

4. О далекој прошлости овог краја зна се веома мало али је истовремено и несумњиво да је био рано настањен. Овакав закључак намеће пре свега сам терен, са плодном, пространом равницом и планинским ободом, а онда и низ археолошких налаза, као материјална потврда ових претпоставки (за Градац код Злокућана и Хисара код Лесковца мисли се да су настањени још у млађем каменом добу, на око 2.000 година пре нове ере). Поуздано се зна да су у I веку нове ере Римљани у овим крајевима покорили Илире и на левој обали Ветернице нашли староседелачко, дарданско насеље. Изнад њега, на брду, данашњем Хисару, подижу тврђаву*, која доминира овим тереном и контролише пут који иде подножјем. На нешто каснији период (VI века нове ере) пада и градња Царичина Града, по многим претпоставкама древна Јустинијана Прима, где се укрштају важни трансверзални путеви из правца Лесковца и Ниша и преко Приштине настављају за Драч односно Скопје и Солун. Имајући у виду и лонгитудиналне и друге путеве, о којима је делом већ било речи, који су се стицали на овом месту, у Лесковцу, може се врло сигурно да тврди да је овај терен био рано насељен.

Релативно новији подаци показују Лесковац као трговачки и занатски центар.

Рана веза са дубровачким трговцима (први записи о њиховим контактима са Лесковцем датирају још из XV века), који су са читавим караванима долазили у Лесковац, показују га, а преко њега и читав рејон, интересантним за овај у оно време веома послован град. Њихов интерес за овим тржиштем није случајан и могао је настати из разлога да се кроз размену дође до сировина (вуна, кожа, мед), које су, опет, претпостављале наслеђено залеђе, одређене комуникације и чешће кретање становништва.

Баш овај моменат, а онда и панађури — вашари, о којима се зна из разних путописа и сл. (прве податке имамо из прве половине XVII века), показује Лесковац као место размене и сабирни центар једног прилично пространог рејона, који је био утицајан и на његов даљи, брз развој. Већ подаци аустријског дипломате и путописца Хана** говоре да је овде средином прошлог века било 2.000 кућа, а то је за оне прилике већ велики град, који апсорбује све веће количине тржних вишкова из своје ближе и даље гравитационе зоне.

На догађајима из прве половине XIX века нећемо се задржавати, јер ће они бити нешто више објашњени у каснијем тексту. Из овог периода је овде интересантан податак, по Хану, да је Манојловац, иако са релативно малим бројем домаћинстава — „кућа“ (25), ипак знатно већи од суседних села на левој обали Мораве, или бар села за које је дао податке (Горње Крајинце 15, Кумарево 20), са изузетком Навалина (40 кућа).

Овај податак, рачунајући и са положајем насеља, природним чиниоцима и нарочито распоредом саобраћајница, уз познавање општег развоја овог рејона, само је нова потврда мишљењу да је Манојловац рано формиран.

Подаци првог пописа, по ослобођењу ових крајева од Турака, дају материјал о броју страних држављана који живе у Манојловцу. Заправо, овај, прилично висок број, даје повода за претпоставку да је у селу живео и један број Грка или Цинцара (од 17 страних држављана „православне“ вере било је 3; њих је попис могао да уврсти у једне или друге), познатих трговаца — занатлија, који се врло рано, нарочито по повлачењу Турака, инфилтрирају у ове крајеве. На ову претпоставку упућује и податак да се први занати (кудељни

---

* Вероватно преуређују раније утврђење, о коме се, такође, поуздано зна.

** Усвојој путописној књизи аустријски конзул Хан описује своје путовање из 1858. године од Београда до Солуна. У њој су дати и подаци о броју кућа (вероватно да под „кућом“ подразумева домаћинства) у Лесковцу и селима његове гравитационе зоне.

улари и плетарство*, воденичари а вероватно и други) јављају већ у другој половини XIX века, доста раније него на другим местима, што може да буде објашњено како утицајима града, јер на тај период пада и прва појава индус-

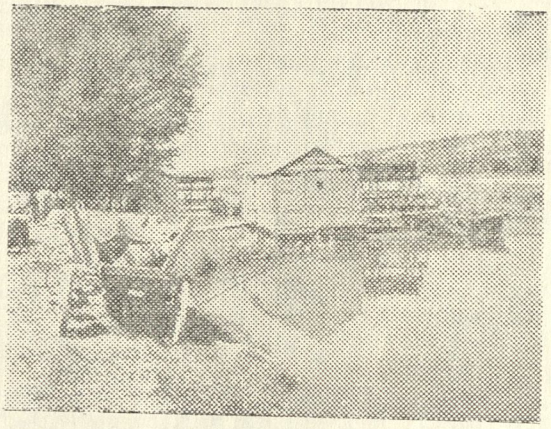

ВОДЕНИЦА НА МОРАВИ, КОД МАНОЈЛОВЦА

тријских радника, који живе у селу и раде у Лесковцу, и прерастањем Манојловца у приградско насеље, тако и важношћу његове локације. Поред других задржавања пролазника овде треба нарочито рачунати и са доласцима због воденица — поточара, у којима је млевена пшеница и удаљенијих села, па можда чак и Лесковца (за време другог светског рата Лесковчани су овде млели пшеницу). Нарочито зато што је Морава водом најбогатија река у Котлини, што је има током целе године. и у најсушнијим годинама, што до Манојловца воде добре комуникације и што у односу на Котлину, гледан са овог становишта, има средишни положај. Из тих разлога он је и био на најпогоднијем месту за њихову појаву. Код Манојловца и данас раде три воденице (фотографија бр. 3). Користећи ово задржавање развијају се, без сумње, и други, пратећи, услужни занати. И можда је баш овај моменат, са раскршћем путева, био од пресудног значаја за његово формирање као насеља.

Укратко, резиме ових излагања био би следећи:

Географски положај насеља, са близином града, рано формираног у трговачко — занатски и саобраћајни центар једног ширег рејона, могућност коришћења различитих морфолошких целина, плодно земљиште, важно раскршће путева и река, као и низ других чинилаца, несумњив су доказ да је насеље морало рано настати, баш на месту где је и данас лоцирано. Јер, овим су, практично, врло рано задовољени сви предуслови, битни у формирању и даљој егзистенцији једног насеља.

Друга група индикатора, супротна овој, која јаче потенцира или објашњава другу легенду, важна је само у смислу праћења даљих развојних фаза Манојловца.

Међу њима најинтересантнија и најважнија је, ипак, сама легенда.

Скорија по датуму, прилично распрострањена, свежија и убедљивија, она тражи посебан коментар. Сазнао сам је од старијих људи који о њој причају чак и са веома живим и пластичним, са реалним и могућим појединостима, које могу да заварају и скрену испитивања у погрешан смер (на пример: Манојло је, наводно, одбио да живи са спахиницом, из чега је и произишла њена нетрпељивост, итд.).

Објашњења настанка ове легенде леже у политичким а преко њих и економским збивањима на почетку и у првој половини XIX века.

Први српски устанак, из 1807. године, забележен је у овим крајевима крупним успесима устанка. Предвођени војводом Стрељом они су успели да потуку Шашит-пашину војску (његово је седиште било у Лесковцу), заробе његову породицу и ослободе приличну територију. Турци брзо успевају да врате ову територију и овај је период, непосредно после гушења овог и других, мањих устанака и буна, који су дошли као постреаговање на турске репресалије, обележен незапамћеним терором над српским живљем.

Период гушења првог лесковачког устанка, који је захватио рејон побрђа, на десној обали Мораве, источно од Манојловца, био је, на пример, као и на другим местима, у знаку варварске одмазде. Тада су биле запаљене и обадве зграде Јашуњског манастира (удаљене 4,5 до 5 километара), већи број села а погубљено је, на ширем рејону Лесковца, око 300 лица.

Није позната судбина Манојловца или ранијег насеља на овом месту у тим данима турске одмазде. Сигурно

* Сем овде ове производе срећемо само у још једном селу.

је, ипак, то да Турцима није могло бити све једно какво расположење имају код живља ових важних саобраћајница. Тим пре што баш у овом делу имају и прва револуционарна кретања. Зато је и врло вероватно да су баш на овом терену били више осиони, са више варварског у репресалијама, него на другим местима.

По многим ауторима овај је период био у знаку већих кретања становништва, које у бегству пред насиљем одлази у најудаљенија села и планинске збегове или збегове који су више удаљени од важнијих саобраћајница.

Повећан прилив избеглица у планинским селима, којих су хтели да се реше месне спахије, злостављањем, насиљем, тешки животни услови, овде и у збеговима, и најзад позив Шашит-паше да сврате у своја села (он је иначе и из ранијег периода познат као добар политичар и опрезан, вешт дипломата), иницирају и пожурују имиграциона кретања. За овај се период, врло вероватно, и везује настанак другог предања.

Нов резиме био би овај:

Догађаји који су уследили после 1807. године утицали су на то да становништво, или његов део који је раније живео у овом насељу, напусти своје домове и оде у други села или збегове. Није искључена ни могућност да је било спаљено, тим пре што је у устаничком рејону, на најкраћем растојању од Лесковца и на директном удару.

Повратна кретања одбеглог, староседелачког живља и поновно насељавање на овом месту почињу нешто касније, али су она ретка и уздржана.

Паралелно овим кретањима, после догађаја из првог а нарочито другог српског устанка, Турци се повлаче из новоослобођених крајева и задржавају овде у приличном броју*. Насељавају се у равничарским крајевима, осиони су и осветнички настројени. Економске прилике су, такође, веома тешке. Врло је вероватно да је баш ово стање задржало већа имиграциона кретања староседелачког живља, које се некако адаптира новим животним условима, у очекивању даљег развоја догађаја (јер, рекли смо, овај је период обележен низом већих и мањих буна и, узвратно, турских репресалија).

На овакав закључак упућује и упоређење броја домаћинстава (могућа су само ова упоређења) по Хану и попису из 1890. године. Заправо, у нормалним околностима скок од 25 на 71 домаћинство (повећање од скоро 3 пута), у тако кратком временском интервалу (32 године), био би скоро необјашњив, рачунајући чак и са осетнијим приливом у условима по ослобођењу од Турака; Лесковац је био ослобођен крајем 1877. године. Тим пре што следећи попис, после 58 година, из 1948. године, из периода који је у знаку бржег развоја, већих утицаја града, уситњења поседа, распадање задруга и сл., показује пораст од свега 48 домаћинстава. Најзад, попис из 1890. године дао је и податке из којих се види да је у селу живело 5 домаћинстава са 11 — 15 чланова, једна са 16—20, а једна чак и са 21—25 чланова, што је само нова потврда да се овде ради о староседелачком живљу које се после ових кретања враћа на своје огњиште.

* *
*

Што се тиче имена насеља сасвим је извесно да га је добило по једном од ове двојице Манојла, из легенди, јер није случајно да га и једна и друга потенцирају. Чак је врло могућа и околност да се је и први повратник звао именом свог далеког претходника, Комнена.

Име Мањатофце, како га назива Хан, вероватно је погрешно забележено.

———————

* Овакву констатацију намеће и број од 14 лица „неправославне вере“ (од укупно 17 страних држављана), који су према попису из 1890. године живели у Манојловцу, тим пре што је познато да су се Турци, са губитком поседа, повлачили из новоослобођених крајева и ишли даље на југ.

ЛИТЕРАТУРА:

1. СИМА МИЛОЈЕВИЋ: Лесковачка котлина са околином (геоморфолошка проучавања); Гласник географског друштва, св. 10, Београд 1924. године.

2. М. Ђ. МИЛИЋЕВИЋ: Краљевина Србија; Београд, 1884. година.

3. СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ: Дубровачки каравани у јужној Србији у XVII веку; Посебно издање САН, књ. CCCIV, Историјски институт књ. 10, Београд, 1958.

4. СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ: Аграрни односи за време Турака; Лесковац 1951. година.

5. СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ: Градска привреда старог Лесковца; Лесковац, 1952. године.

6. СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ: Стрељa; Лесковац, 1954. године.

7. ДР. М. ГАРАШАНИН И ВЕЉА ИВАНОВИЋ: Праисторија лесковачког краја; Лесковац 1958. године.

8. Др. МИЛИВОЈЕ ПЕРОВИЋ: Лесковац, трговачки и индустријски град; Лесковац, 1954. године.

9. ЈОВАН ЦВИЈИЋ: Балканско полуострво и јужнословенске земље; књига I, Београд, 1922. година.

10. СЕРГИЈЕ ДИМИТРИЈЕВИЋ: Грађа за проучавање Лесковца и околине; свеска I, Лесковац, 1954. година.

11. МИОДРАГ ПАВИЋЕВИЋ: Манојловац, привредно-географске карактеристике (домаћи рад за полагање стручног испита); 1960. година.

Прилог историји школства у Србији

(Гимназија у Врању)

Ове школске године гимназија „Бора Станковић“ у Врању напунила је осамдесет и две године своје културно-просветне делатности. Историја ове установе је веома занимљива.

Три године после ослобођења Врања од Турака — 1881. основана је дворазредна Гимназија. Поменута школа је кроз кратко време прерасла у четвороразредну а 1894. године прве генерације посећивале су седморазредну Гимназију у Врању, коју су поред осталих завршили и следећи наши истакнути људи: Борисав Станковић, један од најбољих представника југословенског реализма, др Јован Хаџи-Васиљевић, историчар и етнолог, Риста Николић, познати антропогеограф, Ђорђе Тасић, социолог, Милан Влајинац и други.

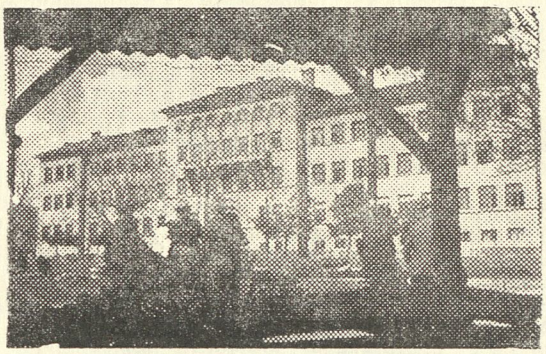

ЗГРАДА ГИМНАЗИЈЕ У ВРАЊУ КОЈА ЈЕ ПОДИГНУТА 1932. ГОДИНЕ

Као седморазредна Гимназија је радила све до 1914. године. За то време ученици су били смештени у Пашином конаку (сада реновирана зграда Музеја народноослободилачког рата). Овај објекат подигао је Рајиф бег Цинић 1752. године; зграду је откупио владика Пајсије од ћерке Хусејин паше још пре 1878. године, становао је у њој све до 1880. године а после тога је уступио општини за школске потребе.

До почетка првог светског рата Врање је било значајан српски културни центар. Гимназија је у овоме погледу одиграла важну улогу. Тада су поред многих као професори радили у овоме месту наши знаменити јавни радници: Јаша Продановић, политичар, публициста и књижевник, Љуба Давидовић, шеф Демократске странке, Радоје Домановић, сатиричар, Илија Вукићевић, приповедач, Светислав Симић, дипломата, Миодраг Ибровац, професор универзитета и многи други. Ондашњи врањски професори, сем редовне наставе, бавили су се свестраним проучавањима околине и написали су низ радова од којих само неке поменимо: „Марково Кале“ од Јована Ђорђевића (професора од 1900 — 1901. године); Неколико васкуларних криптограма у округу врањском од Ђуре Илића (професора од 1900 — 1901. године); „Нешто о спрудовима у средњем току Јужне-Биничке-Мораве“ од Јована Антића (професора од 1900 — 1901. године); „Механичка анализа земаља из Врањске котлине“ од Николе Ракића (професора од 1900 — 1902. године),

Интересантно је да се истакне — Гимназија у Врању је пре првог светског рата располагала са веома богатим збиркама скоро за све наставне предмете а нарочито за зоологију и ботанику. Професорска и ђачка библиотека имале су више хиљада књига из разних области науке и белетристике. Поред комплетних наших часописа и листова, школа је примала и више страних часописа: Revue des cours et conférences, Revue Scientifikue, Revue Bleue, Journal de Matehématikues elementaires, Lehrproben und Lehrga: nge aus der Praksis der Gymnazien und Realsculen, Archiv für Slavische Philologie, Zeitschrift für Kchul — Geographie, Zeitschrift fur Philozophhie und Padagogik, Naturwissenschaftiliche Rundshaua и друге

Поред овога 1900. године солидно је комплетиран сав школски намештај. Међутим, проблем школске зграде је био један од најтежих. Ондашњи школски лекар др Ђ. Јовановић, окружни физикус у своме званичном извештају писао је поред осталог и ово:

„Садашња гимназијска зграда не одговара намењеном циљу, из разлога што су учионице уопште мале према броју ђака, а целокупна зграда је од слабог материјала и трошна, те како из зидова и тавана тако и из патоса пада прашина у учионице и врло јако уди здрављу ученика и наставника. Учионице на горњем спрату још су видне и суве, али оне приземне доста су тамне и штетне за здравље а посебице за вид ученика... У почетним месецима школске године зграда је оправљена и препокривена, а већ 15. марта приликом ревизије приметио сам да је покисла... А подупирање тавана у доњем ходнику тако је неестетички израђено, да не би приличило ни много обичнијим зградама, а камо ли храму посветне талије. Према томе нужно је да се што пре подигне нова гимназијска зграда, која ће одговарати намењеном циљу, како у погледу здравља ученика и наставника тако и у погледу осталих школских потреба“. (Извештај је написан 1900. године).

Горња констатација се понављала сваке школске године али зграда је остајала иста.

Нови школски лекар др Ђ. Кустудић још енергичније се борио и неодложно је тражио од власти хитно подизање нове хигијенске школе. Пошто многи апели нису дали никакве резултате, он се веома оштро изражава:

„Понављати сваке године један те исти опис те јазбине, нема смисла; зато само кажем, да је грехота и срамота гледати оволики немар у једној културној држави... Код нас се подижу зграде за окружна начелства и апсане за робијаше, а о младежи, која је први услов државног напретка, нико не води рачуна... Бадава се чисте учионице — бадава се отварају прозори — овом злу нема лека, јер је страћара у којој се гимназија налази трошна..."

Ови борбени људи заслужили су да их поменемо и цитирамо јер су били веома смели, честити и као такви служе на част своме лекарском колегијуму. Овај материјал је свакако захвалан и за историју активности наших важних сарадника — школских лекара.

Од 1915 — 1919. године Гимназија у Врању није уопште радила. Све покушаји окупатора да присиле Врањанце да шаљу децу у школу остали су узалудни. Непријатељ се онда осветио — опљачкао је све школско богатство.

После првог светског рата Гимназија 31. јануара 1919. године наставила је са радом. Осми разред је отворен школске 1921/22. године када је први пут полаган виши течајни испит.

„Почело се са празним учионицама. Ђаци су доносили од својих кућа троношке, јер нису имали на чему да седе. Највећу главобољу задавао је недостатак наставног кадра, пошто су многи просветни радници положили своје животе на олтар слободе".

Први послератни колегијум комплетиран је школске 1922/23. године и изгледао је овако:

Милан Недељковић, директор; Јевросима Стевановић (српски језик), Душан М. Поповић и Иван Пуришкијевић (француски језик), Драгољуб Прибишковић (математика, физика), Тома З. Јовановић (математика, физика, хемија), Катарина Николић (немачки језик), Благоје Миљковић (ботаника), Милан Аранђеловић (географија), Драгољуб Николић (историја), Видосава Петровић (женски ручни рад), Марија Понсет (певање), Јанча А. Илић (цртање и лепо писање) и Благоје Милетић (гимнастика).

Гимназија је затим наставила да обнавља инвентар, учила и кабинете. Стрпљиво су се прибављала средства али је и даље стара зграда била тесна за све већи број ђака. Директор гимназије Драгољуб Зекавица (од 1927. године) наставио је жилаву борбу ранијих школских лекара да се подигне нова школа. У извештају за 1928/29. годину на трећој страни он је написао „Прилог за историју државне гимназије у Врању" који нам је послужио као изворни материјал за овај чланак. Алудирајући на др Кустудића и на његове извештаје у вези са зградом Драгољуб Зекавица пише:

„О, добри докторе, после вас **двадесет** и више година дошла је стручна комисија и констатовала, да се зграда **мора** затворити — крајем прошле школске године — јер је сувише трошна и неупотребљива, па ипак, пошто је на њену оправку потрошено преко тридесет хиљада динара, верује се, да ће „издржати још коју годину" и та „страћара" пркоси и даље свима лекарским, инжењерским и професорским извештајима и захтевима, пркоси и наставља свој педесетогодишњи посао: убијање и тровање ђака и наставника, данас несумњиво брже, више и сигурније него пре педесет година".

После много напора 1932. године подигнута је модерна, пространа и хигијенска зграда Гимназије у Врању у којој и данас учи наша омладина.

Дакле, нормалан рад у школи у ствари почео је тридесетих година двадесетог века када су отворене и неке школске радионице (столарска, кројачка, обућарска и друге).

Али, непријатељ је 1941. године поново привремено поробио нашу домовину. Гимназијска врата су се опет чврсто затворила. Становништво Врања и околине је пружило јединствен отпор завојевачима (примеран у Југославији), За све време окупације Гимназија није радила ниједан дан. У пролеће 1941. године одржан је збор грађана испред школе. Окупатор је направио велике славолуке при уласку у школско двориште. После ватрених говора бугарских функционера, народ је позван да уђе у Гимназију на славље... Тога тренутка, Врањанци су се, као по команди, разбежали кућама... У дворишту су остали само Бугари.

Исте године за време зиме непријатељ је направио још један масовни покушај принуде да грађани Врања и околине шаљу своју децу у Гимназију. Наложено је угледном Врањанцу Александру Христићу, адвокату, да сазове виђеније грађане — састављен му је текст говора и упозорен је да ће искусити тешке последице ако не испуни захтев. Христић је на велико изненађење Бугара изјавио у име свих присутних да српска деца не желе да похађају Гимназију за време окупације... Скуп се одмах растурио. Христић је ухапшен и ноћу пребачен у Лесковац који је онда био у саставу Недићеве Србије. Интересантно је да се истакне да су овога старог човека возили на саоницама преко планина по снежној вејавици и великој хладноћи. Александар Христић је после кратког времена умро у Београду од последица назеба... Бугари су затим насавили да врше притисак на родитеље.

Претње фашиста нису помогле. Свирепост је још више учврстила спремност родитеља и ђака — док је непријатељ у земљи — ниједна ђачка нога неће прекорачити праг ове средње школе. Окупатор је почео са одмаздама. Најпре су примењиване новчане казне — грађани су их плаћали; затим, родитељи су били затварани — одржали су временске казне, подносили су тежак принудни рад. Најзад, фашисти су интернирали професоре (познато је родољубиво држање Томе З. Јовановића који је недавно умро)... Непријатељ је у бесу попалио сав инвентар, поразбијао очигледна средства и Гимназију је претворио у касарну...

„И када је, после ослобођења, оживело школско двориште, када су се у школским клупама поново нашли ученици, многи са одликовањима на грудима, озбиљни свесни задатака које су извршили, — ту нису били сви. Многи ученици из школске 1940/41. године храбро су пали у ослободилачком рату. Њихови другови их се с поштовањем сећају. У нову, народну

школу нису се више вратили: (Цитат из извештаја Гимназије за школску 1945/46. годину):

Алекса Дураков, професор историје, погинуо 1944. године у Срему.

Андон Дуковић, наставник цртања, борац из 1941. године, погинуо је у фебруару 1944. године на Бабуни.

Ћипро Станковић, ученик VIII разреда. Пошао у борбу још 1941. године, погинуо 1944. године на Врбану.

Миодраг Стојковић, ученик VIII разреда, погинуо 1944. године на Космају.

Константин Јовановић „Бекан", ученик VII разреда, погинуо 1943. године у селу Лопардинцу.

Чедомир Стошић, ученик VII разреда, погинуо 1943. код Новог Села.

Предраг Величковић, ученик III разреда, погинуо у Срему 1944. године као командант бригаде.

Александар Тасић, ученик VII разреда, погинуо 1945. године на Копаонику као комесар батаљона.

Божидар Тасић, ученик III разреда, погинуо 1944. године у Прекодолцу код Белог Поља.

Милош Илић — Миња, ученик III разреда, заклан 1944. године у Доњој Отуљи.

Радован Богдановић, учиник VIII разреда, погинуо 1944. године код Честелина.

Предраг Девечић, ученик III разреда, погинуо 1944. године као пушкомитраљезац у Срему.

Тома Влајинац, ученик III разреда, погинуо 1944. године код Бујановца.

Божидар Ђорђевић, ученик V разреда, погинуо 1944. године на Чапином Брду.

Оливера Тошић, ученица V разреда, стрељана 1944. године код Липовице.

Смиља Станковић, ученица I разреда, погинула 1944. године у Црној Трави

Александар Станковић, ученик VI разреда стрељан 1943. године у Бујановцу.

Љубомир Михајловић, ученик V разреда и **Драгица Михајловић,** ученица VII (брат и сестра) стрељан 13. априла у Владичином Хану.

Живојин Јовић, ученик VII разреда, стрељан 7. јула 1943. године код Владичиног Хана...

То су светла имена професора и ученика Гимназије у Врању која поносно красе спомен-плочу при улазу у зграду.

У ослобођеном Врању Тома З. Јовановић био је први вршилац дужности директора. Његовим залагањем, уз сарадњу Јелене Михајловић, суплента и уз свесрдну помоћ народних власти и грађана 19. марта 1945. године почео је рад у школи. Тај дан радости почео је са много ђака и са свега неколико наставника: Богдан Ружић, професор, Владимир и Милева Јосифовић, професори, Нада Ђорђевић, суплент, Радмила Стојановић, суплент, и Јелена Михајловић, суплент. Затим је Гимназија из године у годину свестрано напредовала, васпитавала младе генерације и успешно спремала кадрове за наше високе школе и факултете. Само за протеклих пет година Гимназију је завршило 328 ученика.

Од оснивања досад Гимназија је имала више директора, који су долазили овим редом: Ђорђе Ничић, Јаниђије Поповић, Љуба Давидовић, Сима Живковић, Миливоје Симић (до 1898. године), Ђорђе Хаџиниић, (1898), Сима Златичанин (1903—1910.), Урош Кубуровић (1910—1919.), Драгољуб Зекавица, Димитрије Аранђеловић, Бруно Марчић, Тома З. Јовановић, Анђелија Протић, Бошко Бабовић, Богдан Шешић, Милорад Антић, Машуловић Љубомир, и Божидар Поповић који се и сада налази на дужности директора.

Као што смо видели, кроз своју бурну осамдесет и двогодишњу историју Гимназија „Бора Станковић" у Врању (која се до 1903. године звала „Немањина") заједно са грађанима, професорима и ђацима чувала је достојанство српске и југословенске просветне установе.[1])

---

[1]) За овај чланак коришћен је следећи материјал: гимназијски извештаји — нарочито извештај од 1928/29. године („Прилог за историју државне Гимназије у Врању" — Драгољуб Зекавица), извештај за школску 1945/46. годину, напис „Плејада истакнутих професора у „Слободној речи" број 505 од 2. јануара 1963. године од Пешића — локални лист града Врања).

Јован Хаџиниколић

Тајне врањских мостова

У Врању има више мостова који потичу из турског доба. За нас су најзанимљивији „Бели мост" и мост у горњем делу града у Златиборској улици.

Поменути објекти много су интересовали Врањанци нарочито због мермерних белих плоча које су на арапском и турском језику сакривале тајне својих градитеља.

Садржину текста на „Белом мосту" превео нам је још раније школовани муслимански матичар у Врању Хафис Лутфи Мунсалиховић, одличан познавалац оријенталних језика.

Запис на турском гласи:

„Овај мост зваће се Бели мост; он ће служити за олакшицу.

Вода која испод њега тече нека послужи људима за здравље!

Пролазници, прођите једанпут преко моста и вратите се;

Видећете да је сграђен за добро свакога човека. Мухамеде,

Мустафо, посредуј за хуману власницу Ајшу . . .“

Испод горњег текста налази се и текст на арапском језику:

„О чувару, власница ове доброте и лепоте, ханума Ајша, подиже

Овај мост да јој Бог опрости њене грехе и грехе њених родитеља.“

„Бели мост“ је подигнут 1844. године. — Као што се види, у повељи на турском језику на дискретан начин се помиње име непознате жене, која је својим новцем омогућила градњу моста. Међутим, арапска повеља јасно истиче циљ хумане Ајше — праштање грехова. Ово је свакако дало повода нашим људима из прошлости да истрајно размишљају о тајанственој жени која је за време Турака могла да добије дозволу да подигне мост и да јој се чак и име утисне у бели мермер. С обзиром да нам

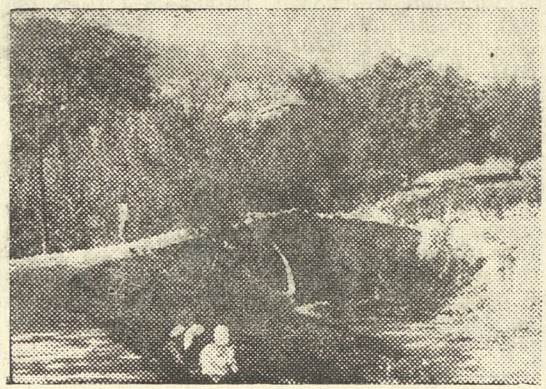

СНИМАК „БЕЛОГ МОСТА“ У ВРАЊУ

је друштвени положај Туркиње у старо време довољно познат — „Бели мост“ је можда куриозитет у нашој земљи. Зато нас нимало не изненађује што о овој каменој лепотици круже легенде са различитом садржином. Неке од њих смо објавили. Овом приликом навешћемо једну варијанту која је свакако најлепша.

Лепа Ајша, ћерка Селим-бега, на своју несрећу, загледа се у сиромашног Србина, чобанина Стојана, који је свакога јутра, певајући, пролазио са овцама поред двора њеног оца. Заљубљена девојка кришом је, иза тешких завеса, посматрала младића. У очевој кући свега је имала, али се ипак осећала као у тамници.

Једнога дана, као птица, Ајша је излетела из кавеза и винула се у планине младог човека. С ферећом на лицу одјурила је у шуму и нашла Стојана који је свирао у двојнице, уживајући у раскошном, расцветалом пролећу. Подигла је тамну копрену с лица и показала младићу колико је лепа.

Онда је у Врању почела да кружи прича о љубави између лепе беговске ћерке Ајше и чобанина друге вере.

Видећи како му се ћерка искрада из куће, Селим-бег једном бесно јурне за њом и нађе Ајшу и Стојана поред једног потока. Онако разјарен, бег упери пушку на младића, али не погоди њега него Ајшу која је хтела да својим телом заклони Стојана. Други куршум смртно је ранио младог чобанина.

Онако рањена, Ајша погледа у оца и тихо рече своју последњу жељу: да од новца, који је њој био намењен, подигне мост на месту њене и Стојанове погибије.

Тако је, по народном предању, постао „Бели мост“.

Други мост о коме је овде реч, био је порушен; сграђен је поново, али на савремен начин. Остала је само плоча као трајан сведок о једном прохујалом времену.

Савезни институт за заштиту споменика културе заинтересовао се за садржину повеље и послао је једну екипу која је направила фотографије и калкове и дала је на превођење Хасану Калешији, доценту Филозофског факултета у Београду. Носилац ауторског права је Институт. Пошто је истекло одређено време, објављујемо превод, који гласи:

„Доброчинства у име Бога су тврђава сигурности.
Доиста овај мост је радост за душу.
Они који су дошли на овај свет отишли су,
Паметни су на своје место оставили траг.

Добротвор је Хаџи Хусејин, син Сулејманов.
Олакшај о Господе да буде срећан наш прелазак (смрт)“

Порушени мост је подигнут у току 1848/49. године.

Не чуди нас што су поменути мостови подигнути у првој половини XIX века. Тада је Врање већ постало важан привредни центар и знатно градско насеље. Овај град је према тврђењу Јована Хаџивасиљевића у то време био „седиште пространог врањског пашалука, који је обухватао простор од Грделице

ПОВЕЉА НА ТУРСКОМ И АРАПСКОМ ЈЕЗИКУ НА „БЕЛОМ МОСТУ“ У ВРАЊУ

на северу до кумановског села Табановца на југу, и од Пољанице на западу до Пчиње и Власине на истоку“. Хусејин паша је имао сво-

ју војску и био је познат као строг али правичан човек.

Исто тако сасвим је природно што текстови на обадва моста имају верски карактер — такво је било време. Али, у њима има и лепих мисли. То се нарочито односи на упозорење градитеља другог моста у вези са тим да се обични људи губе из живота неопажено а мудри остављају траг за собом на разне начине.

Требало би да сви брижљиво чувамо ове занимљиве културне споменике. Можда би било добро да се изврши рестаурација порушеног моста у Златиборској улици јер према садашњем стању, постоји могућност да се у догледно време оштети бела мермерна плоча — лепа реткост из прошлости.

Јован Хаџиниколић

Лекар Фрања Копша

И данас у Врању, поред куће Јанка Бошковића, постоји улица дужине око педесет метара која се протеже од махале старо Тулбе до Сарајине, правцем исток-запад, која се зове именом лекара Копше. На источном улазу у ову улицу, нешто мало дубље и јужније, постоји школски интернат, који се је исто тако дуго између два велика рата звао Копшиним именом а права намена ове зграде била је да ту буде стална зграда врањске болнице те да као оваква болесницима у пролазу прича о имену првог врањског лекара после ослобођења Врања од Турака у 1878. години.

Лекар Фрања Копша био је универзална природа, јер је говорио и знао ове стране језике као свој матерњи: грчки, латински, немачки, француски, италијански, енглески и српски језик. Цео његов живот био је испуњен непрекидним радом и учењем, лечењем наших људи а његова љубав према тада заосталој Србији и Врању, према нашем човеку из тога времена и данас стоји у сећању многих старих Врањанаца и ово сећање они ће носити до краја живота са једним особеним поштовањем према личности једног доиста племенитог лекара који је нашем човеку био у то време све: и лекар, и учитељ, и хранилац и мајка.

Рођен четвртог фебруара 1840. од оца Филипа у Вилд-Алпену у Штајерској, основну школу Копша је свршио у Идрији а четири разреда гимназије у Љубљани. Пети и шести разред завршио је у Горици а матуру у Трсту. Медицину је учио и завршио у Бечу. У свакој прилици у учењу је био одличан. У току студија и касније пропутовао је ове земље и крајеве: Бугарску, Цариград, Малу Азију, Дамаск, Јерусалим и целу Палестину. После завршених путовања вратио се је у Беч, и у 1875. оженио се Антонијом из породице Ринерових. Упознао је до танчина филозофске науке, светску историју, историју словенских народа а посебно је знао историју српског народа.

Средином фебруара 1875. постао је срески лекар у Крупњу а већ седмог фебруара 1879. постављен је за физикуса округа врањског, који је у то време важио као новоослобођени крај и био без лекара. Тако су се нашли у једном новом крају један Словенац и једна Аустријанка, и за њих обоје као културне људе службовање у старом Врању било је колико једна пријатна романтика исто толико и једна велика обавеза. Ако се узме чињеница да у то време школовани људи нису хтели ни у ком случају поћи на југ Србије, тек онда се може ценити и у првој мери сагледати значај доласка Копше као лекара у Врање. Првих дана боравка у Врању, Копша је са женом одлучио да прода све своје имање у месту рођења и да се стално настани у Врању па је у нашем граду купио непокретно имање и доиста се ту и настанио. Али како је и мала Србија у то време оскудевала у стручним људима мада је било до тада прошло скоро пуних седамдесет и пет година, од њеног ослобођења, лекар Фрања Копша био је двадесет трећег марта 1889. премештен за Лозницу где је остао све до четрнаестог новембра 1892. а онда је на захтев врањске депутације поново враћен у Врање где је остао све до своје смрти, двадесет шестог маја 1898. године.

Као спремног и савесног лекара три наша ослободилачка рата Копшу су затекла на војној дужности. Паланачки лекар, врло скроман у животу, одевању и понашању, једном у сусрету са Стојаном Новаковићем, овога је збунио дубином и ширином знања, и чистом и сјајном логиком везивања ствари. Лекар Копша у то време важио је и био најумнија глава на југу Србије. У сусрету са болесником, он је овога у целини сагледавао, и физички и душевно, и после оваквог улажења у ствари, Копша је болесном нашем грађанину одређивао дијагнозу. У то време његов дом важио је за све наше људе као права и једина болница где су болесници поред лекова добијали бесплатно и храну и стан. Тако велики хумани и зналачки његов рад, лечење наших људи, Копши су преносили име и глас широм Србије и Балкана те се о њему у свакој прилици говорило, јер је степен знања био и мали и тесан.

Копша је био поносан на свој рад и знање али не и на положај и на своју личност. Поред лекова и његове физичке личности, на излечење наших људи још јаче је деловала његова мудра и филозофска реч која је чак и најтеже болове ублажавала. Своју башту испред куће сам је обрађивао и од ње је чак у то време био створио неку врсту најмодернијег расадника у коме су могле да се нађу скоро све врсте племенитог воћа и поврћа. Људе је лечио бесплатно и ове задржавао у стану све дотле док не буду до краја излечени. Лекар кроз лечење људи решава судбину ових те је зато за овај позив највише потребна савест и много знања а тако исто и љубав према туђем животу. Једном приликом Србијом је беснео тифус а овла-

шћени лекар према болести се понео олако и површно. Нехат и незнање овога лекара Србију је коштао врло много живота. Вест о овој пустошној болести ширила се брзином болести па је иста дошла и до Копше. Када је Копша ушао у целу ствар, извршио анализу и дошао до сазнања да је по среди био неозбиљан однос лекара и његово незнање, он је заћутао мало а потом узвикнуо је ове речи:

„На вешала! Ја бих тога бездушника на вешала и то пред вратима саме болнице!"

Другом приликом у Врању је био земљотрес и то баш онда када је његов дом био испуњен нашим грађанима који су чекали на ред за преглед. Настала је од потреса паника и сви су појурили напоље. Свима тим људима Копша је пружио руку како би заједно гинули од потреса али је тако исто додао и ове речи:

„Шта, зар није слатко умрети са пријатељима када се већ мора једном умрети".

Антонија, лекарева жена, савршено лепо је свирала на клавиру. Сам Копша имао је високо музичко образовање. Није онда било никакво чудо што се прва певачка дружина „Права Србија" родила у његовој кући. Његов дом толико је много и јако светлео топлином и културом у Врању и околини, да су наши људи заборављали врло често да је Врање са околином дуго било у оковима најнекултурнијег завојевача.

Целом својом физичком и културном личношћу Копша је у врањску средину уносио нечег новог, напредног и прогресивног а био је врло активан човек. Модерно неговање воћки, савремено гајење и подизање пчеларства, отварање прве читаонице у Врању за народ, пошумљавање Пљачкавице и околине Врања, у то време доиста су била велика и напредна дела лекара Копше, која су за заосталу врањску средину значила праву револуцију. Без обзира ко му долази, одакле је и каквог је материјалног стања, да ли је варошанин или сељак, Копша је у сваком човеку и болеснику изнад свега ценио тога човека и због овога био јако поносон. Он је знао да ценећи своју личност, у ствари поштује туђу личност и туђи понос.

Једнаком страшћу читао је Шекспира у оригиналу, француске и немачке класике и тражио смисао овоме животу и објашњење смрти у ритмовима и тоновима клавира и музике. Лекар Копша био је за Врање и околину пионир напредног и здравог: борба за јединство наших народа за Копшу је била света ствар. Иако по народности Словенац, он је био већи Врањанац од сваког другог Врањанца, јер је до те мере волео Врање и његове људе. Важио је у целој околини као сиротињска мајка.

Велика је штета што лекар Копша иза себе није оставио писмене белешке и успомене о своме службовању у Врању и о животу наших људи из тога времена, о друштвеним приликама ослобођеног Врања, које би данас биле много јача и шира слика тога старог Врања но што је књига Сретена Поповића „Путовање по новој Србији", јер је Копша годинама живео у Врању, стварно стање савршено добро познавао до детаља. Супротно овоме, Поповић је стицајем прилика у једном или два маха боравио у старом Врању државним пословима и то кратко време ,око пописа и спровођења аграрне реформе те за овако кратко време није могао да дубље уђе у живот старог Врања и зато су његови описи прилика старог Врања непотпуни и бледи.

Младе генерације лекара требало би да се прихвате племенитог посла на прикупљању података о животу и раду првих лекара у ослобођеном Врању те да тако дају свој допринос историји здравствених прилика Врања и околине, почев од 1878. па све до почетка другог светског рата, јер ово време и данас стоји као етапа недовољно проучена.

Врање као град Србије задње се отарасило феудалних друштвених прилика, дуго је било поприште многих догађаја и људских судбина, стари је историјски град и оно крије много драгоцених података у сваком погледу за сутрашњег историчара који ће имати пуне руке посла.

Риста М. Симоновић

САРАДНИЦИ У ОВОЈ КЊИЗИ:

1) Ђорђевић Драгутин, свештеник из Лесковца
2) Илић Никола, службеник СУП-а у Лесковцу
3) Јовановић Јован, адвокат из Лесковца
4) Јовић Јордан, професор Економске школе у Лесковцу
5) Костић др Михајло, научни сарадник института „Јован Цвијић"
6) Крстић Светозар, народни посланик у пензији
7) Николић Видосава, асистент Етнографског института САНУ
8) Николић Стојан, народни посланик
9) Павићевић Миодраг, секретар Идеолошке комисије СК СКС
10) Поповић Зарије, управитељ Школе ученика у трговини у Лесковцу
11) Ракић Хранислав, професор, управник Народног музеја у Лесковцу
12) Ранчић Добривоје, наставник Основне школе у Грделици
13) Станковић Драгић, јавни правобранилац среза Лесковац
14) Стојанчевић др Владимир, виши научни сарадник Историјског института САНУ
15) Стојановић Радмила, кустос Народног музеја у Лесковцу
16) Симоновић Риста, управник Државног архива у Врању
17) Стефановић Јосиф, службеник Удружења бораца НОР-а среза
18) Трифуноски др Јован, професор Природно-математичког факултета у Скопљу
19) Трајковић Драгољуб, помоћник јавног тужиоца СРС
20) Требјешанин Радош, професор Економске школе у Лесковцу
21) Хаџиниколић Јован, професор Гимназије у Врању

САДРЖАЈ

Страна

Драгић Станковић, Развој народне власти у лесковачком крају 5
Светозар Крстић, Одјеци одлука АВНОЈ-а на југу Србије — — 10
Јордан Јовић, Преглед радничког покрета у Власотинцу до почетка оружаног устанка — — — — — — — — — — — — — 12
Хранислав Ракић и Стојан Николић, Раднички покрет Лесковца од 1937. до 1940. године. Штрајкови текстилних радника — — 18
Стојан Николић и Јосиф Стефановић, Јабланички народноослободилачки партизански одред — — — — — — — — — — — 26
Никола Илић, Два догађаја из наше блиске прошлости — — — 39
Хранислав Ракић, Хронологија догађаја из народноослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја у 1943. години — — — — — — — — — — — — — — — — — — 43

ПРИЛОЗИ

Видосава Николић, Вук Караџић о Лесковцу и Врању — — — 59
Др Владимир Стојанчевић, Лесковац као административно подручје за последњих сто година турске власти — — — — — — 62
Зарије Поповић, Постанак и рад лесковачког културно-уметничког друштва „Абрашевић" у предратном периоду — — — 65
Радмила Стојановић, Грнчарски занат у Лесковцу — — — — 73
Видосава Николић, Исељавање Врањанаца ван матице у прошлости и данас — — — — — — — — — — — — — — — — 83
Др Михајло Костић, Сијаринска Бања. Прилог географском проучавању балнео-туристичких насеља — — — — — — — — 117
Јован В. Јовановић, Последњи бегови и аге у Лесковачком поречју — — — — — — — — — — — — — — — — — — 142
Драгутин М. Ђорђевић, Прилози за антропогеографско испитивање лесковачке котлине — — — — — — — — — — — — 152
Јован Ф. Трифуноски, Грделичка клисура. Природне лепоте и географске одлике — — — — — — — — — — — — — — 161
Радош Требјешанин, Култ варе ут неким селима Горње Јабланице — — — — — — — — — — — — — — — — — — 166
Радош Требјешанин, Култ ватре у неким селима Горње Јабла-
Драгољуб Трајковић, Стари лесковачки учитељи (Јосиф Х. Костић, Настас и Ленка Крстић) — — — — — — — — — — — 173
Драгољуб Трајковић, Јован Ђорђевић (1868—1954) — — — 186
Добривоје С. Ранчић, Школе манастирског метода Грделице и њене околине (Прилог историји школства) — — — — — — 191
Миодраг Павићевић, Када је формирано насеље Манојловац (Прилог грађи за изучавање Лесковца и околине) — — — — 199

ГРАЂА

Прилог историји школства у Србији (Гимназија у Врању) — Јован Хаџиниколић — — — — — — — — — — — — — — — — 207
Тајне врањских мостова — Јован Хаџиниколић — — — — — — 209
Лекар Фрања Копша — Риста М Симоновић — — — — — — — 211

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК III

Издаје
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

Одговорни уредник Хранислав Ракић

*
* *

Насловна страна Јован Поповић

Фотографије и цртежи из архиве Народног музеја у Лесковцу и приватних збирки

ИСПРАВКА

На страни 169. у наслову, непажњом штампарије, догодила се погрешка. Наслов треба да гласи: „**Облици кесима у Гајтану крајем XIX века**“.